D. Gusti

---

opere

D

OPERE

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

V

FRAGMENTE AUTOBIOGRAFICE

Autosociologia unei vieți

1880—1955

TEXTE STABILITE, COMENTARII,
NOTE, DOCUMENTE DE

OVIDIU BĂDINA

MEMBRU AL ACADEMIEI
DE ȘTIINȚE SOCIALE ȘI POLITICE

ȘI

OCTAVIAN NEAMȚU

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

ARGUMENT

Cînd scriu aceste rînduri, în ziua de 9 iunie 1954, mă aflu sub puternica emoţie a aniversării jubiliare a 50 de ani de la apariţia tezei mele de doctorat Egoismus und Altruismus, zur Soziologie des praktischen Wollens, *prezentată în anul 1904 la Facultatea de filozofie a Universităţii din Leipzig şi publicată, după dorinţa expresă a preşedintelui comisiei de doctorat, Wilhelm Wundt, în cea mai veche şi importantă revistă de filozofie şi sociologie, nu numai din Germania, „Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie und Soziologie", şi anume în fruntea a două numere consecutive ale ei din 1904.*

În onoarea acestei aniversări, într-un elan de încoronare sărbătorească a evenimentului, propun pentru o redactare definitivă, o nouă sistematizare a celor 14 sisteme, care s-au format în decursul răstimpului, plin de peripeţii şi noi impresiuni, de jumătate de secol de cînd, prin faptul publicării lucrării, am intrat pe scena publicisticii ştiinţifice mondiale.

Această nouă sistematizare, dacă este un cadru jubiliar pe care mi-l fac mie însumi, în condiţiile în care scriu aceste rînduri, în realitate nu este decît o nouă condensare şi tălmăcire justă şi sintetică a vastei experienţe şi a vastei experimentări şi documentări — aşa cum reiese din Autosociologie — *din domeniul realităţii sociale complete sub toate aspectele ei existenţiale, precum şi sub toate manifestările ei virtuale şi actuale.*

Lectorul să nu caute în această carte operă de romancier, nici de istoric propriu-zis. Fără îndoială, faptele sînt adevărate, produc impresie de descoperire progresivă, de creştere naturală (care pare propriu romanului). Dacă lectorul nu are gustul viu..., să nu deschidă această carte.

Această carte a fost scrisă aproape în întregime într-un colţ îndepărtat de biblioteca mea, cu foarte puţine cărţi pe masă, fără sfaturi de prieteni, îndreptări de maeştri... Nu va fi deci citită de cercetători „savanţi".

O carte adevărată, nu o înseilare de peticiri.

Nu am intenţia a scrie Memorii, Jurnale intime, Mărturisiri simple, Însemnări zilnice, Istoria vieţii *în desfăşurare panora-*

mică de oameni și lucruri, din vanitate, ipocrizie, banalitate, cu pretenții a oferi o lecție...

Atunci pentru ce scriu această lucrare? Pentru că am promis studenților; lor le-o datoresc. Apoi pentru verificarea cu viața mea proprie a sistemului meu de gîndire sociologică, etică, politică și istorică. Verificarea unui sistem de cunoștințe corespunzător unui sistem de viață. Scris cu sinceritate și maximum de probitate intelectuală.

Cartea mea n-a fost scrisă în sensul obișnuit al cuvîntului. Ea a crescut ca un copil — s-a format și dezvoltat, a luat amploare și forță în laboratorul vieții (unicul pentru studiul sociologic) —, s-a nutrit de experiența a sute, a mii de persoane!

La început puțin — după... ani... Experiența și cercetările aduc această carte! Regulile enunțate aci nu sînt simple teorii, supoziții. Ele produc rezultate imediate. Ele sînt magice. Am văzut numeroase existențe complet revoluționate prin aplicarea lor.

Am zis ce am învățat — prin observații.

Credința mea în Om, cea mai desăvîrșită și înaltă creație a Naturii.

Încrederea mea în Om și în bogăția sufletului omenesc, pe care am căutat să o întruchipez în opera mea.

Nu vreau nici bani, nici onoruri, vreau să creez!

Cine nu spune Adevărul, cînd cunoaște Adevărul, se face complicele mincinoșilor și falsificatorilor.

Opera este Personalitatea.

În opera ta trebuie să te cunoști.

Viața tinde spre operă.

Opera devine însăși viața.

Socrate a declarat înaintea judecătorilor că în tot timpul vieții sale a urmărit a face fericiți pe concetățenii săi, nu numai aparent, ci în realitate.

Ce înseamnă a fi român?

— Înseamnă să vorbești această limbă românească.

— Înseamnă să locuiești Țara românească cu munții, care sînt ai noștri, cu dealurile, care sînt ale noastre, cu cîmpiile, cu țărmul mării, care este al nostru. A fi român înseamnă a fi suferit sute de ani și a te fi bucurat.

Și mai ales a fi român înseamnă a avea credința că toate aceste însușiri bune ale neamului pe care le putem arăta cu cinste oricui nu au avut încă răgazul să se desfășoare în deplinătatea lor, dar că avem dreptul să cerem libertatea de a le aduce la desăvîrșire nu numai pentru gloria noastră, ci și pentru binele lumii întregi.

În izvoarele istorice am dat peste robii, rînd pe rînd, robii străine și lăuntrice, robii politice, robii sociale și economice, marea mulțime a poporului nostru zăcea în cea mai de pe urmă dintre robii — robia neștiinței. E cea mai lungă și cea mai josnică. Și atîta vreme cît va mai dura, toate libertățile răscumpărate cu sînge vor rămîne înainte cu lacăte grele.

Punînd cultura în sufletul mulțimii, i-am pus în brațul voinic acea miraculoasă iarbă a fiarelor care va sparge ultimele lacăte și va da de perete porțile largi — calea luminii adevăratei omenii.

Scriu aceste rînduri cu pietate față de memoria acestor doi ctitori ai operei săvîrșite de mine, și cuprinsă în acest volum, Tata și Mama. Un fiu le zidește aci un mausoleu.

AUTOBIOGRAFIA
CA AUTOSOCIOLOGIE A UNEI VIEȚI

— Ultima lecție dintr-un sistem propriu de gîndire —

„Gehe deines Weges grade,
Schenken wird sich dir die Gnade"

Goethe

„Je ne puis approuver que ceux qui cherchent en gémissant"

Pascal

„Wer nie sein Brot mit Tränen ass,
der kennt euch nicht, ihr himmlischen Mächte„

Goethe

Am zis ceea ce am văzut și știut; ceea ce este adevărat.

TIPURILE DE AUTOBIOGRAFII

1) În momentul cînd se întrevede capătul drumului unei vieți, se simte o legitimă necesitate a face o recapitulare a celor întîmplate în parcurgerea lui și un examen de conștiință, dacă timpul a fost bine întrebuințat.

Poate tocmai brutalul avertisment al vîrstei explică bogăția acestui gen de literatură, care este *Autobiografia*, adică a scrie istoria propriei sale vieți, după cum reiese din însăși etimologia cuvîntului : *auto* (eu însumi), *bios* (viață) și *grafia* (scriere).

De obicei, autorii se mărginesc a redacta „Jurnale'', mai mult ori mai puțin „intime'', ori însemnări banale, notări pedante și expuneri anecdotice ale vieții cotidiene. Bunăoară, gradul temperaturii zilnice ori voiajurile, cu enumerarea hotelurilor unde autorul a locuit în drum și a inscripțiilor frumoase, uneori înșelătoare, întîlnite.

2) Pe lîngă aceste biograme, scurte descrieri ale elementelor unei vieți luate instantaneu și fugitiv, se alătură cunoscuta memorialistică, care se complace în compunerea portretului său propriu, completînd imaginea despre sine în așa fel ca ea să fie transmisă posterității în modul cel mai măgulitor.

Astfel se falsifică conținutul vieții, se întăresc trăsăturile, se forțează contururile, se aprind faruri luminoase și focuri de artificii și se dă lucrării autobiografice, prin jocuri și exerciții literare, un caracter de artificialitate, de pretențiozitate, de prețiozitate și snobism.

Se sculptează pentru posteritate o statuie de el însuși, în care autorul se fixează pentru eternitate în atitudinea pe care o alege dintre cele mai favorabile.

Rousseau, bunăoară, în *Confesiunile* sale face o pledoarie plină de personalism și demonstrații false, exclamînd : iată ce om mare am fost, uitîndu-se în oglindă și admirîndu-se.

3) O formă des întrebuințată în antichitate de autobiografie o formează conversația cu sine însuși, pe care Horațiu o recomandă cu „buzele strînse'' la plimbări, iar Epictet, ca pedagog practic, o consideră ca o metodă de educație, sub formă de întrebări și răspunsuri, începînd de dimineață la sculare, punîndu-și întrebări : cine ești tu ?

Aceste conversații cu sine însuși au atins un punct culminant : în *Confesiunile* lui Augustin, cea dintîi înțelegere a istoriei unei vieți din punct de vedere metafizic religios, istoria unei crize interioare, ceea ce

se numea altădată o conversiune: Am greşit, dar am revenit din drumul greşit.

Pentru întîia dată bogăţia şi problematica vieţii sufleteşti şi adîncimea puternică a conştiinţei omeneşti se concentrează în formula lui Augustin: „Mi-am devenit eu însumi o mare întrebare (problemă)", ceea ce aminteşte învăţătura lui Buddha: „Pas cu pas, oră cu oră, cine este înţelept... prin Eul său, El cercetează Eul său".

4) Opusul acestui tip de autobiografie îl formează tipul „naturalistic", care urmăreşte a da un document ştiinţific asupra unui personaj al timpului său, cum este, bunăoară, autobiografia lui Spencer, care se intitulează *Natural history of myself*, care însă îneacă personalitatea autorului într-un noian de amănunte fără importanţă.

Acestui gen de autobiografie îi aparţine *Dichtung und Wahrheit* a lui Goethe, care, cu mijloace literare şi psihologice infinit superioare lui Spencer, ne arată: iată cum se dezvoltă un om de geniu, favorizat de împrejurări.

5) Autobiografia ca instrument de perfecţionare ne-o oferă Tolstoi, care, cu o sinceritate brutală, îşi notează toate defectele şi viciile, înregistrînd zi de zi progresele făcute pentru înlăturarea lor.

6) Pe lîngă alte forme de autobiografii mai puţin caracteristice, de o importanţă deosebită sînt acelea care formează instrumente de cunoaştere şi de cercetare ştiinţifică, cel puţin ca intenţie.

În opera de cunoaştere şi organizare a vieţii studenţeşti, în Seminarul de sociologie, etică şi politică al Universităţii din Bucureşti am pus în discuţie critică problema autobiografiei şi, după o critică amănunţită pe bază de referate a diferitelor ei genuri, la care au participat studenţii şi studentele membri ai seminarului, precum şi cei trei asistenţi de pe lîngă catedră, am găsit insuficiente criteriile după care aceste autobiografii au fost făcute şi am luat atunci iniţiativa autobiografiilor studenţeşti după criteriile speciale ale sistemului de sociologie pe care îl practicam. Iar pentru a înlătura anarhia lucrărilor, mai ales înclinarea studenţilor spre un subiectivism exagerat şi superficial, am elaborat o serie de îndrumări, care au fost şi ele supuse discuţiei în şedinţele seminarului şi apoi înmînate tuturor studenţilor şi studentelor în sociologie ai Facultăţii de filozofie şi litere pentru a fi prelucrate, astfel că în doi ani s-au adunat peste 400 de autobiografii, care au justificat cu prisosinţă aşteptările ştiinţifice, care le-au pricinuit.

Iată care sînt îndrumările recomandate pentru alcătuirea unei autobiografii sociologice — un nou tip de autobiografie, călăuzită de trei criterii: dialectic, realism social-critic şi personalism social.

1. ÎNDRUMĂRI PENTRU AUTOBIOGRAFIA SOCIOLOGICĂ

Autobiografia trebuie înţeleasă în sensul unei recapitulări *obiective, complete şi sincere* a principalelor faze ale vieţii fiecăruia pînă în momentul redactării ei.

Pentru a avea o valoare de document sociologic şi etic, analiza acestor faze de viaţă trebuie făcută după anumite criterii ştiinţifice, care nu trebuie însă interpretate ca înăbuşitoare ale creaţiei personale, ci, dimpotrivă, ca directive ale ei, căci valoarea deosebită a acestor analize va consta tocmai în faptul că ele vor fi în acelaşi timp spontane, dar şi ordonate.

Viaţa fiecăruia dintre noi s-a scurs în diferite faze, fiecare dintre ele fiind prinsă în diferite unităţi sociale, fiecare unitate socială, la rîndul ei, fiind privită din mai multe puncte de vedere.

Fireşte că toate aceste faze de viaţă, unităţi sociale şi puncte de vedere nu sînt pentru toţi uniforme, ci variază de la caz la caz. De aceea, în conceperea precisă, particulară şi concretă a fiecăreia din ele consistă însăşi originalitatea lucrării.

În acest scop, este indicat ca, înainte de orice redactare a autobiografiei, autorul să mediteze îndelung asupra propriei lui vieţi, aşa cum s-a desfăşurat ea, în mod firesc, pentru a putea proceda metodic la următoarele lucrări :

1) împărţirea vieţii în fazele ei principale;

2) analiza fiecărei unităţi sociale în care ai trăit sau cu care ai avut contact (familie, cerc de prieteni, şcoală, sat, cartier, oraş, armată etc.);

3) analiza relaţiilor şi influenţelor pe care aceste unităţi le-au avut asupra vieţii tale.

Aşa, bunăoară, o problemă capitală ar fi participarea totală la viaţa de familie, sub toate aspectele ei, precum şi raporturile de diverse naturi avute cu părinţii, surorile, fraţii, verii şi cu alte rude mai îndepărtate, familia aceasta fiind, la rîndul ei, integrată într-un anume sat sau cartier, dintr-un anume oraş, aflat în anume regiune.

Participarea la aceste unităţi sociale trebuie analizată după îndreptarul alăturat, respectînd regula generală de a adăuga trăsăturile noi de viaţă pe care le socotim necesare şi de a aplica numai ceea ce este aplicabil din acest îndreptar. A doua etapă a vieţii ar putea începe, bunăoară, de îndată ce la viaţa familiei se mai adaugă contactul sau participarea la alte unităţi sociale, cum ar fi, bunăoară, un grup de copii sau şcoala, fie că această şcoală este sau nu cu internat, sau atrage viaţa ta la o gazdă străină, sau la un alt membru al familiei.

Fireşte, această participare la o nouă unitate socială poate fi începutul unui nou capitol de viaţă, mai ales atunci cînd şcoala se află în altă localitate decît aceea unde se află familia, ceea ce atrage după sine şi o schimbare totală a tuturor cadrelor vieţii tale. Din nou, toate aceste noi

unităţi intervenite în viaţa ta trebuie analizate conform aceluiaşi îndreptar şi potrivit aceloraşi norme arătate mai sus.

A treia etapă ar putea fi constituită prin ieşirea încă mai largă din cercul familiei, de pildă prin trecerea la o şcoală superioară (liceu, gimnaziu, şcoală normală, seminar) care s-ar putea afla în alt mediu decît cel al şcolii primare, de unde alte raporturi de viaţă, care vor trebui şi ele să fie analizate după aceleaşi norme ale îndreptarului.

A patra etapă, de ieşire încă şi mai completă din cercul familiei, ar fi aceea a participării tale la unitatea socială a armatei sau a unităţii sociale care este universitatea, care, la rîndul lor, pot fi aşezate în alt cadru cosmic şi într-un alt sistem de raporturi, care şi ele trebuie de asemenea studiate conform îndreptarului.

În sfîrşit, alte etape pot interveni în viaţa fiecăruia, aducînd după sine schimbări în unităţile sociale care constituie cadrul său de viaţă.

Insistăm asupra faptului că, împărţind astfel viaţa în faze, nu trebuie totuşi să întunecăm gîndul că viaţa individuală şi deci şi autobiografia formează totuşi un întreg, *o continuitate*, cu momente hotărîtoare pentru evoluţia vieţii aşa cum a fost ea pînă acum şi în acelaşi timp cuprinzînd şi un program de viaţă aşa cum este ea văzută şi dorită de aci înainte *.

2. CONSIDERAŢII ASUPRA SOCIOLOGIEI AUTOBIOGRAFIEI VIEŢII SALE

Autobiografia sociologică este o autobiografie experimentală, pentru că ea controlează, confruntă şi verifică sistemul de ştiinţe sociale, sociologie, etică şi politică al Şcolii sociologice din Bucureşti, care de 35 de ani a fost şi călăuza monografiilor sociologice pe teren în satele, oraşele şi regiunile

---

* ANEXĂ LA ÎNDREPTARUL PENTRU ANALIZA UNITĂŢILOR SOCIALE ŞI A RELAŢIILOR AVUTE CU ELE ÎN DECURSUL VIEŢII

Cadrul cosmic: spaţiul cuprins de fiecare unitate socială (locuinţa, strada, cartier, sat, oraş, cîmpuri, dealuri, ape, păduri etc.). Amenajarea fiecăruia din aceste spaţii, îmbinarea vieţii unităţii sociale cu acest spaţiu.

Legăturile personale cu acest spaţiu şi influenţele primite din partea lui.

Cadrul biologic. Numărul persoanelor care alcătuiau unitatea socială. Distribuirea lor, pe sexe şi vîrste (pentru familie se va face şi spiţa de neam).

Starea de sănătate a unităţii sociale. Higiena muncii, a alimentaţiei şi a odihnei. Efectul biologic al vieţii tale în această unitate asupra dezvoltării tale fizice şi a sănătăţii. Boli, accidente. Viaţă sexuală.

Cadrul psihic. Psihologia unităţii sociale. Obiceiuri, deprinderi. Personalităţi şi individualităţi puternice ale unităţii sociale. Înrîurirea acestei vieţi psihice asupra ta. Efecte bune sau rele ale contactului tău cu unitatea socială şi cu membrii ei componenţi. Atitudinea ta personală faţă de această viaţă: conformism, independenţă sau revoltă.

Cadrul istoric. Caracterul tradiţionalist sau novator al fiecărei unităţi sociale; evoluţia lor în timpul cît ai participat la ele şi efectele pe care le-a avut asupra ta succesiunea în timp a diverselor unităţi sociale la care ai participat.

Manifestări spirituale. Viaţa religioasă a unităţii sociale. Influenţa ei asupra ta.

României, un sistem de gîndire el însuşi izvorît din experienţa propriei sale vieţi. Sistemului vieţii (viaţa ca sistem al realităţii sociale) îi corespunde un sistem de cunoştinţe (unităţi sociale, cadre, voinţă, manifestări etc.).

Ambiţia autorului, ca incorigibil profesor universitar, este de a oferi ultima lecţie a sistemului său propriu de gîndire, aşa cum reiese ea din viaţa sa însăşi.

Astfel cele 400 de autobiografii studenţeşti, reprezentînd vieţi şi medii foarte variate ale ambelor sexe, au oferit un material preţios pentru acea verificare experimentală.

Într-adevăr, fazele de dezvoltare a personalităţii studenţilor ori studentelor constituie un proces dialectic de ascensiune progresivă şi formează un întreg, fiind fazele uneia şi aceleiaşi vieţi.

Iar unităţile sociale, care determină acele faze, formează un realism social critic, explicat printr-o cauzalitate socială, care şi-a găsit expresia adecvată în formula

$$C + V = M$$

(C — cadre, V — voinţă, M — manifestări creatoare).

Îndrumările după care au lucrat studenţii şi studentele în sociologie sînt aplicate şi în lucrarea de faţă.

Un om din înălţimea anilor priveşte retrospectiv, dacă prin drumul vieţii sale acest sistem de cunoştinţe sînt valabile şi dacă dintr-o viaţă vremelnică se poate face un popas de permanenţă, prezentînd cu pasiunea sincerităţii şi probităţii intelectuale un fir constitutiv al vieţii, Ethosul şi Pathosul ei : Adevărul.

Autorul îşi cercetează propria sa viaţă pe bază de documente vii, care privesc mărturia timpului sub toate formele de fapte trăite, izvoare de primul rang, luate din arhiva vieţei sale.

Ştiinţa de carte a grupului social. Învăţăturile folositoare, inutile sau răufăcătoare pe care le-ai primit.

Pedagogia unităţii sociale, voită sau întîmplătoare. Efectele educaţiei conştient urmărite de către unitate asupra dezvoltării tale.

Întrebuinţarea timpului liber organizată de către grup sau lăsată la libera ta apreciere. Efectele avute asupra ta. Limba vorbită de grup şi efectele ei asupra graiului pe care-l foloseşti.

Viaţa estetică, artistică a grupului şi influenţele exercitate asupra ta.

Manifestările economice. Viaţa economică a unităţii sociale şi modul tău de integrare în acest complex economic. Bugetul tău individual. Gradul tău de independenţă faţă de grup sau de autonomie economică.

Manifestări etico-juridice. Regulile de bună-cuviinţă şi de politeţe ale grupului. Influenţa lor asupra ta.

Viaţa morală a grupului şi efectele ei asupra ta.

Regulile juridice ale unităţii sociale şi efectele lor asupra ta.

Manifestări administrative. Modul de organizare a grupului şi locul pe care l-ai avut în grup : de la simplu membru la conducător.

Analizînd astfel influenţa favorabilă sau rea a fiecărei unităţi sociale asupra formării personalităţii tale, ajungi la un tablou final al persoanei tale, personalitatea socială ca un rezultat al tuturor acestor influenţe, la care se adaugă sforţările tale individuale pentru a depăşi sau înfrînge mediile sociale prin care ai trecut.

El trăiește astfel viața de două ori : o dată în viața propriu-zisă și a doua oară cînd scrie aceste rînduri.

El este deci simultan actor și spectator, este dedublarea unui rol, este actualizarea vieței de peste șapte decenii.

Ce cîmp variat și bogat de observații !

Autorul se observă trăind într-o continuă curiozitate și aproape cu mirare și uimire. Îndreptînd ochiul său scrutător asupra vieții sale proprii, el se simte că există de două ori.

Cercetătorul propriei sale vieți se îndreaptă spre timpul său și, cercetîndu-l, își analizează propria sa viață.

El urmărește a prezenta un fragment de cultură și de istorie de la sfîrșitul veacului al XIX-lea și din prima jumătate a secolulului al XX-lea, văzut prin prisma unei experiențe personale și a unei vieți care a trăit peste șapte decenii.

În felul acesta, el oferă o contribuție la istoria socială contemporană sub forma autobiografică, ca izvor de cunoaștere.

Istoria vieții autorului este istoria unei epoci, deci o problemă a culturii timpului în care a trăit.

Nu este vorba deci numai de o monografie asupra vieții unui om, de o aridă trecere în revistă cronologică a unei cariere, ci de o contribuție la analiza unei epoci fără a cărei cunoaștere nu ar putea fi înțelese multe din evenimentele prezente.

Acesta este caracterul de contemporaneitate al lucrării.

Sînt pagini care urmăresc a înțelege o istorie, de care în parte nu se mai știe, care numără din ce în ce mai puțini martori.

Epocile, care cronologic sînt separate de noi prin spațiul unei întregi generații, au devenit străine generației actuale, ca și cum ar fi îndepărtate de noi de secole.

Totuși aceasta numai aparent, căci tot ce se întîmplă astăzi este o continuare și o evoluție.

Individul este un vas în care experiența timpului (Hegel ar spune „spiritul universal") își toarnă conținutul.

Analiza cuprinsă în lucrare nu izvorăște din lecturi, ci din experiență proprie. De aceea ea nu va fi nici apologie și nici rechizitoriu, ci povestirea unor ani de luptă și muncă, intim legați de însăși viața autorului și de experiența științei și culturii epocii.

Utilizarea experienței trăite îi dă lucrării caracterul unei autobiografii experimentale. *Fabricando fit faber.*

În acest dialog cu mine însumi am fost obiectiv, însă fără depersonalizare.

Scopul urmărit de această lucrare fiind în primul rînd explicare, și nu descriere, pe bază de fapte și date concrete, n-am avut în vedere suprafața amănuntelor, în ceea ce este trecător și insignifiant, ci adîncimea problemelor și a rezultatelor, lăsînd contingentul pentru a nu reține decît durabilul, dacă nu chiar permanentul.

Pentru aceasta nu am întrebuințat procedeele reporterilor abili, ci analiza cauzală sociologică. Nu ca un simplu fotograf naturalist, ci ca un realist care gîndește și a cărui inimă vibrează. Căci am căutat avid a vedea și a cunoaște totul pentru a iubi totul în funcție de Adevăr.

Viața cercetată a fost purtată de autor în el însuși, ea este conținutul conștiinței sale și locul acțiunii sale.

Viața este o triplă unire dialectică, a retrospecțiunii, a participării și a depășirii ; ea este astfel o triplă dialectică a trecutului cu viitorul devenit prezent, a ști cu a voi (cunoaștere și acțiune) și a exista tu însuți împreună cu lucrurile, ființele și întîmplările existenței tale.

Fazele, perioadele, capitolele experienței vieții au format fapte curgătoare ale unui singur proces social dialectic : „Chemarea, Căutarea, Elaborarea, Îndeplinirea. . .", ele formează o unitate de viață, un sistem de viață, un Tot de viață. Viața mea.

Astfel de studii făcute metodic de către observatori conștiincioși și luminați ai propriei lor vieți (intelectuali, țărani, lucrători, studenți, cercetători, de sexe și vîrste deosebite) vor arunca o puternică lumină asupra Științei Omului și asupra Științei Societății și Umanității.

Viața mi-a dăruit ceva din puterile ei, din învățătura ei măreață.

Am văzut atîtea, am înțeles atîtea, am creat atîtea care m-au învățat mereu.

Eu însumi n-aș însemna nimic fără toate aceste fapte și evenimente, faze și perioade ale vieții mele, ca și ale epocii și unităților sociale prin care am trecut sau pe care le-am creat. Fapte și evenimente care se reflectă acum puternic în mine, în mii de nuanțe, care au dat coloratura timpului, m-au inspirat și însuflețit. Cum spune poetul :

„Car nous voulons la Nuance encore
Pas la couleur, rien que la Nuance !
Oh ! la Nuance seule fiance
Le rêve au rêve et la flûte au cor !".

De aceea iubesc nuanțele cu o imensă dragoste. De aceea lucrarea nu poartă „Le soleil noir de la mélancolie".

Căci mă simt pe același drum, care îmi pare mai drept și mai luminos ca oricînd. Pentru că este opera creată în acest drum : „Fugit tempus, manent opera".

Redactarea lucrării a fost concepută nu numai ca o sărbătoare a amintirii, ci și a contemporaneității.

DEDICAŢIE

Erasmus est
Homo pro Se.

Am luat spiritul de independență intransigentă în gîndire și acțiune și mîndria demnă de om de la tatăl meu, iar avîntul spre cultură superioară și creație de la mama mea, — lor le închin în primul loc aceste rînduri.

Soției mele, care mi-a dat un neprețuit sprijin, ca o colaboratoare înțelegătoare și curajoasă, în toate împrejurările vieței din ultimele decenii, atît în epocile de mari răspunderi și nobile reprezentări, cît și în epocile ei dramatice, salvîndu-mi viața în diferite rînduri, îi aduc calda și profunda mea recunoștință.

Elogii adînc mișcate elevilor mei eminenți dispăruți, unii în condiții tragice, și mulțumiri afectuoase acelora care mi-au păstrat pînă astăzi fidelitate.

Un cuvînt recunoscător elevilor mei americani, francezi, germani, polonezi, unguri, sloveni și mai ales celui mai distins și mai devotat dintre ei, actualul profesor prețuit la Universitatea din New York, Columbia University, care a lucrat în satele Șanț și Nereju, a colaborat la revistele sociale și a publicat cel mai profund și complet studiu în organul Institutului de sociologie din Londra (The Sociological School of Dimitrie Gusti, by Philipp E. Mosely in "The Sociological Revue" — "Journal of the Institute of Sociology", volume XXVIII, Number Two, April 1936 — The Le Play House Press, 35 Gordon Square, London W.C.1).

Vouă, iubiți țărani, țărance și muncitori din cele 626 de sate, orașe și regiuni unde au lucrat, conduși de mine, echipele de studenți și tehnicieni ai Institutului Social Român, ai celor patru institute regionale, ai Seminarului de sociologie de la Universitatea din București, ai Fundației și Serviciului social și, mai ales, vouă, locuitorilor satelor, cărora le aparțin ca al lor ales cetățean de onoare din Goicea Mare (Oltenia), Rușețu (Muntenia),

Drăguș (Făgăraș), Nereju (Moldova), Sadova și Fundul Moldovei (Bucovina), Voșlobăț (Ciuc), Șanț (Năsăud), vă adresez întreaga mea iubire, curată, sinceră și dezinteresată și toată recunoștința pentru cele mai frumoase momente din viața mea petrecute în mijlocul vostru.

Distinșilor mei colegi de la Académie des Sciences morales et Politiques din Paris, memoriei scumpe a profesorului C. Bouglé din Sorbona și a rectorului Universității din Paris, Charléty, colegilor de la Facultatea de filozofie din Leipzig, care m-au ales în mod extrem de elogios Dr. rer. pol. H.C.; profesorului MacIver de la Columbia University din New York, primul președinte al Institutului Social al Națiunilor, și prieteniei călduroase a prof. B. Mirkine Guetzewitsch de la École libre des Hautes Etudes din New York, decanul Faculté de Droit et des Sciences Politiques, unde am fost ales profesor de științe sociale; memoriei luminatei secretar general al I.S.N., Ruth Benedikt, profesorului Stefanek din Bratislava, care a aplicat în cercetări metoda mea de lucru; colegilor de la institutele și societățile de sociologie din Paris, Londra, Berlin, Praga și Tokio, care m-au ales membru al lor; colegilor și tuturor participanților din 21 de țări înscriși la Congresul al 14-lea internațional de sociologie, care trebuia să aibă loc la București sub președinția mea, și îndeosebi memoriei marilor savanți francezi care se anunțaseră cu importante comunicări și care au murit eroic în timpul celui de-al doilea război mondial: Bloch și Halbwachs; profesorului Corrado Gini de la Universitatea din Roma, care, după ce a ținut remarcabile conferințe la Institutul Social Român, a primit să organizeze la Roma Congresul al 14-lea internațional de sociologie, cu mulțumirile cele mai călduroase pentru aprecierile asupra organizării acestui congres la București, cuprinse în invitația sa pentru Congresul din Roma;

Colaboratorilor talentați și onești ai pavilioanelor României, organizate de mine la expozițiile internaționale din Paris (1937) și New York (1939).

Memoriei venerate a d-nei Sarah Roosevelt, care m-a onorat cu prietenia sa și a primit să prezideze Comitetul de patronaj al pavilionului României la expoziția din anul 1939.

Colegilor de la universitățile din Paris, Berlin, Leipzig, München, Wisconsin, Chicago, Harvard și Yale, unde am fost invitat a ține prelegeri, pentru primirea lor cordială.

I. CHEMAREA

1880 — 1898

Într-o zi, invitat special şi stăruitor la dejun la prietenul meu marele literat Caragiale, care locuia în frumosul cartier Schöneburg al oraşului Berlin, pe motiv că avea să-mi comunice ceva important, după dejun, cu un aer misterios, spune fiului său să-i aducă un ziar sosit de puţin timp din Iaşi, „Opinia" (condus de un devotat şi talentat admirator al său, dr. Steuerman), şi, după ce îl desface cu oarecare solemnitate, citeşte o informaţie tipărită cu litere groase:

„În Moscova a încetat din viaţă contele Gatovkin, care a lăsat o imensă avere, însă fără moştenitori. Familia Gatoschi din Iaşi, refugiată din Rusia cu numele de Gatovkin, transformat apoi în Gatoschi cînd a sosit în România, este singura moştenitoare".

Şi ziarul cita printre aceşti moştenitori pe mama mea, născută Gatoschi.

După lectura acestei note, Caragiale se scoală, face o reverenţă şi exclamă: „... Domnule viconte!".

Aşa am luat cunoştinţă pentru întîia oară de versiunea originii mele după mamă.

Moşul meu a pus să se cerceteze dosarele prăfuite ale consulatului rus, a găsit unele documente, cum însă era nevoie de încă multe cercetări şi în Moscova şi de angajarea unui avocat acolo, ceea ce ar fi necesitat mari cheltuieli, om pozitiv, a renunţat.

Şi aşa a rămas îngropată cercetarea. Lumină deplină nu s-a putut face deci. Fratele meu, Eduard, membru la Curtea de apel, a urmărit însă problema genealogiei familiei după latura Gatoschi, a găsit chiar sigiliul familiei Gatoschi, pe care-l purta ca inel...

Tot după mamă, un alt strămoş ar fi ocupat locul de patriarh la Constantinopol. Tata avea titlul de boierie din timpul domniei lui Sturdza.

Caracterul internaţional care se găseşte la originea genealogiei mele — deşi nu sînt de loc rasist — a creat, poate, atmosfera favorabilă a libertăţii, a criticii şi a lipsei de orice prejudecată, caracteristice vieţii mele şi care s-a păstrat în internaţionalismul activităţii, prieteniei, studiilor şi realizărilor mele *.

Oraşul unde m-am născut şi unde am început cariera mea universitară, Iaşii, era, pe vremuri, cel mai frumos şi mai faimos oraş al Principatelor danubiene şi, situat la scurtă distanţă de rîul Prut, drum important comercial între Polonia şi Ţările baltice, a servit ca o vitală legătură pentru schimburi materiale şi spirituale între regiuni diferite prin limbă, civili-

* Familia în care am venit pe lume se lega după mama cu oameni nobili coborîtori din lumea slavă.

zaţie şi cultură, prin legătura cu Polonia şi prin Polonia cu vestul — şi în special cu artiştii italieni.

Acestei poziţii se datoreşte seculara radiere internaţională a oraşului Iaşi. Estul şi Vestul s-au întîlnit în el şi şi-au schimbat spiritul lor. Dialogul dintre Est şi Vest, de atîtea ori întrerupt în cursul istoriei, a avut unul din stagiile lui în oraşul Iaşi.

Pe vremea mea de elev al şcolilor din Iaşi, oraşul era uitat, puţin adormit, însă plin de farmec, cu un peisaj surîzător şi, privit din colinele ce-l împrejmuiesc, de pe minunatul platou al Copoului (care era plimbarea mea favorită), aminteşte surprinzător Florenţa, văzută de la San Miniate, cum, cu drept cuvînt, a comparat-o unul din poeţii Iaşilor, profesorul universitar Eugen Heroveanu, care compara — *mutatis-mutandis* — oraşul florilor Florenţa cu oraşul amintirilor lui, Iaşii.

Iaşii au sacrificat rangul de capitală, dar au continuat a da ţării pe cei mai talentaţi şi mai buni dintre oameni. Într-o zi, la Academia Română, după o şedinţă, colegul meu, renumitul istoric N. Iorga, care a avut un sfîrşit atît de tragic şi nedrept sub regimul legionarilor, a făcut o statistică asupra originii membrilor Academiei şi a găsit că peste trei sferturi erau moldoveni din Iaşi.

Desigur, faţă de vivacitatea înşelătoare, exuberanţa uşuratică şi bogăţia aparentă a oraşului cu veleităţi de Occident, „le petit Paris de l'Orient", a capitalei Bucureşti, Iaşii păreau un oraş „mort". Era însă numai o moarte aparentă, căci, într-o lume în care se merge spre cantitate, Iaşii au rămas un refugiu, o rezervă de calitate, care formau stilul şi spiritul Iaşilor.

Dacă Iaşii ocupau rangul al doilea din punct de vedere politic şi economic, din punct de vedere spiritual ocupau primul rang, prin iniţiativele glorioase pe care le-a luat şi care apoi, transplantate la Bucureşti, au murit ori au dus o viaţă de agonie.

Aş putea adăuga, fără falsă modestie, cu excepţia iniţiativei de stimulare a ştiinţelor sociale, care s-a luat în casa mea din Iaşi, „Asociaţia pentru studiul şi reforma socială" şi care apoi a luat un avînt deosebit o dată cu transferarea mea la Bucureşti şi devenită „I.S.R.".

Cu prilejul jubileului de 50 de ani al Universităţii din Iaşi — cea mai veche universitate a României — , la care au participat reprezentanţi ai tuturor marilor şi vechilor universităţi din lume, am publicat un articol cu numeroase fotografii în cunoscuta revistă ilustrată germană „Leipziger Illustrierte Zeitung". După apariţia lui, cîţiva foşti colegi de-ai mei din străinătate mi-au scris că consideră Universitatea din Iaşi ca un fel de Oxford al României şi, datorită peisajului pitoresc, ca un fel de Heidelberg românesc şi că ar cere transferarea lor la Universitatea din Iaşi. În deosebire de un profesor al acestei universităţi, diletant, care privea problemele ştiinţifice ca eseuri literare — unul din cei care dobîndesc o catedră pentru care nu făcuse studii speciale — , care faţă de monumentele de artă, de valoare universală, pe care le posedă oraşul şi faţă de frumuseţea

naturii, a pregnat expresia că Iașii ar fi „un cimitir” și un „muzeu”, — desigur o caracterizare care se potrivește de minune față de acest profesor.

Lîngă orașul Iași, printre mănăstiri se afla via familiei mele, care, nu știu de ce, se chema Nebuna. Veneam din Turingia, cunoscută ca o regiune plină de farmec și pitoresc pe vremea studenției mele în Germania, și eram subjugat de frumusețile viei, care ni se părea ca o viziune magică a universului, căci omul și natura se încorporează reciproc, formînd o unitate splendidă.

Într-adevăr, era o încîntare! Această vie — o fostă proprietate a unor călugări greci, înainte de secularizarea averilor mănăstirești de primul principe al României, Alexandru I. Cuza — cuprindea o pădure mică, cu un lac și cu vînat, o casă cu două etaje, cu ferești cu sticlă colorată, cu pereții tapisați cu stofă de mătase, cu balcoane, din care seara se puteau admira ca o feerie străzile luminate electric ale orașului, cu o pivniță, care cuprindea mari saloane pentru poloboacele din vinul cel mai reușit (știau călugării greci să trăiască!).

Se putea greu concepe un cîmp mai favorabil visărilor, în care zilele și nopțile păreau paradisiace, anume făcute pentru divagări poetice.

Seara, cînd lucrătorii viei, la sunetul unei viori, dansau pînă noaptea tîrziu în fața casei, ca și cum n-ar fi lucrat o zi întreagă, spectacolul acesta social al veseliei muncii forma pentru mine, tînăr student, o mare lecție.

În sfîrșit, ceea ce contribuia la nespusul farmec al viei erau unele pahare de sticlă — cu limbă de sticlă — ce înconjurau casa și care la cea mai ușoară adiere de vînt, prin mișcarea limbilor de sticlă, produceau un cîntec care varia după tăria și direcția vîntului și dădeau senzații pline de sens nostalgic.

În orașul Iași am frecventat atît învățămîntul primar, cît și cel liceal, prin școlile Caracaș și Institutele-Unite.

Părinții mei nelocuind în oraș, unde totuși aveau o casă proprie pentru a petrece lunile de iarnă, unsprezece ani — anii copilăriei — i-am petrecut în zidurile închise ale internatului, unde am luat primul contact cu asperitățile vieții colective.

Internatul este mai mult decît școala, o societate în mic cu un caracter de coercițiune, care oferă interesante și importante exerciții de viață colectivă.

Astfel am simțit prima nedreptate socială cînd directorul Caracaș, al școalei primare ce-i purta numele, sorbea cu nesaț o superbă cafea cu lapte și cu caimac, în timp ce noi aveam înaintea noastră niște cești cu o apă colorată, care putea fi ceai ori cafea, în tot cazul nici una, nici alta. Mă întrebam atunci, la vîrsta de 7 ani, ce înseamnă această diferență de băutură și de ce se etalează ea în fața noastră?

Tot în școala primară Caracaș am luat contact pentru întîia oară cu o formă specială a dictaturii. În clasa mea, ca unitate socială, șeful ei s-a declarat și s-a impus nu după calitățile sale pedagogice ori distinse într-un alt fel decît acel al argumentului pumnului viguros. „Șeful social”

al clasei era un imbecil, mic potentat dominator, care, abuziv, impunea perceperi de taxe, colegii săi putînd să-şi răscumpere libertatea prin bunuri în natură, care i se aduceau de-acasă, ori prin ajutorarea la facerea lecţiilor şi mai ales la aceea a tezelor extemporale !

Astfel am cunoscut canaieria şi cinismul, cu persecuţiile corporale şi persecuţiile morale, inerente formelor de dominare arbitrare. „Şeful social'' se găsea însă într-o situaţie ruşinoasă şi cu totul disproporţionată faţă de gradul de inteligenţă şi cunoştinţe ale clasei, el era ultimul din clasă din întrebări, răspunsuri şi examene. Dar, mai tîrziu, acest „şef'', care ţinea sub dominaţia sa peste 20 de colegi, a rămas toată viaţa ceea ce în realitate era, o nulitate.

Ce învăţătură precoce a formei dictaturii şcolare, care mai tîrziu am cunoscut-o sub forma dictaturii politice. Nu era aceasta o anticipaţie şi un exerciţiu?

Din viaţa şcolară primară mi-a rămas în amintire nota 10 $^{1}/_{2}$, pe care am primit-o la caligrafie; groaza de care eram cuprins seara în dormitor de teama ca nu cumva să vină Jack Spintecătorul, care în Londra făcea ravagii pe acea vreme; felul disciplinat cum seara eram conduşi în dormitor, cu strigătul: „Quatres enfants, vier Knaben''.

La Institutele-Unite am urmat liceul 7 ani. O şcoală-internat originală. Localul era clădirea unui fost palat princiar, cu un enorm parc. Profesorii erau aproape toţi celebrităţi universitare, care totuşi dădeau lecţii elevilor din cursul superior al liceului.

Astfel era cel mai vechi rector al universităţii, matematicianul Culianu, care avea orele de predat astronomia foarte matinale şi venea fără cravată, fapt însă care nu se constata, avînd o respectabilă şi lungă barbă albă; erau apoi savantul (pentru liceu prea savant) Philippide şi cel mai mare istoric al României, Xenopol, care ambii mai tîrziu mi-au devenit colegi de universitate şi de Academie ş.a.m.d.

Şi aici, în acest liceu-internat — celebru în toată ţara, cu elevi recrutaţi de pretutindeni —, mi-am continuat experienţele de viaţă colectivă. Între clasele inferioare şi cele superioare domnea o aprigă rivalitate, care dădea naştere la lupte, care de multe ori luau forme crîncene, prin mînuirea cu mare dexteritate de către unii a unei arme speciale, care era pumnalul. Iată primul meu contact cu lupta între... clase.

Eu eram străin de aceste lupte, avînd oroarea violenţelor de orice fel — care am păstrat-o tot timpul vieţei — ,şi aveam privilegiul a număra prieteni în clasele superioare. Eram un mic copil rezervat şi politicos printre colegi mai turbulenţi şi agresivi, fără camarazi de joc, cu pasiunea lecturii, tîrziu noaptea la o lampă cu lumină palidă pentru a nu deranja somnul colegilor din dormitor, ceea ce a adus după sine sacrificiul vederii şi necesitatea de a purta ochelari.

Fără îndoială că treceam printr-o criză a unei adolescenţe premature.

Distribuirea premiilor, care era sfîrşitul anului şcolar, era o ceremonie solemnă şi emoţionantă, pe care o aşteptam cu nerăbdare, pentru că aveam fericirea a căpăta cărţi şi o coroană de brad pe cap în calitate de premiant I. Nu aveam timp a medita dacă sistemul premiilor este sau nu justificat pedagogiceşte, dacă el deşteaptă emulaţie ori intreţine vanitatea.În tot cazul, soarta premianţilor, cînd au ajuns să dea marele examene în vîltoarea vieţii sociale, nu este de invidiat, cei mai mulţi rămînînd foarte mediocri membri ai societăţii, nejustificînd cu nimic premiile şcolare.

Eu însă eram fericit a părăsi şcoala încununat cu o coroană pe cap şi cu foarte multe cărţi subsioară. Pînă foarte tîrziu am păstrat acele 7 coroane cu evlavie, care pînă în momentul distrugerii lor au păstrat intact mirosul de brad.

Un an înainte a părăsi liceul am jucat cu antren un rol într-o piesă făcută de un profesor universitar, la o serbare de sfîrşit de an, iar la un an după plecarea mea din şcoală, am asistat la desfiinţarea ei.

La examenul de bacalaureat am reuşit singurul din clasa a 7-a care număra 30 de colegi, devenind astfel student.

Iarna, pe frigul cel mai puternic, învăluit şi dispărut complet într-o blană uriaşă, vara, pe căldurile tropicale, timp de trei ore — cu o sanie cu patru cai înaintaşi ori cu o trăsură cu trei cai — ne îndreptam spre conacul de la ţară din satul Bulbucani.

Nu arareori iarna, pe viscol vijelios, pe zăpadă foarte adîncă, care acoperea drumurile, se pierdea cîtva timp de urma cea dreaptă, amintind astfel splendida nuvelă a lui Tolstoi *Stăpîn şi slugă*, care era lectura mea favorită în anii liceului.

Aşa, în timpul vacanţelor mai scurte de iarnă şi lungi de vară, am cunoscut satul şi ţăranii, pe care, cînd eram student la Universitatea din Leipzig, în seminarul de economie politică al profesorului Karl Bücher, i-am analizat sub raportul economic într-o comunicare asupra „istoricului chestiunii agrare în România'', iar mai tîrziu, ca profesor universitar, i-am cercetat pe teren, la ei acasă, prin monografiile sociologice ştiinţifice, care au jucat un rol covîrşitor în viaţa mea, după cum se va vedea mai jos.

Eram profund mişcat şi cuprins de un fior cosmic cînd vedeam ţăranul arînd pe întinsul ogoarelor şi observam adînca linişte sufletească a omului, precum şi sentimentul de religiozitate de care era cuprins pînă la o totală integrare cu cerul, cu pămîntul şi cu animalele, tovarăşe de muncă.

Tovarăşul liniştit, cu o înţeleaptă conştiinţă a valorii sale, formată de o milenară experienţă istorică, îmi apărea ca o fiinţă în directă comunicare cu legile demiurgice ale existenţei.

Dar idila a dispărut îndată ce am observat contrastele sociale violente pe care le oferea la sfîrşitul secolului : pe de o parte, mizeria economică, biologică şi culturală a ţăranului, care striga la cer răzbunare, şi, pe de altă parte, privilegiile feudale — economice şi politice — ale claselor posesoare, apărate cu îndîrjire... lupta de clasă îmi apărea sub altă formă decît luptele dintre clase din liceul „Institutele-Unite" !

O lume pentru sine era „curtea" din jurul casei. Ca elev de liceu — fără a fi făcut studii speciale sociale—, totdeauna această curte avea pentru mine o valoare deosebită, găsind toate distracţiile înăuntrul ei, fiind subjugat de caracterul variat şi interesant al acestei puternice unităţi sociale.

Iată, în fund se afla hambarul, magazia care cuprindea alimentele necesare oamenilor şi animalelor, care se aflau în curte. Personajul important care deţinea cheile acestui bogat magazin se numea „chelar".

Lîngă „hambar" la o distanţă mică, tot în fund, se găseau tot felul de grajduri : pentru cai de trăsură, pentru caii de muncă, pentru boi, vaci cu viţei, de asemenea şi coteţe pentru porci, păsări etc., huluberie pentru porumbei. Mai jos de hambar şi grajduri, cam în centrul curţii era „cancelaria", compusă din trei camere, unde lucra şi locuia contabilul, cu ale sale foarte mari şi grele condici de tot felul la înălţimea exigenţelor unei contabilităţi precise.

La dreapta porţii de intrare era „potcovăria" pentru cai, iar la stînga „dulgheria" pentru fabricatul căruţelor de cai şi a carelor de boi. Mai sus întîlneai o mare magazie unde erau depuse instrumentele de muncă, maşini de secerat, maşini de treierat, batoze, pluguri etc.

Toate aceste variate aşezăminte agricole şi gospodăreşti formau un cerc închis, înăuntrul căruia trăiau oamenii, care le dădeau viaţă, pe lîngă chelar, dulgher, potcovar, contabil, vizitii, şi ajutori de vizitii, îngrijitori de grajduri, coteţe, precum şi animale, ca boi, vaci, cai, de toate categoriile, porumbi, păsări, porci, şi mai ales paznicii fideli şi conştiincioşi, care erau cîinii, de la cîinele de stînă pînă la cîinele aristocrat de rasă.

Împrejmuirea cu un gard înalt, mare dădea „curţii" un caracter plastic de unitate strînsă şi strictă. În zilele de vacanţă treceam de la un aşezămînt la altul pentru a mă opri în special la grajdul care adăpostea calul *meu*, pe care numai eu exclusiv aveam dreptul a-l călări, de care mă îngrijeam special de cîteva ori pe zi şi de care mă interesam cu multă grijă, cînd eram la şcoală, mai ales dacă nu cumva altcineva îl întrebuinţa. În această privinţă aveam informatorii mei şi chiar controlul informatorilor.

Călăria era singurul sport pe care l-am practicat cu pasiune, făceam una cu calul, într-adevăr „un nobil animal", iar tatăl meu, un mare maestru al călăriei, organiza din cînd în cînd mici concursuri, la care participam, pe lîngă dînsul, fratele meu şi cu mine.

Am practicat acest sport cît am putut de des, dar mai ales la marea de Ost, insula Rüggen şi la marea de nord Norderney, cînd pe malul mării făceam eu şi calul meu călătorii fericite, întîlnind uneori pe fostul cancelar v. Bülow ori pe fostul rege Ferdinand al Bulgariei, care se recomanda ca un „Künstler des Lebens''.

Un alt sport care mă captiva era pescuitul, dar nu pescuitul cunoscut, de unul singur, care nu m-a atras niciodată, ci pescuitul, aş putea să-i spun, „colectiv'', fiindcă este vorba de ademenit şi cules peştele cu „năvodul''. Lîngă curte se afla un lac plin de peşte, mai ales caraşi mari galbeni şi crapi strălucitori, grei, de multe kilograme, de multe ori. Eram comandantul acestui pescuit — amestec de oameni şi pești — încă din primii ani ai liceului.

Mă simţeam foarte important cînd făceam daruri de crapi ori caraşi acelora care îmi erau simpatici dintre locuitorii satului. Eram foarte vigilent ca să nu fure la cîntar (ceea ce intra în obiceiul pămîntului) cei doi negustori cu bărbile roşii, care aşteptau să încarce căruţele pline de gheaţă, pentru ca în timpul nopţii să le ducă la oraş.

O altă unitate socială care mă interesa erau ţiganii, care aveau organizarea lor socială strînsă, obiceiurile şi limba lor; îmi amintesc cu cîtă încredere veneau la curte pentru a-şi spune păsurile lor, pentru a cere intervenţii de tot felul, pînă la formele de căsătorie, de divorţ ori de judecată, pe care tatăl meu le exercita cu autoritate şi ale cărei judecăţi aduceau o supunere voită şi necontestată. Mai tîrziu, în cercetările de monografie sociologică, condusă de mine, s-a dat o deosebită atenţie vieţii sociale a ţiganilor, care pînă acum n-a fost îndeajuns de suficient studiată.

Mă bucuram totdeauna de Sf. Natalia, ziua mamei mele, nu atît pentru bunătăţile excepţionale ce se pregăteau, dar mai ales pentru vizitele persoanelor cunoscute, rude şi prieteni ai familiei mele, care se întruneau într-un gînd sărbătoresc o zi întreagă şi care îmi dădeau prilejul a face studii asupra fiecărui vizitator.

La ţară era singura mea desfătare. Căci acolo uneam lectura asiduă, cu viaţa şi cu observaţiile asupra ei.

Ieşit din liceu plin de nelinişte şi tulburat cu o adunare informă de cunoştinţe enciclopedice şi cu idei împrumutate de la toţi gînditorii Europei, Goethe, Tolstoi, Anatole France, Leopardi, Byron, Ibsen, am intrat într-o lume fără orizonturi precise, în universitate.

Letargia intelectuală, toropeala spirituală de acolo şi din oraş mă sufocau. Iar ca copil de sfîrşit de secol făceam parte din galeria figurilor de tineri pesimişti, înainte de vreme, dezgustat de viaţă, înainte de a o trăi, cucerit de cultul suferinţei sub influenţa lui Manfred de Byron şi a poeziilor lui Leopardi.

Era generaţia cîştigată de „literatura bolnavă''. Tipul romantic, tînărul desperat care „plînge pe o stîncă solitară'', era preocuparea ei.

Am frecventat cu o nespusă sete de cunoaştere cursurile de la toate facultăţile: cursuri de matematică, de fiziologie, economie politică, drept

penal, medicină legală, care au avut darul de a deștepta în mine un imbold irezistibil și puternic de a părăsi mediul, neputîndu-mă adapta lui.

Aveam vîrsta de 17 ani și jumătate. Am luat atunci o inițiativă îndrăzneață. Cu o mînă energică, înlăturînd toate obstacolele, care mi-ar fi stat în cale, m-am hotărît să plec în lumea largă cultă pentru un scop precis : să studiez aprofundat o știință care merită să fie cercetată după metode noi, știința societății.

Sub sugestia lecturilor, precum și sub influența prestigiului de care se bucurau pe acea vreme (în anul 1897) statul și cultura germană, m-am hotărît să mă înscriu la universitatea din capitala Germaniei, Berlin.

Cu sufletul tumultuos simțeam chemarea a-mi închina viața studiului vieții sociale... Mi-am făurit astfel programul vieții. Acum începe însă marea aventură.

Părintele meu, cultivînd tradiția inflexibilă a autorității familiare absolute, după lozinca „în familia mea pot fi mai multe dorințe, însă nu există decît o singură voință", s-a opus hotărît plecării mele, considerată de fantastică, aprobînd-o poate pentru după ce mi-aș fi terminat întîi studiile în țară.

El era prea realist și, firește, nu putea înțelege planul meu vast de studii, de aceea mi-a făcut de la început o opoziție dîrză și apoi chiar violentă.

Conflictul dintre noi a devenit dureros, căci nici el, nici eu nu cedam. Eram amîndoi neînduplecați. A început astfel între noi o luptă aprigă cu episoade tragice.

Intre noi s-a interpus admirabila mea mamă. Cu spiritul ei fin și cald a simțit mai mult decît a înțeles rostul dorinței mele și mă susținea discret, însă hotărît.

Așa cum Victor Hugo în versuri elocvente și mișcătoare evocă figura mamei sale :

„J'allais, chantant des vers d'une voix étouffée
Et ma mère, en secret observant tous mes pas,
Pleurait et souriait disant :
C'est la fée
Qui lui parle et
Qu'on ne voit pas".

Lupta a fost grea, multe luni a stat cu îndărătnicie tatăl meu și cu mine pe aceleași poziții.

În sfîrșit, am învins ! Or, propriu-zis nobilele sentimente de părinte iubitor au învins considerațiile sale de autocrat.

...Autocrat în sînul familiei sale, dar ciudată contradicție, n-a fost un om care să aibă o mai mare trebuință înnăscută și excepțional de puternică pentru aer și libertate. Mîndru, ca Jean Desmarest, care, mergînd la eșafod, a exclamat : „Je ne crie merçi qu'à Dieu".

Mîndrie, nu îngîmfare. El era insuflat de o voință severă și de curaj pentru viață, cu încredere în forța sa proprie. Încît propriu-zis procesul dialectic, care s-a desfășurat, a fost că eu, moștenind de la el mîndria și credința nezdruncinată în mine și în misiunea mea — pe care le-am păstrat tot timpul vieții —, am învins prin el, el s-a învins pe sine însuși.

Viața liberă de țară, citind cu pasiune în cartea naturii, el era neobosit, schimba doi cai pe zi, și drept și falnic, era una cu calul.

Nu iubea viața de țară, în sensul obișnuit al cuvîntului, „*bene vixit, qui latuit*" ci aceasta îi era marea sursă de unde lua puternica forță de viață. Fiind obligat de împrejurări a trăi în oraș, în ultimii ani ai vieții sale, suferea nespus de nostalgie, era permanent bolnav (el care la țară nu știa ce este durerea de cap!) și a fost răpus fără luptă.

Cu ochii umezi, plină de emoție și cu o deosebită grijă, mama mi-a făcut preparativele de plecare, era doar și un succes al ei.

Mama mea avea o natură fericită, ea era sufletul casei, pe care o umplea cu caracterul ei vesel, ordonat, veșnic în mișcare, cu o seninătate irezistibilă; iubea frumosul și practica înțelepciunea.

Nu cred să fi trădat vreodată prima mea învățătură împărtășită mie de mama, a cărei voie bună mai răsună încă în mine, anume a ști oricînd să păstreze umorul, ridicîndu-se cu surîs deasupra evenimentelor, fie ele bune, fie rele pentru viața ta. Seninătatea umorului se manifesta prin prodigioase aforisme care puteau forma un dicționar special, așa cum am dorit odată, împreună cu fratele meu, să alcătuim *Dicționarul Mamei*.

Cea mai bună dintre mame, ea căuta natura, parcă sărbătorea binefacerea și generozitatea; și cu fină psihologie găsea gîndirea altora și caracteriza minunat și just caracterul persoanelor cu care vorbea.

Scriu aceste rînduri cu pietate față de memoria acestor doi ctitori ai operei sevîrșite de mine, și cuprinsă în acest volum, Tata și Mama. Un fiu le zidește aci un mausoleum.

Prin reușita primului meu examen de voință, am sfărîmat lanțurile strînse și monotone ale familiei, ale mediului și ale regiunii, pentru a începe o viață plină de freamăt și de curiozitate, de mari perspective și de mari răspunderi. Parcă cineva foarte bun și foarte puternic m-a luat de mînă, din întuneric și m-a condus ca pe un copil mic la lumină. Un copil al experienței: „zum Sehen geboren, zum Schauen bestellt".

Îmi dădeam bine seama că examenul de voință de-abia începuse. Că omul se ridică ori se coboară dacă este sculptorul propriei sale existențe, că el, cu toate deziluziile și întîrzierile, are ceasul său și că cursa vieții sale este o ascensiune, dacă vrea și dacă are încredere în el.

În lupta ce mi se deschidea, nu aduceam un spirit de rebel și de vînător de situații, ci un optimism robust, o încredere în victoria voinței și succeselor asupra tuturor piedicilor, ce stau de-a curmezișul mersului său spre progres.

Imensitatea vizibilă a planului meu de lucru, de a cuceri şi stăpîni realitatea socială, departe de a mă descuraja, mi-a dat un mare curaj, convins fiind, deşi aveam vîrsta de 18 ani, că un om poate să producă mari schimbări şi să realizeze lucruri mari dacă îşi face mai întîi un plan bun de lucru, şi apoi dă la o parte orice preocupare sau direcţie, care ar putea să-i micşoreze ori să-i îndepărteze atenţia şi să facă prin toate mijloacele posibile din realizarea acestui plan singura sa muncă şi ocupaţie. Altfel „este greu pentru un sac gol să stea drept".

Am plecat la drum cu regula supremă: „să fii fidel ţie însuţi" şi cu datoria de a deveni tu însuţi — fără a înceta o minută de a rămîne tu însuţi.

Ca şi Odyseus, care a părăsit coasta liniştită pentru ca să se încredinţeze unei mări furtunoase, am plecat pe drumul meu propriu, necunoscut — pentru căutare!

II. CĂUTAREA

1899 — 1910

1. BERLIN

1.1. SCENE DIN VIAȚA STUDENȚEASCĂ

Iată-mă ajuns într-unul din cele mai mari orașe, gata a naviga pe mări necunoscute, cu îndrăzneala tinereții hotărîte, abandonat mie însumi, la vîrsta de 19 ani neîmpliniți, fără rude, fără cunoștințe, fără cunoașterea bine a limbii. „Comme un homme qui marche seul, et dans les ténèbres'' (Descartes, *Discours de la Méthode*, 2 -ème partie).

Pentru a fugi de solitudine și pentru a putea face exerciții de limbă și a cunoaște viața studențească germană, ca un tînăr de rezoluție fermă, am luat o hotărîre energică : am cerut și am fost excepțional admis într-un internat pentru studenții protestanți ai Universității din Berlin, numit „Melanchtonhaus'', din mijlocul orașului vechi, Sebastianstrasse, cu toate amintirile puțin plăcute pe care le aveam de viața petrecută de la vîrsta de 7 ani în internatele școlilor primare și liceale.

Era acum al 3-lea internat la care participam : de astă dată ca student. La 6 dimineața se trăgea clopotul pentru a lua parte la serviciul religios din capela internatului, la orele 8 se lua ceaiul, la orele 2 dejunul, cînd aveam ocazia să întîlnesc și să vorbesc cu colegii mei de internat despre „tot și toate''. Ei erau studenți în teologie, eu urmăream altceva. Puncte comune de interese erau totuși destule. Mai ales probleme de concepție de viață, în care intrau chiar și confesiuni intime. Predominau însă, firește, preocupările studențești și cele politice.

Într-o zi — foarte de dimineață — primesc vizita în camera mea a unui coleg de internat, care, la intrare, după ce ridică pălăria ceremonios, înclinîndu-și bustul înainte — suprema politeță a salutului ritual pompos studențesc —, mă invită solemn să iau parte la un duel între studenții casei unde ne aflam și care va avea loc în cursul dimineții.

Am primit invitația cu interes. Auzisem de obiceiul brutal al duelului studențesc și văzusem foarte mulți dintre studenții care circulau la cursuri că aveau figura plină de tăieturi, mai mult sau mai puțin adînci, ceea ce, se spune, aducea glorie și succes în lumea feminină ! Am aflat de la amabilul coleg care mă invitase că duelul era considerat ca indispensabil pentru diferite motive, de la injurii simple, schimb de cuvinte aspre în stare de beție, insulte pînă la busculada involuntară, cu participarea activă a cîinilor care îi însoțeau — iată atîtea motive supărătoare, care, după ei, nu se puteau spăla decît în sînge !

Studenţii, la al căror duel asistam, parcă nu se băteau pentru a obţine cine ştie ce reparaţii de onoare, ci numai pentru plăcerea de luptă! Căci obiceiul duelului avea şi această semnificaţie: de a privi adversarul în faţă, fără frică şi a aduna în acest scop toată puterea voinţei sale şi a se stăpîni pe el însuşi.

Această pedagogie a curajului şi a forţei, o pedagogie de perfecţionare războinică a personalităţii, cuprindea lecţii, care nu se puteau dobîndi la cursuri şi care explică multe din manifestările Germaniei. Duelul forma pentru educaţia tineretului german mai mult decît un sport, un obicei necesar şi indispensabil acestei educaţii, servind a-i exercita abilitatea şi curajul prin arme.

Pînă în 1579 studenţii se băteau cu sabia — *auf den Hieb* —, ceea ce a creat adevărate hecatombe; curînd însă s-a introdus moda franceză: *auf den Stich*, adică duelul cu vîrful sabiei.

Cu această ocazie am făcut cunoştinţă cu o sală mare, unde se ţin aşa-zisele *Kommers*, cu o masă lungă, care avea pe ea faimoasele *Kommersbücher*, — era sala pentru *Frühschoppen* şi pentru *Kneipe*, cu pereţii împodobiţi cu fotografii ale foştilor membri ai „Corpurilor" şi asociaţiilor studenţeşti, cu panoplii de săbii, cu amintiri vechi şi cu mari pahare de bere.

Băutura era *obligatorie*, pe lîngă duel, ceea ce m-a uimit mai mult şi m-a făcut ca în viitor să evit pe cît posibil contactul cu concursul paharelor mari de bere, care apăreau chiar sub formă de cizmă.

Îmi veneau în minte cuvintele lui Montaigne, pe care-l citeam — din capitolul „De l'ivrognerie" —, unde, vorbind despre germani, pe care autorul i-a cunoscut la ei acasă, face următoarea justă observaţie: „Ils boivent quasi également de tout vin avecques plaisir; leur fin, c'est l'avaler plus que le gouster".

Într-adevăr, la aceste constatări ale lui Montaigne mă gîndeam adeseori mai tîrziu, cînd la unele din mesele oficiale, eram obligat faţă de un profesor, care, în semn de deosebită solicitudine, ridica paharul cu bere şi-mi striga: *aus!*, ceea ce însemna obligativitatea de a-l deşărta deodată pe al meu, dintr-o răsuflare, pînă la ultima picătură din fund şi fără pauză — era omagiul pe care-l aduceam şi în acelaşi timp recunoştinţa pentru că eu am fost ales pentru această înaltă solicitudine.

Germanii aveau cultul băutului. În restaurantele subterane ale primăriilor, aşa-zisele „Ratskeller" (două dintre acestea le-am vizitat în Berlin şi Charlottenburg, după iniţierea unui coleg din internat — mai tîrziu memorabile au fost dejunurile luate în Auerbach's Keller din Leipzig şi în Ratskeller din Lübeck!)

Pătrunzi într-o pivniţă transformată într-o capelă subterană, cu arcade gotice, cu vitrouri, numeroase şi colorate viu, cu fideli care vin şi se aşază gravi la masă, vorbind încet cu „garsonii", care au gesturi lente şi pare că ar oficia o ceremonie gravă cînd iau comenzile, — în această atmosferă se bea cu religiozitate, mai ales butelii de vin, în tăcere, maiestatea locului impunînd rezerve de atitudini. Aceasta la începutul me-

selor. Mai tîrziu însă, cînd vinul și-a dezvăluit farmecul de excitare a spiritului — „*vinum acquit ingenium*" — este legenda îmbrăcată cu foi verzi care împodobește intrarea multor „Ratskeller" —, atunci rîsetele zgomotoase și conversația vie, întreruptă cîteodată de vociferări, uimesc auzul.

Într-o zi, la ieșirea din universitate, am fost frapat de unele pregătiri cu totul excepționale, care se făceau pe marele bulevard „Unter den Linden": steaguri, ghirlande de tot felul, flori și purpur (firește de hîrtie), ceea ce dădeau străzii un caracter triumfal. Intrigat, cum ajung la internat, mă adresez unuia dintre colegii care îmi arăta simpatie și care părea foarte dezghețat și interesat pentru toate lucrurile, chiar și pentru filozofie, și-l întreb ce înseamnă toate aceste podoabe extraordinare. El îmi răspunde că la 6 mai 1900 kronprinzul va deveni major și cu această ocazie se va primi cu toată pompa vizita kaizerului Franz Joseph al II-lea. Este o vizită care privește curtea imperială, și nu poporul german. Și atunci nu s-a putut opri prietenul meu să nu facă următoarele reflecții: i se par foarte ciudate și absurde toate aceste pregătiri din inițiativa împăratului Wilhelm al II-lea, căci se sărbătorește propriu-zis vizita unui împărat vecin, care abia după 11 ani răspunde diferitelor vizite făcute de Wilhelm al II-lea în Austro-Ungaria; apoi se sărbătorește în felul acesta exagerat o fantomă, Tripla Alianță, reprezentată acum prin împăratul austro-ungar, dar care în realitate nu mai există decît pentru unii diplomați, pentru că a trecut de mult în domeniul politicii decorative (cum de altfel mai tîrziu s-au adeverit atît de elocvent afirmările colegului meu). Bismarck însuși, adăugă el, de mult nu mai conta pe această Triplă Alianță; atunci ce se sărbătorește? pe cine primim ca pe un triumfător? și, în sfîrșit, ce înseamnă atîtea cheltuieli pentru o fantezie, căci cu banii cheltuiți pentru aceste „sărbători" s-ar putea hrăni cel puțin 5 000 de familii într-un an! —, trăim, încheie colegul, într-o epocă de „Hurapatriotismus", spectaculoasă și găunoasă, este opera lui Wilhelm al II-lea, pentru care nu sînt îndeajuns de multe serbări... „*immer Feste*"... acesta-i regimul.

Nu eram inițiat în politica timpului. Cuvintele însă pline de asprime și ironie ale colegului meu m-au îndemnat ca pe viitor să acord toată atenția evenimentelor politice, care se întîmplau sub ochii mei.

De aceea m-am hotărît să citesc, pe lîngă „Vossische Zeitung", revista cea mai bine redactată din Germania, „Vorwärts", ziar socialist de critică cotidiană, precum și „Die Zukunft", care apărea săptămînal, sub conducerea lui Harden, un talentat observator al evenimentelor.

Internatul nu mă mulțumea. Atmosfera era prea închisă și întunecată, oamenii puțin interesanți. L-am părăsit.

Am căutat întîi o profesoară de limba germană și apoi o locuință mai aproape de universitate și de cele două biblioteci: cea a universității și de stat.

Sophie Remanowsky, o tînără de origine poloneză, profesoară la o şcoală din Berlin, îmi da lecţii de limbă germană. Cu timpul însă ne ataşasem unul de altul şi am devenit buni prieteni, aşa că într-o vacanţă — spre desperarea unui tînăr englez, care se afla şi el în pensiune acolo şi care privea în mine... un concurent — am fost invitat să petrec cîtva timp la părinţii ei, care aveau o mică uzină.

Sophie Remanowsky, pe lîngă calitatea de a fi fost o foarte bună profesoară, o mai avea şi pe aceea de a fi fost foarte frumoasă : ochi superbi, albaştri, talie zveltă, părul blond închis în profunziune, o minunată făptură, care făcea de multe ori ca dificultăţile limbii germane să fie şi mai mari. Ea se interesa de studiile mele, de viaţa mea, ceea ce îmi producea o nespus de mare plăcere. Ea mi-a recomandat o pensiune din centrul oraşului, nu departe de biblioteci şi de universitate.

Era tocmai opusul internatului, care oferea prea multă rigiditate ; aici, în pensiune, domnea însă prea multă frivolitate. Un profesor de limbi arabe şi cu mine eram singurii care ne ocupam de studii, restul, o lume multă, internaţională, nu avea altă preocupare decît petrecerile, mai ales acelea de noapte, care, după cum vom vedea cînd vom vorbi despre oraşul Berlin, formau o specialitate unică în lume.

Din multe părţi primeam invitaţii din pensiune să particip la bucuriile lor nocturne ; eu însă am rămas refractar pînă la sfîrşit, ocupîndu-mă de cursuri şi de cărţi.

Cînd, într-o după-amiază, o tînără artistă olandeză a venit să-i spun ce este filozofia, pe care a auzit că o studiez, cam puţin afabil pentru a nu fi deranjat în viitor, i-am repetat faimoasele cuvinte ale lui Schopenhauer, anume că femeile au păr lung şi minte scurtă, ca o dovadă de înţelepciune filozofică. Fireşte că simpatica artistă, care avea un păr foarte bogat, n-a mai insistat.

Începusem să-mi formez o mică şi foarte modestă bibliotecă, care a format pivotul marii biblioteci de mai tîrziu — mîndria vieţii mele.

Nici atmosfera din pensiune nu-mi convenea, deşi nu aveam nici o părere de rău pentru cea din internat.

M-am hotărît să-mi caut o altă locuinţă în jurul Berlinului, unde să pot lucra liniştit şi nederanjat de un anturaj prea zgomotos şi frivol. Căci, în definitiv, în primul rînd şi înainte de toate era pentru mine activitatea la universitate.

1.2. O TÎNĂRĂ UNIVERSITATE CENTENARĂ

Universitatea din Berlin era dintre surorile ei germane o universitate tînără. Cînd în 1910 se sărbătoreau o sută de ani de la întemeierea ei, Universitatea din Leipzig sfîrşea 500 de ani de existenţă.

Universitatea din Berlin avea o faimă mondială nu numai prin calitatea şi cantitatea profesorilor şi prin numărul studenţilor (în 1810 s-a

deschis cu 458 de studenți și 59 de profesori, iar în 1899 ea număra peste 500 de profesori și peste 10 000 de studenți), dar și prin faptul că-și avea sediul în capitala Germaniei, o țară care se afla atunci în apogeul ascensiunii ei economice, culturale și politice.

De aceea, cînd am participat la ceremonia inmatriculării ca student și cînd rectorul, în redingotă și cu „Rektoratskette" la gît, în mod solemn, mi-a strîns mîna în semn de fidelitate, spunîndu-mi (mie, precum și tuturor acelora care pentru prima oară urmau cursurile universității) cîteva cuvinte de bun sosit, m-am simțit foarte mîndru și mi-am luat angajamentul interior să fiu un vrednic *civis academicus.*

Patru evenimente m-au legat de Universitatea din Berlin: 1) înscrierea și activitatea mea ca student; 2) conferința-prelegere pe care am ținut-o ca „Privat-gelehrter" într-unul din marile auditorii, care era situat înspre Unter den Linden, despre „Donau-Frage", în cadrul cursului de drept internațional ținut de Franz von Liszt; 3) participarea la jubileul de 100 de ani ai universității, ca profesor-delegat al Universității din Iași, și 4) conferința ținută în aula Universității din Berlin, ca invitat al ei, asupra cercetărilor sociologice întreprinse, ca profesor al Universității din București.

În special această ultimă conferință a fost emoționantă, pentru că după 35 de ani, în aceeași aulă unde am fost primit ca student de rectorul din 1899, în 1934 rectorul de atunci m-a salutat avînd aceeași „Rektoratskette" la gît ca și rectorul din 1899, dar de astă dată m-a salutat ca pe egalul lui, semn că mi-am ținut promisiunea făcută în 1899.

Originea Universității din Berlin se remarcă de la început, cum se intră în local, prin statuia lui Wilhelm von Humboldt.

Înainte de a depune actul de fidelitate rectorului, am întrebat ce înseamnă și cine este această monumentală statuie. Mi s-a răspuns lapidar că ea reprezintă pe creatorul universității.

De multă vreme se agita ideea de a avea în Berlin o universitate, idee veche, care se poate referi la Frederic cel Mare, aducătorul la curte al științei franceze.

S-au emis planuri celebre pentru această universitate nouă, ca centrală științifică în luptă cu simpla pregătire profesională, ca „Brotstudium"; Steffens, Fichte, Schleiermacher sînt autorii unor astfel de planuri, în special cunoscutul filozof F. Schleiermacher (în „Gelegentliche Gedanken über Universitäten im deutschen Sinn — nebst einem Anhang über eine neue zu errichtende" (Berlin 1808), după ce arată importanța științei pentru stat, arată deosebirile dintre școală, universitate și Academie, denumind universitatea ca o *Nach*schule și ca o *Vor*akademie.

Furtuna războiului din toamna anului 1806, care a adus dezastrul de la Jena, a suspendat însă orice preocupare în această direcție. După pacea de la Tilsit, care a fost în parte mormîntul universităților germane, prin desființarea a nu mai puțin de 6 universități: Erlangen, Erfurt,

Münster, Paderborn, Duisburg şi Halle, necesitatea ştiinţifică a devenit o chestiune naţională.

Atunci cînd s-a propus regelui Prusiei Friederic Wilhelm al III-lea crearea Universităţii din Berlin, el, care nu era un spirit superior, a pronunţat celebrele cuvinte „Das ist recht, das ist brav, der Staat muss durch geistige Kräfte ersetzen, was er an physischen verloren hat" şi a dispus în 1807 să se facă pregătirile necesare.

Abia în februarie 1809, cînd Wilhelm von Humboldt a devenit ministrul Instrucţiei, s-a putut păşi însă la realizarea organizării universităţii.

Cum Wilhelm von Humboldt a fost deodată mare savant şi mare om de stat („der perikleische Staatsmann"), a dat vechii noţiuni şi forme a universităţii un conţinut nou şi viu în întemeierea Universităţii din Berlin, împăcînd, într-un spirit de idealism practic, necesităţile legăturii tuturor ştiinţelor într-o unitate organică cu necesităţile politice şi naţionale, accentuînd totodată că sprijinul pe care-l va acorda statul ştiinţei să nu fie niciodată o tutelă, căci altfel el poate deveni primejdios şi vătămător.

Iată de ce Wilhelm von Humboldt este considerat adevăratul creator al Universităţii din Berlin, care şi-a deschis porţile, avînd ca rector pe prof. Schmalz şi ca decan pe prof. Schleiermacher, Brener, Hufeland şi Fichte, la 15 octombrie 1810, fiind instalată în plin centru, aproape de palatul regal, în faţa operei şi a bibliotecii regale, în castelul fratelui lui Frederic al II-lea, al prinţului Heinrich.

Spiritul lui Wilhelm von Humboldt era încorporat, pe vremea cînd m-am înscris ca student la Berlin, în cel mai renumit profesor al universităţii, Friedrich Paulsen, care, în monumentala sa *Geschichte des Gelehrten Unterrichts* —, a cerut cu tărie libertatea pentru fiecare gen de învăţămînt şi, mai ales, pentru universitate.

1.3. LA CURSURILE LUI PAULSEN ...

Am urmat cursurile lui F. Paulsen, care nu aveau nimic fascinant, nu erau retorice, dimpotrivă, cîteodată Paulsen se oprea în expunere pentru a căuta expresia adevărată (ceea ce făcea impresia că se luptă pentru a o găsi), însă tocmai pentru aceasta ele lăsau impresia adîncă a unei personalităţi care, simplu şi sincer, oferea cu o claritate cristalină intimitatea formării procesului de gîndire şi de soluţionare a problemelor. De aceea F. Paulsen era cel mai iubit profesor al studenţilor din Berlin. Am asistat la sincerele şi marile ovaţii impresionante pe care ascultătorii săi i le-a făcut cînd a împlinit 60 de ani.

Cursurile sale erau frecventate de studenţi din toate facultăţile, căci pentru doctoratul în chimie, fizică etc. se cerea obligatoriu audierea unui curs de filozofie, iar studenţii alegeau totdeauna pe Paulsen.

Gînditorul Paulsen era tot atît de important ca teoretician al cunoştinţei, ca şi etician şi pedagog.

Cea dintîi lucrare a sa mai importantă se află sub influenţa lui Kant : *Versuch einer Entwicklungsgeschichte der Erkenntnistheorie*, 1875; mai tîrziu lui Paulsen i se datoreşte una dintre cele mai însemnate monografii despre opera lui Kant; deşi în tinereţe declarase că lucrările lui Kant i se păreau atît de greoaie şi inaccesibile, încît, neputîndu-le înţelege.., le-a aruncat sub pat.

Ca profesor de morală profesa nu morala abstractă, ci o morală trăită, vie, actuală. De aici şi valoare celor două volume intitulate *System der Ethik*. Aplicarea eticii în domeniul pedagogiei, precum şi bogate studii speciale în acest domeniu l-au făcut pe Paulsen să fie socotit printre cei mai mari pedagogi ai Germaniei. Prin lucrarea sa renumită şi tradusă în mai multe limbi *Einleitung in die Philosophie*, Paulsen a fost singurul filozof german care a trecut toate graniţele şi a fost apreciat de toată lumea civilizată.

Paulsen a fost, desigur, unul dintre cei mai mari popularizatori ai filozofiei, în cel mai bun sens al cuvîntului.

În a doua perioadă petrecută de mine în Berlin, ca ,,Privatgelehrter'' am fost adesea invitat la dejun în casa lui Paulsen, unde am cunoscut şi am legat prietenie cu marele sociolog şi statistician Ferdinand Tönnies şi cu tînărul candidat în filozofie şi mai tîrziu foarte apreciatul profesor Eduard Spranger (posed o fotografie minunată a lui Paulsen, dăruită de el, cu o foarte frumoasă roză pe masa de lucru şi în mînă cu manuscrisul tezei de doctorat a lui Spranger).

În casa sa din Steglitz (Fichtestr., 31), în mijlocul familiei sale, Paulsen apărea ca o ilustrare nobilă a eticii sale, simplu şi cuceritor de suflete, aşa că am rămas profund îndurerat cînd, în 1908, fiind în Berlin, am asistat la înmormîntarea profesorului meu, răpus la vîrsta de numai 63 de ani de boala cancerului.

1.4. G. SIMMEL

L-am audiat pe G. Simmel cu cel mai mare interes; era doar singurul care avusese curajul a anunţa un curs despre sociologie. Nefiind profesor ordinar, deci cu dreptul de examinare, auditorul era foarte fluctuant, alcătuit mai ales din străini, dintre care ruşii erau în număr mare, şi foarte puţini studenţi germani.

Cursurile, de altfel ca şi lucrările sale, ne-au decepţionat. Erau alcătuite din minunate eseuri, expuse cu pasiune şi sub o formă foarte abstractă. Pe Simmel nu-l interesa ceea ce se întîmpla în societate, însă ceea ce este propriu-zis social, adică nu o sociologie materială, ci una pur formală (ca şi cum s-ar putea una fără alta).

Simmel, după ce a publicat lucrări remarcabile de sociologie şi etică în 1890 *Über soziale Differenzierung*; în 1892—1893 *Einleitung in*

die Moralwissenschaft, 2 volume; în 1893 *Die Probleme der Geschichtsphilosophie*, apoi *Die Soziologie*, *Die Philosophie des Geldes* şi nenumărate articole, ca *Psychologie der Frau*, în „Zeitschrift für Völkerpsychologie"; *Psychologie des Geldes*, în „Schmollers Jahrbuch", 1889; *Le problème de la Sociologie*, în „Revue de Métaphysique et Morale", 1948; la sfîrşitul vieţii sale, devenind profesor de filozofie la Strassbourg, a privit cu indiferenţă problemele de sociologie.

Ca student şi lector conştiincios al lucrărilor lui Simmel, n-am putut fi cîştigat pentru felul „impresionistic" cum trata Simmel sociologia. Problema a rămas pentru mine deschisă. O sociologie ştiinţifică nu se poate mulţumi cu metoda formalistă a lui Simmel. Problema parfumului, a banilor, a femeii etc. mă interesau, desigur, foarte mult, însă nu mă luminau asupra fundamentelor ştiinţifice ale ştiinţelor sociale.

Ca elev al lui Lazarus, Simmel făcea un loc deosebit psihologiei sociale în speculaţiile sale, explicînd fenomenele sociale prin acţiunea grupului asupra individului.

Cînd eram *studiosus* în Berlin, apusese steaua lui Lazarus, aşa încît recomandarea insistentă a marelui savant filolog Philippide înainte de plecarea mea din Iaşi: „fereşte-te de speculaţiile lui Lazarus" era exagerată. Philippide nu ştia că curentul iniţiat de Lazarus şi Steinthal pentru o „psihologie a popoarelor şi a limbii", care la început făcuse oarecum vîlvă prin noutatea problemelor puse, acum se afla în desuetudine.

Am fost curios să aflu care să fie cauza acestei situaţii. Am consultat deci în primul rînd revista pe care Lazarus cu Steinthal o scosese sub titlul atît de promiţător: „Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft", care a apărut de la 1860—1870; am citit apoi cele 3 volume ale lui Lazarus: *Das Leben der Seele* (vol. I, ed. a 2-a, 1883; vol. II, ed. a 3-a, 1885; vol. III, ed. a 2-a, 1889); am studiat de asemenea operele lui Steinthal: *Philologie, Geschichte und Sprachwissenschaft*, 1886.

După aceste lecturi, m-am convins că punctul de vedere al acestor doi profesori, Lazarus şi Steinthal, era cu totul steril şi cuprindea locuri comune.

Aşa, bunăoară, că spiritul este opera comună a societăţii (fără a arăta cum şi pentru ce?), că „societatea precedă individului". O noutate, cunoscută deja din timpul lui Auguste Comte, că „individul nu aparţine pur şi simplu umanităţii fără a aparţine unui popor", ce sînt însă popoarele? „Popoarele sînt principii spirituale" — „un popor este un ansamblu de oameni care se privesc ca un popor; el este opera spirituală a acelor care-l compun şi care-l creează continuu".

Toată esenţa poporului este deci în suflet. Ce este însă acest „suflet al popoarelor" şi cum se deosebeşte de faimosul „*Volksgeist*" al lui Hegel, nu am găsit explicaţii satisfăcătoare, deşi se declară că între „psihologie şi istorie este un schimb perpetuu", că „sufletul social", „spiritul obiectiv" nu se pot vedea în lucruri, pentru că ele trăiesc în conştiinţe, iar prin cercetarea a ceea ce este comun conştiinţelor individuale ale unei naţiuni se obţine „conştiinţa naţională".

Epoca veacului XX trăieşte sub semnul solidarităţii, veacul XIX a trăit sub acela al reuşitei individuale.

Simmel adoptă în principiu doctrina lui Lazarus, declarînd în lucrarea sa *Die Probleme der Geschichtsphilosophie* că fără psihologie întreaga istorie ar fi lipsită de interes şi ar rămîne de neînţeles.

Dar Simmel, ca şi maeştrii săi, nu explică nicăieri precis ce ar fi această psihologie.

1.5. DISPUTA ADOLF WAGNER — G. SCHMOLLER

Un mare punct de atracţie ştiinţifică a fost pentru mine, ca student, marea discuţie asupra metodei în ştiinţele sociale, denumită „Der Methodenstreit", a metodei unei economii istorice în opoziţie cu metoda unei economii abstracte, care a culminat în lucrările şefului şcolii austriece abstracte, împotriva istorismului şcolii lui Roscher şi Knies — Karl Menger : *Untersuchungen über die Methode der Sozialwissenschaften*, apărută în 1883, şi *Irrtümer des Historismus* din 1884.

Discuţia aceasta metodologică şi-a găsit un reflex fidel în cei doi reprezentanţi ai ştiinţei economice la Universitatea din Berlin : reprezentantul neoclasicismului economist, Adolf Wagner, şi acela al neoistorismului, Gustav Schmoller.

Două figuri importante academice, două rivale, fiecare intitulîndu-se la cursuri „mein Hauptgegner", două metode *.

Deşi tînăr student, găseam totuşi puţin comică antinomia afişată între ei.

Căci aveau importante puncte comune, care mai mult îi apropiau decît îi îndepărtau.

Şi Wagner, şi Schmoller apreciau inducţia istorică şi practică, ca şi deducţia teoretică şi psihologică.

Pentru amîndoi, faptul concret, aşa cum se prezintă ca fenomen istoric ori practic, este de o importanţă capitală; amîndoi considerau că este necesar un socialism de stat, care să concilieze cele două extreme, interesele comunităţii ca şi cele individuale, — pentru aceia amîndoi au fost stîlpii celebrului „Verein für Sozialpolitik", o asociaţie care urmărea concilierea intereselor patronilor cu drepturile muncitorilor; pentru amîndoi psihologia este o disciplină fundamentală ştiinţei economice, Wagner găsind că un caracter dominant al economiei politice este de a fi o „psihologie aplicată" „angewandte Psychologie" (*Grundlegung*, I, p. 15),

* Adolf Wagner în importanta sa lucrare *Lehr und Handbuch der politischen Ökonomie*, vol. 1, *Grundlegung der politischen Ökonomie*, ed. a 3-a (cu totul schimbată faţă de ed. a 2-a din 1879), în trei volume, vol. 1, 1892; vol. II, 1893, şi vol. III, 1894.

Gustav Schmoller în *Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre*, I Teil, 1900; II Teil, 1904, în total, amîndouă volumele, 1 177 de pagini — caracteristic pentru simplu „Grundriss" ! *Grundfragen des Rechts und der Volkswirtschaft.*

iar Schmoller afirmînd că „Die Psychologie ist uns das Schlüssel zu allen Geisteswissenschaften und also auch zur Nationalökonomie" (*Grundriss*, p. 107).

Fireşte că doctrinele lui Wagner şi Schmoller se deosebeau în unele privinţe; Wagner punea accentul, bunăoară, mai mult pe natura psihică economică individuală a omului, în timp ce Schmoller stăruia mai mult asupra organizaţiei sociale şi de stat în legătură cu fenomenele economice.

M-a captivat la început psihologia economică a lui Wagner în calitatea mea de student în filozofie, pentru a constata mai tîrziu, cînd eu însumi, în calitate de candidat la doctoratul în filozofie, am cercetat pentru teza de doctorat aceeaşi problemă sub forma mai largă a motivelor acţiunii omeneşti în general, lipsurile ei.

Omul are necesităţi care devin dorinţe, şi pentru a fi satisfăcute este nevoie de o serie de eforturi, care se realizează prin muncă. Dar din punctul de vedere al naturii economice a omului, munca nu este decît un mijloc, căruia omul îi sacrifică cît mai puţin posibil, căutînd un maximum de plăcere pentru un minimum de trudă: „Lustmoment, Lastmoment" (*Grundlegung*, 1, p. 80).

Aceste trebuinţe, aceste dorinţe, aceste eforturi de muncă sînt determinate de principiul economic al motivelor acţiunii economice, care constituie adevărata natură economică a omului.

Diversitatea istoriei ne face să neglijăm universalitatea naturii economice, aceasta este eroarea şcolii istorice (aici se referă, pe nedrept, şi la noua şcoală istorică). Se uită că, în toate evoluţiile şi revoluţiile omului, el rămîne totuşi om. Wagner stabileşte un *homo oeconomicus* natural, care este corespunzător „dreptului natural".

Dar omul nu activează prin impulsii mecanice, ci prin motive, de aceea primul obiect al lucrării sale *Die Grundlegung* va fi clasificarea acestor motive.

Wagner distinge cinci grupuri de „laitmotive", dintre care patru egoiste (căutarea avantajului economic personal şi teama de „jenă"; căutarea recompenselor şi teama de pedeapsă; căutarea onoarei şi teama de dezonoare; căutarea activităţii şi teama de pasivitate); în sfîrşit, al cincilea motiv este căutarea satisfacţiei conştiinţei şi teama de blamul interior.

Aceste motive, adaugă Wagner, se amestecă perpetuu în istorie, proporţiile acestui amestec variază între oarecare limite, care trebuie fixate, dacă se urmăreşte, întemeindu-se pe aceste motive, a explica trecutul sau a prepara viitorul.

În lucrarea mea de doctorat *Egoismus und Altruismus* am arătat cît sînt de empirice şi puţin întemeiate din punctul de vedere psihologic motivele care formează natura economică a omului, după Wagner.

Schmoller, desigur, ar fi putut completa cu explicări de natură sociologică explicarea naturii economice a omului, după cum de fapt el acordă o atenţie deosebită factorilor sociali, dar, din nefericire, după cum am arătat în analiza critică pe care am făcut-o lucrării sale (vezi *Viertel-*

jahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie und Soziologie, în „Jahrgang", 1904, Heft 4), el se mărgineşte numai la menţionarea factorilor exteriori de organizare socială.

Propriu-zis, disputa dintre Wagner şi Schmoller era mai mult de natură personală.

În această privinţă, cine a cunoscut viaţa publică germană a fost surprins de o ciudată tendinţă a degenerării selecţiei sociale prin nesfîrşitele uzuri şi abuzuri care se făceau cu decernarea de titluri: Hofrat — Oberregierungsrat — Regierungsrat — Studienrat — Oberstudienrat — Kommerzienrat —, la care se adăuga titlul de „Geheim-rat" („Geheimerat"). Soţiile acestor privilegiaţi ai sorţii aveau şi ele dreptul de a adăuga la fiecare titlu: „Frau" Notrat etc.

Aşa am cunoscut o doamnă care avea cărţi de vizită cu următorul titlu: „Frau Ober-Verwaltungs-Geheimer Rat Prof. Dr. ... ori Frau Kaiserlicher Unterstaats-secretär Dr....".

Fiecare profesor mai cunoscut primea titlul de „Geheimer-Rat". Foarte puţini şi rari profesori primeau pe baza unor merite considerate excepţionale titlul de „Excellenz". Profesorii ţineau foarte mult ca să nu se uite, cînd li se adresa în scris sau verbal, titlul pe care-l posedau.

Aşa se cunoaşte cazul vestitului profesor Kuno Fischer din Heidelberg. Un student i se prezintă şi, în necunoştinţă de cauză, în loc de „Excelenţă" i se adresează „Herr Geheimrat". Kuno Fischer, supărat că nu i se dă titlul pe care-l are, răspunse: „Ich bin kein Geheimrat"! Studentul atunci, crezînd că are de-a face cu un filozof care nu ţine la titluri, îi spune „Herr Professor" — „Ich bin kein Professor", atunci îi spune „Herr Doctor" — „Ich bin kein Doctor" —, în sfîrşit, studentul, ca un ultim omagiu marelui filozof, după el dispreţuitor de titluri, îi spune: „Herr Fischer", la această nemaiauzită ofensă, Kuno Fischer, indignat peste măsură, exclamă: „Fischer ist der Schuster an der Ecke der Strasse"! (Fischer este cizmarul din colţul străzii!).

Cam în acest fel s-a întîmplat şi cu Wagner şi Schmoller. Wagner primise titlul atît de căutat şi apreciat în cercul profesorilor de „Excellenz". Schmoller avea simplul titlu de „Geheimrat". Însă, în urma faptului că Schmoller pregătise pe singurul membru al casei de Hohenzollern intelectual: August-Wilhelm, fiul lui Wilhelm al II-lea, pentru teza şi doctoratul pe care l-a dat „cu succes" la Universitatea din Strassburg, atunci guvernul i-a oferit titlul de „Excellenz"!

Cum însă rivalul său Wagner purta de mult acest titlu, Schmoller l-a refuzat, contrariat de acel fapt, motivînd în mod impresionant cu următoarele cuvinte memorabile: „Ich möchte ein schlichter Professor bleiben" (Vreau să rămîn un simplu profesor).

Refuzul lui Schmoller a produs o mică polemică în cercurile oficiale ale Ministerului de instrucţie din Prusia, căci nu putea să rămînă nerăsplătită munca unui profesor pentru pregătirea la doctorat a unui fiu al împăratului. Şi atunci, după multe conciliaburi, i s-a oferit lui Schmol-

ler o onoare unică în lumea academică, acela de înnobilare! Gustav *von* Schmoller! Şi, atunci, foarte mişcat şi încîntat că a dobîndit o onoare cu totul excepţională şi superioară aceleia care i se dăduse lui Wagner, a primit titlul de „von", uitînd, desigur, că aceasta depăşea foarte mult situaţia de a rămîne „ein schlichter Professor"!

La curs, Wagner era mult mai comunicativ şi mai vioi decît Schmoller, care de cele mai multe ori dicta.

Mai tîrziu, după dispariţia lui Wagner şi a lui Schmoller, erau trei profesori la Universitatea din Berlin care-şi disputau auditoriul. Studenţii i-au caracterizat minunat. „Den einen (Prof. Herckner) muss mann sehen (căci profesorul Herckner era impozant ca făptură), den zweiten muss man hören (era profesorul Schumacher, elocvent) und den dritten muss man lesen (era Profesorul Sombart, care avea o dicţiune academică foarte obositoare şi puţin atractivă)".

Din categoria acestuia din urmă făcea parte Schmoller.

Ceea ce m-a mirat mult în Germania era pasiunea catedrei: profesorul universitar considera catedra ca făcînd parte din însuşi rostul existenţei sale pe pămînt. Paulsen, bolnav, a declarat că numai cursul pe care-l ţine îl mai înviora. Iar Wagner, se spune că, foarte bătrîn, cu toate deficienţele senilităţii spirituale, ţinea să fie adus de subsiori de două rude şi să fie pus pe catedră, unde încerca să debiteze ceva, dar după cel mult un sfert de oră pierdea şirul expunerii şi atunci începea să plîngă şi să părăsească sala de curs, rămînînd ca această scenă să se repete dacapo la ora de curs următoare.

În primul semestru audiat la Universitatea din Berlin, ascultasem pe celebrul etnolog Bastian — creatorul celui dintîi mare muzeu etnologic în afară de British Museum, „Museum für Völkerkunde" din Berlin, care ţinea un curs frecventat de cîţiva studenţi şi care, foarte în vîrstă, vorbea mai mult pentru el însuşi, de abia putînd fi urmărit de acei dintre puţinii auditori care stăteau în banca întîia.

Îmi făcea impresie că studenţii din veneraţie pentru bătrînii savanţi veneau la curs, fără profit, din înclinarea generoasă de a aduce omagiul lor celebrităţilor ştiinţei germane de pe vremuri.

Un astfel de savant, pe care încercasem să-l ascult, a fost Wilhelm Dilthey, un bătrîn uscat, cu un mic barbişon, foarte mic de statură, care avea cercul său de admiratori şi care anunţînd un curs intitulat *Grundriss einer Philosophie*, nu înceta să atragă atenţia auditoriului că era vorba de un „Grundriss eines Grundrisses"!

De altfel, caracteristica lui Dilthey — fără îndoială cel mai talentat, mai original şi mai amabil filozof al Germaniei veacului al XIX-lea — constă din faptul că a lăsat numai primul volum, remarcabil, al adevăratei opere, care n-a putut să iasă la lumina publicităţii.

Nu din incapacitate ci, dimpotrivă, respectul pentru bogăţia obiectului de cercetat, conştiinţa vie a dinamicii şi multilateralităţii raportu-

rilor lucrurilor, a întîrziat și — cum viața este scurtă — a zădărnicit încheierea formală a lucrărilor sale.

Această stare fragmentară a operei lui Dilthey n-a împiedicat însă să aibă o influență neobișnuită, formînd eminenți școlari, fără însă a fi avut o școală. Prietenul meu, fostul coleg de facultate și camarad de societate, care frecventa casa lui Friedrich Paulsen din Steglitz, de lîngă Berlin, mai tîrziu el însuși o mare celebritate filozofică în Germania, Eduard Spranger, a fost unul din cei mai talentați elevi ai lui Dilthey. Prin două probleme principale Dilthey m-a impresionat adînc : 1) metoda științelor așa-zise ale spiritului („Geisteswissenschaften"), printre care se numărau și științele sociale, și în special istoria, deosebită de metoda așa-ziselor științe ale naturii („*Naturwissenschaften*"). Acestei probleme i-a închinat Dilthey opera sa capitală *Einleitung in die Geisteswissenschaften* (a se observa : a apărut numai vol. I și titlul modest de *Einleitung*), cînd de fapt lucrarea are o valoare capitală, fundamentală pentru justificarea legitimității concepției lumii istorice, spirituale și sociale alături de concepția lumii fizicale.

Problema a doua care a avut iarăși o influență enormă este aceea a „psihologiei structurale", în deosebire de psihologia experimentală a timpului.

Elevii lui Dilthey, după moartea sa, au făcut să apară lucrările sale în 8 mari volume în Editura „Teubner" din Leipzig.

Planul măreț al lui Dilthey, de zeci de ani, de a scrie o „istorie a spiritului german" (*Geschichte des deutschen Geistes*) a rămas nerealizat. Școlarii săi H. Nohl și G. Mish au publicat însă ca operă postumă lucrarea *Von deutscher Dichtung und Musik; Aus den Studien zur Geschichte des deutschen Geistes; Mit einer Handschriftenprobe*, Leipzig (Teubner), 1933. Această lucrare, împreună cu aceea consacrată creației poetice, *Das Erlebniss und die Dichtung*, au avut o popularitate deosebită.

Cîtă deosebire între finele și profundele cercetări ale „spiritului poporului" ale lui Dilthey și acele ale lui Lazarus și Steinthal ! Dilthey se ținea departe de orice construcție și cu toată energia stăruia ca să apară „spiritul" în forma lui vie, colorată și concretă, așa ca să nu fie prins prin speculație într-o schemă anumită. De aceea este atît de mult regretat faptul că lucrarea asupra „spiritului" german, pe care Dilthey o gîndea de decenii, n-a putut apărea.

Pe lîngă considerațiile pe care le-am făcut cu ocazia voluntarismului lui Paulsen, care mă determinaseră să mă duc la sursă, adică la Universitatea din Leipzig, unde Wilhelm Wundt era creatorul unei noi psihologii voluntariste — la care se referea Paulsen ! — , am văzut cum, după audierea cursurilor și după studiile făcute la Berlin, atît Georg Simmel, cît și Adolf Wagner și Gustav Schmoller, precum și Wilhelm Dilthey considerau știința psihologiei ca indispensabilă pentru înțelegerea problemei problemelor, care era natura omului. Nesatisfăcut nici de speculații apriori, nici de observații pur empirice, mi se întărise astfel și mai mult

hotărîrea de a părăsi Universitatea din Berlin pentru aceea din Leipzig.

Mai ales că acolo era, pe lîngă W. Wundt, Karl Lamprecht, inițiatorul așa-zisei „Kulturgeschichte", care credeam că-mi va da lămuririle necesare pentru o știință a istoriei, pe care, în parte, le-am primit în Iași, fiind încă elev de liceu, din partea aceluia care făcea primele lui conferințe asupra științei istoriei și care mai tîrziu a devenit o autoritate cu un mare prestigiu științific : A. D. Xenopol, autorul lucrării *La Théorie de l'Histoire* (ed. a II-a a lucrării *Principiile fundamentale ale istoriei*). Tot la Leipzig mă atrăgea marele geograf și etnolog Friedrich Ratzel, care era întemeietorul geografiei umane (*Antropogeographie, Grundzüge der Anwendung der Erdkunde auf die Geschichte*, I, 1882 ; II, 1891) și la care căutam explicările trebuincioase pe care nu le-am putut găsi nici la cursurile extraordinar de incomprehensibile, ale lui Bastian și nici în lucrările sale.

În acest mod, deși aveam numai 18 ani și jumătate, fără a fi influențat de cineva, voința mea a fost nezdruncinată, să mă duc în orașul librăriilor și al universității unde se dezbăteau și se soluționau marile conflicte ale spiritului și ale științei.

Desigur, mi-am dat seama de tot ce pierdeam prin plecarea din Berlin (de aceea, după doctoratul din Leipzig, m-am reîntors în Berlin). Germania era o mare putere mondială în anul 1900, nimic nu se putea întîmpla în lume fără ea. Căci toată lumea admira marea putere militară, industrială și comercială și mecanismul ei imens.

Ce suflete se ascundeau în această armătură gigantică? iată întrebarea pe care mi-o puneam și la care doream să găsesc un răspuns mai mulțumitor în Leipzig și, mai ales, în Weimar al lui Goethe.

Mi-am dat seama că a cunoaște Germania era mai mult decît o curiozitate ori o ocupație sterilă, ci era o datorie. Germania se afla în apogeul ascensiunii ei. Prima etapă pentru cunoașterea ei am făcut-o în Berlin, a doua aveam s-o fac în Leipzig și Weimar, iar a treia reîntors iarăși în Berlin.

1.6. PLECAREA LA LEIPZIG

În seminarul condus de Paulsen am studiat și discutat *Etica* lui Spinoza, în textul ei original, latin. Acolo am avut de coleg pe un foarte activ și ascuțit critic, membru al seminarului, A. Fehl, care, prin întrebările și criticile sale, punea de multe ori în mare încurcătură pe profesor. Excelent om era acest Fehl ! Înalt, jovial, om de sport și, mai ales, om de mari lecturi ; cunoștea prin studii aprofundate pe cei mai mulți din clasicii filozofiei. Era catolic, totuși mai înainte de toate filozof ! Făceam adesea adevărate călătorii împreună prin minunatele împrejurimi ale Berlinului,

cu el am făcut prima excursie prin pădurile ce legau Berlinul de Potsdam. În timpul plimbărilor eram fericit să profit din comorile de cunoştinţe ale lui A. Fehl, care, deşi mult mai în vîrstă ca mine, îmi arăta o deosebită atenţie de prieten.

Într-una din aceste convorbiri peripatetice i-am comunicat lui Fehl cît eram de nemulţumit de cursurile din Berlin.

Pe Wilhelm Dilthey, gînditor original, autorul lucrării care a făcut epocă *Einleitung in die Geisteswissenschaften*, prin care se da o bază nouă ştiinţei istoriei, în deosebire de ştiinţele naturii, nu-l puteai asculta, fiind prea bătrîn şi vorbind la curs doar pentru el însuşi; pe Bastian, întemeietorul etnologiei şi creatorul teoriei lui „Völkergedanke", îl puteai asculta şi mai puţin, pentru că mai în vîrstă decît Dilthey bănuiam că la curs nu se auzea nici pe el însuşi cînd vorbea — amîndoi, Dilthey şi Bastian, erau, desigur, mari curiozităţi de savanţi, de aceea m-am bucurat să-i pot vedea pe catedră, fără să-i înţeleg, iar în afară de curs erau inaccesibili, iar lucrările lor se puteau lesne utiliza în biblioteci.

Cît priveşte „sociologia", ea era reprezentată prin Georg Simmel, care-mi făcea impresia unui saltimbanc intelectual, de mare talent, care aducea cîteodată unele idei minunate şi observaţii judicioase, dar care în general se mărginea la expuneri „impresionistice", nesistematice, aforistice, şi analize fragmentare, fără importanţă, cum ar fi, bunăoară, „sociologia parfumului".

În sfîrşit, însuşi Friedrich Paulsen nu mă satisfăcea de loc. Mai întîi pentru că la el nu era nimic problematic, şi toate problemele filozofice erau soluţionate cu caracter definitiv, iar apoi pentru că aceste soluţii erau luate din altă parte, cum era, de exemplu, voluntarismul psihologic şi actualist, împrumutat, prin Tönnies, din psihologia lui W. Wundt.

În general, la Paulsen se făcea prea multă exegeză despre ce au spus alţii şi prea puţină creaţie proprie. Şi atunci am comunicat prietenului A. Fehl intenţia mea să părăsesc Universitatea din Berlin, pentru a mă duce acolo unde se creează continuu, şi anume la sursă, la Wilhelm Wundt, directorul şi creatorul primului institut de psihologie din lume, profesor în Leipzig.

Spre marea mea satisfacţie, Fehl mi-a dat dreptate şi m-a felicitat chiar pentru actul meu de voinţă şi de perspicacitate.

Rămăsese ca într-una din zilele viitoare, prin pădurile din jurul Berlinului spre Babelsberg (mai tîrziu centru cinematografic), să continuăm discuţia. Dar, din nenorocire, Fehl, trebuind să plece subit, mi-a adresat o minunată carte poştală, pe care o păstrez ca o scumpă relicvă, prin care îmi comunica aceasta şi-mi da unele sfaturi filozofice luate din Schelling, Kant şi Spinoza, care m-au emoţionat profund, formînd principiile unei adevărate înţelepciuni.

Redau în totul acest document, scris clar, frumos, fără grabă, atît de preţioasă amintire pentru primul meu an de studii universitare la Berlin. Iată adresa :

Hernn Dem. Gusti, stud. Phil., Hochwohlgeboren,
Berlin, Sebastianstrasse Melanchtonhaus.

Şi iată acum cuprinsul, pe care-l dau integral:

„Mein lieber Herr Gusti! 6.VIII.1899

Da ich meine Abreise nunmehr schon auf nächsten Mittwoch angesetzt habe und ich bis dahin noch einige Arbeiten erledigen möchte, müssen wir nun wohl, so leid es mir thut, auf den geplanten gemeinsamen Ausflug verzichten. Vielleicht treffen wir uns vor meiner Abreise noch einmal? Ich werde morgen Dienstag, abend um 7 Uhr in der vegetarischen Restauration, Ecke Universitäts und Doroth. Strasse, zu Abend essen.

Sollten wir uns jedoch nicht mehr sehen, so mögen Ihnen als Abschidsgruss, die folgenden Worte grosser Denker gelten.

Inbezug auf wissenschaftliche Arbeit:

„*Idealismus* ist Seele der Philosophie, *Realismus* (Empirie) ihr Leib; allein *beide zusammen* machen ein lebendiges Ganzes aus" (Schelling).

Inbezug auf Wertung und Führung des Lebens:

„Nichts ist *gut*, als allein ein guter *Wille*" (Kant).

Und im übrigen:„ Bene agere et laetari! (Spinoza).

Es grüsst sie herzlichst, Ihr A. Fehl".

Oh! Scumpul meu Fehl, ce-ai devenit, cu talentul, cunoştinţele şi temperamentul tău echilibrat, liniştit şi plin de forţă?

1.7. ZIARUL — UN STIMULENT DINAMIC AL EXISTENŢEI ŞI UN FACTOR DE FORMARE A PERSONALITĂŢII

Lîngă universitate, în grădina ei, se afla o instituţie de cea mai mare utilitate pentru formarea studentului, numită „Lesehalle", unde într-o sală enormă se aflau, adunate şi puse la dispoziţia studenţilor de dimineaţă pînă seara, fără întrerupere, sute şi sute de ziare şi reviste ilustrate din toate colţurile lumii şi de toate nuanţele.

Acolo îmi petreceam timpul liber şi mă întîlneam des cu A. Fehl. Lectura ziarelor a jucat un mare rol în viaţa mea, pentru că ziarele mari cuprindeau zilnic o adevărată enciclopedie a timpului şi informaţiile documentate pe care le dădeau situau totdeauna lectorul în epoca sa, solidarizîndu-l ori nu cu evenimentele ce se întîmplau şi asupra cărora se emiteau păreri şi judecăţi. În felul acesta ziarul devenea un stimulent dinamic al existenţei şi un factor de formare a personalităţii. Mai tîrziu, asupra acestui important subiect am publicat un capitol special în lucrarea mea *Grundbegriffe des Pressrechts*.

Într-o seară, ieşind din „Lesehalle", observ în grădina universităţii o deosebită mişcare între studenţi, care aveau în mînă mari făclii aprinse. Înainte de a întreba ceva, m-am trezit în mînă cu una din aceste făclii şi invitat a mă încolona armatei de studenţi, care se pusese deja în mişcare. Unde mergeau? şi pentru ce? mă întrebam, cînd deodată observ că toată această lume se îndrepta spre palatul imperial. Atunci un coleg de lîngă mine îmi spuse că este vorba de o manifestaţie omagială ce se aduce familiei imperiale cu ocazia căsătoriei kronprinţului cu ducesa Cecilia de Mecklenburg Schwering. Într-adevăr, după puţin timp ajungem în faţa palatului imperial, şi observ în marele balcon pe împărat, care, cu întreaga sa familie, primea ovaţiile studenţilor. Ne-am oprit puţin pe loc în faţa balconului unde împăratul Wilhelm al II-lea, încruntat, saluta cu mîna şirurile nesfîrşite ale tineretului universitar entuziasmat...

Abia am trecut mai departe de palat, am aruncat făclia încă aprinsă şi m-am făcut nevăzut.

Această defilare patriotică involuntară m-a făcut pentru a doua oară atent asupra subiectului, căruia în această lucrare i-am rezervat un capitol special: Wilhelm al II-lea.

1.8. LUCRUL DE NOAPTE

Aveam o sete infinită de informaţii, de cunoştinţe, de însuşire a cît mai multor valori culturale ... De obicei, pînă la orele 9 seara vizitam teatre, concerte, muzee, citeam cu nesaţ, pe lîngă cărţi de filozofie, şi cărţi de literatură, mai ales nordică şi rusă, iar după 9 seara mă puneam la masa de lucru şi nu mă ridicam decît a doua zi, la orele 7 dimineaţa.

Lucrul de noapte a fost marele farmec al vieţii mele de student, cînd în totală linişte puteam citi, medita, scrie... Tot ce am asimilat mai bine şi ce am produs se datoreşte lucrului de noapte.

Cînd locuiam în Fasanenstrasse din Charlottenburg, la parter, avînd în faţă un mare parc al editorului Cassirer, pe la orele 4—5 venea regulat în fiecare dimineaţă un măturător de stradă, mai mult ori mai puţin turmentat, care nu înceta să-mi facă morală că de ce nu mă culc, să las lucrul (masa mea de lucru era lîngă fereastră) ori să vin cu el la un „*schnaps*", şi nu uita regulat să mă facă atent că în felul acesta, făcînd din noapte zi, voi deveni curînd „*verrückt*"!

Profeţia simpaticului meu tovarăş de dimineaţă nu s-a realizat decît în parte, căci într-o zi m-am simţit bolnav de nervi. Nu mai puteam lucra, nu mă puteam concentra, eram stăpînit de o melancolie deprimantă.

Descurajat, mă prezint celui mai mare profesor de nervi al universităţii, dr. Jolly, cu cartea mea de membru al „Studentische Krankenkasse", care-mi acorda dreptul de a consulta pe orice profesor de la Facultatea de medicină.

Aceasta în teorie, de fapt însă profesorii celebri aveau o aşa de întinsă clientelă, care venea cîteodată din ţări îndepărtate (şi fireşte plăteau bine), încît un pacient student, cu acea carte de membru (cotizaţia: o marcă pe semestru), nu ajungea decît foarte greu la consultaţie. Punîndu-mă însă bine, graţie miraculosului „cadou pentru băut'' (*Trinkgeld*), cu introducătorul la profesor, după patru zile am fost, în sfîrşit, introdus şi eu în cabinetul profesorului.

Prof. Jolly cum m-a văzut, fără a mă cerceta, mi-a zis: trebuie să părăseşti imediat oraşul şi să te duci într-un sanatoriu din Turingia, pentru care îţi voi da o scrisoare de recomandare...

I-am urmat sfatul şi am ajuns astfel în Sanatoriul „Elgersburg'' din Turingia, condus de Sanitätsrat dr. Barwinski.

Ciudat sanatoriu şi mai ciudat directorul lui, care era morfinoman!, încît, fireşte, nu avea timp să se ocupe de pacienţii săi. De aceea sanatoriul era propriu-zis o maşină, un mecanism care se aplica tuturor la fel, fără cea mai mică „deviere'' individualistă: dimineaţa la orele 6 „Packung'', stăteai astfel împachetat în cearşafuri reci un ceas, apoi venea cineva pentru masaj, după care trebuia să faci o plimbare în pădurea apropiată, şi apoi ţi se da o gustare. După-amiezele erau libere, ceea ce îmi da posibilitatea unor excursii variate în încîntătoarea regiune a Turingiei, pe care am străbătut-o astfel în lung şi în lat.

Aşa am ajuns într-o bună zi la Weimar, unde am întîlnit la fiecare pas amintirea unui om, care a devenit pentru mine cel mai ascultat şi iubit profesor, Johann Wolfgang Goethe.

2. ESEU DESPRE GOETHE

2.1. O CĂLĂUZĂ SIGURĂ ÎN LUPTA VIEȚII

Neliniștit, obosit, nemulțumit, plin de îndoieli și de întrebări, la vîrsta de 19 ani, după experiența cu Berlinul, eram în căutare febrilă.

Weimar a fost pentru mine o mare și salvatoare revelație. Weimar își merită titlul ce i se dăduse de orașul înțelepciunii, pentru că acolo am întîlnit spiritul și opera celui mai complet om pe care umanitatea l-a produs, pe *Johann Wolfgang Goethe.*

Din toamna anului 1900 Goethe a devenit pentru mine un profesor tăcut și care cu experiența sa imensă și multilaterală a fost o călăuză sigură în lupta vieții și un consolator în orele de deznădejde ori de desperare.

De atunci pînă astăzi, în anul 1955, Goethe a fost și a rămas tot timpul aproape de mine. Simpatia profundă de la început, ca student de 19 ani, s-a adîncit mai tîrziu repede, pînă ce am recunoscut în el un înalt model și un mare profesor.

De la Goethe am primit o adîncă înrîurire, mai mult decît de la orice altă persoană. Asupra mea opera și viața lui Goethe a avut un ascendent extraordinar și lor le datoresc în cea mai mare parte formația mea sufletească și ca personalitate.

Cum am venit în contact în Weimar cu Goethe, sufletul meu puțin uscat, sub influența lui Kant, a luat un grad de căldură, de emoție și de sensibilitate necunoscută pînă atunci.

De la Goethe am primit lecția dinamică, pe care n-am uitat-o nici astăzi, de curaj de viață, de civilizație, de îndrăzneală și de modestie.

În căutarea mea, în sfîrșit, am găsit la Weimar un profesor incomparabil, pe care l-am simțit ca pe un contemporan, ca și cum ar fi trăit, căruia îi ceream sfatul și obțineam de la el răspunsul la toate chestiunile, care priveau viața și munca mea.

Primele vizite făcute în Weimar în după-amiezele libere din Sanatoriul „Elgersburg" au însemnat începutul unor cercetări intense cu vizite regulate din timpul studiului meu la Universitatea din Leipzig, aplicînd recomandația pe care Goethe însuși a făcut-o în moto la al său *West-östlicher Diwan* :

„Wer den Dichter will verstehen
Muss in Dichters Lande gehen".

M-me de Staël a zis despre Weimar că „n'est pas une petite ville, c'est un grand château".

De fapt însă, amintirea vieţii lui Goethe a petrificat oraşul şi i-a imprimat efigia sa, aşa că Weimar este un adevărat muzeu goethean, care cuprinde: casa lui Goethe, cu Nationalmusem, celebra sa căsuţă din parc; arhivele Goethe-Schiller, instituţie importantă, unde se găsesc documente abundente şi corespondenţa celor doi poeţi; Teatrul Naţional, unde Goethe a fost mult timp director, şi aşa-zisa Fürstengrube, cu cavoul, care nu este deloc princiar şi cuprinde rămăşiţele pămînteşti ale lui Goethe într-un spaţiu extrem de strîmt şi trist. Weimar are farmec, desigur, datorită aranjamentului special al caselor, grădinilor, străzilor, însă orăşelul are o semnificaţie istorică, reflectînd o biografie exemplară a lui Goethe; printre pietre, arbori, flori, fîntîni, parcă Goethe s-ar plimba pe străzi, ca vieţuitor printre vieţuitori.

2.2. LINIŞTE, ORDINE, CONFORT

Casa lui Goethe (*das Goethehaus*), aşa cum am cunoscut-o eu ca student, avea trei etaje; în 1914, cînd am vizitat-o ca profesor, era mărită cu o clădire de adunare de materiale mineralogice, botanice şi cu săli de experimentare a teoriei luminii; cu ocazia aniversării a 100 de ani de la moartea lui Goethe s-au mai adăugat încă 23 de camere noi şi o sală mare pentru expoziţii.

Casa „am Frauenplan'' — dăruită în 1776 de Karl August —, pictată cu o culoare galben-roză, care aminteşte unele palate din Roma, ne surprinde plăcut prin comoditatea ei; ea este conservată în starea în care a lăsat-o Goethe la moartea sa. O scară lungă de piatră construită după indicaţiile sale conduce la piesele de primire. Grupul Castor şi Pollux în bronz, Aurora pictată de Meyer pe plafonul vestibulului, busturi antice în nişele de la intrare dau locuinţei un caracter impozant. Cuvîntul „salve'' a fost gravat, după maniera romană pe pragul primului salon, unde se vede o mască de meduză, un Jupiter şi Minerva. Alte săli cuprind : amintirile de călătorii, desene, gravuri, medalioane şi cartoane, conţinînd reproducerile maeştrilor tuturor epocilor, apoi colecţiile şi aparatele ştiinţifice, care ţin un spaţiu atît de mare, încît surprind pe vizitator, care credea că pătrunde într-o locuinţă de poet şi de înţelept; în sfîrşit, salonul de muzică, biblioteca şi patru săli mici cu faţa spre grădină — cu o mare masă de lucru şi cîteva etajere —, unde Goethe a lucrat cea mai mare parte a vieţii sale.

Din cabinetul de lucru se intră în camera de dormit, unde în 12 martie 1832 a încetat inima lui Goethe a bate şi unde de atunci nimic n-a fost schimbat acolo.

Camera foarte joasă şi mică, cu un pat simplu, care are un cordon de sunat, şi cu un fotoliu, ce avea o pernă pentru a susţine capul şi cu un „tabouret'' înaintea lui. În acest fotoliu a murit Goethe. Căci suferea

prea mult pentru a putea sta în pat, durerile teribile de inimă alungîndu-l cînd într-o parte, cînd într-alta.

În ultima zi a vieții sale, durerile păreau ameliorate. Goethe a cerut servitorului să-i spună data zilei, iar la răspunsul său a adăugat : a început primăvara, mă voi lecui acum repede. Avea speranța că cele 83 de primăveri vor avea urmări.

Totuși căzu într-un somn reverie și fu tot timpul stăpînit de vise pînă la orele 12, cînd încetă și visul.

Camera se animă vizitatorului, fotoliul este tot acolo, lipsește numai figura plină, dominatoare și strălucitoare a celui ce l-a ocupat !

Casa, cu încăperile ei simple, fără lux și fastuozitate pretențioasă, este străbătută de o lumină vastă și dulce, care încîntă saloanele sobre și aerisite.

Aici, în aceste saloane, primea Goethe vizite din toată lumea și se arăta în strălucirea definitivă a unei maiestăți deodată suverane și familiare. Aici, în această casă, a înfruntat Goethe — șambelanul curții ducale — ipocrizia filistinilor, a oamenilor mici din orășelul mic, adăpostind pe tovarășa de viață, o fostă lucrătoare, cu care apoi s-a căsătorit.

Este o casă care a corespuns în totul celor trei exigențe, pe care Goethe le-a formulat în trei cuvinte : *Ruhe, Ordnung und Bequemlichkeit.*

Am învățat de la Goethe ce însemnătate are valoarea unei case pentru un om studios și muncitor.

Abia în anul 1937 am reușit să-mi clădesc o casă, care să-mi aducă : liniște și refugiu față de toate întîmplările vieții, introducînd ordine în viața mea, clasificînd și ordonînd marele material documentar, care forma cea mai valoroasă parte din biblioteca mea, material privitor la lucruri și la oamenii pe care i-am întîlnit în viață și care ar fi trebuit să servească drept bază lucrării de față și, în sfîrșit, comoditate, camere primitoare, cu mobile confortabile și frumoase, biblioteci de lucru spațioase, cu o grădină sub formă de curte interioară, cu un mic basen, populat cu pești aurii, cu flori și arbori.

Casa era gîndită și plănuită în stilul goethean și eram foarte mulțumit pentru a-mi termina lucrările mele într-însa și pînă la închiderea definitivă a ochilor și a petrece ultimele zile în ea.

Celelalte mari învățături goetheene au rămas pînă astăzi în picioare, ca principii călăuzitoare de viață, care au fost scoase din studiul aprofundat și conștiincios al lecțiilor profesorului incomparabil, care a fost Goethe.

Firește, studiul de față n-a fost făcut în sensul goetheologiei obișnuite, de exemplu al filologilor germaniști, „Goethephilologie'', care cu siguranță „științifică'' au stabilit că în 1778 Goethe a avut exact 276 de cămăși, dintre care 194 cu manșete, iar restul fără, și care erau întrebuințate drept cămeși de noapte, că a posedat 267 șervete de masă, 108 batiste, 34 fețe de masă... Dar studiul n-a fost făcut nici în sensul lucrărilor de o curiozitate comică, cum ar fi importanța lui Goethe pentru farmacie, cum a fost studiul lui Georg Urdang în „Pharmakeutische Gesell-

schaft". Or, pentru a da încă un exemplu, „durerea de dinţi la Goethe şi dentiştii", care a servit de teză de doctorat în medicină; autorul, student în medicină, avînd răbdarea de a studia toată corespondenţa lui Goethe, memoriile contemporanilor şi de a pune pe fişe speciale toate pasajele privitoare la dentistica poetului, notînd în acelaşi timp tot ce se poate spune şi de dentiştii pe care i-a consultat Goethe pe vremea sa.

Din operele, aforismele şi sentenţele, din maximele şi reflecţiile, din corespondenţa şi conversaţiile (mai ales cu Eckermann şi Soiret) ale lui Goethe, precum şi din studiul vieţii sale se desprinde o mare învăţătură, pe care n-au putut să mi-o dea cursurile universitare, un sistem de înţelepciune, cuprinsă în : înţelepciunea etică, izvorîtă din înţelegerea naturii omului şi a vieţii sale; în înţelepciunea socială şi politică şi în înţelepciunea dialectică, provenită din cercetări ştiinţifice şi din metoda de lucru ştiinţific.

2.3. „LA ÎNCEPUT A FOST FAPTA"

Goethe a fost cel mai înţelept om din lume — omul complet, stăpîn pe Viaţă, Natură, Ştiinţă, Artă şi Acţiune. Printr-un privilegiu unic în istoria culturii universale, Goethe a avut forţa şi curajul de a-şi asuma toate responsabilităţile intelectuale ale timpului şi de a fi la răspîntia tuturor ideilor, care au format pe omul civilizat.

În Goethe se descoperă toate curentele culturale ale veacului al XVIII-lea, al XIX-lea şi al XX-lea.

Astfel el reprezintă clasicul şi romanticul, alchimistul evului mediu şi savantul cercetător modern, moştenitorul tradiţiei greco-latine şi panteistul germanic, omul de curte şi pedagogul, naţionalistul şi internaţionalistul, precum şi alte sute de figuri, care au făcut parte din acelaşi individ, fără a-l condamna la haos şi nici nebuniei, ca în cazul lui Nietzsche.

Este prodigios că un singur om a putut fi toţi aceşti diverşi oameni, care izolaţi formează moştenirea noastră comună, ei fiind diferitele specii ale unui tip uman, care este acela al culturii noastre.

Acest tip este încorporat în Goethe, care formează astfel o fiinţă colectivă, un nume colectiv pentru toate personajele pe care le sintetizează, după propria sa expresie, deşi într-un sens deosebit, dar nespus de sugestiv :

„Im Grunde — spune Goethe la vîrsta de peste 80 de ani — sind wir alle *Kollectiv-Wesen*, wir mögen uns stellen, wie wir wollen... Ich verdanke meine Werke keineswegs meiner eigenen Weisheit allein, sondern tausenden von Dingen und Personen ausser mir, die mir dazu das Material boten.

Es kamen Narren und Weise, helle Köpfe und bornierte, Kinder und Jugend wie das reife Alter; alle sagten mir, wie es ihnen zu Sinn sei,

was sie dachten, wie sie lebten und wirkten und welche Erfahrungen sie sich gesammelt und ich hatte weiter nichts zu tun als zuzugreifen und das zu ernten, was andere für mich gesät hatten''.

Mai departe, afirmîndu-şi încă o dată voluntarismul, spune :

„Die Hauptsache ist, dass man ein *grosses Wollen habe* und Geschick und Beharrlichkeit es auszuführen''. Goethe încheie sub o formă mai pregnantă începutul acestei nespus de sugestive confesiuni asupra realismului creaţiei sale prin cuvintele celebre : „Mein Werk ist das eines Kollectiv-Wesens und trägt den Namen Goethe''.

Miracolul şi fenomenul Goethe constă mai puţin în opera sa scrisă decît propriu-zis în alianţa unei mari opere cu viaţa unui mare om, care este autorul ei.

Numeroase sînt confesiunile lui Goethe în privinţa esenţei geniului său. Cea mai importantă am expus-o mai sus. Nu mă pot opri totuşi să mai adaug următoarele importante declaraţii pline de preţ şi de adîncime, formulate în mod specific genial goethean.

Întrebat care a fost partea de realitate în romanul său *Die Wahlverwandschaften*, Goethe a răspuns : „Utilizarea experienţelor trăite a fost totdeauna totul pentru mine...''. Şi adaugă : „Am ţinut totdeauna lumea mai genială decît geniul meu''.

Fireşte, Goethe nu uită nici partea pe care el însuşi o datoreşte creaţiei :

''Ich bin ein Werk der Natur
Ein Werk meines Geschlechts
Und ein Werk meiner selbst“.

Iar în 30 decembrie 1785 a scris lui C. v. Knebel în mod atît de plastic : „... Meine Geschäfte gehen ihren Gang, sie bilden mich, indem ich sie bilde *“.

Nimic nu se întîmpla în lume, ca să nu fie o ocazie binevenită de a se cultiva şi a-şi îmbogăţi personalitatea. De aceea Goethe şi-a organizat viaţa ca o perpetuă lecţie, fiecare întîmplare, bună ori rea, mare ori mică, fiind un obiect de studiu, înainte de a fi ocazie de revoltă ori motiv de durere. Viaţa a fost pentru Goethe cea mai minunată şcoală, orice impulsie, capriciu, slăbiciune ori chiar accident şi hazard sînt utilizate ca lecţii. N-a existat în lume un observator mai conştiincios al propriei sale cariere şi al evenimentelor zilei ca Goethe.

La Goethe, viaţa şi opera se justifică şi se ajută reciproc, realizînd în plin acord acelaşi scop : a domina totul fără a sacrifica nimic.

---

* Numeroasele citate din Goethe nu servesc ca o simplă podoabă a textului, ci ca o ilustrare cît mai adevărată şi clară a expunerii şi pentru o înţelegere de la sursă a vieţii şi operei excepţionalului Goethe. Aceste citate sînt nu numai rezultatul consultării volumelor tipărite, ci şi al studiului repetat şi adîncit al arhivei Goethe-Schiller din Weimar ; unele dintre ele au fost mai bogate şi mai expresive decît cele pe care le-am făcut cunoscute.

Goethe scria în tinerețea sa următoarele cuvinte memorabile, ca principii de viață :

„A se fixa conștient de sine în carul său, și dacă cei patru cai nedisciplinați devin furioși sub hamurile lor, a dirija forțele lor dezordonate, a supune cu biciul pe acela care se îndepărtează ori stă pe loc, a conduce, a lovi, a opri ori a face să înainteze acei patru cai pînă ce acele 16 picioare te conduc la scopul urmărit în același pas și în aceeași mișcare — iată ce se numește un maestru".

Datorită acestei stăpîniri de sine și de lucruri unde viața și opera merg mînă în mînă, opera se naște din împrejurările vieții, fiind un act al vieții, iar viața se completează și se desăvîrșește în operă, care purifică mizeriile și slăbiciunile vieții. Iată triumful omului Goethe.

Napoleon nu s-a înșelat cînd i-a adus supremul elogiu : „Monsieur Goethe, vous êtes un Homme!"

Am învățat de la Goethe etica omului.

I s-a obiectat că a fost egoist, cînd de fapt Goethe a ales ușor între a fi generos pentru tine însuți și pentru opera pe care trebuie să o faci în această lume și între a fi generos pentru alții, dar totdeauna pe socoteala ta și a operei tale.

„Olimpian"? era, desigur, Goethe cînd privea pe vizitatorii nenumărați și indiscreți de la înălțimea operei sale. „Pedant"? „solemn"?, cînd de fapt solemnitatea sa nu era pedantă, ci însemna că omul este o forță originală, care nu cedează opiniei altora, este sever cu el însuși și își făurește propriul său destin.

Moștenitor al veacului al XVIII-lea, Goethe deschide larg porțile veacului al XIX-lea (porți rămase deschise și pentru veacul al XX-lea), ca unul din cele mai impresionante spectacole. Opera sa de la începutul pînă la sfîrșitul ei respiră entuziasmul speranței.

El merge imediat cu o bucurie comunicativă la esențialul problemelor pe care le pun Omul, Știința, Arta și Acțiunea.

El este deodată tot atît de erudit, epic, liric, înțelept, prudent, ca un adevărat soare al bunului-simț.

În el s-au concentrat universalitatea și cultura tuturor timpurilor și popoarelor.

El înseamnă eliberare și splendoare.

Pe drept a fost comparată viața lui Goethe cu un munte, care are sute de izvoare și care devin pîraie, rîuri și fluvii, munte care nu a încetat să ne dăruiască totdeauna apă nouă pe căi noi.

Schiller spunea o dată despre omul Goethe că ar fi de ajuns să scuturi puțin arborele, ca să cadă cele mai frumoase și mai grele fructe.

Este greu de a vorbi de acest munte și de acest arbore. Ar trebui pentru aceasta un studiu special. În acest capitol mă voi mărgini a arăta, foarte pe scurt, ce am cîștigat pentru viața mea din cunoașterea vieții lui Goethe.

Căci fiecare din noi are pe Goethe al său. „Du gleichst dem Geist den du begreifst", a spus atît de profund Goethe însuşi.

Bismarck a declarat că numai cu 7—8 volume din cele 50 de volume ale lui Goethe ar voi să trăiască într-o insulă pustie. Desigur că aceste 7—8 volume ar fi fost altele pentru Napoleon decît acelea pe care le ar fi ales Bismarck.

Caracteristica esenţială a vieţii înţeleptului din Weimar este, după mine, un voluntarism luminat, decis şi decisiv, care, ca un fir conducător, domină viaţa sa de la cea mai fragedă tinereţe pînă la cele mai adînci bătrîneţe, în toate împrejurările vieţii. Acest voluntarism îşi găseşte o expresie elocventă în următoarea reflecţie: „Suchst du das Höchste, das Grösste? Die Pflanze kann es dich lehren. Was sie willenlos ist, sei du willend! Das ist's".

Voinţa să trăieşti, curajul de viaţă — iată deviza. Viaţa în toate bogăţia formelor ei se afirmă şi este îmbrăţişată totdeauna. Goethe se aruncă în ea, niciodată nu este obosit şi este gata să se măsoare cu ea, fiecare primejdie este considerată chiar ca binevenită, căci, cu cît se opune viaţa mai ameninţătoare, cu atît mai bogat şi sigur se simte el, cu atît mai mult cresc forţele sale pentru a o înfrînge şi supune, cu atît mai mare este îndrăzneala, chiar dacă în această luptă cade. „Denn ich bin ein Mensch gewesen, /und das heisst ein Kämpfer sein". „Călăreţule, iată un obstacol, dă pinteni calului".

În altă parte Goethe îşi exprimă voluntarismul său: „Er stehe fest und sehe hier sich vorn. Dem Tüchtigen ist diese Welt nicht stumm".

Goethe se reconstruieşte totdeauna din nou pe ruinele eului său propriu. Fiecare piatră, fiecare element, care se despart din structura eului său, cad la picioarele sale, pentru a-i servi de piedestal. „Stirb und werde" este o lozincă preferată a sa.

Lupta cu viaţa este continuu condusă de Voinţă şi Iubire, forţe care sînt permanent bogate în succese, căci cine voieşte şi iubeşte trebuie să învingă.

Goethe n-a fost poet şi savant de cabinet, care-şi face din poezie şi cercetare ştiinţifică o profesiune. El nu se dă înapoi ca la vîrsta de 70 de ani să aibă o pasiune violentă pentru o tînără de 19 ani, ca în zilele de la Jena şi Austerlitz să stimeze pe francezi, să admire pe Napoleon şi să fie drept cu el, deşi era mare şambelan al curţii din Weimar. Înfruntînd opinia clicii de acolo, nu se jenează să dea adăpost în casa lui femeii, fosta lucrătoare, pe care o iubeşte şi cu care mai tîrziu se căsătoreşte, indiferent la corul filistinilor, din care făcea parte însuşi Schiller!

Figura înţeleptului din Weimar nu este un bust academic în marmoră ori ghips; ea reprezintă cel mai strălucit exemplar de om civilizat: un echilibru, un bun-simţ, o măsură dreaptă, o seninătate şi claritate, o încredere în natură şi credinţă în spirit, care sînt cîştigate prin forţa răbdării şi a metodei şi impun mai ales astăzi, într-o epocă grăbită,

fără gînd, surmenată, plină de exagerări, de inconsecvenţe şi agitaţii, de contradicţii măcinătoare de energii.

Voluntarismul lui Goethe se oglindeşte clar în nenumărate reguli de viaţă, pe care şi le-a impus ; voi aminti numai acele reguli care au avut şi pentru viaţa mea o mare importanţă.

Drept moto al acestor reguli cităm celebra frază : „Am Anfang war die Tat". În albumul unui adolescent pesimist venit din Franţa în vizită a scris : „Si tu veux te réjouir de ta valeur,/Prête de la valeur au monde".

Aceeaşi invitaţie la modestie şi cunoaştere este cuprinsă şi în versurile : „Das Wahre war schon längst gefunden,/Das alte Wahre fasst es an" ; ea se găseşte şi în cunoscutele versuri, care recomandă limitarea năzuinţelor :

„Vergebens werden ungebundene Geister
Nach der Vollendung reiner Höhe streben,
Wer Grosses will, muss sich zusammenraffen
In der Beschränkung zeigt sich erst der Meister".

Iar această voinţă, care-şi îndreaptă totdeauna acţiunea pentru realizări :

„Den können wir erlösen
Wer immer strebend sich bemüht".

Pentru că „a gîndi este uşor, a activa este greu" ; „a activa după gîndirea sa este tot ce poate fi mai greu pe lume".

Căci „Grau, teurer Freund, ist alle Theorie/und grün des Lebens goldner Baum".

Cine a trecut, ca mine, deseori pe lîngă „căsuţa din grădina lui Goethe" (*Goethes Gartenhäuschen*) din aleile frumoase ale parcului din Weimar, în tăcuta curgere a rîului de acolo, nu fără emoţie îşi aminteşte că aici, în această căsuţă, s-au manifestat geniul şi demonul goethean în cea mai desăvîrşită formă, aici a petrecut Goethe partea cea mai curată, zguduitoare şi plină de foc a vieţii sale, care nu se poate dogmatiza şi şcolariza.

În aceste patru ziduri de culoare închisă ale acestei căsuţe, pe lîngă furtuna plăcerii de a crea, cîte acte de desperare ! cîte lacrimi s-au vărsat ! aşa că au dat naştere versurilor : „Rausche, rausche, lieber Fluss !/ Nimmer werde ich froh" ori acelei faimoase sentenţe : „Wer nie sein Brot mit Tränen ass,/Der kennt euch nicht, ihr himmlischen Mächte".

Pentru Goethe, care acorda o atenţie egală vieţii spirituale, ca şi celei senzuale — „Alles zu seiner Zeit" — , căsuţa din parc era un refugiu salvator în toate chestiunile importante ale vieţii sale, unde trăia retras în cea mai completă solitudine.

Pentru procesul de creaţie şi formarea personalităţii lui Goethe, solitudinea era o condiţie indispensabilă.

Viaţa impune mari responsabilităţi : „fiecare dimineaţă — scrie Goethe în 1828 către contele von Brühl — ne adresează apelul de ceea

ce să executăm, ceea ce îi aparţine şi posibilul de ceea ce aşteptăm de la ea".

Există un eroism cotidian, care cuprinde o atitudine determinată şi voluntaristă, căci, după cum continuă Goethe în scrisoarea către contele von Brühl din 1828, „dacă noi ne considerăm în orice situaţie a vieţii, atunci constatăm că, de la prima suflare pînă la ultima, noi sîntem condiţionaţi din afară, însă aceasta ne lasă totuşi cea mai înaltă libertate, aceea de a ne modela în interiorul nostru însuşi, astfel ca să ne punem de acord cu ordonanţa morală a universului şi astfel, oricare ar fi împrejurările care ni se prezintă, noi vom reuşi a fi în pace cu noi înşine...". Şi apoi încheia Goethe: „Aceasta se scrie şi se spune uşor, însă se înfăţişează în faţa noastră ca o datorie, la soluţia căreia noi trebuie să consacrăm în întregime zilele noastre".

Această datorie constă în stabilirea următorului paralelism: „Cea mai mare dificultate este a considera totdeauna înlăuntrul şi în afara ca paralele ori mai mult ca o înlănţuire a unuia cu alta".

Cu un an înainte, în 1827, Goethe a scris lui Zeiter o scrisoare splendidă, prin care el a anunţat această filozofie a vieţii şi a voinţei în următorii termeni mişcători:

„Să continuăm a activa pînă-n momentul cînd, unul înainte sau altul mai tîrziu, vom pleca, chemaţi de spiritul lumii, a ne dizolva din nou în eter. Se poate atunci ca maestrul vieţii eterne să nu ne refuze noi activităţi analoge acelora pe care le-am exercitat deja".

La 80 de ani Goethe îşi exprimă voluntarismul faţă de viaţă cu energie: „Mă forţez de a face zilnic ceva diferit... Trebuie să te transformi, să te întinereşti".

Aceste declaraţii ale lui Goethe culminează în formula: „Wage es glücklich zu sein".

Ce înseamnă acest consiliu de a îndrăzni să fii fericit! Şi ce este fericirea, problema problemelor în etica vulgară, în sens goethean? Căci sînt cunoscute declaraţiile făcute lui Eckermann în 1824:

„M-am lăudat totdeauna — spune el — de a fi fost excepţional de favorizat de destin, şi nu m-aş plînge şi nu aş putea găsi invective contra cursului destinului meu. Totuşi, de fapt el n-a fost decît suferinţă şi muncă, şi pot afirma că, în timpul celor 75 de ani *, n-am avut decît patru săptămîni de adevărate satisfacţii. Tot timpul a fost eterna ridicare a unei pietre, care voia să fie din nou ridicată".

Goethe este nedrept faţă de el însuşi, pentru că, după concepţia fericirii pe care o dă, acele patru săptămîni nu corespund deloc adevăratei statistici a momentelor trăite de el în fericire.

Căci, cum trebuie înţeleasă formula: „Wage es, glücklich zu sein"?, la care se mai adaugă: „Et in Arcadia ego", în sensul goethean? Răspun-

---

* Anul cînd a făcut declaraţia şi deci nu cum scriu unii biografi ai lui Goethe, cîteva zile înainte de a muri, ceea ce s-a întîmplat abia după opt ani, la 83 de ani.

sul ni-l dă tot Goethe: „Pentru că sensul vieţii este viaţa însăşi, — nu este decît o fericire adevărată — a trăi şi a crea”.

În admirabila expoziţie, care a fost închinată lui Goethe, organizată la „Bibliothèque Nationale” din Paris şi pe care am vizitat-o şi admirat-o în 1932, am citit următoarele versuri caracteristice:

„Chaque jour est un bien,
que du ciel je reçois.
Jouissons aujourd'hui de celui
qu'il nous donne.
Il n'appartient pas plus aux jeunes gens qu'à moi
Et celui de demain, n'appartient à personne”.

(Weimar, mai 1828)

Cu altă ocazie, Goethe a dat un consiliu în acelaşi sens:

„Nu este un rău mai iremediabil decît acela de a se abandona pe el însuşi”.

Nenumărate sînt reflecţiile lui asupra fericirii, — iată încă două, care se adaugă spre completare celor deja comunicate:

„Der Mensch erfährt, er sei auch wer er mag,
Ein letztes Glück und einen letzten Tag.
Noch ist Tag, da rühre sich der Mann!
Die Nacht tritt ein, wo niemand wirken kann”.

În *Maximen und Reflexionen* găsim:

„Das höchste Glück ist das,
welches unsere Mängel verbessert
und unsere Fehler ausgleicht”.

Cea mai mare învăţătură, care a scăpat şi scapă nenumăraţilor biografi ai săi, este însă dialectica vieţii: cele mai frumoase şi mai adînci pagini scrise asupra bătrîneţii de la Seneca încoace au fost scrise de Goethe.

Şi dacă în 1820, într-o întrebare şi un răspuns din „Zahme Xenien”, este resemnat:

„Deine Zöglinge möchten dich fragen:
Lange lebten wir gern auf Erden,
Was willst du uns für Lehre sagen?
Keine Kunst ist's alt zu werden,
Es ist Kunst, es zu ertragen”,

dacă în vîrstă de 50 de ani, în *Das Vorspiel auf dem Theater*, cînd a auzit că bătrîneţea bate la uşă uşor şi discret, el nu se simţea gata să o primească şi cu melancolie îi strigă:

„Gib ungebändigt jede Triebe
Das tiefe, schmerzenvolle Glück,
Des Hasses Kraft, die Macht der Liebe
Gib meine Jugend mir zurück”,

iar în altă parte cu mult umor scrie:

„Das Alter ist ein höflich Mann
Einmal über, andere klopft er an,
Aber nun sagt niemand: Herein!
Und vor der Tür will er nicht sein.
Da klinkt er auf, tritt ein so schnell,
Und nun heisst's, er sei ein grober Gesell",

în marea scrisoare către Wilhelm von Humboldt, puţin înaintea sfîrşitului vieţii sale corporale, arată că bătrîneţea este propriu-zis o ascensiune:

„...Das Alterwerden ist nicht Abstieg, nicht Entkräftigung oder gar Missbildung, sondern bis ganz zuletzt Aufstieg auf den höchsten Gipfel".

Aşadar,... „bis ganz zuletzt Aufstieg"..., iată un început de formulare a dialecticii vieţii, o ascensiune continuă, pe care el o numeşte depăşire (*Steigerung*) şi care este caracteristica vieţii în general.

Nu toate energiile psihice, spune Goethe, sînt egale în demnitate, individul învaţă a distinge „eul său inferior" (de exemplu: inferioritatea pasiunii sexuale) de eul său mai bun şi superior; pentru aceasta, respingînd orice constrîngere, eul are nevoie să se cultive, să se disciplineze, să se educe, să se purifice pe el însuşi, pentru a se considera în ceea ce este specific uman (şi prin care se ridică deasupra animalelor), — pură umanitate care, după frumoasa expresie a lui Goethe: „alle menschlichen Gebrechen/sühnet reine Menschlichkeit".

Lărgirea eului său pînă la eul umanităţii produce dureroasa tensiune între limitarea individului finit şi infinitul dorinţelor sale, un fapt care dă vieţii un caracter tragic. În acelaşi timp însă se săvîrşeşte ascensiunea eului propriu către eul tuturor, ceea ce formează o splendidă analiză a simpatiei şi a sociabilităţii.

„Und was der ganzen Menschheit zugeteilt ist,
Will ich in meinem innern Selbst geniessen,
Mit meinem Geist das Höchst und Tiefste greifen,
Ihr Wohl und Weh auf meinen Busen häufen
Und so mein eigen Selbst zu ihrem Selbst erweitern".

Nicăieri problema dialecticii vieţii n-a fost însă mai bine formulată ca în *Faust*, unde găsim, pe lîngă o autobiografie a lui Goethe, o analiză a omului modern şi o analiză a trecerii de la veacul al XVIII-lea la veacul XIX—valabilă şi pentru trecerea din veacul XIX la veacul XX — o adevărată filozofie a istoriei.

În Faust se întîlnesc două opoziţii tranşante — „două suflete trăiesc în sufletul meu" — , spune el însuşi: trebuinţa de a cunoaşte şi aceea de activa, alegerea dintre senzualitate şi spiritualitate, dintre fidelitate şi inconstanţă.

Faust, chinuit de aceste probleme, poartă în el în mod sintetic cele mai comprehensive din personajele sale, atît conştiinţa ştiinţifică a lui Wagner, cît şi scepticismul diabolic al lui Mefisto.

Conflictele şi antitezele vin din toate părţile, căci nimic nu satisface, — în partea I a piesei — acest suflet exigent : nici studiu, nici magie, nici amor senzual, nici idile populare. Abia în partea a II-a apare soluţia acestei foarte complexe probleme a vieţii, alcătuită din contradicţii şi expansiune, din sistole şi diastole. Anume prin integrarea individului în întregul social.

Omul trebuie să fie gata a uita singularul din el şi să înţeleagă şi să cunoască singularul din total şi totalul din singular, să stimeze fiecare singular, dar să simtă şi trebuinţa de a se integra în total, fără distincţie şi risipă, cu seriozitatea şi gravitatea exprimată în planuri şi acţiune.

În *Faust* se desfăşoară spectacolul cel mai măreţ şi impresionant al dialecticii vieţii, în lumina căreia apare personalitatea umană şi socială.

„Höchstes Glück der Erdenkinder sei nur die Persönlichkeit" — iată lecţia finală a acelui imperativ etic goethean : werde was du bist !

Personalitatea socială este idealul omului adevărat, care — creator şi activ — reprezintă sinteza singularului şi întregului social, născută în laboratorul genetic social al societăţii vii, în deosebire de omul artificial şi conformist, de care este plină lumea, acel Homunculus al savantului famulus Wagner, creat în cadrul închis şi mort al laboratorului de chimie organică şi de biologie.

2.4. SISTEMUL DIALECTICII GOETHEENE

Conflictele antitetice ale naturii omeneşti le-a purtat Goethe în el — care este şi Faust şi Mephisto, şi Tasso, şi Egmont—, el nu le-a ocolit, ci, dimpotrivă, le-a înfruntat, luptînd cu ele, şi le-a învins.

Acest dialog cu întrebări şi răspunsuri, această dialectică desfăşurată în însăşi persoana lui Goethe a dat naştere unui sistem de filozofie şi de ştiinţă dialectică de valoare universală.

În cercetările de pînă acum asupra lui Goethe, ca gînditor şi savant, în însemnătatea ştiinţifică a cuvîntului, se tratează despre teoria cunoaşterii în legătură cu filozofia lui Kant, de metafizica simbolului fizionomic, de descoperirile sale ştiinţifice, însă nu este cunoscut şi recunoscut un sistem de dialectică concretă, care intră în domeniul lucrărilor ştiinţifice ale prezentului, şi-l face pe Goethe contemporanul nostru.

Dialectica vieţii (despre care am vorbit), *Dialectica ştiinţifică şi filozofică a naturii şi artei* şi *Dialectica acţiunii sociale şi politice*, iată elementele sistemului dialectic goethean şi care împreună formează teoria daimon-ului lui Goethe, care „separă şi uneşte".

Nu s-a înţeles şi s-a exagerat faimoasa declaraţie a lui Goethe: „Für Philosophie im eigentlichen Sinne hatte ich kein Organ" (*Werke*, Weimarer Ausgabe, II-te Abt., Bd. XI, S. 47) ori „Ich habe niemals über das Denken gedacht".

În realitate, Goethe prin filozofie a înţeles aşa-zisa *Schulphilosophie*, de catedră, pe filozofii profesionişti, în special filozofia lui Kant, şi nu reflecţia adîncă şi sistematică asupra realităţii concrete şi asupra secretului vieţii.

Filozofia lui Goethe se bazează pe studiile sale aprofundate ca om de ştiinţă, formînd împreună cercetări ştiinţifice şi reflecţii filozofice, un tot coerent şi fertil.

Goethe, deşi n-a fost în sensul strict al cuvîntului om de laborator tehnic, a studiat însă în laboratorul vieţii, astfel scrierile sale ştiinţifice păstrează şi astăzi un sens înalt ştiinţific (şi nu numai literar). Trei mobiluri l-au determinat pe savantul Goethe să facă cercetări:

1. Ca tînăr student la Universitatea din Strassbourg a frecventat, pe lîngă cursurile de la Facultatea de drept, unde era înscris, şi cursuri de chimie, de psihiatrie, cu prezentări în spital, şi şi-a asumat chiar cunoştinţe de alchimie şi magie.

2. Mai tîrziu, în Weimar a studiat cu metodă, mai întîi din raţiunile practice ale funcţiunilor administrative ce le-a ocupat şi apoi din trebuinţa de universalitate, botanica, mineralogia, zoologia, optica şi meteorologia, ştiinţa forestieră, geologia şi tehnica minelor.

3. Voiajul în Italia, de asemenea, cu forma nouă de terenuri şi stînci, cu o vegetaţie diferită, de cea care îi era familiară, cu cea mai bogată armonie de culori în natură şi artă.

4. Mobilul principal şi adevărat al cercetărilor ştiinţifice întreprinse de Goethe a fost însă iubirea lui extremă pentru natură şi viaţă şi elanul entuziasmului şi al dorinţei de a cunoaşte mai bine şi a iubi tot ce-l înconjură şi pentru a se bucura mai bine: „Mann lernt nichts kennen — cu propriile sale cuvinte adresate lui Jacobi în 10 mai 1812 — als was man liebt und je tiefer und vollständiger die Kenntnis werden soll, desto stärker, kräftiger und lebendiger muss Liebe, ja Leidenschaft sein".

De asemenea savantul este şi artist, completîndu-se unul pe altul, arta fiind ştiinţa în acţiune (*Maximen und Reflexionen*, Ed. Hecker, Goethe Gesellschaft, 1907, p. 758), obiectul ştiinţei şi artei fiind acelaşi, de a vedea natura vie la lucru, „prin forţele active, prin creşterea şi dezvoltarea lor".

De aceea Goethe vorbeşte cu indignare de experienţele, care pun natura la supliciu, „pe patul torturii în sumbra cameră a torturii, a dogmatismului empirico-mecanist" (*Max.*, 43/115, 430).

Goethe se referea mai ales la lumina albă trecută pentru a se refracta în prismă, printr-o gaură strîmtă... aceasta i se părea o brutalitate fără seamăn: „Freunde flieht die dunkle Kammer" (*Zahme Xenien*, VI), „Möget ihr das Licht zerstückeln" (Gott und Welt).

Desigur că sensibilitatea artistului şi sentimentalismul poetului au învins pe omul de ştiinţă, în aceste pretinse violentări ale naturii, care stau la baza experimentului, pe care, de altfel, Goethe însuşi îl consideră ca indispensabil pentru cercetările ştiinţifice.

Goethe, în iubirea sa de artist pentru natura vie, priveşte cu antipatie tendinţa de a pune totul în formule şi cifre şi substituirea varietăţii mişcătoare a fenomenelor cu atomi morţi şi legi mecanice, care lasă să scape tot ce are natura mai captivant, palpitaţia ei caldă şi vie.

„Es ist viel Wahres was sich nicht berechnen lässt". Nu se reface viaţa cu lucruri moarte, afirmă Goethe, deci încă o dată, nu a diseca, a descompune şi a deduce, ci a pătrunde în natura vie: „Zu erforschen, zu erfahren, /wie Natur im Schaffen lebt" (Gott und Welt). De aici importanţa primordială pe care Goethe o acordă fiinţelor şi formelor vii organice: „Den Sinnen hast du dann zu trauen, /kein Falsches lassen sie dich schauen" (Vermächtniss).

Predilecţia lui Goethe pentru fiinţele vii a culminat într-un măreţ şi ambiţios proiect de morfologie generală, din care nu avem însă decît numeroase fragmente, care formează 3 volume ale ediţiei Weimar, partea a II-a, t. VI—VIII.

Desigur, şi aici, în concepţia calitativă a ştiinţei, ca şi faţă de problema experimentului, sensibilitatea de artist a lui Goethe n-a putut renunţa a-şi da seama în primul rînd de realul, veşnic mişcător, abandonînd noţiunile de cantitate pe care se întemeiază în parte ştiinţa modernă.

Fenomenul esenţial al vieţii este ritmul ei dialectic. Acest ritm nu este însă steril şi mecanic, ci el constă din forţe vii, antagoniste însă echilibrate.

Goethe le regăseşte pretutindeni în univers, în viaţa organică, în structura corpurilor vii, în activitatea lor, pînă la activitatea vieţii spirituale şi sociale.

Este un ritm alcătuit din cinci elemente fundamentale: *Polaritate*, *Întreg*, *Metamorfoză*, *Depăşire* şi *Tipul fundamental*.

Adevărul nu este o simplă copie impresionistă a realităţii, ci are temeiuri profunde în ritmul ei dialectic.

Prin teoria ritmului dialectic Goethe a depăşit cu mult ideile timpului său şi este precursorul dialecticii lui Hegel, căreia i-a dat dezvoltare în anul 1825, cînd i-a făcut lui Goethe următoarea declaraţie: „Dacă privesc drumul evoluţiei mele spirituale, vă văd pretutindeni şi aş voi să mă numesc fiul d-voastră spiritual".

Doctrina goetheană a polarizării a fost definită ca „Das Ein-und Ausatmen der Welt, in der wir leben, weben und sind". Este opoziţia polarizată a magneticii, de exemplu, cu polul pozitiv şi negativ. Fenomenele magnetice de atracţie şi repulsie sînt de altfel, după Goethe, de o bogăţie simbolică excepţională, care întîlnesc analogele lor în lumea socială: „Magnetes Geheimnis erkläre mir das!/ kein grösser Geheimnis als Liebe und Hass" (*Gott, Gemüt und Welt*, *Max.*, 434).

Ideile favorite ale lui Goethe asupra polarității și magnetismului universal și-au găsit forma artistică în romanul său *Die Wahlverwandschaften* și în frumoasele versuri :

„In Lebensfluten, im Tatensturm
Wall ich auf und ab.
Webe hin und her.
Geburt und Grab,
Ein ewiges Meer,
Ein wechselnd Weben,
Ein glühend Leben.
So schaff'ich am sausenden Webstuhl der Zeit
Und wirke der Gottheit lebendiges Kleid".
(Der Erdgeist în Goethe's Faust)

Aceste jocuri de teze și antiteze ale experienței vieții nu sînt însă inconciliabile, ci sînt solidare între ele și se rezolvă într-un produs nou al întregului, care unește într-o încordare fertilă toate dualitățile contrarii : Dumnezeu și lume, bun și rău, credință și știință, știință și gîndire, existență și devenire, natură și cultură, individ și colectiv, — toate aceste opoziții se unesc într-un întreg, în care aceste opoziții nu mai există.

„Ce este generalul? — se întreabă Goethe. El este cazul individual. Ce este particularul? Milioane de cazuri... Generalul și particularul coincid. Particularul nu este altceva decît generalul, supus la condiții date.. Cazul particular este în mod etern subordonat adevărului general, adevărul general este ținut a se adapta în mod etern cazului particular".

În acest sens a caracterizat Goethe doctrina polarizării : „A diviza ce este unit, a reuni ceea ce este divizat — iată viața naturii".

Contrariile formează un întreg, o unitate (totalitate), căci întreg tabloul lumii merge spre unitate :

„Natur hat weder Kern noch Schale,
Alles ist sie mit einem Male"
(*Allerdings, Gott und Welt*).

Natura nu este de nepătruns, căci oriunde ne ducem sîntem în inima ei, sau, mai precis, noi purtăm în noi inima naturii :

„Nichts ist innen, nichts ist draussen,
Und was innen, das ist aussen,
Denn ist der Natur Gestalt,
Dass aussen gilt was innen galt".
(*Zahme Xenien*, VI)

„Ort für Ort
Sind wir im Innern (Allerdings)
Ist nicht der Kern der Natur
Menschen im Herzen?"
(*Ultimatum*).

Unitatea contrariilor se realizează pentru că ea este dinamică, şi anume contrariile se unesc prin artă şi acţiune :

„Wie alles sich zum Ganzen webt,
Eins in dem anderen wirkt und lebt".

Adevărul artistic are o trăsătură comună cu adevărul la care aspiră omul de ştiinţă, pentru că amîndouă adevărurile nu sînt numai simple replici la ceea ce a fost simţit prin simţuri, cum cred fals naturalismul (pentru artă) şi realismul naiv şi materialismul vulgar (pentru ştiinţă), pentru că şi arta şi ştiinţa reprezintă dinamismul întregului, adică metamorfoza realităţii.

Goethe a descoperit în anii 1786 şi 1787 „metamorfoza" urmărită întîi la plante, în ritmul „expansiunii şi contracţiei alternate", numită „metamorfoza plantelor". El este creatorul „morfologiei", ştiinţă care îi datoreşte numele (*Versuch, die Metamorphose der Pflanzen zu erklären*, 1790) şi care cuprinde, în esenţă, teoria descendenţei. Darwin însuşi s-a referit la descoperirea lui Goethe.

Există o scară continuă, care merge de la inorganic la organic, de la plante la animale şi la om, omul fiind încoronarea creaţiei : „Das letzte Produkt der immer sich steigernden Natur ist der schöne Mensch" (*Werke*, I, t. XLVI, p. 29—30).

Metamorfoza dă vieţii cele mai înalte posibilităţi.

Unirea manifestărilor metamorfozei de a lua şi da, de a primi şi executa, a sistolei şi diastolei dobîndeşte un caracter de unitate şi de întreg, adică de durată şi permanenţă. Întregul-durată şi metamorfozamişcare nu sînt opuse, nu se exclud, ci sînt expresii ale vieţii, pentru că în amîndouă privim expresia vieţii, care se afirmă în continuă transformare.

Cu darul său plastic, această idee se găseşte în versurile incomparabile :

„Das du nicht enden kannst, das macht dich gross,
Und das du nie beginnst, das ist dein Los.
Dein Lied ist drehend, wie das Sterngewölbe,
Anfang und Ende, immerfort dasselbe".

Esenţialul nu este a cunoaşte, ci este de a voi, a trăi şi activa. Însăşi viaţa este o activitate pe care o pricepem participînd la ea, iar a activa este deja a înţelege.

Acest primat al voluntarismului îl găsim exprimat în două versuri geniale :

„Manches können wir nicht verstehen,
Lebt nur fort, es wird schon gehen".

(*Zahme Xenien*, II)

Un alt element important şi complementar constitutiv al sistemului dialectic îl formează „depăşirea" (*Die Steigerung*).

Lupta contrariilor — polaritatea — ne conduce la unirea lor sintetică — în întreg — , care, fiind dinamic, dă naştere metamorfozei prin acţiune, o metamorfoză care, la rîndul ei, este o depăşire a întregului existent într-unul superior, este, adică, pentru a întrebuinţa limbajul hegelian, o dispariţie a ceea ce este vechi şi o dezvoltare şi apariţie a noului.

„Immer höher muss ich steigen,
Immer weiter muss ich schauen".

(*Faust*, II)

Artistul colaborează la opera naturii, cum însă natura s-a depăşit în om, omul se depăşeşte pe el însuşi în artist, care se depăşeşte în opera sa. Această operă, la rîndul ei, prin influenţa şi radierea pe care o exercită, ridică umanitatea către o perfecţie mai înaltă de dezvoltare.

Omul îşi propune prin depăşiri continue a ridica umanitatea la un grad superior prin ştiinţă, artă şi acţiune. A înţelege un om, spune Goethe, înseamnă a-i cunoaşte gradul de depăşire.

În sfîrşit, ultimul moment al ritmului goethean este o idee care propriu-zis contrazice toate elementele expuse pînă acum, pentru că nu este dialectică, ci metafizică.

Întregurile dinamice, rezultate ale polarizării fenomenelor, sînt repetarea şi desfăşurarea continuă şi răbdătoare a unui fenomen fundamental, fenomenul fenomenelor, fenomenul ireductibil şi prim originar, modelul invizibil al lucrurilor, în afară de care formele n-ar fi viabile, care este denumit de Goethe „das Urphänomen (*ein Fort-Dauer*).

Termenul este semnalat pentru prima oară în jurul anului 1805, în lucrările de optică, deşi ca idee el apare mai înainte în botanică, cu ideea metamorfozei vegetale şi în osteologie cu ideea originii vertebrale a craniului.

Acest *Urphänomen* este etern, imuabil, nu variază şi nu se contrazice niciodată.

El este ultimul dintre fenomenele cunoscute şi include toate cazurile particulare, el este fecund, inepuizabil în aplicaţiile lui particulare, inaccesibil inteligenţei, amestec perceptibil raţiunii şi imaginaţiei prin intuiţie şi, deşi se prezintă totdeauna concret, îl depăşeşte.

Această generalitate reprezentativă, care este „tipul" lucrurilor, nu este un rezultat al experienţei.

La prima întîlnire a lui Goethe cu Schiller, acesta i-a spus că fenomenul-tip (*„das Urphänomen"*) este simplu o idee, în sensul ideilor lui Platon.

Cînd am luat cunoştinţă de teoria *„Urphänomen"* a lui Goethe, eram tocmai preocupat cu lecturi care erau asemănătoare şi care nu mă satisfăceau, ca acel faimos *„Das Ding an sich"* al lui Kant, *„incognoscibilul"* lui Spencer ori *„ignoramus et ignorabimus"* al lui Dubois Raymond.

De aceea am fost mulţumit să constat, în studii comparative ale lucrărilor lui Goethe, că, după el, „fenomenul fundamental" nu este o infirmitate a individului care ne opreşte a cerceta, ci este o limită provizorie a umanităţii, care ne ordonă de a opri cercetările pentru că nu putem încă descoperi nimic.

A fixa aceste limite este greu, cert este însă că cercetările pentru îngrădirea necunoscutului sînt nelimitate. *Nu avem să ne punem deci bariere în cercetări*, constatăm numai că într-un *anumit* moment lumea este într-un anumit fel „finită", este însă o datorie a activităţii noastre a o parcurge în toate sensurile, a o explora pînă la cel mai mic detaliu :

„Willst du ins Unendliche schreiten
Geh' nur im Endlichen nach allen Seiten".

Goethe se mulţumeşte cu ceea ce spiritul poate pătrunde, de a fi sondat realul cognoscibil :

„Was braucht er in die Ewigkeit zu schweifen?
Was er erkennt lässt sich ergreifen"

şi a venera în pace şi linişte insondabilul

„Hier ist die Grenze",

graniţa în faţa căreia trebuie să fim pătrunşi de evlavie.

Este deci o mare deosebire între definitivul „lucrului în sine", al „lumii de necunoscut" şi al imperativului „nu vom cunoaşte" şi între *provizoratul* unei lumi , care cuprinde astăzi un necunoscut, care mîine, poate deveni însă cunoaştere ştiinţifică.

Pentru aceea Goethe recomandă studii lungi şi răbdătoare prin aplicarea metodei observaţiei, a experienţei şi a experimentului.

Observaţia se poate extinde la „milioane de cazuri" şi serveşte la clasarea fenomenelor în serii continue, paralele, convergente şi graduate de la simplu la complex.

Experienţa şi experimentul au rolul de a fi mediatoare între subiect şi obiect : „Der Versuch als Vermittler von Objekt und Subjekt" ; de a multiplica raporturile dintre lucruri ; de a face să apară lucrul observat sub toate aspectele succesive.

Experimentul îmbogăţeşte experienţa, variind condiţiile de existenţă ale obiectului, fără însă a anihila şi nici mutila obiectul.

Deosebirea dintre idee şi concept, dintre raţiune şi intelect se reduce la deosebirea că ideea este un rezultat al experienţei, pe cînd conceptul o sumă : „Begriff ist Summe, Idee ist Resultat der Erfahrung. Jene zu ziehen wird Verstand, diese zu erfassen, Vernunft gefordert" (*Max.*, 1135).

Prin lucrarea sa *Despre experienţă considerată ca mijlocitor între obiect şi subiect*" (1793), într-un timp înecat de superstiţii şi vrăjitorii, Goethe a fost precursorul textului celebru, şi astăzi valabil, al lui Claude Bernard asupra „metodei experimentale", aplicînd principiile sale în des-

coperirile ştiinţifice, cum a fost, de exemplu, descoperirea osului intermaxilar.

2.5. OMUL POLITIC ŞI SOCIOLOGUL

Datorită polarităţii spiritului lui Goethe de pendulare între teză şi antiteză, care se topesc apoi într-o sinteză a armoniei lăuntrice, întîlnim în viaţa sa de om politic de stat şi de sociolog acelaşi ritm dialectic.

De aceea omul politic de stat şi sociologul Goethe nu poate fi prins în şabloane terminologice şi nici în obişnuitele formule de frazeologie a lexicului politic: „conservator", „democrat", „cosmopolit", „naţionalist" etc.

Dacă totuşi Goethe ar fi taxat şi clasificat în acest fel, ar trebui să se răspundă cu cuvintele sale proprii: „Name ist Schall und Rauch"; şi dacă cineva ar vrea chiar să-l utilizeze pentru anumite tendinţe politice ori sociale, atunci i s-ar putea aminti cuvintele cunoscute din *Faust*: „Du gleichst dem Geist, den du begreifst, nicht mir".

Iată, unii, bunăoară, îl consideră pe Goethe drept ultraconservator ori chiar reacţionar, pentru că era *pontifex-maximus*, factorul marelui ducat de Saxen-Weimar. Mi-a făcut o mare plăcere în drumurile mele prin Weimar şi în studiile făcute atunci în arhiva „Goethe-Schiller" să cercetez întrucît erau juste sarcasmele cu care era privit „Herr Geheimrat Seine Excellenz und Minister Goethe".

Nu mă pot opri să nu comunic rezultatele acestor cercetări.

Într-adevăr, statul, de format aşa de mic, încît i se spunea cu drept cuvînt „*principauté de poche*", care era marele ducat, trăia pe vremea lui Goethe sub un regim de despotism luminat, cu totul patriarhal, care era de altfel şi etapa socială a timpului. „Suveranul" apărea ca un proprietar al unui vast domeniu seniorial, pe care-l putea exploata şi conduce după voinţă, căci el era absolut şi singurul depozitar al autorităţii.

Ordonanţele de poliţie reglementau cele mai mici detalii ale vieţii; o lege specială interzicea fumatul pe străzi (ceea ce aminteşte măsura luată în veacul al XX-lea într-un stat european de un regim, care considera ca un delict lipsa cravatei, după cum alt regim, numai după cîţiva ani, considera purtatul cravatei, pe stradă, ca o mică blasfemie socială!); alte legi interziceau luxul toaletelor ori vizitele prea frecvente în statele din jurul oraşului Weimar (în veacul al XX-lea în multe state aceste vizite se opresc cu totul!); se interzicea apoi a se vorbi despre evenimentele zilei (ca şi în veacul XX, în multe state).

Evident, Goethe nu a putut schimba un astfel de regim absolutist, cu care de altfel lumea se acomoda pe timpul său. Aşa, bunăoară, în Würtemberg, ceasornicele particularilor se reglau după ceasul alteţei-sale, ceas care, la rîndul său, se regla după capriciul alteţei sale; un alt prinţ

nu accepta consilieri intimi decît după ce îi măsura, ca să fie de cel puţin 6 picioare înălţime, iar prinţul Oettingen era tot timpul absorbit de a face inventarul cîinilor din statele sale şi pentru care afacere de stat ţinea în regulă un tablou detaliat despre vîrsta cîinelui, numele, rasa, specia şi înfăţişarea lui.

Ce putea face Goethe? să proiecteze reforme vaste ori chiar revoluţii?, ori să rezolve probleme abstracte de filozofie politică?

Cu un tact admirabil de diplomat şi pedagog politic, Goethe a început a face educaţia suveranului său.

El a profitat de faptul că era „le grand maître des singes", după expresia sa pitorească, adică organizatorul divertismentelor curţii ducale şi deci tovarăşul de plăceri al marelui-duce, şi a luptat (şi a reuşit) a-l face conştient de misiunea sa de protector al celor umili şi de mecena al literelor, artelor şi ştiinţelor. Goethe a forţat pe Karl August a-şi înţelege datoriile princiare, de a exercita puterea sa pentru binele tovarăşilor, al lucrătorilor, al artiştilor şi oamenilor de ştiinţă.

Goethe se improvizează intendent general, activ, meticulos şi minuţios al ducelui, pe care-l reţine de la aventuri de înaltă politică, îi combate gustul pentru „*macaronis militaires*"; ca ministru de finanţe combate cheltuielile disproporţionate ale ducelui şi are curajul a-i tăia din suma listei civile tot ce o depăşea.

Nu putem îndeajuns admira pe adevăratul pedagog Goethe, care, cu franchetă absolută, pe faţă, în relaţii personale, lua aceste măsuri cu curaj şi cu tot respectul pentru deţinătorul puterii supreme.

În acelaşi timp constatăm o extraordinar de bogată activitate administrativă, pentru care, după propria sa expresie „se forţează să sufere".

Director de teatru (foarte conştiincios ca regizor şi foarte sever cu artiştii nedisciplinaţi), director al comisiei de război, al comisiei de poduri şi şosele, ministru de finanţe, prim-ministru, Goethe elaborează tot felul de ordonanţe şi regulamente, se ocupă de aerostate, de construcţii de drumuri, de situaţia socială a lucrătorilor ţesători, dictează observaţii asupra unei noi reglementări a falimentelor, ordonă ameliorarea instituţiilor de caritate, pune în stare de funcţionare mine vechi sau cariere de piatră, astfel ca prin redeschiderea minelor din Ilmenau să poată creşte dotaţiile acordate de stat institutelor ştiinţifice şi artistice. Se ocupă de tot ce priveşte propăşirea ştiinţifică a Universităţii din Jena, pune ordine în finanţe şi cu economiile realizate răscumpără privilegii feudale şi ecleziastice, care apăsau greu, organizează o mai bună distribuţie a proprietăţilor financiare, proporţionînd impozitele la resursele contribuabililor, aceasta pentru a crea în Weimar o Academie de înaltă cultură.

Dar rezultatele practice obţinute nu au fost în raport cu speranţele sale, iar în chestiile pe care el le considera esenţiale n-a obţinut chiar nimic. Şi atunci, descurajat de indiferenţa suveranului şi obosit de lipsa de concurs eficace al colaboratorilor şi subalternilor — şi cum era lipsit de ambiţii

politice — , Goethe face un act de mare curaj, părăsește toate însărcinările și fuge din Weimar în Italia.

După zece ani petrecuți la curtea lui Karl-August, Goethe și-a dat seama că Weimar n-ar putea fi locul unde ar putea spera să obțină desfășurarea completă a personalității sale. „Den ganzen Tag gebraten und gerotten. Verbrannten mir auch meine Pläne, Gedanken, Einteilung der Zeit mit''.

Rar înregistrăm și unele insignifiante satisfacții, ca aceea că „s-au aprobat ideile mele asupra ordinii de foc'' (*Meine Ideen über Feuerordnung bestätigt*).

El aspiră la o altă frumusețe și la o altă grandoare decît acelea pe care le oferea Weimar.

El găsea în Saxonia o natură amabilă, temperată, cu contururi și linii neprecise, iar stilul vieții în Weimar era mediocru și artificial.

Pe de altă parte, funcțiile sale administrative — am văzut cît de numeroase ! — îi luau prea mult din timpul său. Desigur, a fi prim-ministru într-un „principauté de poche'', în capitala unui stat minuscul nu era o funcție prea acaparatoare, însă, dacă o îndeplinești conștiincios, ca și celelalte numeroase funcții administrative, ea este foarte absorbantă.

De aceea judecata lui Goethe a fost clară, alții pot face în Weimar ceea ce făcea el, el trebuia însă să se elibereze de toate obligațiile pentru a relua, poate, mai tîrziu o situație compatibilă cu scopurile superioare urmărite de personalitatea sa complexă și creatoare.

Și atunci Goethe ia o bruscă decizie și fuge din Weimar în Italia, pentru a reveni la misiunea sa de artist și de om de știință. Este o fugă celebră, asemănătoare cu aceea a lui Tolstoi.

În Italia sînt deosebite feluri de călătorii, după cum apare Italia voiajorilor : un muzeu de artă și de cultură, plină de rarități, pentru călătorii culturale : ori o natură încîntătoare, „Italy nature !, darling'' pentru voiajuri de nuntă ; ori ca muză de inspirație pentru novele și romane.

Pentru Goethe (mai mult ca pentru Stendhal), Italia a însemnat însă, în prima sa călătorie, clima spirituală și peisajul unde talentul, caracterul, profunzimea, libertatea sa s-au putut dezvolta.

În Italia, Goethe ia contact cu marea artă a antichității și Renașterii, pe care o cunoștea în Weimar prin gravuri, și înaintea vestigiilor antichității, a sculpturii grece și romane, înaintea tezaurelor de artă ale Renașterii și în splendoarea naturii mediteranee, el a avut revelația frumuseții pe care o căuta. Tot în Italia, prin studiile de botanică, s-a ridicat — prin viziunea concretă a nenumăratelor plante, mai ales în grădinile de la Palermo— pînă la intuiția plantei-tip, *Die Urpflanze.*

Prin viziunile frumuseții și ale cercetărilor din Italia, el căuta să se ridice la intuiția tipului uman pur, a formelor eterne, fizice și morale, ale umanității.

În Italia Goethe a cîștigat sentimentul victoriei și al recunoștinței : „Sînt — scrie el, — realmente un alt om, reînnoit, completat ; știu

a mă bucura de viaţă, de istorie, de poezie, de ştiinţă şi am cules materiale pentru mulţi ani de a polei şi completa cunoştinţele mele”.

Pentru Goethe, inima Italiei a fost Roma, după cum Milano a fost pentru Stendhal, Neapole pentru Lamartine, Ravenna pentru Byron şi Veneţia pentru Musset.

În Italia, în sînul frumoasei naturi şi al frumuseţei antice, Goethe a cîştigat noţiunea vie a artei şi a armonizat această noţiune nouă cu intuiţia vastă a naturii, dezvoltînd astfel la maximum eul său creator.

Aici, în Italia, a constatat că activitatea artistică şi ştiinţifică exprimă mai bine fiinţa sa intimă decît activităţile aministrative din Weimar.

Că este făcut pentru poezie, gîndire, ştiinţă, şi nu pentru politică şi birocraţie; că este făcut pentru a trăi în plin viaţa sa, şi nu pentru a se uza la curtea din Weimar în mod steril.

Fuga în Italia a fost elocventă pentru înţelegerea nemulţumirii lui Goethe cu viaţa pe care o duce în Weimar, şi spectacolul vieţii publice îl revoltă în aşa măsură, încît întrebuinţează cele mai aspre şi strivitoare cuvinte pentru a-l caracteriza şi demasca.

Iată ce scrie, în 19 mai 1782, doamnei von Stein, ca excelenţă:

„Tot ce vă pot spune este că, cu cît se ridică un om mai înalt, cu atît mai urîtă devine farsa; jur că nu există în lume o măgărie sau murdărie care să fie mai dezgustătoare decît amestecătura a celui mai mediocru şi simplu din oamenii politici”.

Cu un an înainte, în 5 iulie 1781, a avut francheţea să scrie în acelaşi ton marelui duce Karl-August următoarele: „Lumea este plină de nebunie, orbire, inconsecvenţă, nedreptate şi trebuie mult curaj pentru a nu părăsi cîmpul de bătălie şi a te retrage de o parte”.

În notiţele sale zilnice am găsit o pagină plină de dezgust şi de dispreţ faţă de aşa-zisele petreceri ale curţii. Iată un pasaj nespus de caracteristic:

„Nach Tische gefürstenkindert, nachts Ball, (war unfähig) die Natur zu fühlen...

Ich habe die Hofleute bedauert, mich wundert, dass nicht die meisten Kroten, und Basilisken werden”.

Şi după ce opune această atmosferă a curţii — Naturii, încheie, plin de francheţe:

„Vier bis fünf Herzöge von Sachsen in einem Zimmer machen auch nicht die beste Konversation”.

Acelaşi suflu de revoltă îl întîlnim şi în romanele şi dramele sale, pretutindeni eroii săi sînt plini de revoltă contra timpului lor: Werther, Faust, Prometeu, Mahomet, Goetz, Cezar, Egmont. Astfel, în *Goetz von Berlichingen*, cavalerul brigand se revoltă contra ordinii legale a timpului său, care nu este decît anarhie şi luptă egoistă, combătînd toată viaţa pentru libertate şi drept; condamnat la moarte ca tulburător al ordinii publice, moare cu inima zdrobită.

În *Werther* se descrie lumea diplomatică în culorile cele mai puţin măgulitoare. Eroul lui Goethe intră în conflict cu şeful său, birocrat pedant cu vederi strîmte. Werther nu vede în jurul său decît ambiţii meschine şi mîndrii cu nimic justificate; conştient de propria sa valoare cu dispreţ pentru tot ce este titlu, rang şi etichetă mondenă, înţelege a juca în lume un rol adecvat meritelor sale, însă aşa-zisa „înalta" societate îl priveşte ca pe un instrus şi îi arată aceasta în mod brutal. Jignit pînă în fundul inimii, se exilează voluntar, părăsind astfel un mediu incapabil a-l înţelege şi se condamnă mai departe la inacţiune decît să activeze contra conştiinţei sale.

În sfîrşit, pentru a mai da un exemplu, Goethe ne arată pe eroul său apărînd, contra „raţiunii de stat", încorporată în ducele de Alba, dreptul poporului conştient de personalitatea sa şi doritor de a fi guvernat printr-o lege în armonie cu propriul său geniu.

Acest spirit de revoltă împotriva stărilor sociale ale timpului său culminează în reflecţia lui Goethe că nimic n-a fost încercat de om decît prin revolta sa împotriva zeilor, reflecţie dezvoltată apoi în puternica apostrofă adresată zeilor, cuprinsă vijelios şi patetic în *Prometheus*:

„Ich euch ehren? Wofür?
Habt ihr die Schmerzen gelindert
Je des Beladenen?
Habt ihr die Tränen gestillet
Je des Geängsteten?"

Aceste versuri violente explică de ce Goethe s-a hotărît numai la sfîrşitul vieţii să le publice.

Dar Goethe nu s-a mărginit la aceste accese de revoltă, ci a adus o aspră critică constructivă societăţii timpului său: cu mizeria pentru lucrători a naturii maşinismului; cu mizeria unei false umanităţi, care transformă lumea prin lipsa igienei şi a ocrotirii sociale („*als Miserabilismus*" într-un mare spital) („*ein grosses Hospital*"), cum a şi zis el doamnei von Stein, în 1788, în legătură cu apariţia lucrărilor lui Herder şi cu mizeria unei decăderi spirituale care se răspîndeşte mai ales cu dezvoltarea aşa-zisei „culturi" a oraşelor mari, pe care el o critică foarte sever:

„Sehr merkwürdig ist es mir aufgeffalen, wie es eigentlich mit dem Publico einer grossen Stadt beschaffen ist. Es lebt in einem beständigen Taumel von Erwerben und Verzehren, und das, was wir Stimmung nennen, lässt sich weder hervorbringen noch mitteilen. Alle Vergnügen, selbst das Theater, sollen nur zerstreuen, und die grosse Neigung des lesenden Publikums zu Journalen und Romanen entsteht eben daher, weil jene immer und diese meist Zerstreuung in die Zerstreuung bringen".

Faust, după atîtea încercări, lupte, suferinţe şi rătăciri, îşi uită la urmă de sine şi se devotează omenirii, găsindu-şi salvarea în legătura cît mai deplină cu viaţa constructivă şi cu marea mulţumire a oamenilor:

„Wer immer strebend sich bemüht
den können wir erlösen"
(Pe acela care mereu a luptat),
pe acela se cade să-l salvăm).

Întreaga critică socială a epocii sale o cuprinde Goethe într-o profundă formulă sociologică :

„Alle im Rückschreiten und in der Auflősung begriffenen Epochen sind subjectiv, dagegen aber haben alle vorschreitenden Epochen eine objective Richtung. Unsere ganze jetzige Zeit ist eine rückschreitende, denn sie ist eine subjective. Jedes tüchtige Bestreben dagegen wendet sich aus dem Inneren hinaus auf die Welt, wie wir sie in allen grossen Epochen sahen, die wirklich im Streben und im Vorschreiten begriffen und alle objectiver Natur waren".

Încadrat în ritmul dialectic, este uimitor cîte probleme ale prezentului său au rămas și problemele prezentului meu, ca student, și chiar ale prezentului, și sînt actuale cînd scriu aceste rînduri : este, desigur, privilegiul personalităților excepționale ca, plecînd de la realitățile timpului său, stăpînite de stări contrarii, să simtă ceea ce va trebui să vină, să prevadă și să le depășească.

Recunoscînd profund starea de decădere și inferioritate a timpului său, ale bunului tiran, ale statului sub formă de despotism luminat, care privea pe supușii lui ca pe copii minori care aveau nevoie de tutelă, Goethe ajunge la formulări de probleme radicale. În partea a doua a lui *Faust*, Goethe exprimă un vis profetic al socialismului, iar fiul lui Faust și al Elenei este simbolul geniului revoluționar; acolo se afirmă însă că starea ditirambică, inerentă tuturor mesianismelor, riscă a se termina cu dezastre, dacă în excesul entuziasmului se pierde contactul cu realitățile.

Pentru ce este salvat Faust? Pentru că el crede în triumful muncii omului asupra naturii rebele; pentru că în ultima lui întreprindere este gata a-și găsi moartea, dînd în schimb o viață mai bună poporului său, revoluționînd solul prin schimbări radicale, prin secarea miasmelor etc. (cum făcea Goethe în Weimar) :

„Je voudrais voir une foule animée d'une telle activité,
Je voudrais être sur une terre libre avec un peuple libre
Je pourrais alors dire au Moment :
Demeure donc, tu est si beau !
La trace de mes jours terrestres ne peut être anéantie
dans les Eons".

Se citează pînă la saturație tot felul de cuvinte și trăsături ale așazisei duritäți, mîndrii și condescendențe ale excelenței-sale Goethe, însă extrem de rar se citează texte contrare, mai importante pentru adevărata sa cunoaștere.

În 1777, în cursul unei călătorii în Munţii Harz, Goethe a scris o memorabilă scrisoare Charlottei, care formează o adevărată profesiune de credinţă democrată : „Nu pot spune cît de mult, în timpul acestui voiaj, am cîştigat iubire pentru clasa oamenilor, care se numeşte inferioară şi care înaintea lui Dumnezeu este, desigur, cea mai înaltă. Toate virtuţile sînt unite în ea : moderaţie, mulţumire cu puţin, loialitate, fidelitate, bucurie de binele cel mai modest, incapacitate de a face rău, răbdare în suferinţă, perseverenţă — nu voiesc să mă pierd în exclamaţii !"

Din această iubire pentru popor s-a inspirat Goethe, cînd a scris clasicele cuvinte : „Se respectă fundamentele antice, însă nu se poate renunţa la dreptul de a pune într-o zi alte fundamente noi... Autoritatea eternizează în detalii care trebuie să dispară una cîte una, ea desparte şi lasă să se scape ceea ce ar trebui reţinut. Ea este cauza întreagă a stagnaţiei umanităţii" (*Maxime şi reflecţii*).

Iar în *Jurnalul* său, Goethe exclamă : „Ah ! dacă oamenii n-ar fi atît de săraci la suflet şi bogaţii atît de incapabili a-i ajuta".

Goethe, în cetatea ideală din concluzia lui *Wilhelm Meister*, din *Faust*, II, precum şi din reflecţiile şi pasajele amintite, oferă dovezi importante şi evidente ale unui precursor al socialismului ştiinţific, în tot cazul este un precursor al precursorilor mari utopişti ai veacului al XIX-lea, de la Cabet la Saint-Simon şi Fourier, descriind „patria definitivă", acolo unde Lenardo se îmbarcă pentru a o fonda în accentele *Cîntecului emigranţilor*.

Ministrul Goethe a lucrat în realitate pentru a face posibilă şi precisă într-o zi cetatea ideală, pentru a conduce oamenii cît mai departe prin ştiinţă şi tehnică, către cucerirea lumii şi a naturii rebele.

Este Goethe, titanicul, care în tinereţea sa tumultuoasă prin *Prometheus* (1773) a provocat în mod superb pe Zeus şi care la maturitate a arătat omului, la sfîrşitul lui *Wilhelm Meister*, că nu se poate face faţă furtunilor lumii decît fiind unit cu convieţuitorii lui.

Alianţa forţei geniului cu forţa maselor va realiza, spune Goethe, visul doctorului Faust : „Aş voi să fiu pe un pămînt liber cu un popor liber".

Pentru acei foarte mulţi care cunosc pe Goethe din unele citate răzleţe, şi nu din lecturi proprii, i se atribuie declaraţia că mai bine preferi o nedreptate decît o dezordine.

Pentru superficiali şi grăbiţi, Goethe este considerat ca un „conservator strîmt".

Această frază figurează într-adevăr în *Memoriile* sale, însă într-o ocazie atît de particulară, încît înseamnă tocmai contrariul consecinţelor, care se deduc de obicei din ea. Iată un exemplu tipic de cuvinte celebre care, dacă au fost pronunţate, au avut cu totul alt sens decît acela care li se atribuie.

Să vedem despre ce nedreptate şi despre ce dezordine este vorba.

6 — c. 1401

Francezii au evacuat Maienţa în 1793, care a capitulat. Dar iată că trece un ofiţer francez, urmat de furgoane încărcate cu lăzi. Mulţimea a început să strige : „Opriţi-l, ucideţi-l, căci acest netrebnic a dat semnalul de a se prăda bisericile noastre" ! Goethe a asistat la această scenă de la o fereastră ocupată de marele duce de Weimar. Gîndind la insulta ce i s-a făcut marelui duce de a se produce astfel de violenţe sîngeroase înaintea locuinţei sale, a ieşit din casă şi a zis celor mai exaltaţi : „Opriţi-vă, aici este cartierul general al marelui duce de Weimar, locul este sacru, iar dacă vreţi a vă satisface dorinţa de răzbunare, mergeţi în altă parte, însă gîndiţi-vă că regele Prusiei a acordat o ieşire liberă întregii garnizoane din Maienţa, fără a face nici o excepţie".

Ofiţerul francez a putut trece astfel nevătămat.

Întrebat de ce a avut această ieşire, Goethe a răspuns : dacă n-aş fi intervenit, această viaţă ar fi fost acum însîngerată, „prefer injustiţia nedreptăţii" (după unii ar fi spus : „prefer a comite o nedreptate decît a suferi dezordinea").

Sensul frazei este clar, privit în ansamblul împrejurărilor, cînd s-a pronunţat.

De aceea în timpul faimoasei afaceri Dreyfus, antirevizioniştii s-au referit greşit la Goethe cînd spuneau că Goethe ar fi preferat să se lase condamnat un inocent decît a face să sufere societatea prin dezordinea care ar putea să urmeze unei reparări a nedreptăţii, cînd de fapt, cum am văzut, sensul cuvintelor lui Goethe erau tocmai contrarii : mai bine a lăsa un culpabil nepedepsit.

În sprijinul acestei interpretări vine cunoscuta convorbire a lui Goethe avută cu Eckermann în ziua de 4 ianuarie 1824, de o adînc pătrunzătoare analiză a insuficienţei ordinii stabilite şi, în sensul doctrinei sale de „Steigerung", a necesităţii de înnoire a sistemelor sociale şi politice şi de perfectă adaptare a acestor înnoiri la nevoile specifice ale fiecărui popor.

„Urăsc revoluţiile", îmi spunea un prieten al ordinii stabilite. „Afirmaţia e echivocă şi o resping", îi comunică Goethe lui Eckermann şi adaugă : „dacă ordinea stabilită ar fi totdeauna perfectă, bună şi dreaptă, n-aş vedea nici un inconvenient. Dar cum, pe lîngă mult bine, ea comportă de asemenea şi oarecare rău şi nedreptate, un susţinător al ordinii stabilite nu este, cel mai adesea, decît un susţinător al ceea ce e îmbătrînit şi depăşit.

„Or", încheie Goethe aceste importante declaraţii programatice, „timpul este cuprins în progresul etern, şi lucrurile omeneşti îşi schimbă aspectul la fiecare 50 de ani, astfel încît o instituţie care era perfecţia însăşi în 1800 poate fi în 1850 o absurditate".

Dar în ce spirit trebuie făcute aceste înnoiri?

Goethe a dat un răspuns categoric în convorbirea cu Eckermann :

„... Nu e bun pentru o națiune decît ceea ce a izvorît din ea însăși, și răspunde binelui general fără a imita întru nimic celelalte țări. Ceea ce pentru un popor, la un moment dat din istoria sa, poate constitui un regim salvator, ar putea fi otravă pentru altul. Orice încercare pentru introducerea unei noutăți străine, acolo unde necesitatea ei nu e înrădăcinată chiar în inima națiunii e o nebunie, și toate revoluțiile plănuite după acest model sînt menite insuccesului.

Christ și Luther, aceste două energii puternice, n-au fost prieteni ai ordinii stabilite, ci, dimpotrivă, erau viu pătrunși de ideea că trebuia aruncată vechea drojdie și că nu se mai putea încă multă vreme rămîne într-o ordine de lucruri falsă, nedreaptă și defectuoasă".

Iată cuvinte care îndrumează dialectica lui Goethe și care au rămas adînc întipărite în spiritul meu din vremea cînd făceam studiile mele în Weimar, în 1900—1904, pînă astăzi.

2.6. *„J. W. GOETHE DR. UND ADV.",* SAU JURISTUL GOETHE

În același sens progresist și anticipativ pentru legislația și dreptul penal de astăzi a fost juristul Goethe.

Se știe că, din dorința fermă a părintelui său Johann Caspar, care l-a inițiat în lectura lui *Corpus Juris Civilis*, Goethe a studiat dreptul la Leipzig și Strassburg și a făcut practică în Wetzlar, unde s-a simțit atît de nenorocit la Reichskammergericht („Gericht des Heiligen Römischen Reichs deutscher Nation"). Goethe a practicat puțin și avocatura, avînd biroul său special de consultație, și iscălea : J. W. Goethe, Dr. und Adv.

Din această experiență a tînărului Goethe, complet nesatisfăcut de cursurile ascultate, au izvorît acele minunate versuri care caracterizau aceste cursuri — și care se potrivesc așa de just și cursurilor care se fac astăzi la facultățile de drept din toată lumea — învățătura juridică se dădea de ajuns, seacă, juridic-tehnică, însă adăugă Goethe :

„Fehlt leider nur das geistige Band".

Goethe a propus mai tîrziu, prin Mefisto, ca legislația să meargă cu pasul timpului, fiindcă legile trebuie adaptate necesităților economice și sociale ; apoi a propus o transformare umană a ordinii juridice în domeniul dreptului penal, în sensul ca pedeapsa să urmărească un scop educativ social, pentru a face din criminal un element util societății, și nu un scop de răzbunare primitivă a societății.

După anul 1905, cînd eram în Berlin și făceam parte din Școala sociologică penalistă I. K. V. a lui Franz von Liszt, mă găseam în totul pe urmele juristului Goethe, a cărei gîndire penală a exprimat-o poetul Goethe în frumoasele cuvinte :

„Alle menschlichen Gebrechen
Sühnt die reine Menschlichkeit".

O altă greşită şi nedreaptă interpretare a unor întîmplări ori a unor citate izolate, luate din sensul integral al textului, este concluzia care s-a scos din ele că Goethe ar fi fost cosmopolit, rupt de patria sa.

2.7. UN COSMOPOLIT ? ! ...

Întîlnirea cu Napoleon şi faptul că liniştea senină şi experienţa unei vîrste înaintate nu-i permiteau să aibă entuziasmul tineretului pentru războaiele de eliberare i-au adus lui Goethe titlul de cosmopolit.

Cei mai mari oameni ai veacului, Goethe şi Napoleon, s-au întîlnit ochi în ochi : el, poetul, fără nici o putere, şi celălalt, împăratul, omul atotputernic. Desigur, cînd a spus cunoscutele cuvinte : „Vous êtes un Homme, monsieur Goethe", Goethe a remarcat simetria şi a subînţeles : „Vous aussi".

Napoleon voia să facă din Goethe „poetul curţii" şi pentru aceasta l-a invitat să vină la Paris şi în mijlocul istoriei universale să scrie tragedii istorice, pentru care, adăuga Napoleon, va găsi o materie imensă. Aceste mari tragedii trebuiau să devină o şcoală pentru regi, căci politica ar fi un destin. Desigur, Napoleon se gîndea la Homer, după care zeii pregătesc dezastrul oamenilor, pentru ca să se poată face mai tîrziu cîntece, deşi însuşi Napoleon a dovedit prin destinul său că marile evenimente şi fapte nu constau numai a pregăti un material pentru rapsodii... „Je l'exige de vous", a spus împăratul lui Goethe, care însă nu a fost de aceeaşi părere şi a rămas la Weimar.

Acestea au fost relaţiile lui Goethe cu Napoleon. Desigur că Goethe n-a încetat a admira ori cel puţin a-i face dreptate lui Napoleon şi după căderea sa, după cum n-a încetat a stima poporul francez, însă aceasta nu din cosmopolitism, ci mai întîi pentru că Napoleon era şi a rămas o mare personalitate istorică şi apoi din concepţia sa internaţionalistă, care nu excludea dragostea de patria sa cu aprecierea celorlalte naţiuni europene.

Goethe a rămas şi în această privinţă un maestru incomparabil prin universalitatea şi grandoarea solidarităţii patriotismului naţional, care trebuie să absoarbă arta, ştiinţa şi cultura tuturor timpurilor şi tuturor popoarelor, ridicîndu-se astfel deasupra oricărui patriotism strîmt.

Aceste raporturi între naţiunea din care faci parte cu celelalte naţiuni, raportul naţional şi internaţional este, desigur, astăzi mai bogat, mai amplu şi mai intens ca în timpul lui Goethe, însă Goethe a fost primul care a pus fundamentul atitudinii de conciliere a naţionalului şi internaţionalului. Goethe a fost primul european.

De aceea Goethe avea convingerea adîncă că pentru renaşterea naţională germană nu ajungea simpla eliberare a Germaniei de dominare străină. Pe lîngă această eliberare, Goethe avea speranţa unirii nenumăratelor state, principate şi ducate în „Statele-Unite" ale Germaniei, care însă să fie ferită de o centralizare absolută şi să lase cîmp liber de dezvoltare culturii poporului în toate părţile statului german.

Umanismul său naţional era îndreptat către o ordine universală.

„Viaţa noastră — se confesează Goethe lui Riemer — nu se poate separa nici izola de alte popoare. Tot mersul culturii noastre ne îndeamnă a ne pune în contact cu cultura celorlalte popoare... Sentimentul libertăţii şi dragostea patriei izolate de restul lumii pot degenera în caricaturile lor...".

În împrejurări excepţionale, care au făcut decorul vieţii sale şi al crizei europene, care a zguduit toate regimurile din acei ani, în epoca revoluţiei franceze şi a războaielor napoleoniene, apoi a războaielor de eliberare, a reacţiunii lui Metternich şi a hotărîrilor din Karlsbad, omul de stat Goethe a văzut departe unirea învierii germane cu gîndul de solidaritate europeană, care, desigur, nu avea valoare pentru epoca tulbure a timpului său, dar prin unirea scopurilor naţionale şi supranaţionale a anticipat propunerile de la sfîrşitul veacului XIX ale unor „naţiuni unite" ale Europei, pe care le-a întrevăzut mai tîrziu Victor Hugo.

Dar Goethe merge şi mai departe în măreţele sale prevederi, el încorporează continentului european axa West-Ost, care din veacul al XIX-lea devine o încordare principală, pentru a deveni chiar în veacul al XX-lea trăsătura destinului umanităţii.

Opera sa „West-Östlicher Divan" este o sinteză a cunoştinţelor lumii antice şi orientale.

În importanţa fenomenelor universale politice intră şi Orientul, de unde, după propria expresie a lui Goethe, „woher so manches Grosse, Schöne unde Gute seit Jahrtausenden zu uns gelangten".

În 1812 Goethe a primit un arbore, numit Gingo din Japonia, şi a trimis o frunză ca un anunţător de iubire (*als Liebesbote*") pentru Suleika sa, — iată un tablou plastic al concepţiilor sale despre lume.

„Naţiunile unite" ale Europei iau acum proporţia grandioasă a unor „naţiuni unite" ale lumii, care şi astăzi încă aşteaptă realizarea lor, căci atît fosta Societate a Naţiunilor, cît şi actuala O. N. U. reprezintă o organizaţie de state, şi nu de naţiuni, după cum am arătat în comunicarea făcută la „Academia de ştiinţe morale şi politice" din Paris în ziua de 20 mai 1946.

Goethe apare astfel ca un conducător al umanităţii. Numele lui Goethe conţine mai mult spirit internaţional (şi nu cosmopolit) decît multe asociaţii ori adunări denumite internaţionale, de astăzi.

2.8. „*GEHEIMRAT*" AL ÎNTREGII LUMI

Sistemul de concepții al vieții și lumii lui Goethe, considerat în epoca sa plin de iluzii și de himere, a devenit în vremea studenției mele un izvor plin de învățăminte realiste de valabilitate universală.

În sensul ritmului dialectic, etica vieții, filozofia științifică a naturii și artei, precum și teoriile sale sociologice, politice și de organizare națională și internațională au avut asupra mea o profundă, incomparabilă și durabilă înrîurire.

„*Geheimrat*"-ul (consilierul intim) al curții ducale din Weimar, cum i se spunea de unii în ironie, a devenit „*Geheimrat*"-ul întregii lumi.

Iar eu, tînărul student avid de a cunoaște „tot ce este în cer și pe pămînt" (*Faust*), m-am găsit în Weimar în fața unui spectacol de înălțătoare și maiestuoasă frumusețe, care contrasta în mod viu cu sarbăda petrecere în Berlin.

Am aflat acolo, în Weimar, secretul omului și al vieții.

3. UNIVERSITATEA DIN LEIPZIG

Iată-mă cu emoţie condus de mînă de Goethe, profesorul şi confesorul meu la Universitatea din Leipzig, unde m-am înscris în al 3-lea semestru al vieţii mele de student. Dar şi la Universitatea din Leipzig am păşit pe urmele lui Goethe, căci a fost prima universitate germană pe care el, foarte tînăr, a frecventat-o, entuziasmat de profesorul său de filozofie, care vorbea de „patrie, virtute, libertate"... Însă, adaugă Goethe, cînd l-am întrebat, ce a înţeles profesorul prin vorbele „patrie, libertate"..., tînărul om a răspuns că propriu-zis nu poate să spună mai mult decît că aceste cuvinte nu încetează de a răsuna în adîncul inimii sale...

Consilierul de stat rus Sturdza, de origine română, a publicat o lucrare asupra stării de pe vremea sa a Germaniei, considerînd sărbătoarea studenţească de la Wartburg ca o dovadă a spiritului revoluţionar care domnea în universităţile barbare germane şi propunînd introducerea cenzurii, abolirea libertăţii învăţămîntului, supravegherea severă a profesorilor şi studenţilor. Poetul Kotzebue, care a aprobat opiniile lui Sturdza, a fost ucis ca „trădător şi corumpător" de un oarecare Karl Sant.

Experienţa atît de veche a lui Goethe a rămas pînă astăzi valabilă !

O altă dovadă a spiritului de independenţă şi de frondă, care a fost păstrat de studenţii din Jena pînă în timpurile mai recente, este marea serbare pe care au dat-o în onoarea lui Bismarck puţin după căderea sa din vara anului 1890. A fost o celebrare care a avut un mare răsunet, pentru că a fost primul act curajos de exprimare a unei păreri libere faţă de un împărat ca Wilhelm al II-lea, care-şi inaugura domnia cu profesiuni de credinţă absolutiste.

Am vizitat adesea Universitatea din Jena, trecînd prin Dornburg, unde se aflau apartamentele pe care Goethe le-a locuit într-un vechi castel al lui Karl-August pentru a-şi căuta repaus şi uitare, unde şi-a căutat mîngîierea şi calmarea durerii pe care a simţit-o după moartea marelui duce, în lunile august şi septembrie din anul 1828.

Se ajungea la Dornburg pe un drum greu şi întortocheat, printr-o pădure verde, cu arbori foarte înalţi, iar de pe terasa înaltă a castelului, în mijlocul boschetelor, se rătăceşte privirea asupra ondulaţiilor, şerpuitoare ale rîului...

Mobila simplă, un fotoliu, o masă rustică dreptunghiulară, pe care scria, aşezată într-un colţ al camerei de lucru, cu fereastra largă, care se deschidea spre Saale : „Dimineaţa, a scris Goethe în septembrie 1828,

valea, munții și grădina ies dintr-un fel de negură... eterul este încărcat cu vapori, vîntul de est care-i alungă prepară soarelui drumul lui ascendent, pentru ca în declinul său soarele de purpură să inunde orizontul cu valuri de aur".

3.1. DIN NOU PE URMELE LUI GOETHE

În 1765, la vîrsta de 16 ani, Goethe s-a înscris ca student la Universitatea din Leipzig, iar în timpul maturității, în calitate de prim-ministru al marelui ducat Saxen Weimar, a sprijinit în particular dezvoltarea Universității din Jena, pe care o vizita foarte des, aproape săptămînal (Weimar, Jena acolo este bine), iar în Weimar primea regulat vizite ale unor profesori și studenți — la care asista adesea însuși marele duce Karl-August cînd se hotărau îmbunătățiri și progrese —, reușind a face dintr-o universitate a unui mic ducat centrul intelectual al Germaniei.

Ca student al Universității din Leipzig în anul 1900 și ca discipol frecvent al lui Goethe, am urmărit mai de aproape istoricul universităților din Leipzig și Jena ca instituții care de la originea lor au avut și au păstrat cultul libertății : Leipzig al libertății științifice, unde se puteau înainta teze de doctorat în orice limbă, și Jena cultul libertății academice.

În anul 1409 regele Wenceslas al Boemiei, sub influența lui Jan Huss — elev, apoi profesor și martir —, a declarat că în viitor, dintre cele 4 națiuni, care, după mirajul epocii, grupau pe profesorii și studenții Universității din Praga, și anume națiunile boemă, poloneză, bavareză și saxonă, națiunea boemă va avea dreptul la 3 voci, în timp ce celelalte trei națiuni împreună nu puteau dispune decît de o voce.

Această măsură încheia o sursă continuă de lupte intestine între elementul ceh și elementul german, care a durat din 1348, cînd Boemia se găsea totdeauna în minoritate, avînd o voce contra 3 voci ale Poloniei, Bavariei și Saxoniei.

Atunci s-a întîmplat sciziunea definitivă a germanilor, care, sub conducerea lui Otto von Münsterberg și Iohann Hoffmann, profesori și studenți au părăsit Praga, au sosit în Leipzig, unde au fost foarte cordial primiți de landgraful Friederich și de fratele său, landgraful Wilhelm.

Noua Universitate din Leipzig s-a deschis cu 46 de profesori și 369 de elevi, sub rectoratul lui Otto von Münsterberg.

Același spirit larg de libertate a prezidat și la întemeierea Universității din Jena, care s-a creat în 1558, după desființarea Universității din Wittenberg.

Cînd prorectorul Ulrich a voit să restrîngă libertatea academică, de care se bucurau studenții în Jena, aceștia, în număr de 500, au luat în masă drumul spre Weimar pînă la satul Nohra, unde au așteptat trei zile restabilirea anticelor privilegii și numai după ce au obținut cîștig

de cauză s-au reîntors în Jena în aclamațiile populației, purtînd falnic un drapel pe care se citea cu litere roșii : Vivat Libertas Academica.

În tot timpul existenței sale, Universitatea din Jena a păstrat tradițional acest caracter libertar, cu o pronunțată nuanță de frondă.

Așa, în 1815 studenții în Burgkeller din Jena au proclamat libertatea de a gîndi, de a vorbi și de a scrie și independența patriei, punînd astfel cîteva zile înainte de bătălia de la Waterloo bazele viitoarei asociații, care apoi, în Wartburg, la data aniversării a 300-a aniversări-jubileu al Reformei, a devenit, în prezența reprezentanților studenților veniți din toate colțurile Germaniei, o asociație generală, „Allgemeine deutsche Burschenschaft".

Atunci s-a specificat că „Asociația" urmărește : „uniunea, egalitatea și libertatea tuturor studenților, egalitatea tuturor drepturilor și datoriilor, dezvoltarea forțelor morale și fizice în serviciul patriei".

Firește, sub influența ideilor revoluției franceze, aceste cuvinte mari și frumoase au fost de efect declamatoriu și oratoric, însă lipsite de precizie și claritate.

Goethe a povestit că a primit vizita unui student grec din Jena, căci Jena era orașul studenților, care, foarte liberi în maniere, au pus stăpînire pe o bună parte din oraș.

„Libertatea academică" nu mi-a apărut sub o formă simpatică, căci se manifesta mai mult sub formă de teroare a populației, care propriu-zis nu mai conta.

Ceea ce mi s-a părut foarte curios era că „libertatea academică" se manifesta mai ales în stradă. Strada era centrul vieții studențești, acolo se îmbrăcau și se dezbrăcau, acolo, în costume sumare ori în cămăși, cu cîini enormi întinși la picioarele lor, cu figura mascată de benzi protectoare ori, eventual, pentru a întreține tăieturile din dueluri, pentru a dovedi în mod plastic vitejia, cu paharele de bere înaintea lor, se cînta, se rîdea și se agita zgomotos, fără nici o grijă ori vreun scrupul pentru locuitorii străzilor. Cîteodată, chiar aceste manifestări „academice" se terminau cu acte brutale și sălbatice...

Duelurile nu mai aveau însemnătatea lor inițială de școală a curajului, căci au intervenit măsuri, ca intervenția arbitrilor în momentele de primejdie, care opreau lupta. Prin această suprimare a emoției și a primejdiei, duelul devenea o simplă jucărie și fanfaronadă...

Ce deosebire între studenții din Jena și cei din Leipzig, care, cuviincioși și studioși, cultivau obiceiurile lor „academice" și tradiționale în cercuri închise.

Universitatea din Jena — celebră pe vremuri prin profesorii ei, ca Hegel, care în timpul bătăliei de la Jena și-a formulat sistemul său filozofic, ori ca Fichte, care, prin natura sa tranșantă și combativă, a provocat

manifestații studențești, care s-au terminat o dată cu demisia sa în 1803* — nu numai că și-a menținut prestigiul ei, dar a devenit una dintre cele mai celebre universități germane și un punct de atracție pentru lumea științifică de pretutindeni datorită subvențiilor și ajutorului pe care le-a primit de la o foarte originală și importantă instituție, „Karl Zeiss Stiftung".

3.2. ORGANIZAREA TEHNICĂ ȘI SOCIALĂ A UNEI FABRICI

„Karl Zeiss Werke" din Jena m-au impresionat adînc nu numai prin faptul că ele produceau instrumente optice și fizice, ca și sticle speciale, pe care nu exista o fabrică, un laborator, un observator astronomic în lume ca să nu le întrebuințeze, dar și pentru că ele au creat un model de organizare tehnică și socială a unei fabrici, ceea ce pentru un tînăr student în economia politică, ca mine, a fost nespus de instructiv.

Vestitul botanist Schleiden, profesor în Jena între anii 1842 și 1862, cunoscut prin memorabilele sale cercetări asupra celulei, avînd o mare necesitate în întrebuințarea microscopului, a îndemnat pe mecanicul Karl Zeiss, posesorul unui mic atelier de precizie, cu două ajutoare, să facă cercetări de microscopie.

La opera lui Zeiss s-a asociat întîi Ernst Abbe, profesor la Universitatea din Jena de matematică, fizică și astronomie, și, mai tîrziu, dr. O. Schott.

Concernul Zeiss, a pus producția pe baze științifice și a ajuns la o mare prosperitate, de proporții mondiale, numărul lucrătorilor crescînd pînă la 6 000 și achiziționîndu-se mari terenuri de construcție pentru nevoile mereu crescînde ale fabricii.

La moartea lui Zeiss, în 1888, Ernst Abbe a rămas singurul proprietar al întreprinderilor numite „Zeiss".

Abbe a fost o puternică personalitate revoluționară, necunoscută și neapreciată îndeajuns. El a renunțat la drepturile sale și a transformat întreprinderile într-o fundație, numită cu modestie „Karl Zeiss Stiftung".

Timp de 14 ani Abbe, după voința sa și conform normelor statutului fundației, a servit întreprinderile ca un simplu funcționar, întocmai ca și ceilalți funcționari.

Care este noutatea introdusă de Abbe?

---

* Fichte a displăcut prin expunerile sale prea libere despre Dumnezeu, ceea ce a provocat limitarea orelor sale de curs ; atunci el a pus duminica ore. Studenții în grup au stricat ferestrele locuinței și au manifestat în fața casei, ceea ce l-a făcut pe Goethe să declare că „a fost o manieră foarte neplăcută de a fi convins de existența non-eului".

După demisia sa, Fichte a fost chemat la organizarea Universității din Berlin, care l-a ales mai tîrziu și rector.

El a întrebuinţat şi apoi a desfiinţat esenţialul regimului capitalist, care este profitul.

Întreprinderile „Zeiss" lucrează pentru un profit cît mai mare — ca orişice întreprindere capitalistă —, însă acest profit nu este însuşit de persoane private — proprietar, acţionar —, ci este colectiv, adică creează şi acumulează un fond care aparţine exclusiv fundaţiei şi are o destinaţie specială colectivă, cu următoarele scopuri precise, fiind repartizat pentru patru domenii: fabrica, munca, ştiinţa şi comunitatea.

1. Din acest fond se întreţine şi se dezvoltă fabrica, aducîndu-i-se îmbunătăţiri, potrivit celor aproape 300 de invenţii fundamentale;

2. Se întreţin lucrătorii, după norme aplicate pentru întîiaşi dată de fundaţie în istoria socială a lumii.

Pentru întîia oară s-au introdus opt ore de muncă, cu 18 ani înainte de a se legifera. Lucrătorii care aveau o vechime de cel puţin trei ani aveau dreptul la pensie. Lucrătorii care erau de cel puţin 6 luni în fabrică nu puteau fi concediaţi fără compensaţii. Zilele oficiale erau plătite. Baza salariului odată stabilit nu se putea în nici un caz micşora.

Măsuri luate pentru a deştepta în lucrători sentimentul şi conştiinţa că ei formează o parte permanentă şi esenţială a fundaţiei, la care se mai adaugă şi participarea lucrătorilor la beneficiul fabricii, de la care erau însă excluşi directorii şi şefii secţiilor, care nu puteau avea un salariu anual mai mare ca de zece ori salariul mediu anual al unui lucrător calificat de 25 de ani şi care avea o vechime de minimum 3 ani. Ceea ce însemna că oamenii care stăteau în fruntea celei mai mari şi mai productive fabrici optice din lume nu puteau primi decît un salariu anual de 20 000 de mărci (suma socotită din timpul vizitei mele ca student în Jena).

Şi, minune! dacă se spunea că obişnuitele salarii mari, tantiemele şi dividendele anuale formau în întreprinderile capitaliste un imbold pentru succesele lor din ce în ce mai mari, Fundaţia „Karl Zeiss" în timp de decenii a înregistrat un avînt tot mai mare în privinţa cantităţii, calităţii şi varietăţii producţiei.

Am vizitat unele locuinţe ale lucrătorilor. Pretutindeni am întîlnit confort, cu bucătărie, baie modernă, 3 camere (lucrător, soţia şi copilul), în subsol spălătorie electrică *.

3. S-au clădit ori mărit din fondul Fundaţiei „Karl Zeiss" cu sume importante institutele Universităţii din Jena : de fizică şi chimie, de mineralogie, igienă, anatomie, anatomie patologică, botanică, fiziologie şi farmacologie, i-au dăruit universităţii instrumente ştiinţifice şi de optică, a ajutat efectiv la clădirea principală a universităţii şi a bibliotecii universităţii, s-au aranjat pieţe de sport şi de jocuri pentru studenţi, s-au sprijinit financiar numeroase catedre. Iată cum s-au ajutat ştiinţa şi universitatea.

---

*D. Gusti se afla la începutul contactelor sale cu realităţile social-economice din Germania acelor ani, iar situaţia de la întreprinderile Zeiss (o experienţă socială limitată, de tip reformist) era cu totul deosebită faţă de întreprinderile de tip capitalist, (*B.-N.*).

4. Pentru comunitate s-a creat cea mai frumoasă instituţie de cultură a poporului „Das Volkhaus", un puternic centru cultural, construit între anii 1901 şi 1904, în faţa Atelierelor „Zeiss". Am asistat la diferitele stadii ale construcţiei acestui puternic aşezămînt, după cum am avut favoarea a participa şi la inaugurarea lui.

Intrarea este gratuită pentru toată lumea.

La parter se afla sala ziarelor politice (peste 150, din toate părţile lumii, în toate limbile şi de toate nuanţele); la primul etaj, sala de broşuri şi reviste (peste 450 — sportive, amuzante, instructive); biblioteca conţinea la inaugurare peste 20 000 de volume (împrumutul gratuit); muzeu de aparate de optică, camere pentru demonstraţii şi cursuri, iar la etajul 3 şi 4 erau instalate şcoale profesionale şi de învăţămînt artistic popular.

Aripa dreaptă a clădirii cuprindea o vastă sală de 1 400 de locuri pentru reuniuni, mai ales politice; această sală, conform statutelor trebuia să fie pusă la dispoziţia tuturor partidelor, oricare ar fi fost nuanţa lor, însă de ea profita mai ales Partidul social-democrat, care avea mari dificultăţi pentru a găsi săli de întrunire publică.

Tot pentru comunitate s-au mai creat o baie publică, pentru înot şi pentru curăţenie, şi un spital, care au fost dăruite oraşului.

Ideea socială înaintată şi nouă, instituţia aceasta vie, care a regenerat viaţa publică a oraşului şi viaţa ştiinţifică a universităţii, care fără concursul Fundaţiei „Zeiss" ar fi fost primejduită şi care, graţie acestui mare sprijin salvator, a ajuns una din marile universităţi ale lumii ca o continuare ascendentă, au lăsat o puternică urmă în sufletul meu de tînăr student şi care s-a manifestat mai ales atunci cînd, mult mai tîrziu, ca preşedinte al Academiei Române, am luat iniţiativa creării „Consiliului Naţional de Cercetări Ştiinţifice" ori ca preşedinte al Seriviciului Social, am stăruit la organizarea căminelor culturale la sate şi la oraşe.

3.3. UN ÎNSEMNAT CENTRU COMERCIAL ...

Cînd în anul 1765 Goethe, la vîrsta de 16 ani, a sosit în Leipzig pentru a urma cursurile Facultăţii de drept, după indicaţiile exprese şi imperative ale părintelui său, a găsit oraşul în plină agitaţie, căci era tocmai epoca faimoasei „Leipziger Messe", cînd un mare număr de străini : ruşi, polonezi, unguri, greci, turci etc.... circulau în oraş pentru afaceri comerciale, unii chiar în pitoreştile lor costume naţionale.

Leipzig a fost şi a rămas un centru de negoţ, un centru de afaceri, un loc de trecere a părţilor din sud către ţările scandinave şi a provinciilor din Rin către ţările slave din est.

Activitatea comercială intensă şi internaţională a adus după sine, pe lîngă o prosperitate materială, şi o îndulcire a obiceiurilor, care a avut

o influență deosebită și asupra vieții studenților. Supleţea afacerilor predispunea la liniște.

,,Eleganța și politeţea erau impuse studenților prin exemplul profesorilor și locuitorilor orașului", observa Goethe la venirea sa în anul 1765 în Leipzig.

Ceea ce îndeamnă pe studiosus Frosch în *Auerbach's Keller* să numească chiar Leipzig ca un ,,Klein-Paris", ,,das bildet seine Leute".

Politețea rafinată, galanterie față de doamne, moderație, eleganța manierelor și a costumelor distingeau pe studenții din Leipzig, în deosebire de cei din Jena. Orașul era o școală a modei, așa că tînărul student Goethe s-a simțit nevoit să-și schimbe costumul adus din Frankfurt, făcut în mod economicos de către un servitor, care era și croitorul casei, cu un costum *à la mode*, făcut în Leipzig, pentru a nu fi arătat cu degetul în societatea pe care o frecventa.

Goethe povestește cu mult umor cum, vizitînd pe profesorul Gottsched, a fost surprins, pe lîngă distincția veșmîntului, de imensul craniu gol, fără nici un specific de coafură al profesorului; cînd deodată apăru cu un aer înspăimîntat un tînăr servitor ținînd în mînă o mare și bogată perucă, pe care o uitase, și acum o prezenta maestrului. Gottsched o luă cu mîna stîngă și o puse abil pe cap, iar cu mîna dreaptă aplică o palmă viguroasă pe obrazul sărmanului copil, care, ,,asemenea unui valet de comedie, a ieșit învîrtindu-se în jurul lui însuși".

Renumele științific și literar al orașului Leipzig era pe vremea lui Goethe tot un renume ,,de vînzare", pentru că în oraș, încă de pe atunci, erau grupate librării și firme de edituri care nu se găseau în altă parte. Cel mai celebru dintre aceștia, Breitkopf, a făcut mari afaceri cu difuzarea lucrărilor lui Gellert și Gottsched, ,,gloriile" de pe acea vreme ale Universității din Leipzig și care în realitate nu erau decît simpli vulgarizatori.

Din beneficiile considerabile ale vînzării acestor ,,opere", Breitkopf a clădit o frumoasă casă în Universitätsstrasse, numită ,,Ursul de aur", ,,Goldbären", de care amintește Goethe în memoriile sale și care a fost mai tîrziu cumpărată și transformată de Lamprecht într-un ,,Institut de istorie universală".

Tînărul Goethe, spirit curios, la început a urmat cursurile de drept și de literatură cu mult elan, însă spiritul său de observație a descoperit curînd că nu ofereau ceea ce aștepta el de la ele și le-a părăsit pe toate, începînd în schimb promenade și aventuri, care i-au pus chiar cîteva zile viața în primejdie, pînă cînd în septembrie 1768, complet restabilit, a putut părăsi Leipzigul pentru a intra în orașul său natal, Frankfurt a/M.

Tînărul Goethe și-a exprimat nemulțumirea și decepția la audierea cursurilor cu o expresie profundă : le lipsea acestora, spunea el, pe lîngă lipsa de metodă și de talent al vorbitorilor, legătura spirituală, ,,*das geistige Band*", ceea ce pecetluia mediocritatea expunerilor și inutilitatea audierii lor.

3.4. ... DAR ȘI UN CENTRU UNIVERSITAR ȘI CULTURAL MONDIAL

Am avut prilejul ca, pe vremea studenției mele, Universitatea din Leipzig să ofere în primul rînd tocmai această legătură spirituală a cercetărilor și cursurilor, anume știința omului, a societății, a istoriei lor și a umanității.

Desigur, aspectul fizic al orașului nu era sensibil deosebit în 1910 față de 1765, cu aceleași case înalte, cu aceleași spații libere pentru grădini și piețe, cu aceleași străzi calme și cu aceiași oameni foarte activi, cu edituri, firește, mai numeroase și mai ales cu librăriile cele mai bogate din lume și care formau obiectul pasionat al vizitei mele zilnice după orele de curs, — universitatea însă nu mai era refugiul mediocrităților, ci prezenta un nivel științific foarte ridicat. Aceasta se datora faptului că ea poseda un număr extraordinar de profesori, deschizători de drumuri noi și care formau o echipă de savanți, fiecare în domeniul său privind problemele sub unghiul omului și al societății întregi și, prin aceasta, cu toții împreună alcătuiau o solidaritate vie de interese științifice comune.

Universitatea din Leipzig era considerată ca un centru universitar mondial, pentru că număra cele mai reprezentative personalități conducătoare ale tendințelor de revizuire și reînnoire a științelor psihologice, istorice, economice, antropogeografice și pentru că dispunea de institute corespunzătoare, conduse de aceste puternice personalități științifice: Wilhelm Wundt, creatorul psihologiei experimentale și al primului institut de psihologie; Karl Bücher, cel mai original economist al timpului său și directorul unui seminar de științe de stat; Karl Lamprecht, inovatorul istoriei culturale cu institutul de istorie universală; Friedrich Ratzel, creatorul antropogeografiei și al geografiei politice.

Cercetările acestor șefi de școală științifică erau supuse discuțiilor, contradictoriu cîteodată, ale reprezentanților științei universale.

În această mare mișcare spirituală, care forma o adevărată fierbere intelectuală, m-am încadrat eu la înscrierea în Universitatea din Leipzig. Pe Wundt, Bücher și Lamprecht i-am ales de la început ca examinatori pentru doctorat, urmînd regulat cursurile lor și participînd activ la ședințele lor de seminar, iar pe Ratzel l-am ascultat și urmat, ca și cum ar fi fost și el unul dintre examinatori.

Și cum cu dreptate Michelet a spus că „l'enseignement c'est l'amitié" — ceea ce de altfel am verificat eu însumi mai tîrziu ca profesor —, am întreținut tot timpul raporturi afectuoase, prin vizite și corespondență, cu acești mari magiștri ai gîndirii științelor sociale pînă la dispariția lor.

Clădirea universității, care se ridica în Augustus-Platz, unde se aflau teatrul, opera și muzeul, era o clădire monumentală, cu aproape 100 de săli de amfiteatre (săli de cursuri și laboratoare).

Toate institutele universității de chimie, fizică, botanică, zoologie, mineralogie, fiziologie, igienă, farmacie, anatomie patologică și unele din clădirile clinice erau grupate una lîngă alta, într-un vast cartier, care se întindea din Linnestrasse și Johannesallee pînă la Nürenbergstrasse, Libiegstrasse și Thalstrasse, între Hospitalstrasse în sus și Windmühlenweg în jos.

Universitatea, ca personalitate morală, se satisfăcea pe ea însăși, ajutată fiind materialicește de stat, provincie, oraș și de darurile princiare ale particularilor.

Invitat la masă la unul dintre decanii universităților, mi s-a atras atenția că vînatul care se servea era din pădurile universității. Astfel că universitatea, prin propriile ei resurse, se administra pe ea însăși printr-o descentralizare savantă și prosperă pentru binele profesorilor, studenților, instituțiilor, orașului și provinciei și pentru renumele mare al universității, care a trecut de mult granițele germane pentru a pătrunde și a se răspîndi în toate țările din străinătate.

Dar Leipzig nu se mîndrea numai cu una din cele mai mari universități din lume, ci era și orașul, tot atît de renumit, al muzicii, de care sufletul meu de student a beneficiat în modul cel mai generos, îmbogățindu-l. La care se mai adaugă și lecturile întinse din literatura germană și universală, mai ales din Ibsen și Björnson, din Turgheniev și Dostoiewski, cu frecventarea teatrelor și a operei, precum și vizitarea regulată a muzeelor, care ofereau expoziții flotante asupra epocilor de artă ori asupra marilor pictori și sculptori din toate timpurile.

În sfîrșit, am putut în Leipzig să-mi adîncesc problemele, care mă pasionau încă de la audierea, în Berlin, a faimoasei conferințe a lui Eduard Bernstein asupra revizionismului marxist, care a stîrnit o furtună de proteste referitoare la societatea capitalistă și la societatea viitoare socialistă, căci Leipzig era considerat pe acea vreme ca Mecca marxismului, avînd cei mai culți lucrători din Germania și cel mai interesant ziar socialist, „Die Leipziger Volkszeitung", condus de unul dintre cei mai de seamă critici și scriitori socialiști, Franz Mehring.

În tot timpul acestei febrile, variate și binefăcătoare activități am fost continuu ajutat și sprijinit — tînăr student, cu sănătatea delicată și cu nervii supraîncordați — de o mare prietenie, aceea a lui Conny Skinnek, căreia îi datorez că am putut rezista la exigențele examenului de doctorat (teză și oral), care a adus după sine intrarea mea în lumea publicistică științifică germană, încheind astfel capitolul „căutării" pentru a intra în acela al „elaborării".

Epoca trăită de mine în Leipzig între anii 1900 și 1904 o socotesc ca cea mai importantă și decisivă din viața mea.

3.5. WILHELM WUNDT ȘI PSIHOLOGIA EXPERIMENTALĂ

Cînd m-am hotărît în Berlin să schimb universitatea pentru Leipzig, nu aş fi crezut tot ce-mi oferea Universitatea din Leipzig, după cum nu ştiam cît de complexă şi de bogată era personalitatea lui Wilhelm Wundt.

Cu cît mă iniţiam mai mult în opera lui Wundt, cu atît rămîneam mai uimit în descoperirea că această operă reprezenta protocolul întregului inventar ştiinţific din jumătatea a doua a veacului trecut.

Wundt a fost Cicero şi mentor a două generaţii de oameni de ştiinţă, cărora le-a dat o viguroasă împlinire.

El a fost un enorm polihistor, un adevărat Leibniz redivivus, care impunea prin universalitatea şi soliditatea cunoştinţelor şi era de o conştiinciozitate rară faţă de ştiinţa contemporană, fiind totdeauna la curent cu rezultatele ştiinţei cele mai noi, fiecare ediţie nouă a lucrărilor sale fiind pusă la punct. Deşi avea vederile sale proprii, originale, nu se da totuşi la o parte de a le confrunta cu tot ceea apărea mai nou în ştiinţă între ediţii, aşa că oamenii de ştiinţă erau obligaţi a-şi procura fiecare ediţia nouă, ceea ce a atras observaţia plină de umor a profesorului Stumpf din Berlin, care se plîngea de un adevărat „impozit wundtian" (*Wundtsteuer*).

De la Wundt am învăţat cît de falsă era aşa-zisa doctrină a „igienei cerebrale", emisă de Auguste Comte, care, pentru a-şi construi sistemul său original de gîndire, desconsidera şi chiar dispreţuia orice alte păreri străine.

Wundt era un profesor sărbătorit şi plin de succes. De o eleganţă pastorală, el impresiona prin patosul său filozofic şi prin farmecul clarităţii, preciziunii şi profunzimii, formînd o nobilă elocvenţă de catedră, cu fraze oratorice fără retorică, cu vocea care se ridica în mijlocul frazei şi cădea încet, strecurîndu-se lin de-a lungul sfîrşitului perioadei. Singurul semn al frămîntării interne erau mîinile, care primeau o viaţă particulară şi exprimau în mod plastic întregul ritm al gîndirii.

Evoluţia operei lui Wilhelm Wundt prezintă o semnificaţie de cea mai mare valoare pentru înţelegerea ei, ca şi pentru cunoaşterea evoluţiei gîndirii ştiinţifice şi metodologice din cea de-a doua jumătate a veacului al XIX-lea.

Distingem şapte mari faze ale unuia şi aceluiaşi proces de formare a operei lui Wundt.

Cînd tînărul fiziolog Wundt a dat doctoratul în medicină în 1856, a devenit apoi docent în 1857 şi asistentul profesorului Helmholtz în Heidelberg, în 1858, anumite probleme de limită a ştiinţelor naturii pluteau în aer şi erau tratate, în acelaşi timp, de cei mai deosebiţi savanţi.

Astfel, Johannes Müller, încă în jurul anului 1826, în cercetările sale asupra ochiului şi organului auditiv, a stabilit raportul dintre excitaţie şi senzaţie (*Zur vergleichenden Physiologie des Gesichtssinnes — Über die phantastischen Gesichtserscheinungen*).

Cîţiva ani mai tîrziu, E. H. Weber, părintele psihologiei experimentale, a studiat relaţiile dintre schimbarea excitaţiei şi schimbarea senzaţiei (*Über den Tastsinn und das Gemeingefühl*, 1851).

Helmholtz, cercetînd perceperea tonurilor şi a sunetelor, s-a refugiat chiar în estetica transcendentală a lui Kant (*Über das Sehen des Menschen*, 1855; *Physiologische Optik*, 1856—1866), *Die Tonempfindungen*, 1862).

În acelaşi timp, Lotze, în *Medizinische Psychologie*, 1852, şi Bain, în *The senses and the intellect*, 1855, tratează aceleaşi probleme.

În sfîrşit, fizicianul Gustav Fechner, cel mai original dintre oamenii de ştiinţă ai naturii în cercetarea fenomenelor sufleteşti (o personalitate care reprezenta un amestec de exactitate severă matematică şi de fantezie speculativă a unui talentat poet cu înclinări religioase), care a formulat teoria „însufleţirii universale a lumii" (*Die Allbeseelung der Welt*), a continuat cu strălucire cercetările lui E. H. Weber prin formularea celebră matematică a legii psihofizicii (*Elemente der Psychophysik*, 1860).

Cînd a împlinit vîrsta de 80 de ani, Wundt a refuzat orice sărbătorire, pierzînd pe soţia sa cu cîteva luni înainte şi dorind a petrece ziua în linişte şi singurătate în Heidelberg. Totuşi el a primit înainte de plecare o delegaţie de studenţi, care i-au înmînat o adresă, pictată de prietenul său Max Klinger, celebrul pictor al Leipzigului, care cu cîţiva ani înainte i-a creat un impunător bust de bronz,

În această adresă, Max Klinger l-a reprezentat pe Wundt ca profesor, ţinînd curs în faţa catedrei împodobite cu flori, cu gestul lui cunoscut şi caracteristic; în stînga catedrei se afla Pallas-Athena, iar în dreapta cîţiva ascultători şi ascultătoare.

Wundt era profesorul cel mai sărbătorit al universităţii şi o glorie a ei. El trona ca un rege neîncoronat, înconjurat de elevi din toate continentele, dintre care mulţi cu studiile terminate, veniţi pentru perfecţionare şi pentru iniţiere în studii noi. O recepţie la el, în cartierul liniştit şi ales al lui Gewandhausviertel, unde locuia, era mai mult ca o onoare, era aproape o consacrare; am avut şi eu favoarea să particip la cîteva dineuri academice date de el.

La aniversarea de 80 ani, elevii şi admiratorii lui Wundt au creat o „Wundt-stiftung". Iată textul adresei prin care se anunţa crearea acestei fundaţii:

„*Wilhelm Wundt*, dem Denker und Forscher, dem gefeierten Lehrer der philosophischen Wissenschaften an der Universität Leipzig, überreichen die unterzeichneten Schüler, Freunde und Verehrer an seinem achtzigsten Geburstage in dankbarer Bewunderung seines grossen Lebenswerkes zu seiner freien Verfügung eine *Wilhelm-Wundt-Stiftung*, im Betrage von 7 000 Mark, als ein neues dauerndes Zeichen für die unauslöschlische Verbindung seines Namens mit dem Fortschritt der Wissenschaften. Leipzig, den 16 August 1912".

Printre cei 61 de semnatari — profesori și editori — am avut bucuria să mă număr și eu.

Iar din Berlin i-am dedicat, cu acest prilej, ca adîncă dragoste și venerație, prima mea lucrare de filozofie juridică: *Die Grundbegriffe des Pressrechts.*

Acesta a fost mediul spiritual și aceasta a fost atmosfera științifică în care a apărut tînărul docent și asistent Wilhelm Wundt, care, pentru a-și recăpăta libertatea, a demisionat din postul de asistent, aranjînd în locuința sa un mic laborator fiziologic, pentru a continua lucrările sale și a scrie cîteva lucrări de fiziologie, pentru a compensa pierderea salariului de asistent. Astfel au apărut: *Lehrbuch der Physiologie*, 1864—1878, *Handbuch der medizinischen Physik* și *Untersuchungen zur Mechaniks der Nerven*, 1870—1876, în care el a pus accentul pe problemele de fiziologie, și mai ales, de fiziologia simțurilor, de mecanica fizicală și fiziologică, de fiziologia nervilor și a mușchilor.

Publicarea acestei prime lucrări a lui Wundt a avut un istoric, care ar fi putut lua proporții tragice.

Ca docent de fiziologie la Facultatea de medicină din Heidelberg, Wundt ținea 6 ore săptămînal în locuința sa proprie cu patru studenți, în același timp organizînd demonstrații și experiențe pentru studenți și făcînd studii personale în domeniul fiziologiei simțurilor; în acest fel s-a surmenat în așa măsură din cauza supramuncii, încît s-a prăbușit printr-o gravă hemoragie. Doctorii nu mai aveau speranțe de însănătoșire, a fost înștiințat chiar fratele său ca să vină să-și ia adio.

Am citit cu mare emoție impresionantul capitol din autobiografia lui Wundt *Erlebtes und Erkanntes* (Stuttgart, 1920), prin care el face confesiunea că această teribilă boală i-a produs „o schimbare totală a concepției de viață" (*Eine völlige Umkehrung meiner Lebensanschauung*, p. 116—117).

„Niciodată în viața mea n-am mai avut impresia unei atît de desăvîrșite liniști, ca în aceste ceasuri — continuă Wundt. — Sentimentul că am terminat cu tot ce poate neliniști sufletul, cu toate năzuințele și voința lui, acest sentiment că am terminat cu viața este poate cel mai de aproape înrudit cu cea mai curată și perfectă plăcere a vieții. Această liniște a morții pe care am simțit-o o dată o consider ca un cîștig care nu se poate asemăna cu nimic altceva" (p. 117).

Wundt consacră nu mai puțin de șapte pagini laturii religioase a liniștii aceluia care simte că se desparte de viață ca o unitate a ei cu sentimentul religios. Se resimte vîrsta înaintată în care a scris el memoriile (80 de ani), căci în acele șapte pagini Wundt schițează o întreagă doctrină a problemei religioase a morții, cuprinsă în cinci capitole: cele două forme ale ideii nemuririi și ideea de Dumnezeu — credința religioasă a nemuririi, și ultimul capitol: religie și moralitate (p. 118—125).

Foarte importantă pentru mersul gîndirii științifice și filozofice la Wundt este confesiunea relativă la programul său de lucru în viitor și

hotărîrea pe care a luat-o tînărul fiziolog, care pînă atunci nu citise un cuvînt de filozofie, ca : „Din acest moment mi-a devenit în măsură din ce în ce mai mare, mai clar şi mai clar că nu există o cunoştinţă ştiinţifică care nu ar fi în acelaşi timp şi în aceeaşi măsură şi o cunoştinţă filozofică, şi tot astfel nu există nici o cunoştinţă filozofică care nu ar avea legătură cu totalitatea cunoştinţelor ştiinţifice particulare".

O ilustraţie a acestei mărturisiri ne-o oferă lucrarea sa *Vorlesungen über Menschen und Tierseele*, care prezintă un tablou complet asupra materialului empiric în ediţia I din anul 1863, în timp ce în ediţia a 2-a a lucrării sale, apărută cu aproape 30 de ani mai tîrziu, în 1892, o ediţie mai scurtă şi complet refăcută, Wundt părăseşte punctul de vedere fiziologic din ediţia I pentru a formula paralelismul psihofizic cu primatul spiritului. În ediţia a 2-a a spus privind ediţia I : „Diese Arbeit schon seit Jahren als eine Jugendsünde betrachten lernte".

Această schimbare de atitudine a produs protestul lui Häckel în *Welträtsel*, care a considerat-o ca o declaraţie de „Pater peccavi" ; la aceasta s-a asociat şi F. Mehring în „Die neue Zeit", care declară, cu riscul de a fi tratat de „Anticarius", că nu va ţine socoteală de ediţia a 2-a, pentru că „paralelismul psihofizic" nu ar fi altceva decît „armonia prestabilită" a lui Leibniz.

În a doua fază de tranziţie de la faza fiziologică la cea psihologică a apărut cea mai vie şi mai particulară dintre lucrările lui Wundt, *Grundzüge der physiologischen Psychologie*, în 1874, un adevărat tratat de metodă, metoda fiziologică experimentală mergînd mînă în mînă cu observaţia de sine psihologică, alcătuind astfel primul tratat de psihologie fiziologică, ca o concepţie unitară a fenomenelor vieţii, de natură fiziologică şi psihică şi în primul rînd psihică.

Acest tratat a avut numeroase ediţii, fiecare scoţînd mai mult în evidenţă latura psihică a fenomenelor. Iar pentru a nu da naştere la neînţelegeri, Wundt a evitat termenul de „fiziologic" şi a întrebuinţat pe acela de „experimental", vorbind cu predilecţie de psihologie experimentală, în loc de psihologie fiziologică. Cu aceasta Wundt a intrat în a treia fază, aceea psihologică, devenind creatorul primei mari mişcări ştiinţifice a psihologiei autonome.

Ca şi multe alte ştiinţe, psihologia, deşi a aparţinut uneia din cele mai vechi ştiinţe a cercului cultural occidental, avînd prima formulare ştiinţifică deja la Aristotel, ea s-a dezvoltat ca ştiinţă independentă cea mai tîrziu din toate domeniile de cercetare.

Pînă la mijlocul veacului trecut, psihologia a fost prinsă în mrejele metafizicii şi a format un loc binevenit pentru speculaţii de tot felul.

Cînd ştiinţele naturii au avut intrarea lor plină de succes în lumea ştiinţelor, pe lîngă fizică şi chimie, a cîştigat o însemnătate deosebită biologia, în cuprinsul căreia au început să se aducă în cercul cercetărilor ştiinţifice şi studiul fenomenelor psihice. Psihologia a devenit astfel una dintre ştiinţele naturii.

Pentru întîia oară Wundt proclamă autonomia psihologiei, care, întrebuinţînd experimentul, recunoaşte că acesta are un caracter propriu, deosebit de experimentul ştiinţelor naturii.

Rezultatele din domeniul cercetărilor de psihologie experimentală sînt concentrate în cele mai răspîndite şi studiate tratate de psihologie, traduse în mai toate limbile culte. *Grundriss der Psychologie* şi *Einführung in die Psychologie*.

Psihologia a devenit prin Wundt o ştiinţă egală printre celelalte şi datorită faptului că el a creat primul institut de psihologie, care era de fapt un laborator pentru experimente psihologice.

Cînd a luat în primire catedra, în 1875, Wundt nu avea la dispoziţie decît o sală de curs mai mare şi o sală mai mică pentru depunerea instrumentelor psihofizice. Această mică sală este originea institutului de mai tîrziu. Wundt nu dispunea decît de un om de serviciu şi el istoriseşte cum, într-o zi, i s-a prezentat un elev, americanul Cattell, devenit profesor la Universitatea din Columbia, care i-a ţinut următorul limbaj: „Domnule profesor, aveţi nevoie de un asistent, şi eu voi fi asistentul Dumneavoastră, fireşte onorific''. Acesta a fost primul asistent al lui Wundt.

Cu trei ani înainte de a veni eu ca student, „Laboratorul de psihologie experimentală'' dispunea de 30 de săli speciale, pentru cercetări optice, săli amenajate contra unui oricît de mic zgomot, o sală de lectură, o cameră a directorului, două săli pentru asistenţi, săli pentru ateliere mecanice, o cameră întunecoasă, cu pereţii vopsiţi în negru, o cameră pentru linişte totală cu pereţii dubli etc.

Institutul se bucura de o mare faimă şi a servit de model diferitelor institute străine.

Eram mîndru că aparţineam ca membru activ acestui institut şi că în orele de curs ale lui Wundt puteam trece direct, avînd o cheie specială, din institut în auditorium maximum, unde Wundt ţinea cursul în faţa unui auditoriu extrem de numeros şi plin de freamătul curiozităţii ştiinţifice — orele de curs ale lui Wundt alcătuind, de patru ori pe săptămînă, adevărate sărbători intelectuale.

Iată-mă instalat ca „Versuchsperson'' într-una din camerele de experimentare — după Goethe „camera de tortură'' a naturii — şi care în sensul goethean erau „Versuchskaninchen''.

Am participat la foarte multe experimente de psihologie optică şi acustică, încît mi-am putut da seama prin experienţe personale de valoarea şi limita experimentului. M-a surprins încă din primele zile specializarea dusă la extrem şi aproape comică a asistenţilor institutului.

Dacă, de pildă, se adresa cineva asistentului W. Wirth pentru lămurirea vreunei probleme de acustică, primea răspunsul prompt că pentru o astfel de chestiune trebuie întrebat colegul său de asistenţă F. Krueger, specialist în acustică, el fiind specialist în optică. Iar dacă, dimpotrivă, te adresai pentru vreo problemă de optică asistenului F. Krueger, el se

grăbea să-ți recomande pentru orice lămuriri pe asistentul W. Wirth, specialist în optică, el fiind specialist în acustică.

Al doilea fapt ce m-a frapat a fost atmosfera de adevărat cult pentru psihologia experimentală.

Era de ajuns ca să fii în presiunea măsurătorii pulsului, ori a măsurătorii respirației, ori a măsurătorii timpului de reacție, pentru ca cercetătorul experimental să devină prezentabil și sociabil ...

În Leipzig s-au strîns în Institutul de psihologie pe lîngă întemeietorul lui o pleiadă de tineri elevi din toate țările lumii — contingentul cel mai mare al membrilor institutului îl formau străinii, americani, francezi, ruși, englezi, italieni, români, greci ... Acești tineri, cei mai mulți dușmani ai gîndirii filozofice, se amețeau la cuvintele: „experimente, experimente" și așteptau chiar de la noile experimente reforme mari pedagogice, unii sperau chiar prin ele să se ajungă la educația umanității și să se prevadă descifrarea artei și a istoriei pe calea numărului și a măsurătorii!

Am asistat la o adevărată luptă spirituală, care a provocat o mare și vie agitație în lumea academică germană.

Din numeroasele lucrări apărute cu acest prilej cităm numai patru: P. I. Möbius, Die *Hoffnungslosigkeit aller Psychologie*, 1927; Karl Büchler, *Die Krisis der Psychologie*, 2-te Auflage, 1929; Karl Marbe, *Die Aktion gegen die Psychologie, eine Abwehr*, Leipzig, 1913, și W. Wundt, *Die Psychologie im Kampf ums Dasein*, 2-te Auflage, Leipzig, 1913.

Titlurile acestor lucrări indică starea de alarmă în care se aflau spiritele.

Ce se întîmplase? Un număr de profesori și docenți în filozofie, crezîndu-se primejduiți în cariera lor prin faptul că se ocupau catedrele de filozofie cu reprezentanți ai psihologiei experimentale, au publicat o declarație împotriva acestui fapt.

Propriu-zis nu era o acțiune întreprinsă împotriva psihologiei, căci atît filozofii, cît și psihologii au recunoscut și accentuat independența psihologiei ca știință, ci era o acțiune a filozofilor împotriva psihologilor, considerați ca foarte serioși concurenți la ocupare de catedre.

Pe cît am urmărit cu cel mai mare interes polemicile, pe atît m-a indispus nota pur personală, care se afla la baza lor.

Era prima mare discuție științifică la care asistam și care m-a învățat — ceea ce am putut verifica foarte adesea mai tîrziu — că de multe ori interesele personale se ridică la rang de înalte principii abstracte, care le acoperă cu mai multă ori mai puțină abilitate.

Dintre toate lucrările apărute, cea mai înțeleaptă este datorită lui Wilhelm Wundt, care, deși se intitulează *Lupta psihologiei pentru existență*, era de fapt, după cum o afirmă autorul în „Prefața" sa, o lucrare de pace (*eine Friedensschrift*), și nu una de luptă (*eine Streitschrift*).

Dar această publicație a lui Wundt, de dimensiune relativ mică, față de voluminoasele sale tratate, a avut pentru mine o deosebit de mare

importanţă, pentru că a prezentat sub o formă pregnantă o precizare, dacă nu chiar o revizuire a gîndirii sale.

Filozofii şi psihologii vor să se despartă, afirmă Wundt. Psihologii experimentali se credeau de ajuns de maturi pentru a face din ştiinţa lor o ştiinţă independentă şi a înceta a o privi ca o anexă a filozofiei, ori a face psihologie experimentală fără experimente, deci afară cu filozofia din psihologie !

Pe de altă parte, filozofii recunosc independenţa psihologiei experimentale ; ei recomandă chiar guvernelor a se lua aceasta în considerare, însă tocmai pentru aceasta psihologii experimentali, fiind nişte simpli tehnicieni, care practică o psihologie fără suflet, n-au ce căuta în filozofie, deci afară cu psihologia din filozofie !

Wundt face apel la amîndouă taberele, la înţelegere reciprocă şi la toleranţă printr-o impresionant de puternică argumentare :

Mai întîi, afirmă Wundt, metoda experimentală nu poate avea ambiţia de a ţine locul oricărei alte metode, pentru că ea se aplică parţial, în unele cazuri, de exemplu în psihologia animală şi în psihologia copilului, ori ea nu se aplică de loc, cum este cazul în psihologia popoarelor, *Völkerpsychologie* de exemplu, în problemele fanteziei artistice, mitului, religiei, obiceiurilor.

Este deci fals a numi întreaga psihologie, experimentală, cînd sînt atîtea domenii care prin însăşi natura lor nu sînt accesibile experimentului.

În al doilea rînd, continuă Wundt, problemele de psihologie sînt în acelaşi timp şi filozofice, cum sînt, de pildă, problema paralelismului psihofizic, aplicarea principiului energetic în viaţa sufletească, natura inteligenţei, a voinţei şi a memoriei, probleme care formează obiectul de predilecţie al tezelor de doctorat în filozofie, cu o gimnastică spirituală deosebită.

În al treilea rînd, psihologia nu este o tehnică, ci o parte ştiinţifică a filozofiei şi, în acelaşi timp, o ştiinţă a spiritului empirică.

În sfîrşit, în al patrulea rînd, iată un grup întreg de ştiinţe, ca ştiinţa limbii, *a religiei*, a sociologiei, a etnologiei, care se află în afara sferei de psihologie, ca specialitate şi care totuşi stau în cele mai strînse raporturi cu acele domenii de cercetare a limbii, religiei, dreptului, obiceiurilor, societăţii, pe care Wundt le numeşte cu termenul de *Völkerpsychologie*.

În consecinţă, Wundt recomandă şi psihologilor, şi filozofilor mai multă perspicacitate, atît filozofii, cît şi psihologii neavînd decît a cîştiga de pe urma acestei comprehensiuni reciproce.

Am fost fericit să întîlnesc în lucrarea lui Wundt rezervele şi reflecţiile pe care eu însumi le-am făcut în institutul său, cînd am servit de „persoană de cercetare” (*Versuchsperson*) în numeroase şi variate experimentări psihologice, contribuind astfel într-o oarecare măsură la pregătirea tezelor de doctorat ale institutului.

În activitatea desfăşurată de mine în institut, timp de aproape trei ani, am avut timp suficient să mă observ pe mine însumi în cercetările experimentale pe care le-am întreprins.

Am constatat că numai o parte cu totul mărginită a proceselor sufleteşti a fost susceptibilă de experimentare, şi anume psihologia senzaţiilor, care poate oferi un înalt grad de exactitate şi poate fi prinsă în formule matematice :

Introducerea măsurilor şi a numărului — metodele obişnuite experimentale — nu se loveşte în cercetarea senzaţiilor, a puterii şi a limitelor excitaţiei etc. de nici o greutate.

Pentru că o aplicare a măsurătorii şi a numărului, pe care o cere experimentul sever al ştiinţelor naturii, nu se poate face în domeniul funcţiunilor sufleteşti superioare, nu se poate deci reduce unilateral întreaga psihologie la domeniile unde se poate aplica experimentul.

Am constatat apoi, din această experienţă proprie, că psihologic nu este posibil să se repete aceleaşi condiţii de experimentare a două oară în acelaşi mod, psihologia experimentală face însă abstracţie de suma cuprinsului momentan sufletesc. Experimentul atîrnă de voinţa persoanei cercetate, de apariţia oboselii, de oscilaţiile momentului, de constelaţia sentimentului. Declaraţiile persoanelor care experimentează nu sînt deci libere de aprecieri subiective şi chiar de interpretări, împrejurări care îngreuează, dacă nu denaturează valorificarea obiectivă a acestor declaraţii.

Este imposibil a izola unele fenomene sufleteşti din totalul lor, căci viaţa sufletească a omului formează o unitate indestructibilă.

O izolare forţată a unui element de ceea ce în viaţă este intim legat între toate elementele împreună este totdeauna ceva artificial.

Dar mai mult încă, fiecare fenomen sufletesc este legat în întregul trecut al individului, căci omul poartă în el întreg trecutul său. Nu există nici un fenomen sufletesc care trece rapid şi al cărui rezultat s-ar epuiza într-un anumit moment.

Cînd o piatră cade şi apoi o readucem la aceeaşi înălţime, ea posedă întocmai aceeaşi energie ca la primul început.

Constituţia personalităţii este însă în fiecare moment alta, totdeauna îmbogăţită cu experienţele momentului trecut. Este vechiul tablou al lui Heraclit că omul nu se poate coborî de două ori în acelaşi rîu, căci continuu o apă nouă curge prin el.

În sfîrşit, cea mai mare lacună a experimentului constă în faptul că se observă omul izolat, rupt de orice legături, în care el trăieşte : cu natura, cu alţi oameni, cu cultura.

Se neglijează condiţionarea socială şi culturală a tuturor fenomenelor şi proceselor sufleteşti.

În tot timpul cît am lucrat în Institutul de psihologie din Leipzig, n-am încetat a atrage atenţia colegilor şi chiar a asistenţilor asupra aces-

tui fapt (pe unul din asistenţi am reuşit să-l interesez aşa de mult, încît în toate lucrările sale apare factura socială a psihicului).

În ultimii 60 de ani s-a dovedit, că psihologia experimentală neglijează condiţionarea socială şi culturală a fenomenelor sufleteşti, mărginindu-se, de altfel ca întreaga psihologie ştiinţifică, la analiza fiinţelor izolate şi indiferente faţă de viaţa socială şi culturală.

Ne trebuie, spuneam colegilor şi asistenţilor de institut, o psihologie care să plece de la omul viu; este nevoie adică de o psihologie socială în cadrul unei ştiinţe a societăţii, numită sociologie.

Aceste păreri, care astăzi, cînd scriu aceste rînduri, au devenit aproape un loc comun al ştiinţei sociale, pe timpul cînd îmi pregăteam teza de doctorat făceau impresia aproape de rebeliune, mai ales cînd m-am hotărît a sparge complet gheaţa şi a lua ca subiect de teză o problemă de etică şi sociologie (şi deci nu cum era obiceiul de psihologie experimentală), anume aceea a *Egoismului şi altruismului*.

Dacă printre membrii ortodocşi ai institutului alegerea subiectului a produs aproape panică, cu cele mai pesimiste previziuni asupra şansei de a fi primită, prof. Wundt, dimpotrivă, a aprobat-o cu recomandarea pe care încă din 1863 o găsim în *Vorlesungen über die Menschen und Tierseele*, ca să utilizez cît mai mult material etnologic, observaţia etnologică formînd un izvor particular de cunoştinţă psihologică şi care poate ţine loc de experiment. Conform acestei recomandări, mi-am îndreptat paşii spre F. Ratzel, autorul original şi fecund al unei noi teorii a etnologiei şi a antropologiei, o altă glorie a Universităţii din Leipzig, cunoscut mai ales prin lucrările sale, *Antropogeographie und politische Geographie* de pildă, frecventînd şi studiind, în acelaşi timp, marele muzeu etnologic „*Das Grassi-Museum*" de sub conducerea unui activ şi simpatic director, cu care am intrat în strînse legături personale, prof. dr. Weule, autorul volumului care purta un titlu foarte sugestiv, *Die Kultur der Kulturlosen*.

Primirea subiectului de teză a produs uimire printre colegii mei de institut, ei păstrîndu-şi încă aceleaşi rezerve in privinţa ducerii la bun sfîrşit a lucrării. Uitaseră stimaţii mei colegi — ori poate nici n-au ştiut vreodată — că Wundt a fost nu numai creatorul psihologiei experimentale, dar şi al psihologiei sociale. Aproape în acelaşi timp cu apariţia marilor tratate de psihologie fiziologică şi de psihologie, ca o dovadă a elasticităţii gîndirii şi a clarviziunii sale ştiinţifice, Wundt a fost intens preocupat de problemele psihologiei sociale, avînd ca temă mai întîi o istorie generală a religiillor.

În anii 1859 şi 1860, două lucrări au interesat în special pe Wundt: primul volum de Theodor Waitz, *Antropologie der Naturvölker* (după care au urmat încă cinci volume, completate de Gerland), o istorie culturală, cu un foarte bogat material, asupra popoarelor aşa-zise primitive, şi „Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft", o revistă scoasă în 1860 de Lazarus şi Steinthal, care a întrebuinţat pentru întîia

dată termenul de *Völkerpsychologie*, foarte neclar şi confuz şi mai mult ca o problemă a viitorului (interesante coincidenţe şi caracteristici pentru istoricul psihologiei este faptul că în acelaşi an 1860 a apărut clasica lucrare a lui Gustav Fechner, *Elemente der Psychophysik*).

Preocuparea lui Wundt de a completa experimentul psihologiei individuale cu cunoştinţa etnologică, experimentul psihologiei sociale, pe care am văzut-o oglindită în *Vorlesungen*, a rămas o preocupare constantă a sa.

În *Erlebtes und Erkanntes*, Wundt aminteşte de cîteva planuri vechi de a scrie o „psihologie comparată a raselor şi popoarelor " ori chiar „o istorie a evoluţiei psihologice a omenirei".

În 1875, tînăr profesor al Universităţii din Zürich, ca urmaş al lui A. Lange (autorul cunoscut al lucrării *Geschichte des Materialismus* în două volume), Wundt voia să ţină pentru întîiaşi dată un curs despre *Völkerpsychologie* ; chemarea însă după un an de profesorat de la Zürich, la Universitatea din Leipzig l-a înpiedicat a-l ţine.

În anul 1886 a publicat etica, *Die Ethik*, ca o lucrare prealabilă pentru *Völkerpsychologie* (als „eine Vorarbeit für Völkerpsychologie"), în timp ce primul volum al *Völkerpsychologie*, apărut în 1900, se considera ca o „*Vorhalle der Ethik*".

Cursul plănuit în Zürich în 1875 a fost ţinut abia în 1897—1898, ca profesor în Leipzig şi repetat în 1900 cu privire la psihologia limbii, mit şi obiceiuri, care a însemnat un mare eveniment pentru lumea psihologilor, a avut o influenţă extraordinară mai ales în lumea lingviştilor şi o enormă rezonanţă pretutindeni.

Ascultătorii profund impresionaţi de bogăţia incomparabilă de fapte au format cercuri de „întrebări şi căutări" în trei domenii ale vieţii popoarelor : limba, religia şi obiceiurile, cu excursii asupra dreptului, economiei, familiei, proprietăţii, formării claselor sociale, statului, culturii . . .

În sfîrşit, preocupările lui Wundt au ieşit din sfera lui *docendo discimus* pentru a-şi găsi încheierea în anul 1900, cînd a apărut primul volum al monumentalei opere *Völkerpsychologie*, care purta subtitlul programatic *Untersuchungen der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythus und Sitte*. În 1920 a apărut al X-lea volum, formînd astfel o adevărată enciclopedie asupra celor mai fundamentale şi controversate probleme din domeniul ştiinţelor sociale şi al sociologiei.

Pentru lămurirea imensei opere, Wundt a scris două lucrări : *Elemente der Völkerpsychologie*, cu subtitlul atît de impunător : *Entwicklungsgeschichte der Menschheit*, 1913, şi *Probleme der Völkerpsychologie*, în 1921, la vîrsta de 80 de ani, un an după apariţia ultimului volum, al X-lea, al marii opere.

Ca o consecinţă şi ca o consolidare a acestui impozant program de lucru, Wundt a putut să alăture Institutului de psihologie experimentală un institut de „Völkerpsychologie", datorită generozităţii lui Fritz Rehwoldt, care era complet terminat, cu săli de lucru mari şi mici, biblio-

tecă etc., cînd a intervenit primul război mondial, care a paralizat orice spirit de inovație.

În tot cazul, pentru Wundt, unirea celor două institute de psihologie experimentală şi de „Völkerpsychologie" sub acelaşi acoperămînt a însemnat o culme în străduințele sale.

Eram unul din puținii din institut care urmăream cu o caldă admirație evoluția gîndirii lui Wundt.

Nu m-am putut opri să-mi exprim cîteva nedumeriri critice.

Psihologia experimentală, bazată pe viața sufletească a individului, trebuia să servească ca un fundament indispensabil cercetării vieții psihice în general, deci și vieții sociale. De fapt însă, în întreaga operă a *Völkerpsychologie* nu am găsit nici o legătură în tratarea problemelor cu rezultatele psihologiei experimentale.

În al doilea rînd, titlul *Völkerpsychologie* nu corespundea propriu-zis obiectului cercetat, căci, fără să fiu de părerea acelora care considerau opera de psihologie socială a lui Wundt ca simple contribuții la ştiințele obiective ale culturii omeneşti, totuşi „psihologia popoarelor" nu pleca de la popor, „națiune", ci doar de la manifestările lor variate.

În sfîrşit, mi se părea Wundt hamletian în privința ştiinței societății în general.

În 1895, semestrul de vară, Wundt a ținut primul şi ultimul curs de „allgemeine Gesellschaftstheorie", iar în volumul III al *Logicii* consacra sociologiei un important capitol. Aceasta nu-l împiedică însă în clasificarea ştiințelor să nu acorde nici un loc acestei ştiințe.

„A fi ori a nu fi" sociologia, iată întrebarea. Este sociologia o ştiință ori nu? În *Logică* se răspunde : da, în *clasificarea ştiințelor* se răspunde : nu !

A patra fază a evoluției operei lui Wundt o constituie apariția memorabilă a lucrării clasice a literaturii logice ştiințifice, care a apărut între anii 1880 şi 1883 sub titlul *Logik* cu subtitlul *Eine Untersuchung der Prinzipien der Erkenntnis und der Methoden wissenschaflicher Forschung*, vol. I; *Erkenntnislehre*, 1880 (ed. a 5-a, 1924), ed. a 4-a, 1919, sub titlul *Allgemeine Logik und Erkenntnistheorie*, vol. II; *Methodenlehre*, 1883 (ed. a 2-a în 2 volume, 1894, 1-er Theil); *Allgemeine Methodenlehre, Logik der Mathematik und der Naturwissenschaften*, apărută în ed. a 3-a, 1907, sub titlul de *Logik der exakten Wissenschaften* (ed. a 4-a, 1920), 1895, 2-ter Teil; *Logik der Geisteswissenschaften*, ed. a 3-a, 1908, ed. a 3-a în trei volume 1906—1908, ed. a 4-a, 1919 — 1920.

Logica oferă o enciclopedie vastă a gîndirii ştiințifice pînă în cele mai mici amănunte, precum şi a metodelor şi disciplinelor ştiințifice izolate; ea este încă astăzi de o vie actualitate.

În sfîrşit, după lecția de deschidere a cursurilor la Zürich, sub titlul *Über die Aufgabe der Psychologie in der Gegenwart*, 1874 - 1875, ca şi după prelegerea inaugurală a cursurilor, ca profesor la Leipzig, *Über den Einfluss der Philosophie auf die Erfahrungswissenschaften*, care sînt vederi

exprimate întîia oară cînd Wundt a avut marea criză de boală, care i-a primejduit viața, de care am vorbit, după *Erlebtes und Erkanntes* s-a condensat suma concepțiilor sale filozofice într-un volum special : *System der Philosophie*, apărut în Leipzig (editura W. Engelmann) în 1889, care apoi în 1907 a apărut în ediția a 3-a, în 2 volume (ed. a 4-a, 1919).

În 1901 Wundt a publicat o lucrare mai rezumativă a sistemului său de gîndire și plină de farmec : *Einleitung in die Philosophie*, ed. a 9-a, 1922.

Wundt în filozofie, ca și în psihologie, este pentru înțelegerea unei totalități a realității, prezentînd o concepție unitară și întreagă a lumii, natura reală și fenomenală a lucrurilor fiind paralele.

Iată imensa operă a lui Wundt, produs al unei activități uriașe.

Pentru mine, care o cunosc în total și în profunzime, ea apare din ce în ce mai mare, chiar dacă în multe privințe, cum este și firesc, ea are nevoie de completări. Wundt însuși, în numeroasele ediții ale lucrărilor sale, prezenta în ediția mai nouă o prelucrare fundamentală a materialului din ediția mai veche.

Cînd îi eram elev, îl admiram, mai tîrziu însă, cînd i-am cunoscut întreaga sa operă, m-a uimit.

M-au uimit grandoarea și măreția operei sale, pe care mulți nu au cunoscut-o și nu o cunosc, nu au putut ori nu au voit să o cunoască. De aceea nu am fost surprins, deși profund dezamăgit, cînd în anul 1934, la 104-a aniversare a nașterii lui Wundt, am fost invitat de Universitatea din Leipzig să țin două prelegeri cu ocazia înmînării diplomei de *Dr. honorius causa* și cînd am făcut și o comunicare în sînul Facultății de filozofie și am constatat atunci că uriașele străduințe ale lui Wundt erau necunoscute. Decanul facultății, cunoscutul istoric, dr. Berve, mi-a comunicat că atunci cînd a intrat în facultate ca profesor era cel mai tînăr dintre colegi, acum însă, la începutul instaurării noului regim hitlerist, în urma primenirii facultății cu elemente devotate politicului, era cel mai în vîrstă.

Tineretul l-a uitat pe Wundt, dacă l-a cunoscut, însă grăbit și prins în vraja sloganelor și în goana după formulele consacrate, însă goale ale științei rasiste dirijate, printr-o comoditate intelectuală specială, nici nu l-a cunoscut.

Ce dureros spectacol se prezenta acum în fața fostului student și elev al lui Wundt, care prin genialitatea persoanei și virtuozitatea expunerii era atunci atît de sărbătorit ; acum el însuși profesor asista la o adevărată conspirație a tăcerii : Wundt nu mai exista ! parcă nici n-a fost !

Deși lui Wundt se datoresc atîtea vederi noi, care trebuiau privite *sub specie aeternitatis*, și nu *sub specie actualitatis*.

În teoria cunoașterii, Wundt a mijlocit între idealism și realism ; în etică între apriorism și empirism ; în filozofia naturii între atomistică și energetică ; în biologie între mecanism și vitalism ; în sociologie între individualism și colectivism.

Nu pot vorbi aici despre aceste probleme şi soluţia lor wundtiană. Prin cercetarea intensă, pe o bază largă, sistematică şi unitară a realităţii fizicale, fiziologice, psihologice şi sociale, Wundt a făcut importante descoperiri, valabile şi astăzi.

1. Principiul sintezei creatoare (*Das Prinzip des schöpferischen Systems* sau al creşterii energiei spirituale (*das Wachstum der geistiger Energien*) numit şi *Das Prinzip der psychischen Resultate.* Wundt a constatat experimental că fiecare complex, care se naşte din simple reprezentări sau sentimente este ceva nou, nu numai cantitativ, ci şi calitativ, care nu este cuprins în simpla sumă a lor. Tot astfel sufletul popoarelor este mai mult şi altceva decît suma unui anumit număr de suflete individuale.

2. Această creştere a energiilor spirituale (*Das Wachstum der geistigen Energien*) rezultă din principiul „heterogeniei scopurilor".

Prin experienţa generală, care poate fi supusă controlului în orice minută, în domeniul tuturor actelor de voinţă, activitatea voinţei se desfăşoară astfel că efectele acţiunilor mai mult ori mai puţin nu sînt cuprinse în motivele iniţiale ale voinţei, ci le depăşesc, creînd rezultate noi, care nu sînt cuprinse în aceste motive şi care prin aceasta creează motive noi pentru acţiuni viitoare, care, la rîndul lor, produc noi efecte ..

„Tu crezi că trăieşti şi devii trăit".

Te pregăteşti cu voinţa ta, cu nervii tăi, cu creierul tău, cu toată puterea de construcţie în vederea unui anumit scop în care pare că stau scopul şi sensul existenţei, dar iată că pe neaşteptate vine realitatea în suveranitatea ei şi schimbă conceptul iniţial, şi întîmplările vieţii primesc cu încetul şi pe neobservate o total nouă şi deosebită voinţă, o schimbare de axă.

3. Principiul voluntarist, al apercepţiei şi al actualităţii. Termenul „voluntarism", popularizat de F. Paulsen în răzpîndita sa *Introducere în filozofie*, a fost creat propriu-zis de Ferdinand Tönnies, ca opusul termenului „intelectualism", reprezentat prin Spinoza. Tönnies în diferite rînduri mi s-a plîns că se trecuse cu vederea aceasta cînd i se atribuie lui Paulsen prima întrebuinţare a „voluntarismului".

Atunci cînd Wundt vorbeşte de factorul dominant „voinţă", nu înţelege ca Schopenhauer a reduce toate fenomenele sufleteşti la voinţă ori a o considera fără conştiinţă, ca un „*blindwirkendes Streben*". Voinţa este un act de apercepţie şi de actualitate.

4. Principiul relaţiilor (*Das Prinzip der psychischen Relationen*), adică al analizelor relaţioniste.

5. Principiul contrastelor psihice şi al întăririi contrastelor (*Das Prinzip der Kontrastverstärkung*), un principiu care a fost primit de Gabriel Tarde şi de Lindner (*Geschichtsphilosophie*, p. 25) ca lege istorică.

Aceste cinci principii nu sînt simple podoabe externe ale unui sistem abstract, conceput într-o cameră confortabilă a unui filozof, ci sînt rezultatele unei îndelungi şi variate experienţe şi reflecţii ştiinţifice personale de laborator şi sociale.

3.6. FELIX KRUEGER, UN PRIETEN DIN STUDENŢIE

În 1934, cînd mă aflam în Leipzig, pentru motivele despre care am vorbit, pe lîngă dureroasa deziluzie de a constata atmosfera glacială, aproape ostilă în jurul operei lui Wundt, o dată cu trista constatare că nimeni dintre acei cu care am lucrat ca student (Bücher, Lamprecht, Ratzel, P. Barth etc.) nu mai existau, iar catedrele lor erau ocupate cu mediocrităţi, am avut marea plăcere să întîlnesc pe unul din asistenţii lui Wundt, Felix Krueger, care acum devenise urmaşul lui Wundt la catedra şi la conducerea institutului.

Felix Krueger între timp devenise una dintre cele mai reprezentative figuri ale psihologiei germane, prin trei mari lucrări originale: 1) prin lucrări importante asupra psihologiei auzului; 2) prin aşa-zisa *Ganzheitspsychologie*, o psihologie a întregului (în *Komplexqualitäten, Gestalten und Gefühle*, vol. I, din revista „Neue psychologische Studien", 1926), pe care a cîştigat-o ca rezultat al experimentului, şi 3) prin psihologia evolutivă (*Über Entwicklungspsychologie, Ihre Sachlage und geschichtliche Notwendigkeit*, 1915), care, pornind critic de la concepţia wundtiană a psihologiei sociale, voia să o completeze prin geneza socială şi istorică a fenomenelor sufleteşti. Într-unul din ultimele sale studii apărute de Wundt (în ultimul an al revistei „Psychologische Studien", vol. X, p. 189—239), Wundt a găsit că n-ar fi totuşi o deosebire şi un punct de vedere nou între el şi Krueger (vezi *Völkerpsychologie und Entwicklungspsychologie*). Krueger a declarat deschis că la început, sub influenţa prof. Cornelius şi a prof. B. Lipps, a lucrat exclusiv din punctul de vedere al psihologiei individuale, dar că mai tîrziu a constatat greşeala.

Poate că la această totală schimbare de atitudine au contribuit conversaţiile şi discuţiile pe care le-am avut împreună, deşteptîndu-i interesul pentru problemele sociologice: Căci F. Krueger, în deosebire de ceilalţi asistenţi ai lui Wundt, dispunea de o inteligenţă vie şi suplă, cu preocupări întinse şi serioase, filozofice şi culturale.

Teza sa de doctorat la München, *Der Begriff des Absolutwertvollen als Grundbegriff der Moralphilosophie*, apărută în 1898, este o dovadă de largheţe a spiritului lui Krueger. În timpul experimentelor severe de psihologie acustică, el a continuat să susţină că lucrarea sa filozofică de doctorat poseda o însemnătate deosebită. Ceea ce pe mine nu m-a convins. Mai degrabă am avut satisfacţia să constat că el mai tîrziu şi-a însuşit punctul de vedere de a privi sociologic fenomenele vieţii sufleteşti.

Fr. Krueger era şi foarte sociabil, avea multe pretenii şi nu se da înapoi de a frecventa cu asiduitate balurile studenţeşti. Lui îi datorez că am făcut cunoştinţă, printre alţii, cu psihiatrul G. Störring (autorul importantei lucrări *Vorlesungen über Psychopathologie in ihrer Bedeutung für die normale Psychologie mit Einschluss der psychologischen Grundlagen der Erkenntnistheorie*, care a apărut în anul cînd eu am intrat în Institutul de psihologie). Störring m-a invitat să-i vizitez clinica sa psihiatrică, organizată pe metode noi; mi-a rămas întipărit în minte cazul

unui tînăr care sub influenţa doctrinei neitzscheane a „supraomului" (*Sei hart!*), urmărea distrugerea fraţilor săi pe motiv că erau slabi şi bolnăvicioşi şi deci trebuiau să dispară, spre binele genului uman.

Tot lui F. Krueger îi datorez că am cunoscut balurile foarte populate şi exuberante din Gohlis, un sat de lîngă Leipzig, la capătul frumoasei păduri Rosenthal, pe care o frecventam zilnic, intrînd în ea direct din cartierul unde locuiam. Îmi amintesc că prof. Paul Barth, văzîndu-mă regulat la plimbare în această minunată pădure, cum eram slab din cauza muncii încordate şi a subnutriţiei, mi-a recomandat să consult negreşit un doctor specialist de boli de plămîni, ceea ce n-am făcut-o, fiindcă, din fericire, n-aveam nevoie.

Mă interesa satul Gohlis pentru că acolo Schiller a compus *Das Lied an die Freude*, expresia magnifică a iubirii pentru umanitate.

F. Krueger pregătea lucrările de abilitate, ca docent la Universitatea din Leipzig, cînd eu eram în frigurile redactării definitive a tezei mele de doctorat.

Fireşte, în întîlnirile noastre ne comunicam reciproc rezultatele cercetărilor noastre.

Într-o zi, după ce am făcut o expunere completă a lucrării mele, am rămas uluit cînd, drept orice critică, prietenul meu F. Krueger şi-a dat verdictul printr-o simplă frază : „Lucrarea dumitale are un defect fundamental, care o face improprie" ! După o mică pauză, văzîndu-mă cu totul dezorientat — căci în cîteva zile urma să prezint lucrarea lui Wundt —, cu un surîs mefistofelic, Krueger adăugă : „Defectul constă în faptul că lucrarea conţine prea multe idei, căci, de obicei, pentru doctorat se prezintă teze mult mai sărace în idei". Fireşte, am făcut mult haz de această observaţie, care însă m-a ţinut într-o mare încordare timp de cîteva minute !

În 1917, cînd s-a retras Wundt de la catedră, împlinind vîrsta de 90 de ani, a fost chemat F. Krueger să o ocupe şi în acelaşi timp să ia conducerea Institutului de psihologie, care fusese lăsat de Wundt în cea mai completă organizare şi bogată funcţionare cu 500 de membri înscrişi din diferite ţări.

Krueger a continuat opera lui Wundt, a devenit şef de şcoală, numărînd mulţi elevi ca Volkelt, Klemm etc.

El a cultivat sociabilitatea în institut, pentru a strînge cît mai mult legăturile dintre membrii institutului, organizînd un cor, alcătuit cu membrii institutului, reuniuni cu dansuri (să fi fost reminiscenţe de la balurile studenţeşti din Gohlis?). Redacta un fel de publicaţie hebdomadară a institutului, „în care apăreau faptele vrednice a fi cunoscute, relativ la viaţa interioară a Institutului, la donaţiile primite etc.".

Krueger era directorul a două serii de publicaţii : 1) „Arbeiten zur Entwicklungspsychologie" şi 2) continuarea revistei lui Wundt „Psychologische Studien" sub titlul „Neue Psychologische Studien", care în1934 a apărut ca un număr omagial pentru împlinirea a 60 de ani ai directorului ei.

Cînd l-am întîlnit în 1934 în Leipzig, K. Krueger se afla în apogeul activității sale. Cu toate străduințele sale de a fi independent, el mergea pe urmele lui Wilhelm Wundt, care însă, cînd era în viață, a declarat că deosebirea de metodă, așa cum o vedea Krueger, era superfluă.

Cu prilejul prelegerilor mele la Universitatea din Leipzig, în 1934, Krueger, care împreună cu soția sa asistase la ele, m-a invitat la un dineu după care a urmat un concert de Mozart, cu soția sa la vioară și el la pian.

A fost o seară frumoasă, în care am depănat amintirile de cînd eram eu candidat la doctorat și el candidat la docență. În cursul convorbirii noastre amicale mi-a comunicat că i se oferă rectoratul universității, că el ezită (nefiind național-socialist), dar soția sa, ambițioasă, stăruie mult să primească. Și atunci mi-a cerut și mie să-mi dau părerea. Eu, jenat, am îndrăznit să-i spun următoarele: Desigur, că el merită mai mult ca oricare altul a fi rectorul marii universități, cu renume mondial din Leipzig, însă nu cred că va putea rămîne mult timp față de absurdele exigențe politice ale regimului. Într-adevăr, în timpul cînd noi doi vorbeam liniștiți și plini de reculegere, rector era un om al partidului, care purta uniforma hitleristă, cu cizme și cu crucea încîrligată la braț. Un rector în uniformă! L-am făcut atent că poate și lui i se va cere acest lucru! Rîzînd, am adăugat, comparînd lucrurile mari cu cele mici, că Bismarck, întrebat fiind dacă prințul Carol de Hohenzollern să primească a fi principe al României, a răspuns că în tot cazul va rămîne cu o amintire.

Evident a învins ambiția soției sale (și poate și a sa) și F. Krueger a devenit rector.

Am aflat mai tîrziu că previziunea mea s-a adeverit și nu mult timp după instalarea sa la rectorat a trebuit să plece în condiții cu totul neobișnuite.

Într-o zi, la cursul pe care-l ținea în auditorium maximum, unde 42 de ani Wundt a vorbit regulat între orele 5—6, Felix Krueger, în expunerea sa asupra psihologiei luminii, a amintit de marile descoperiri ale lui Heinrich Hertz, adăugînd ale genialului H. Hertz.

Toată lumea știe că, în anul 1889, Hertz într-o comunicare pe care a făcut-o în „Versammlung deutscher Naturforscher und Ärzte" în Heidelberg a descoperit că lumina este un fenomen electric, produs prin „elektromagnetische Wellen", care au o viteză de 300 000 km pe secundă.

Dacă ar dispărea electricitatea din lume în același timp, ar dispărea și lumina, toată lumina: a soarelui, a lumînărilor, a licuricilor.

O consecință imediată a lucrărilor lui Hertz (mai ales a *Principiilor de mecanică* din 1894) au fost cercetările lui Branly și apoi ale lui Marconi, care în anul 1896, prin construcții de antene, a dat cele dintîi aparate practice de telegrafie fără fir. Cu doi ani mai tîrziu, în 1898, Pierre și Marie Curie au descoperit polonium și radium, iar cîțiva ani mai tîrziu William Ramsay și Rutherford au descoperit radioactivitatea și distrugerea atomilor.

Iată importanța lui H. Hertz în istoricul celor mai mari descoperiri ale istoriei științei.

Despre acest H. Hertz a vorbit Felix Krueger, profesor de psihologie, directorul Institutului de psihologie și rector al universității, numindu-l pe drept cuvînt : genial.

A doua zi s-a anunțat în cabinetul rectoratului o delegație de studenți hitleriști — care aveau misiunea a controla și spiona cursurile — și nici mai mult și nici mai puțin au cerut profesorului lor să rectifice și să retracteze, la prima oră de curs, că Hertz ar fi fost genial. Surprins de această intervenție jignitoare, profesorul a întrebat : Pentru ce ? Fiindcă, au răspuns studenții, Hertz a fost evreu, și un evreu prin definiție nu poate fi genial !

Atunci Krueger, indignat peste măsură, le-a răspuns că studentul are să primească, și nu să dea lecții și că este o mare îndrăzneală să se cenzureze știința profesorului și să-i indice ce să spună și ce nu.

Atunci delegația foarte ceremonios s-a retras.

A doua zi după această întîmplare, Krueger, la curs, a căutat și a găsit ocazia să repete părerea sa despre valoarea descoperirilor lui H. Hertz, numindu-l încă o dată genial.

Puține zile mai tîrziu, Krueger primește din partea Ministerului de Instrucții două comunicări „urgente" și importante : 1) că i se acordă un concediu de boală (pe care nu-l ceruse, fiindcă era complet sănătos) și 2) din aceleași motive este înlocuit din rectorat cu un profesor care purta uniformă, cizme și cruce încîrligată.

Iar după ce a trecut „concediul" medical, cînd și-a reînceput cursul, la ușa auditoriului se postase un număr mare de studenți care controlau, dacă participanții la prelegere sînt studenți în psihologie, nepermițînd intrarea altora. (La cursurile lui Krueger, ca și la acelea ale lui Wundt, veneau studenți de la toate facultățile, ceea ce umpleau imensul auditor pînă la refuz.)

Cînd am aflat de penibilul și rușinosul incident pe care l-a avut Krueger cu studenții, mi-a venit în minte drapelul studenților din Jena pe care-l purtau cu mîndrie cînd au avut intrarea lor triumfală în oraș și pe care era cusut cu litere roșii : Vivat libertas academica.

Nu știu dacă în legătură cu acest eveniment, dar știu că F. Krueger a fost pensionat, alegîndu-și reședința la Potsdam.

3.7. KARL LAMPRECHT, SAU ISTORIA VĂZUTĂ CU OCHIUL ARTISTULUI ȘI MINTEA FILOZOFULUI

Karl Lamprecht, al doilea profesor examinator al meu la doctorat, este cel dintîi istoric care aplică în mod metodic și sistematic psihologia la problemele constitutive ale istoriei. El a luat parte activă la lupta care s-a dus pentru apărarea psihologiei, ca știință independentă.

K. Lamprecht, cu o forţă extraordinară de muncă, stăpîn pe întinse cunoştinţe enciclopedice, cu un spirit mobil şi larg comprehensibil, a fost capabil de cele mai răbdătoare studii şi analize de documente, ca şi de cele mai îndrăzneţe sinteze.

El privea lumea istorică nu numai cu răbdarea severă a specialistului, ci şi cu ochiul artistului în splendoarea culorilor ei şi cu mintea filozofului, care străbate pînă în cele mai întunecate profunzimi secretele şi enigmele evenimentelor.

Karl Lamprecht a fost pentru istoriografia germană modernă de o importanţă capitală şi a format centrul unor discuţii asupra metodei în istorie, care, oricît ar fi fost de pătimaşă pentru spiritele de vie curiozitate ştiinţifică, printre care mă număram, erau nespus de instructive.

Ca rector al Universităţii din Leipzig a stăruit şi reuşit ca, pe lîngă numeroasele institute de cercetări experimentale ale ştiinţelor naturii şi medicale din Dahlem, de lîngă Berlin, să creeze în Leipzig institute de cercetări din domeniul ştiinţelor spiritului. Lamprecht voia „să trăiască istoria ca un poem de erou"; în timpul primului război mondial, în anul 1915, a murit. Să fi prevăzut oare dezastrul final? Pe vremea cînd făceam studiile, într-un moment de mare comunicativitate, făcînd aluzie la gafele lui Wilhelm al II-lea, mi-a declarat el, istoricul psiholog: „Wir Deutschen, wir sind leider ein unpsychologisches Volk". Să fi simţit Lamprecht gafele pe care diplomaţia germană le făcea cu profuziune la începutul războiului, bunăoară, cînd cancelarul imperiului a declarat garanţia de neutralitate a Belgiei „petic de hîrtie"!

Nu cred să fi avut astfel de scrupule (psihologice).

După el, cauza războiului din 1914 era „cauza libertăţii contra barbariei" — iată o ilustrare proprie a părerii lui însăşi că germanii sînt un „popor nepsihologic"!

Încă din anul 1889, ca elev de liceu, mă pasiona problema istoriei, dacă este şi cum poate fi ştiinţă ori este o artă. Interesul era provocat de conferinţele pe care le ţinea la Universitatea din Iaşi fostul meu profesor de liceu, apoi coleg de universitate şi de Academie Română, Al. D. Xenopol, despre *Principiile fundamentale ale istoriei*, care, după ce au fost publicate în volum, au apărut într-o ediţie a doua la Paris sub titlul *La théorie de l'histoire.*

Xenopol, cunoscut ca autor al unei originale teorii a istoriei, ca o ştiinţă a cauzalităţii individualului, a fost membru al Académie des Sciences Morales et Politiques, al Institut de France din Paris; întîmplarea a făcut ca să fiu ales, după moartea sa, ca succesorul său la această Academie.

Interesul pentru problemele istoriei mi-au rămas de atunci foarte vii. Ca student la Leipzig, citeam cu nesaţ pe Vico, Herder, Condorcet ...

Căci găseam sub o formă deghizată şi nemărturisită în scrierile lor întreaga problematică a sociologiei.

Aşa, Condorcet, încă din anul 1795, în lucrarea sa, scrisă în condiții dramatice, ascuns şi apoi victimă a revoluției, *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*, a sesizat elementele sociale ale istoriei şi a formulat pentru întîia oară cu claritate şi tărie (înainte de Auguste Comte) adevărata problemă a ştiinţei istoriei moderne :

„L'Histoire — scrie Condorcet — n'a été jusqu'ici que celle des quelques hommes ; ceux qui constituent véritablement le génie humain, la masse des familles qui ne vivent presque que de travail, ont été oubliés, et même parmi ceux qui s'adonnant aux affaires publiques, travaillent non pour eux-mêmes mais pour la société, les chefs seuls ont attiré l'atention des historiens''.

Cu deosebită satisfacţie intelectuală am întîlnit la Lamprecht o concepţie a istoriei, deşi de la început mi-am făcut toate rezervele în privinţa afirmaţiei sale că „metoda sa este absolut nouă şi constituie un punct de plecare a unei noi evoluţii în concepţia ştiinţei istorice''.

Punctul de plecare al lui Lamprecht era sociopsihologia : evoluția istorică trebuie să fie concepută ca întîmplîndu-se în virtutea uniformității regulate a procesului psihic şi a condiţiilor naturale, de aci urmează în mod necesar că activităţile individuale nu sînt decît funcţiuni, lipsite de orice autonomie, ale manifestărilor colective, care sînt manifestări ale naţiunilor.

Aceasta era „metoda'' lui Lamprecht, care se opunea şcolii lui Ranke, care în a sa *Weltgeschichte* credea într-o „orînduire universală dumnezeiască'' („Eine göttliche Weltregierung''), care impunea în fiecare secol anumite idei dominante.

Prin aplicarea metodei sale la istoria evoluţiei umanităţii, Lamprecht dă o vastă concepţie socialpsihologică a istoriei, opusă teoriei rankiane.

Deocamdată a aplicat o metodă sociopsihologică la istoria naţională a Germaniei, şi în aceasta constă meritul original (foarte contestat) al operei lui Lamprecht.

Intensivitatea psihică crescîndă, trecerea succesivă de la pasivitatea psihică la o libertate din ce în ce mai mare şi mai conştientă imprimă vieţii naţiunii germane, afirmă Lamprecht, următoarele faze socialpsihice, care sînt dominate, fiecare, de ceea ce numeşte Lamprecht un „diapazon'', adică o dispoziţie totală socialpsihică şi caracteristice fiecărei epoci speciale.

Construcţia socialpsihică a etapelor evoluţiei, numite de Lamprecht *Kulturzeitalter* (epoci culturale) ale naţiunii germane sînt următoarele :

1. *Kulturzeitalter des Animismus* (Urzeit) ;
2. *Symbolismus* (pînă în veacul al X-lea) ;
3. *Typismus* (sec. X — XIII) ;
4. *Konventionalismus* (sec. XIII — XV) ;
5. *Individualismus* (sec. XV — XVIII) ;
6. *Subjectivismus* (sec. XIX),

Acestor faze spirituale le corespund în mod necesar, accentuează Lamprecht, o ordine materială: economia primitivă, economia naturală, cu două grade: colectivă şi individualistă.

Raporturile dintre factorii materiali şi factorii psihici sînt însă, după Lamprecht, destul de obscure şi pline de ezitări.

Căci, pe de o parte, Lamprecht afirmă: „În dezvoltarea naţională interioară creşterea valorilor morale ale perioadelor istorice stă în raport cu schimbările istorice şi sociale. Iar pe de altă parte se întreabă, pentru ce elementele morale n-ar fi susceptibile a produce ele însele şi în mare număr noile stimulări psihice şi noile condiţii ale vieţii, cînd, de fapt, continuă Lamprecht, de astă dată clar şi mai categoric: progresul economic şi prin urmare asemenea progresul social nu constituie mai puţin motivul fundamental al dezvoltării normale. Căci, încheie Lamprecht, toate celelalte fapte n-au decît o importanţă secundară, iar în cazul cînd ele par a juca un rol considerabil, nu este vorba decît de excepţii la regulă".

Iată deci că, după Lamprecht, în dezvoltarea naţională, factorul economic este principiul ei fundamental, în timp ce criteriul pentru stabilirea etapelor acestei evoluţii este social-psihic.

Ori, poate, între factorii materiali şi cei psihici există un paralelism, aşa cum de altfel afirmă Lamprecht atunci cînd formulează acele şase „epoci culturale" ale evoluţiei naţionale a poporului german, care ar fi în acelaşi timp spirituale şi materiale?

Dar inconsistenţa concepţiei lui Lamprecht iese la iveală mai ales cînd el a creat marele său „Kultur-und Universalgeschitliches Seminar" an der Universität Leipzig.

Publicarea seriei sale de 12 volume asupra *Istoriei germane* (*Deutsche Geschichte*) se apropia de sfîrşit, şi atunci Lamprecht a simţit necesitatea unei lucrări în stil mare de istorie universală, pentru precizarea şi mai adîncită a metodei sale. În acest sens, în 1909 a făcut o comunicare Academiei Saxone de Ştiinţe, care a apărut sub titlul programatic *Zur universalgeschichtlischen Methodenbildung* (Abhandlungen der philologischhistorischer Klasse der königlich sächsishen Gesellschaft der Wissenschaften", Leipzig, 1909).

Împrejurările au făcut însă ca, în afară de o recenzie a ultimei *Istorii universale* de Hans Helmholdt, alcătuită după principiile antropogeografice ale lui Friedrich Ratzel, pe care Lamprecht o privea ca o tranziţie necesară pentru o viitoare *Istorie universală culturală* (vezi *Eine Weltgeschichte nach neuen Grundsätzen* ca anexă la *Einführung in das historische Denken* de K. Lamprecht, ed. a II-a, Leipzig, 1912), Lamprecht să nu fi putut publica nimic. În schimb a creat „Seminarul de istorie culturală şi universală", ca institut de documentare şi de cercetare.

S-ar crede că, în sfîrşit, acum a venit ocazia ca Lamprecht să aplice metoda şi principiile sale la cercetarea problemelor de istorie universală.

În organizaţia instituţiei, desigur originală şi importantă, Lamprecht însă n-a păzit de loc regulile sale metodologice.

Colecțiile, foarte bogate, trimise din toate țările, China, Japonia, Anglia, Rusia, America, Franța ș.a.m.d., s-au închinat ordinii tradiționale cronologice a faptelor. O altă secție, consacrată studiului metodelor istorice, întrunea, într-un amestec ciudat, filozofia istoriei cu psihologia animalului și psihologia copilului cu o colecție de autografe, reproduceri de artă primitivă cu 150 000 de desene de copii din toate părțile lumii ș.a.m.d.

Seminarul a fost instalat în casa venerabilului fost editor Christoph Breitkopf, cunoscută sub numele „Der goldene Bär" și achiziționată în special pentru Lamprecht de către prietenii și admiratorii concepției sale istorice.

Cînd am intrat întîia oară în seminar, m-au impresionat două placarde largi, cu caractere monumentale ale Imprimeriei „Breitkopf", care reproducea descrierile din *Wahrheit und Dichtung* a lui Goethe privitoare la această casă, în care el se afla adesea ca prieten al familiei Breitkopf.

În tot timpul studiilor mele în Leipzig, „seminarul" mi-a adus servicii de nepreţuit, punîndu-mi la îndemînă documente și cărți, altfel foarte greu ori chiar imposibil de găsit, căci erau răspîndite în întreg universul ori în biblioteci diferite. Am petrecut în acest seminar al lui Lamprecht adevărate desfătări sufletești. Din cînd în cînd, profesorul-director străbătea ca un fulger sălile, cu ochii lui vioi și sfredelitori, satisfăcut că vedea sălile pline.

Opera lui Karl Lamprecht a fost sever criticată de contemporani și uitată de posteritate. Ea a provocat cele mai pătimașe discuții, mai ales din partea profesorilor de istorie de la Universitatea din Berlin și a profesorului, plin de talent, de cunoștințe, dar și de violență, von Bellow.

Obișnuit cu atmosfera senină și liniștită a sălilor de studii, am fost, mai mult ca în cazul discuțiilor în jurul psihologiei, profund decepționat de caracterul personal al polemicilor. Pirenne, celebrul istoric belgian, a făcut publică declarația în articolul său din „Revue historique", vol. 64 (*Une polémique historique en Allemagne*) : „Unè polémique... à laquelle il semble que des considérations personelles n'aient pas toujours été étrangères". Mi-am notat de curiozitate vocabularul întrebuințat de von Bellow, ca exemplu de invective și trivialități schimbate între savanți...

„Tiradele" lui Lamprecht, „comicul" expunerii, „declarații" fără sfîrșit, „îndrăzneli diletantice", „felul de fanfaronadă a afirmărilor", afirmări „aventuroase", tablouri și formări de cuvinte „lipsite de gust", „tant de bruit...", o tendință continuă și vanitoasă „de a fi original", „gîndiri exprimate, dar gîndite pe jumătate", „grosolană ignoranță a faptelor" etc., etc., iar în totul o „folie" de superficialitate — iată numai cîteva spicuiri din „criticile" aduse lui Lamprecht.

Lamprecht relevă cu demnitate tonul neacademic al polemicilor și în nu mai puțin de 6 lucrări se străduiește a le ridica la rang de probleme. Astfel în 1886 el publică : *Alte und neue Richtungen in der Geschichtswis-*

senschaft (Berlin); în 1897 : *Zwei Streitschriften der Herren H. Oacken, H. Delbrück und M. Lenz* (Berlin); în 1900 : *Neuromantische Wirtschaftsgeschichte*; în „Zeitschrift für Sozialwissenschaft", Bd. I, p. 705, şi *Die Kulturhistorische Methode* (Berlin); în 1905 : *Moderne Geschichtswissenschaft* (Freiburg i/B); 1910 : *Paralipomena der deutschen Geschichte, Aphorismen* (Viena); 1912 : *Einführung in das historische Denken* (Leipzig).

La această serie trebuie, fireşte, adăugat începutul întregii polemici, cuprinse programatic în volumul I al publicaţiei „Deutsche Geschichte", apărut în 1891 : „Die Prinzipien der Forschung neu zu fundamentieren — precizează Lamprecht scopul metodologic al publicaţiei — und so den ganzen Betrieb der Historie in andere Bahnen zu lenken".

Aceste cuvinte au declanşat furia „colegilor"... Ideile ingenioase, analizele şi picturile strălucite ale trăsăturilor cele mai caracteristice ale diferitelor epoci istorice au fost calităţi, pe care examenul critic şi unele defecte, ca greşeli de tipar — considerate însă „colegial" ca semne de ignoranţă — nu m-au împiedicat să păstrez lui Lamprecht toată admiraţia mea.

Mai ales că prin studiile mele economice pe care le făceam paralel la Karl Bücher, ca şi prin lecturi întinse în domeniul istoriei comparate, eram subjugat de problema şi problematica „perioadelor", „etapelor", „fazelor", ca fenomene „cronologice" ori „logice" ale istoriei universale culturale şi sociale.

Omul tinde neobosit a împărţi timpul în porţiuni din ce în ce mai mici şi mai regulate, avînd iluzia că, o dată ce a făcut timpul măsurat — oricît de schematic — , îl stăpîneşte, că-i aparţine. Cînd de fapt omul, în loc de a poseda timpul, este posedat de el, umblînd după o fantomă pe care o numeşte „mîine", pe care însă nu o poate atinge niciodată, căci timpul este un punct de întretăiere între două nesiguranţe, a unui trecut care nu mai este şi a unui viitor care încă nu este, deşi apasă asupra lui „astăzi", pentru a deveni „mîine".

Pentru împărţirea timpului, omul întrebuinţează diferite metode, de la umbra soarelui, invenţia ceasului (în evul mediu), pînă la descoperiri de aparate, care notează pînă la a 400 000 parte dintr-o secundă, este microscopul timpului, care are drept complement telescopul lui, privind istoria îndepărtată a speciei Om pînă în zilele noastre (cu început şi sfîrşit, cu uvertură şi final, cu grade şi tranziţii line ori explozive, nemijlocite peste noapte ori încet evolutive...).

Această istorie este împărţită în mod naiv în epoci de aur, de argint, de fier ori, mai precis şi cuprinzător, în perioade luate din lumea biologică în : copilărie, tinereţe, maturitate, bătrîneţe şi moarte — , o analogie cu treptele vieţii popoarelor şi civilizaţiilor, preferată şi favorită de cei mai mulţi istorici şi sociologi, care însă şi-a găsit o genială formulare la Ostwald Spengler.

Spengler, după unii cel mai puternic şi subtil gînditor pe care l-au avut germanii, după Nietzsche, în tot cazul unul din cei mai personali şi sugestivi filozofi ai istoriei, a dat în celebra sa lucrare *Der Untergang des*

Abendlandes, apărută în anul 1918, o morfologie a istoriei universale. Obscurul profesor secundar a devenit deodată centrul controverselor savante în toată lumea.

Istoria universală, în loc să prezinte un tablou monoton de evoluţie lineară a culturilor, este, de fapt, a afirmat Spengler, fenomenul unor culturi puternice şi multilaterale.

Fiecare cultură se naşte, creşte şi dispare, ca florile pe cîmp, căci ea este un organism tragic, care are propriile ei posibilităţi de exprimare, adică de apariţie, de înălţare şi de descindere, pentru a nu mai putea reveni la ceea ce a fost.

Aceste culturi sînt : 1) cultura babilonică, 2) egipteană, 3) indiană, 4) chineză, 5) antică, 6) arabă, 7) mexicană, 8) occidentală, 9) rusă. În mersul evoluţiei acestor culturi domină cîteva paralelisme, sînt aşa-zisele fenomene „*gleichzeitig*", adică paralele. De exemplu, apariţia lui Polyklet şi Bach, a lui Sokrates şi Voltaire, care sînt, spune Spengler, contemporani ! Un paralelism care chiar înăuntrul aceleaşi culturi apare în etapele ei de evoluţie ca o congruenţă completă a tuturor manifestărilor de viaţă : de exemplu o legătură profundă de formă între calculul diferenţial şi principiul de stat dinastic al lui Ludovic al XIV-lea, între cetatea (polis) antică şi geometria euclidiană, între pictura occidentală pe ulei şi dominarea spaţiului prin căi ferate, telefoane, avioane.

Sînt scînteieri de spirit, după unii geniale, după alţii pur şi simplu arbitrare.

De reţinut este însă introducerea fazelor vieţii : copilărie, tinereţe, maturitate, bătrîneţe în istoria civilizaţiei. În starea de copilărie, omul trăieşte în mod vegetativ şi deci nu are istorie ; în vîrsta tinereţei, omul priveşte lumea poetic şi concepe istoria ca poezie ; în maturitate, omul scrie istoria politică, privind în acţiune sens şi scop al existenţei ; în vîrsta bătrîneţei, începe omul să înţeleagă, însă în mod resemnat, fiind obosit de viaţă.

Orice cultură şi civilizaţie are o epocă de apariţie, apoi de înflorire pentru a intra în epoca decăderii, epuizării, îmbătrînirii şi dispariţiei şi a face astfel loc unei societăţi şi unei noi culturi. După Spengler, cum anunţă şi titlul cărţii sale, astăzi Occidentul se află în perioada unei civilizaţii decadente...

Simplismul analogiilor lui Spengler m-a deprimat şi m-am întrebat cum a putut o astfel de lucrare avea răsunetul pe care l-a avut ?

Mai tîrziu, profesorul englez Arnold Joseph Toynbee — consilier al delegaţiei britanice la conferinţa de pace din Versailles, fost corespondent de ziar în războiul turco-grec — , după o lungă călătorie în India, Japonia, China, Siberia şi Rusia, s-a hotărît în anul 1922 să scrie o lucrare cu titlul modest de *Study of History*, în care a reluat problema civilizaţiilor, care ar forma istoria universală.

Arnold Joseph Toynbee, director de studii la celebrul „Royal Institute of International Affairs" şi profesor de istorie internaţională la Universitatea din Londra, a publicat cea mai însemnată lucrare de teoria

istoriei din literatura științifică anglo-saxonă a timpurilor noastre. Așa încît numeroșii săi admiratori datează pe istorici : „B.T." (Before Toynbee) și „A.T." (After Toynbee).

Numele de „Toynbee" îmi era familiar și nespus de simpatic, de la cel dintîi *social settlements*, renumita instituție populară care s-a creat în estul Londrei, pentru a ajuta efectiv populația mizeră din acel cartier și care s-a numit Toynbee Hall în onoarea unchiului profesorului Arnold Toynbee, autorul lucrării *The Industrial Revolution* și posesorul uneia dintre cele mai mari conștiințe sociale a timpului. În *A Study of History*, apărută în 6 volume mari (cu 3 488 de pagini) din 1934, Toynbee crede că nu națiunile, însă civilizațiile ar fi adevăratele domenii de studiu al istoriei („The intelligible fields of study").

Profesorul Toynbee distinge 26 de civilizații, dintre care numai cinci sînt active : 1) civilizațiile de vest (Europa de vest, Statele Unite, the British Commenwealth, America Latină) ; 2) civilizațiile creștine ortodoxe (Rusia și secțiile ortodoxe ale Europei de sud-est) ; 3) civilizația islamică ; 4) civilizația Hindu ; 5) civilizațiile îndepărtate din est (China, Coreea, Japonia).

Civilizațiile bolnave dispar pentru a face loc unor noi civilizații, care, fiind civilizații tinere, iau cu vigoare locul civilizațiilor vechi..., acest progres patologic este drama dezvăluită de *A Study of History* și care amintește refrenul spenglerian.

După cum scopul istoriei lui Toynbee este același al lui Ranke : regatul lui Dumnezeu, combătut de Lamprecht.

O revizuire importantă a clasicei periodizări a istoriei în : epoca primitivă, antichitate, evul mediu, timpuri moderne... a fost făcută de contemporanul lui Lamprecht, Kurt Breysig.

La examenul de doctorat, Lamprecht mi-a pus prima întrebare : dacă sînt de acord cu împărțirea didactică, devenită populară, prin faptul că era răspîndită prin toate tratatele de școală a morfologiei istoriei universale în : ev primitiv, antichitate, ev mediu, ev modern...

Eu, care eram la curent cu cercetările lui Kurt Breysig, am putut răspunde : prin contactul cu ritmul vieții istorice, constatăm că ele nu apar în același timp în cursul istoriei, ci fiecare dintre aceste epoci înseamnă o treaptă caracteristică de evoluție a popoarelor și care se poate stabili prin precise însușiri.

Sînt popoare care pînă astăzi n-au ieșit din evul primitiv, după cum a dovedit-o Breysig în mod strălucit în volumul II al operei sale monumentale, rămasă, din nenorocire, torso *Geschichte der Menscheit, Die Völker ewiger Zeit*, prin studiul indienilor.

Alte popoare s-au oprit în antichitate și în evul mediu. La epoca modernă, singure popoarele europene s-au dezvoltat, care și ele au o antichitate, ev mediu și ev modern, specifice, și nu deodată și în același timp aceleași.

Am dat apoi exemple concrete, și examinatorul s-a declarat satisfăcut.

Într-adevăr, Kurt Breysig a fost un mare istoric, dar tocmai pentru că era, ca şi Lamprecht, o personalitate originală, a făcut o carieră grea; în 1896 a devenit profesor extraordinar la Universitatea din Berlin şi abia în 1923 a dobîndit o catedră de istorie la aceeaşi universitate. Căci Breysig era un frondeur. În 1900 a vorbit la mormîntul lui Nietzsche, ceea ce a indispus pe colegii săi de facultate (pentru unul din ei, Nietzsche era pur şi simplu *der arme Paralitiker* şi un cap confuz, aşa că aderenţa la doctrina nietzscheană nu putea fi o recomandaţie pentru ocuparea unei catedre!).

Lucrările lui Kurt Breysig: *Der Stufenbau und die Gesetze der Weltgeschichte* (Stuttgart, ed. a 2-a, 1927), *Vom geschichtlichen Werden* (1925—1928), intitulată cu modestie *Umrisse einer zukünftigen Geschichtslehre*, *Vom deutschen Geist und seiner Wesensart* (Stuttgart, Cotta), au fost introduceri care uneau severitatea ştiinţifică şi critică a materialului cu o interpretare originală sociologică şi artistică a lui — la un plan gigantic al unei sociologii a umanităţii, intitulată *Geschichte der Menschheit*, din care au apărut două volume, de o valoare excepţională, asupra începuturilor umanităţii: despre rasele primitive (*Die Urrassen*), vol. I, şi despre popoarele timpurilor primitive eterne (*Völker ewiger Urzeit*, vol. II).

Era o îndrăzneală nebunească expresia tragică a supraaprecierii de sine a unui cercetător de a întreprinde o astfel de lucrare, care ar fi necesitat peste 30 de volume, şi nu numai o viaţă de om, ci a zeci de savanţi. Era însă o voinţă prometeică care zmulgea admiraţia tuturor.

Eu nu mă puteam opri să fac tot timpul comparaţie între străduinţele similare ale lui Lamprecht şi Breysig, să aprofundez operele amîndurora şi să urmăresc cu pasiune polemicile dintre ei doi, care reprezentau totuşi în esenţă puncte de vedere similare — păstrate totdeauna la un nivel ridicat academic, care contrasta atît de mult cu stilul sălbatic al unui von Bellow...

Problema periodicităţii a rămas deschisă pentru mine în tot timpul studiilor ca student, ca şi mai tîrziu.

De la treptele evoluţiei spiritului descoperite de Hegel prin metoda dialectică pînă la treptele marxismului economic: societatea comunistă primitivă, societatea sclavagistă, societatea feudală, burgheză, socialistă şi comunistă — şi la metoda „fazeologică" a lui Müller-Lyer — toate au făcut obiectul studiilor mele speciale comparative.

Mai ales că şi în seminarul profesorului Karl Bücher — al treilea examinator al meu de doctorat — problema treptelor evoluţiei faptelor economice forma un punct central al discuţiilor dintre economiştii timpului.

În ultima sută de ani, economiştii orientaţi istoriceşte şi-au dat o mare osteneală de a privi întreaga evoluţie istorică a economiei sintetic şi a o împărţi în etape, care ar avea o ascensiune progresivă.

Plecînd de la vechea doctrină, că oamenii în lupta lor pentru nutriţie trec din situaţia de vînători la cea de păstori, de la păstori la situaţia de agricultori, economistul german Friedrich List a deosebit „cinci grade de evoluţie a naţiunilor" („Fünf Entwicklungsgrade der Nationen"), şi

anume: sălbăticia, păstoritul, agricultura, apicultura-manufactura și apicultura-manufactura-comerțul.

După List, economiștii au căutat cu mult zel mai bune posibilități de împărțire și, înainte de toate, un criteriu și principii de diviziune care să corespundă adevăratei naturi a economiei.

Așa a crescut numărul teoriilor privitoare la treptele istoriei economice în mod considerabil, iar dintre acestea cea mai cunoscută a fost a lui Bruno Hildebrand, care în 1864 (volumul II al revistei „Jahrbuch für Nationalökonomie und Statistik", întemeiată de el), plecînd de la criteriul circulației bunurilor, a stabilit trei trepte de evoluție: economia naturală, a banului și a creditului („Natural-Geld-und Kreditwirtschaft").

3.8. KARL BÜCHER, O LECȚIE DE NEUITAT ...

Teoria însă care, prin simplitatea ei cuceritoare, a avut cea mai mare influență și a fost, pe vremea cînd urmam studiile la Leipzig dominantă (și nu și-a pierdut valoarea nici astăzi!) a fost aceea a profesorului meu Karl Bücher, care a strămutat criteriul în domeniul producției și consumației. K. Bücher a împărțit evoluția economică după un fapt material și măsurabil, distanța care separă producătorul de consumator, lungimea drumului pe care-l fac bunurile de la producător la consumator, în următoarele etape: 1) Economia omului primitiv ; 2) Economia domestică închisă (economie fără schimb — producătorul este și consumator); 4) Economia satului; 5) Economia urbană, a orașului (economie cu schimb direct, cu producție pentru clienți) și 6) Economia națională (bunurile pentru a fi consumate trebuie să treacă printr-o serie de economii), care mai tîrziu s-a lărgit după propunerea lui Bernhardt Harms cu o a 4-a etapă, economia mondială (*Weltwirtschaft*).

Înainte de Bücher, marele economist socializant Rodbertus a luat drept criteriu pentru înțelegerea cursului evoluției fenomenelor economice, economia proprie ori de schimb, ajungînd astfel la economia antică — economia autonomă, care își satisface singură trebuințele ei.

Dar numai datorită lui Karl Bücher această teorie veche de peste 100 de ani a fost reluată, aprofundată și completată, utilizînd experiența popoarelor, făurind termeni tehnici simpli și pregnanți, deveniți populari.

Bücher a publicat teoria sa în anul 1876, într-o revistă obscură „Die Wage", de sub direcția lui Guido Weiss; ea a fost apoi puțin modificată în 1893, cînd a publicat șase conferințe sub titlul *Die Entstehung der Volkswirtschaft*. Prin faptul că el a renunțat la treapta de „Wirtschaft der Dorfgemeinschaft", incluzînd-o în treapta „die geschlossene Hauswirtschaft" — greșită includere — , căci economia satului nu poate fi în nici un caz cuprinsă în economia caselor din sat, care de altfel se deosebesc așa de mult unele de altele.

Ediţia a 2-a, apărută în 1898, a adăugat, pe lîngă acele 6 conferinţe, 3 articole, printre care *Der wirtschaftliche Urzustand*, care au dat naştere la o discuţie interesantă privitoare la sociologia primitivului, şi remarcabilele studii *Arbeitsvereinigung und Arbeitsgemeinschaft*. Ediţiile 12 şi 13 cuprind, sub titlul *Die Entstehung der Volkswirtschaft, Vorträge und Aufsätze*, două volume — vol. I (1919) şi vol. II (1920).

Cu teoria lui K. Bücher se ating teoriile de mai tîrziu ale lui Gustav Schmoller şi Werner Sombart.

Schmoller vorbeşte de „Stamm-Dorf-Stadt und Teritorialwirtschaft", iar Sombart de economii care lucrează pentru a-şi acoperi trebuinţele lor proprii de bunuri şi care sînt produsul unuia ori al mai multor lucrători *Gesamtarbeiter*, şi de economii care urmăresc cîştiguri. Dacă cele dintîi economii se numesc „Acoperiri de trebuinţe" (*Bedarfsdeckungswirtschaft*), cum ar fi *Geschlechtswirtschaft*, *Hauskommunion*, *Grundherrschaft*, *Dorfwirtschaft und Stadtwirtschaft*, cel de-al doilea tip de economii sînt caracteristice regimului capitalist înaintat, care urmăresc profitul (*Erwerbswirtschaft*).

Tuturor acestor teorii li s-au adus obiecţia că sînt abstracţii, care neglijează ori stau chiar în contrazicere cu adevărata realitate a fenomenelor economice, că apoi aceste trepte nu cuprind în dezvoltarea lor liniară numai epoci de ascensiune, ci de fapt şi epoci de stagnare ori chiar de catastrofale regrese.

În special economia orăşenească — după studiile făcute de Heinrich Sieveking (*Der Kaufmann im Mittelalter*, publicat în „Schmollers Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft", 52. Jahrgang, 1928), cărora le-a urmat comunicarea lui Fritz König făcută în Kiel cu privire la „perioada economică mondială în evul mediu" — a dovedit că noţiunea strîmtă a unei economii pur orăşeneşti este falsă, căci, prin mijlocul comercianţilor, în veacul al XIII-lea oraşele italiene, şi mai ales Genova, aveau legături întinse în tot timpul evului mediu nu numai cu ţările din Europa, ci şi cu cele din Asia şi Africa de nord. Mai ales că pe la jumătatea veacului al XIII-lea, în dorul puterii oarbe, domnia lui Genngis-han ajunsese din Rusia de sud pînă la China şi India. Veneţianul Marco Polo, care a trăit 24 de ani în Asia, este exponentul celebru al acestor legături. De asemenea, comerţul cu pînză în St. Gallen (Elveţia) a avut în evul mediu un adevărat caracter de comerţ mondial.

Totuşi, despre o profesiune ori o clasă de mari comercianţi nu poate fi vorba în evul mediu, cu toate cazurile izolate care nu fac decît să ilustreze regula.

În special cunoscuţii istorici G. v. Bellow (*Über Theorien der wirtschaftlichen Entwicklung der Völker, mit besonderer Rücksicht auf die Stadtwirtschaft des deutschen Mittelalters*, in „Historische Zeitschrift", LXXXVI, cap. 1) şi Ed. Meyer (*Die Sklaverei im Altertum*, Dresda, 1898, şi *Die Wirtschaftliche Entwicklung des Altertums*, în „Jahrbücher für Nationalökonomie", ed. 64, 1895, p. 1) au afirmat cu tărie că „treptele" evoluţiei

economice nu țin cont de multilateralitatea vieții economice, că comerțul nu a lipsit nici un stările primitive, avînd loc un schimb de mărfuri contra produse proprii, iar Ulrich Wilcker (în *Ostraka aus Ägypten und Nubien, ein Beitrag zur antiken Wirtschaftsgeschichte*, Leipzig und Berlin, 1899) întărește concluziile studiilor lui v. Bellow și Ed. Meyer, adăugînd că de o *Oikenwirtschaft*, în sensul lui Rodbertus-Bücher, „nu poate fi vorba în Egipt".

De altfel, însuși Bücher, care poseda un spirit autocritic și scrupulos foarte dezvoltat, a constatat că teoria sa privește mai mult popoarele din centrul și vestul Europei, iar că „treptele" formulate de el nu sînt numai economice, căci „raporturile între economie și societate sînt reciproce și că deci numai rar se poate cunoaște sigur ce este influență și contrainfluență (*Wirkung und Rückwirkung*). În felul acesta s-a renunțat la valabilitatea universală a teoriei.

În general, K. Bücher a răspuns la criticile aduse cu mult umor, spunînd autorilor lor că au dreptate, însă nu privesc de loc propriu-zis teoria sa, căci el a urmărit altceva, ce n-a fost sesizat de critică, și anume cercetările sale au avut de scop să descopere natura *logică* a treptelor de evoluție economică, care nu sînt a se confunda cu epocile istorice, de la care istoricul ia materia. A nu se confunda deci tipurile evoluției economice cu fazele ei de devenire istorică. „Istoricul—afirmă Bücher — nu poate să nu povestească ceea ce s-a întîmplat într-o epocă, în timp ce treptele teoreticianului urmăresc a caracteriza normalul, lăsînd la o parte fără nici o grijă tot ce este întîmplător".

Deosebirea care trebuie făcută între logic și cronologic a înlăturat, desigur, obiecțiile aduse de istoricii puri teoriei lui Bücher.

Eu însă mi-am exprimat față de colegii mei din seminarul lui Bücher două nedumeriri : atunci cînd în teoria sa Bücher vorbește de „*Volkswirtschaft*" m-am întrebat unde este poporul? ori se înțelege statul, care este numai o formă de organizare a poporului? Și, în al doilea rînd, dacă comparăm etapele economice ale unui popor cu alte etape ale aceluiași popor și cu etapele corespunzătoare ale altor popoare, ce ne învață aceste comparații? O regularitate dosebită de particular? — un esențial și un important deosebit de secundar?

Și atunci ce trebuie să se înțeleagă prin „normal"? regularitatea? ori esențialul? ori și una, și alta?...

Perioadele logic stabilite după lungimea drumului pe care-l fac bunurile de la producător la consumator este propriu-zis o constatare, nu o explicare ; un rezultat, și nu o destăinuire a secretelor vieții istorice.

Personalitatea lui Karl Bücher, cu toată rigiditatea lui aparentă și severitatea, care impunea distanță rece — membrii seminarului său după fiecare ședință avută se felicitau spunîndu-și : încă o ședință trecută—, m-a atras nespus de mult. De aceea, cînd am fost să aleg dintre profesorii de economie politică — ca materie de doctorat — între Stilda, ales de cei mai mulți care urmăreau un examen ușor, și între Bücher, sever și exigent, m-am oprit la acesta din urmă.

Primul meu contact cu profesorul Bücher a fost atunci cînd prof. Franz Eulenburg, care conducea preseminarul din care se alegeau cei mai buni pentru seminarul lui Bücher, nu m-a pus pe lista acestor „preferaţi" pe motivul că sînt psiholog — membru al Institutului lui Wundt —, şi nu economist, şi atunci Bücher a declarat : „Ei bine, tocmai pentru acest motiv îl vreau pe stud. phil. Gusti în seminarul meu, ca să-i infuzez o doză de realism".

Şi, într-adevăr, în seminarul lui Bücher am făcut o expunere amănunţită asupra chestiunii agrare în România, o lucrare despre economia stupăritului în veacul al XII-lea în Turingia, după documentele timpului, şi o excursie ştiinţifică într-una din pădurile universităţii unde se făceau cîteva experienţe de silvicultură...

La obiecţia mea, ocupat peste măsură cu redactarea tezei de doctorat, că am economia politică ca specialitate secundară (*Nebenfach*), Bücher a răspuns cu un surîs ironic şi bătîndu-mă amical pe umăr : „Für mich gibt es so was nicht" şi, de altfel, a adăugat, pentru dumneata, care te preocupă studii sociale, îţi va fi de folos şi vei păstra o bună amintire a „neplăcerilor" pe care le ai în seminar...

Trebuie să mărturisesc că, după Wundt, de la Bücher am învăţat ce este şi trebuie să fie ştiinţa socială realistă.

„Strada te va învăţa mai mult decît cărţile — obişnuia a-mi spune Bücher — dacă ştii să priveşti, să întrebi şi să-ţi ordonezi apoi observaţiile".

Dar mai tîrziu a adăugat : „Este un semn al educaţiei noastre că cineva se simte mai acasă la el pe Akropolis din Athena, ori pe Forum roman decît în locul său de naştere".

„Ca profesor — istoriseşte Bücher în *Memoriile* sale — am dat mai tîrziu, cu preferinţă, elevilor mei ca teme pentru « seminar » « raporturile economice ale localităţilor lor de origine » cînd veneau de la ţară şi găseam că teoriile generale se înţeleg mai bine, cînd s-au înţeles acele raporturi".

În aceste consilii privesc acum sursa îndepărtată a cercetărilor sociologice pe teren şi a sociologiei cotidianului, pe care cîteva decenii mai tîrziu le-am practicat sistematic cu elevii mei.

În 1919 a apărut la Tübingen volumul I al *Amintirilor vieţii* (*Lebenserinnerungen*) de Karl Bücher.

Pentru cine l-a cunoscut pe Bücher ca profesor şi cercetător, senin, totdeauna egal cu el însuşi, cu statura uriaşă, parcă era gata să înfrunte orice vijelie, cu ochii pătrunzători, întrebători şi adînc sfredelitori, *Amintirile* sale formează o mare revelaţie şi emoţionează profund prin sinceritatea lor.

Bücher a avut o viaţă agitată şi grea. În *Prefaţă*, autorul caracterizează volumul astfel : „Drumul lung de la fostul fiu de ţăran pînă la actualul profesor al Universităţii din Leipzig". Născut în Kisberg, în 1847, Bücher povesteşte cu nespus farmec viaţa şi obiceiurile de la ţară. Ca elev şi student a parcurs Damborn, Kadamar, Bonn, Hoppenheim, Göttingen, revenind iarăşi la Universitatea din Bonn ca profesor de *Evan-*

gelisationsarbeiten, în curioasa şcoală particulară, numită „International College" în Godesberg, apoi ca profesor de gimnaziu în Amsterdam şi Dortmund. Tot timpul a luptat din greu cu nevoile şi, mai ales, cu nesiguranţa, care a atins culmea cînd, neînţeles şi invidiat pentru succesul pe care-l avea faţă de elevi, a fost concediat. Şi atunci, în frigurile grijii pentru viitor, după ce elevii l-au ovaţionat, iar directorul şcoalei i-a declarat că dacă ar fi ştiut aceasta le-ar fi interzis riguros, cum a ajuns în camera sa, cu propriile sale cuvinte, şi-a pus capul pe masă şi a început să plîngă cu hohot („schwer in mich hinein schluchzen"), cînd a intrat în cameră gazda sa, care însă, continuă Bücher, „n-a putut să mă ajute şi a început şi ea să plîngă împreună cu mine". Scena este caracteristică pentru situaţia de desperare în care se afla Bücher în 1872.

Întîmplarea nenorocită din Dortmund i- adus însă noroc, căci Bücher a intrat în ziaristică, devenind redactor pentru partea comercială-economică a marelui ziar, de reputaţie mondială „Frankfurter Zeitung". Astfel, în mod rapid Karl Bücher şi-a creat un nume, mai ales că în acest interval a făcut cercetări însemnate asupra istoricului economic al oraşului Frankfurt a/M şi a făcut o remarcabilă ediţie în limba germană a lucrării savantului belgian Emil de Laveleye, *De la propriété et de ses formes primitives*, apărută în 1874. În 1875, la o şedinţă a Societăţii „Verein für Sozialpolitik", Bücher l-a cunoscut personal pe Laveleye şi s-a hotărît să-i traducă lucrarea, adăugînd însă 5 mari şi importante capitole noi, rezultate ale unor cercetări originale economice şi etnografice. De aceea lucrarea lui Laveleye, care cu drept cuvînt în ediţia germană *Das Ureigentum* se poate numi Laveleye-Bücher, nici nu este învechită, deşi se vorbeşte puţin de ea. Studiile comparate de constituţie agrară, proprietatea colectivă la popoarele aşa-zis primitive i-au deşteptat un deosebit interes lui Bücher pentru economia politică şi l-au hotărît să se dedice studiilor ei.

Pentru toată munca extraordinară desfăşurată de Bücher, atît pentru traducere, cît şi pentru publicarea cercetărilor sale proprii, cuprinse în *Das Ureigentum*, el nu numai că n-a primit nici un onorariu, dar a avut şi neplăcerea să renunţe a vizita expoziţia universală din Paris, din vara anului 1878, unde s-ar fi putut duce în exerciţiul funcţiunii de colaborator la „Frankfurter Zeitung", deci gratuit.

În sfîrşit, în 1881 Bücher îmbrăţişează cariera academică şi devine „Privatdozent" în München, amintind, cu acest prilej, în *Memoriile* sale cîntecul docenţilor cu refrenul: „Foamea este şi ea o putere" („Hunger ist auch eine Macht").

În 1882 este chemat la Universitatea din Dorpat — unde face cunoştinţă cu civilizaţia baltică, fiind profesor la o universitate germană din Imperiul rus —, în 1883 devine profesor la Universitatea din Basel pînă în 1890, apoi pînă în 1892 în Karlsruhe şi, în sfîrşit, în 1892 se termină, după propria expresie bine simţită a lui Bücher, „die unruhevolle Wanderzeit meines Lebens", existenţa sa capătă teren solid şi rămîne în

Leipzig tot restul vieţii sale, ca un profesor care, împreună cu Wundt şi Lamprecht, făcea celebritatea universităţii.

Simpla enumerare a localităţilor pe care elevul, studentul, profesorul secundar, ziaristul şi profesorul universitar Karl Bücher le-a parcurs este un exemplu de vagabondaj intelectual, caracteristic epocii în care a trăit. Este impresionantă mărturisirea lui Bücher că, de cîte ori schimba o localitate, îşi aranja de la început menajul, cumpărîndu-şi şi mobile noi...

În pelerinajul său academic, Bücher a lăsat urme adînci de activitate creatoare, care a deşteptat perspective noi ştiinţei sociale.

În Frankfurt a/M Bücher a întreprins cercetări întinse de statistică socială asupra oraşului, studii pline de învăţăminte asupra organizării sociale a unui oraş în evul mediu :

1) *Die Bevölkerung von Frankfurt a/M im XIV und Jahrhundert. Sozialstatistische Studien*, Tübingen, 1886, un volum de 736 de pagini ; o lucrare fundamentală, căreia i-au urmat 2) *Die Berufe der Stadt Frankfurt a/M im Mittelalter* (Bd. XXX, 3 der Abhandlungen der philosophisch-historischen Klasse der Königlich sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften, Leipzig, 1914) ; 3) *Frankfurter Amtsotkunden, herausgegeben und eingeleitet*, Frankfurt a/M 1915, şi 4) *Das städtische Beamtentum im Mittelalter*, Leipzig, 1915. Dar mai ales în Basel, Bücher şi-a dovedit în mod strălucit calităţile sale de savant-înţelept : printr-o concepţie nouă a istoriei ca ştiinţă a societăţii şi prin precizarea şi reducerea la limite juste a statisticii oficiale şi a recensămîntului practic.

La Universitatea din Basel era frumosul obicei ca, la promovarea doctoratului, decanul respectiv să ţină o cuvîntare ocazională, în care se referea la situaţia ştiinţei pe care o reprezenta doctorandul.

Cu ocazia unui doctorat în istorie, decanul de atunci, Karl Bücher, a ţinut o cuvîntare, care poate fi numită senzaţională, asupra adevăratului obiect şi a scopurilor ultime ale ştiinţei istoriei.

Bücher, în expunerea sa solemnă, pleacă de la faptul că cercetarea istorică va da totdeauna rezultate foarte slabe dacă, cum este cazul, se va întrebuinţa şi mărgini toată forţa cercetării numai asupra descrierii schimbărilor exterioare ale formelor de stat ori, în cadrul lor, ale acţiunilor prinţilor şi ale luptelor parlamentare. Căci, afirmă Bücher cu tărie, statul şi formele lui nu sînt decît organizări ale societăţii.

Iar noţiunea societăţii trebuie înţeleasă în manifestările ei : drept, limbă, religie.

În această noţiune a societăţii apare mult căutata insulă a ştiinţei moderne, deci şi istoria, ca ştiinţă, trebuie să-şi mărească obiectul de cercetare.

Deci, încheie Bücher cuvîntarea sa, pentru ortodocşii istorici, revoluţionari, istoria societăţii, aceasta trebuie să fie obiectul cercetării istorice.

După cum vedem, Bücher exprimă necesitatea unei ştiinţe a istoriei ca o sociologie a trecutului, mult mai clar decît Paul Barth, care a con-

ceput sociologia ca o filozofie a istoriei, şi mult mai clar decît Lamprecht. Cu ocazia unei convorbiri pe care am avut-o cu Bücher, dînsul şi-a exprimat părerea despre istoria „colectivistă" şi psihologizantă într-un mod foarte pitoresc. „Colegului meu Lamprecht — a zis Bücher —, îi place să picteze în albastrul cerului" („Mein Kollege Lamprecht beliebt ins Blaue zu malen").

Tot atît de importante, ca în privinţa ştiinţei istoriei, sînt observaţiile făcute de Bücher asupra ştiinţei observaţiei maselor, statistica, cu ocazia recensămîntului cu care a fost însărcinat să-l facă asupra cantonului Basel (vezi *Lebenserinnerungen*, 1919, p. 361 şi urm.).

Rezultatele recensămîntului s-au publicat în *Die Bevölkerung des Kantons Basel-Stadt am 1 Dezember 1888, im Auftrage des Regierungsrates bearbeitet*, Mit acht Karten. Basel, 1890, şi *Die Wohnungs-Enquete in der Stadt Basel vom 1—19 Februar 1889, im Auftrage des Regierungsrats von Karl Bücher*, Basel, 1891.

Cînd am studiat aceste două lucrări în seminarul lui Bücher, nu mi-am putut închipui că mai tîrziu eu însumi, în 1930, ca profesor la Universitatea din Bucureşti, am să prezidez primul recensămînt ştiinţific care s-a făcut în România.

Experienţa mea cîştigată atunci, în 1930, am avut satisfacţia să o găsesc şi în *Memoriile* lui Bücher (din 1919), în capitolul privitor la recensămîntul, condus de el în 1888.

„În cele mai multe cazuri—scrie Bücher — s-a ridicat îndoiala dacă viaţa adevărată, aşa de variată, poate fi prinsă complet într-o schemă de cîteva categorii" (Bücher se referă la categoriile recensămîntului). Şi după ce Bücher face unele obiecţii, ca observarea de masă să nu se supraevalueze, atrage atenţia totuşi că nu intenţionează să provoace neîncredere în lucrările statisticii oficiale, care este indispensabilă pentru spiritul modern.

Numai, continuă Bücher, la întrebuinţarea ei pentru scopuri ştiinţifice, să nu se uite că ea este numai o procedură foarte grosolană („ein sehr grosses Sortierungsverfahren") şi că rezultatele ei au o valoare condiţionată.

Şi Bücher încheie consideraţiile sale astfel : „În Basel, unde întreaga populaţie a luat cea mai vie parte la recensămînt, am simţit, ca directorul lui, cunoştinţa slăbiciunii şi limitelor lui, şi am cîştigat prin el nu numai o experienţă preţioasă pentru dezvoltarea mea ştiinţifică, ci m-am apropiat de populaţia oraşului pe care-l locuiam atunci, mai mult decît a fost posibil celorlalţi profesori ai universităţii. A cîştiga înţelegere pentru mediul cel mai apropiat este prima condiţie pentru o acţiune prosperă nu sumar pentru statistician, ci şi pentru economist".

Aş putea adăuga şi pentru sociolog.

Patruzeci de ani mai tîrziu, în cercetările de monografie sociologică conduse de mine, totdeauna s-au început lucrările cu un recensămînt propriu, după un plan stabilit, al populaţiei satelor şi oraşelor cercetate,

care forma cea mai bună introducere în procesul de cunoaștere a obiectului cercetat.

Planul pentru lucrările de recensămînt era astfel conceput ca să înlăture erorile obișnuite și fatale unor astfel de operații. Așa, bunăoară, cînd se declara ca profesiune „agricultor", se putea ușor constata, după chestionar, dacă aceasta era profesiunea adevărată, ori de fapt nu era ceea ce se numea profesiune anexă, cum ar fi văcăritul în satul Runc.

În privința controlului necesar al răspunsurilor, Bücher istorisește în *Memoriile* sale (p. 362) declarația comică a fostului director al statisticii din Baden, Freiherr von Hardeck, care, vorbind cu Bücher despre Baden a afirmat că este o țară de înaltă cultură, pentru că în localitatea Graben, de lîngă Heidelberg, s-au înregistrat nu mai puțin ca trei „proprietari de școli de călărit" (*Reitschulbesitzer*). Mare i-a fost uimirea directorului, cînd a aflat de la Bücher, că nu este vorba de instituții care dau lecții de călărie studenților, ci că „*Reitschule*" se numește în partea locului „*Karussell*"...

Acest fapt caracteristic l-a făcut pe Bücher să micșoreze valoarea atît de des întrebuințatelor rezultate ale statisticii profesionale.

Karl Bücher n-a lăsat opere sistematice, el singur a mărturisit că lucrările sale au fost *Gelegenheitsschriften*. Însă toate aceste lucrări au adus o notă nouă, originală, și stau între ele strîns legate prin nota socială care le unește.

Dacă în Dorpat a fost profesor de „geografie, etnografie și statistică", în Leipzig, la începutul lunii august, în 1892, ministrul cultelor din Saxonia i-a propus să cuprindă în cercul cursurilor și „știința societății" (*Die Gesellschaftswissenschaften*), tocmai avînd în vedere preocupările și cercetările lui permanent impregnate de „social". În istoria sociologiei, reprezentată prin savanți de știință socială, Bücher își va avea locul său de onoare. Ceea ce pînă acum nu se știe.

Analizele lui Bücher asupra diviziunii muncii au rămas modele de logică socială, mai ales deosebirea pe care o face între diviziunea modernă a muncii, care este de natură tehnică : *Arbeitszerlegung* (se mărește numărul mîinilor care lucrează la terminarea aceluiași produs) și între diviziunea muncii din evul mediu, care este specializarea sau diviziunea de profesiuni, creîndu-se noi specii de profesiuni prin deslipirea unor părți din domeniul producției).

În 1891 Karl Bücher a publicat una dintre cele mai bogate lucrări, din cîte există în literatura universală, în gîndiri și perspective pentru estetica socială, intitulată *Arbeit und Rhytmus*.

Bücher a întemeiat în Leipzig cel dintîi „Institut de presă", după modelul căruia apoi s-au creat în Berlin, München și pe lîngă alte universități, institute similare. Pentru lucrarea mea, apărută în Berlin la editorul Guttentag, despre *Grundbegriffe des Pressrechts*, cercetarea și studiul în aceste institute mi-a fost de cel mai mare preț.

În domeniul comerțului librăriilor și editurilor, Bücher a publicat lucrări fundamentale.

Iar în legătură cu fundarea „academiilor de comerț", în afară de universitate, ca și cu întemeierea în Dresda (în apropierea universității din Leipzig!) a unei universități, Karl Bücher și-a spus un cuvînt plin de greutate și care a fost ascultat.

În sfîrșit, Bücher a editat sociologia lui Albert Schäffler, ediție care sub o formă concentrată a revizuit postum întreaga sa operă sociologică.

În ziua de 16 februarie din anul 1927, Karl Bücher a împlinit 80 de ani. Cu această ocazie, revista „Zeitschrift für die geamte Staatswissenschaft" (al cărei director Bücher era de multă vreme) i-a închinat un număr special. Profesorul Eduard Spranger mi-a scris din Leipzig că, într-un consiliu de facultate, s-a întîlnit cu Wundt și cu Bücher și, pe cînd Wundt făcu o impresie excelentă, Bücher, care-și pierduse soția, nu mai era tipul mîndru, drept și sclipitor de inteligență, ci gîrbov și foarte abătut.

Împrejurarea a făcut ca în 1934, cînd mă aflam invitat de rectorul Universității din Leipzig, de decanul și profesorii facultății de filozofie la un dineu, oferit mie cu prilejul doctoratului *honoris causa* rer. pol. („*Doktor der Staatswissenschaft*") să asist la o scenă caracteristică. Ne aflam într-o atmosferă plăcută, cordială și, după dorința colegilor, povesteam amintiri din studiile mele în Leipzig. Tocmai vorbeam despre impunătoarea personalitate a lui Karl Bücher, cînd deodată apar pe ușă patru studenți, care s-au îndreptat direct, fără nici un act de politeță pentru cei prezenți, către rector și decan și-i roagă să întrerupă pentru puțin timp masa pentru a se retrage într-o cameră alăturată și a discuta o chestiune urgentă, ei trebuind chiar în cursul nopții să plece la Berlin. Eu am rămas perplex de această intervenție neuzitată pe vremea studiilor mele, asistența de la masă era consternată, iar rectorul și decanul, foarte contrariați, s-au scuzat față de mine că vor lipsi puțin timp, au părăsit locurile lor și au urmat pe studenți... După plecarea lor s-a făcut o tăcere impresionantă. Eu nu îndrăzneam să cer vreo lămurire. În sfîrșit, unul dintre colegi m-a lămurit: era vorba ca studenții să-și spună cuvîntul asupra succesiunii la catedra ocupată de Karl Bücher!

Această scenă m-a îndurerat mult, căci mă întrebam ce autoritate morală și intelectuală aveau studenții de a se pronunța asupra ocupării unei catedre pe care cu atît prestigiu a avut-o timp de decenii o personalitate ca Bücher.

Între timp, atmosfera dineului a devenit glacială, rectorul și decanul nu se mai întorceau — ceea ce a însemnat că discuțiile au fost controversate—, și, cînd am propus ca să ne rîdicăm de la masă, pe motivul că era tîrziu (ceea ce nu era cazul) și eu aveam a doua zi de ținut o prelegere, în sfîrșit, au apărut rectorul și decanul, cu fețele îmbujorate și foarte jenați față de mine!

Așa am făcut cunoștință cu universitatea de tip nou a regimului.

Figura lui Karl Bücher mi-a devenit însă și mai vie, căci el a fost unul din puținii, care mi-a dat, la vîrsta tînără a îndoielilor, curaj la muncă,

îndemn de probitate intelectuală, învățătura că a fi erudit nu înseamnă a fi închis între cărți.

Realismul sociologic pe care l-am practicat mai tîrziu prin cercetările pe teren cu studenții mei se datorește lui Wundt și Bücher (și nu, cum s-a afirmat mai tîrziu, lui Le Play).

3.9. UN EXAMEN DE DOCTORAT LA ÎNCEPUT DE VEAC ...

Acești trei mari corifei ai științei sociale — Wundt, Lamprecht și Bücher — erau cunoscuți ca foarte exigenți la examenul de doctorat. De aceea candidații la acest examen, și mai ales străinii, își găseau un refugiu mult mai comod la alți profesori.

Eu am ales însă pe toți cei trei profesori temuți și ocoliți de candidații pentru examenul de doctorat, pe Wilhelm Wundt, specialitate principală, pe Karl Bücher și Karl Lamprecht, specialități secundare, spre mirarea unor colegi amabili, care făceau „pariuri", ca la curse, dacă voi trece examenul ori nu...

Pe mine mă atrăgeau însă tocmai îndrăzneala și evitarea unei banale examinări.

Așa se explică că, deși membru activ al Institutului de psihologie experimentală, am luat ca subiect de teză o problemă capitală a psihologiei sociale, a eticii și a sociologiei : *Egoismus und Altruismus*, cu subtitlul programatic *Zur soziologischen Motivation des praktischen Wollens*.

Mi-au rămas adînc întipărite în minte și încă astăzi foarte vii două scene.

Prima, cînd, pătruns de o mare emoție și timiditate, am intrat în cabinetul lui Wilhelm Wundt din institutul său pentru a propune subiectul tezei, care nu era de natură de psihologie experimentală individuală, ci de psihologie experimentală socială.

Cunoscînd prea bine vechile preocupări ale profesorului Wundt de „Völkerpsychologie", n-am rămas prea surprins că el a admis fără nici o obiecție acest subiect, recomandîndu-mi ca să utilizez cît mai mult experiența popoarelor cuprinsă în materialul etnografic. Ceea ce imediat am făcut, punîndu-mă în contact cu prof. Fr. Ratzel (autorul celebrelor cărți *Anthropogeographie* și *Politische Geographie*) și cu directorul Muzeului etnologic „Grassimuseum", Prof. Weule (autorul lucrării care purta titlul semnificativ *Die Kultur der Kulturlosen*).

A doua scenă remarcabilă pentru calitatea mea de cand. phil. a fost prezentarea, cu o emoție și mai puternică, a manuscrisului lucrării mele. Știam că prof. Wundt făcea favoarea pentru membrii institutului său de a citi lucrarea de doctorat, înainte de a fi prezentată oficial decanatului, pentru a face eventual revizuirile necesare. Aflasem însă că, în ajun, teza colegului meu de institut, Salvadore Tridapale, care, elegant,

cu barbă neagră şi buze roşii, nu uita cu multă curtoazie zilele de naştere ale membrilor familiei profesorului pentru a le trimite flori şi felicitări — ceea ce făcea ca să fie invitat mai des la dineurile oficiale decît noi, ceilalţi—, teză care avea ca titlu despre *Einfühlung*, a fost respinsă de profesor, ca insuficientă...

Şi atunci, mă întrebam cu îngrijorare, dacă aceasta s-a întîmplat cu teza lui Salvadore Tr., ce va fi oare cu a mea? Cu aceste sentimente am intrat în cabinetul lui Wundt.

Profesorul mi-a spus să viu după o săptămînă după rezultat.

O săptămînă de mari frămîntări şi agitaţii. Eu găseam lucrarea incompletă faţă de marile probleme pe care problema — aşa cum am pus-o eu — a egoismului şi altruismului le provoca, şi care cuprindeau întreaga structură a ştiinţelor sociologiei, eticii şi politicii.

Deşi Felix Krueger mi-a obiectat, după cum am spus, că lucrarea mea ar avea ca teză de doctorat un singur mare defect, anume că ar cuprinde prea multe idei.

În sfîrşit, după o săptămînă m-am prezentat cu cea mai mare emoţie, însă cu mult curaj, pentru a afla verdictul, aşteptînd sau respingerea totală a lucrării, sau modificări şi adaosuri.

Prof. Wundt însă mă întîmpină de la început cu regretul că nu mai apare revista, condusă de el „Philosophische Studien", căci atunci ar publica acolo lucrarea mea, însă în schimb îmi va da o scrisoare de recomandaţie pentru profesorul Paul Barth, care conducea cea mai veche revistă de filozofie, „Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie und Soziologie". În timp ce Wundt scria scrisoarea, mă întrebam : cum, într-adevăr nu mi se cer modificări, tăieri, adaosuri?...

Wundt, cum a terminat scrisoarea, mi-a înmînat-o şi m-a felicitat.

Şi atît!

Mai tîrziu Wundt mi-a dat *proprio motu* o a doua scrisoare, tot de recomandaţie, de astă dată însă pentru ocuparea catedrei de sociologie şi etică, vacantă la Facultatea de litere şi filozofie de la Universitatea din Iaşi.

Am ieşit din cabinetul prof. Wundt avînd parcă aripi, cu sentimentul triumfului. Prin culoarele institutului mă aşteptau colegii din institut, curioşi să afle... noutăţi. Unii s-au bucurat, alţii s-au mărginit să spună, cu oarecare ironie maliţioasă : ei, să vedem oralul, căci, pe lîngă Wundt, ca examinatori mai sînt temuţii Bücher şi Lamprecht, care aveau să-şi spună cuvîntul lor! Deci, încheiau aceşti binevoitori colegi, să aşteptăm oralul.

A doua zi m-am dus la Paul Barth cu scrisoarea profesorului Wundt.

P. Barth era un savant cu o vastă cultură clasică, care se asemăna mult cu famulus Wagner din *Faust*. Scria cu multă erudiţie, fără originalitate, chiar atunci cînd făcea critică personală. Cînd vorbea, parcă îşi îneca cuvintele. Ca student l-am vizitat acasă de cîteva ori, căci aveam admiraţie pentru curajul său de a adăuga la titlul veneratei reviste „Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie" şi cuvîntul „und Sozio-

logie", atunci cînd la universitate nu se preda această ştiinţă şi cînd, în general, era considerată ca superfluă ori ca o materie preferată a diletanţilor.

El însuşi, Barth, profesor extraordinar, ţinea curs de istoria filozofiei greceşti, după izvoare, în faţa unui auditoriu foarte redus.

Dar sociologia era pentru el identică cu filozofia istoriei, cum reiese din erudita sa lucrare *Philosophie der geschichte als Soziologie*, apărută în două ediţii şi numai cu volumul I, cuprinzînd expunerea tuturor doctrinelor în materie (al doilea volum unde trebuia să expună autorul partea sa constructivă n-a apărut).

Prof. P. Barth, cînd mă primea ca stud. phil., binevoia să mă ţină la distanţă, cu aere de protector şi diriguitor al studiilor mele.

După ce a citit scrisoarea elogioasă a lui Wundt, şi-a schimbat deodată atitudinea şi, numindu-mă „collega" (deşi nu eram încă doctor, fiind în preajma examenului oral), mi-a spus cu o căldură deosebită că, deşi nu cunoaşte manuscrisul, faţă de recomandaţia lui Wundt, va publica negreşit lucrarea în fruntea a două numere consecutive ale revistei pe care o conduce.

Dar mai mult încă, luîndu-mă foarte amical de braţ, m-a condus în două camere alăturate, care erau pline cu cărţi din plafon pînă-n podele, cărţi venite din toată lumea, apărute recent, în toate limbile, trimise special pentru a fi recenzate şi prezentate critic publicului filozofic mondial.

Arătîndu-mi acest enorm material ştiinţific, Barth m-a invitat să aleg orice carte vreau pentru a o recenza, spunîndu-mi în acelaşi timp, sub o formă insinuantă, ca să-i dau voie să mă considere printre colaboratorii permanenţi ai revistei.

Am ales pentru moment patru lucrări.

Iată-mă intrat în publicistica filozofică ştiinţifică germană sub două feluri : ca autor constructiv şi ca critic.

Aveam toate motivele să fiu mulţumit.

Mă aştepta acum examenul oral.

După uzanţa academică, candidatul era obligat să facă fiecărui profesor examinator cîte o vizită de curtoazie în frac.

În ziua cînd, în frac, eram gata să plec, pe la orele 12, pentru aceste vizite, am observat în pensiunea unde locuiam o mare rumoare. A fost de ajuns ca o doamnă engleză să mă vadă, pentru ca să cheme pe toţi conaţionalii ei din pensiune, de ambele sexe, care m-au înconjurat, spunîndu-mi că sînt veseli să admire cazul rar al unui om în frac la orele 12, cînd, după obiceiul englez, purtarea fracului nu era permisă înainte de orele 6 după-amiaza. M-a amuzat scena, care mi-a dat dovadă de tăria obiceiurilor anglicane.

La Wundt, vizita a fost o plăcere, pe Lamprecht nu l-am găsit acasă, în sfîrşit Bücher, de curînd ales rector al universităţii, foarte amabil, mi-a spus că şi el trece prin anumite friguri academice, avînd a pregăti discursul său de rectorat, pe care încă nu-l începuse, deşi, după spusele sale,

„lumea aşteaptă de la mine o cuvîntare substanţială" (ceea ce de altfel a fost cazul, discursul rectoral apărînd ca o lucrare remarcabilă, sub titlul *Alte und neue Aufgaben der deutschen Universitäten*, Rektoratsrede, 31 Oktober, 1903).

De altfel, adaugă Bücher, noi sîntem bune cunoştinţe, căci v-am observat regulat la cursurile mele (vara la orele 7 dimineaţa !) ; pe de altă parte cunosc şi activitatea dumneavoastră din seminar.

Examenul oral a trecut repede, fiecare examinator avînd înaintea sa referatul lui Wundt asupra lucrării mele, însă a fost foarte obositor, mai ales datorită faptului că la Bücher şi Lamprecht a fost un examen colectiv, astfel cînd nu răspundea vreun candidat care avea economia politică şi istoria ca *Hauptfächer*, îmi revenea mie să răspund în locul lor, care aveam doar aceste materii ca *Nebenfächer*.

Rezultatul examenului total s-a notat *cum laude*, în ciuda colegilor care prevesteau o înfrîngere.

Istovit, obosit, am petrecut o seară liniştită şi de reculegere cu singurul meu prieten pe care-l aveam, cu Conny.

Dar cine era Conny?

3.10. CONNY: PRIETENIE. IUBIRE

La 19 ani posedam o enormă aviditate de a simţi şi cunoaşte. Eram în căutarea totalului vieţii, în sensul goethean al cuvîntului: „Alles zu seiner Zeit".

Eram aspirant nu numai la a stăpîni cît mai multe ramuri de ştiinţe ale societăţii şi omului, dar şi la iubirea şi prietenia lor, în cadrul programului vieţii, de la care n-am deviat un minut şi care era primatul muncii de desăvîrşire spirituală, considerat ca scopul cel mai înalt al existenţei şi care m-a apărat de mari primejdii.

Eram însetat de un ideal de femeie, însă nu cu sentimente extatice şi nici în goana pentru plăceri estetice ori pentru plăceri vulgare, ca un speculant al snobismului feminin, ci pentru valoarea persoanei iubite.

Iubirea, marea forţă de înnobilare a omului, m-a învăţat să cunosc mai bine natura, muzica, arta, cunoştinţa şi omul.

N-am cunoscut revolta simţurilor — am fugit de servitoarele lui Venus vulgivoga — şi nici violenţa furtunilor sentimentale ori bucuria naivă a unor fericiri imaginare — sur un lit de roses, deşi am apreciat cîteodată deviza poetului : „Der Kluge klug genug gewesen, nicht klug zu sein".

A fost o mare fericire şi un nepreţuit privilegiu al vieţii că am întîlnit la vîrsta tuturor enigmelor şi perspectivelor un adevărat înger tutelar al vieţii mele de studii, care a avut cea mai binefăcătoare influenţă asupra mea şi a contribuit în mod covîrşitor la formarea şi dezvoltarea concepţiei

mele de viață. Am întîlnit pe fiica fostului preot anglican din Leipzig, care în același timp jucase și un rol diplomatic, fiind centrul coloniei engleze din orașul Leipzig și din împrejurimi.

Se numea Constance Skinner — Conny ! — profesoara vieții tinereței mele, prin care femeia, iubirea și prietenia și-au făcut intrare în adîncul vieții mele. Cea mai bună definiție a ei poate fi cuprinsă în cuvintele poetului :

„Corps feminin,
Cœur d'homme,
et Testa d'ange".

La Bruyère, ch. III. „Les Femmes". „Je vous souhaite d'être fille, et une belle fille, depuis treize ans jusqu'à vingt deux, et, après cet âge, de devenir un homme".

Conny a întrunit meritele ambelor sexe.

Nu era frumoasă, dar avea ceea ce valorează mai mult ca frumusețea, farmecul, gustul și sensul pentru frumusețe și calitatea de animatoare pentru valorile superioare ale vieții.

Cu părul ei auriu luminos, cu expresia feței senină, totdeauna veselă, amabilă, cu farmecul mișcărilor — expresia sufletului ei frumos —, ființa ei forma o armonie pură, radioasă de vitalitate, încredere și afabilitate.

Conny a fost născută artistă a vieții, cea mai plină de grație din cîte prietene am cunoscut, avînd geniul și poezia amiciției. Cu un devotament fără limită, ea nu cerea nimic, gata însă a da orice și capabilă a trăi lucrul meu, cînd mă pregăteam cu înfrigurare morală și cu suferințe fizice pentru profesiunea dificilă de savant.

Pentru întîia oară am simțit adevărata iubire și adevărata amiciție în forma sufletească care așa de plastic și admirabil s-a numit sintetic : *amitié amoureuse*.

Conny era tipul feminității engleze. În caracterul ei de independență se observau trăsăturile caracteristice engleze.

Am petrecut în diferite rînduri și mult timp împreună cu foarte distinsa ei mamă, o venerabilă bătrînă, care în gesturi și îmbrăcăminte nu uita niciodată că a fost soția preotului anglican. Și atunci am putut să constat mai de aproape nota psihologică a poporului englez, care se reflectează în fiecare membru al lui, indiferent de unde locuiește.

Orice mișcare a istoriei nu are decît un scop pentru un englez, mărirea Angliei, în afară de acest scop nu există decît vidul și neantul. De aceea pentru familia Skinner, care locuia în Leipzig, germanul din Leipzig era un „*foreign*".

Englezul de ambele sexe, cu toată politețea și amabilitatea și cu cele mai bune forme de civilitate, nu ia în considerație simțirile, sentimentele și punctele de vedere neengleze, decît sub prisma conștiinței superiorității sale, care, în orice împrejurare, trebuie să se afirme *coûte-que-coûte*.

Îmi vin în minte două scene :

Hotărîsem, noi trei, mama lui Conny, Conny și cu mine, să facem o

excursie pe malul frumos împădurit al mării de Ost din Lohme, din încîntătoarea insulă Rügen, unde ne aflam. Nu a trecut mult timp şi a început să plouă. Cum cerul era foarte încărcat cu nori, cu perspectivă chiar de furtună, am opinat să ne reîntoarcem, pentru a evita celor două doamne neplăcerile unei vremi pentru care nimeni din noi nu era echipat cu haine corespunzătoare. Abia am emis însă această părere justificabilă, şi deodată mama lui Conny mă opreşte, mă măsoară cu aer de sfidare şi-mi zice foarte energic și sentențios : ,,englezul nu merge niciodată înapoi !''

A fost o superbă lecţie de psihologie anglicană.

Am înţeles atunci, prin acest incident banal și fără importanță, în ce constă marea superioritate a tenacităţii politicii engleze în lume.

Fireşte, cum am prevăzut, după cîteva minute s-a dezlănţuit furtuna şi ploaia torențială prezisă de mine, suportată însă de doamnele engleze cu mult curaj şi fără nici un regret că n-au urmat sfatul meu.

A doua amintire. Am invitat pe Conny să facem împreună o plimbare pe mare cu barca, mai ales că de pe mal marea părea extrem de liniştită ca un lac.

După ce am străbătut astfel cîteva sute de metri de la mal, încîntat că pot arăta prietenei mele talentul meu de a vîsli, deodată apar valuri din ce în ce mai mari şi mai amenințătoare, neştiind că valurile liniştite din preajma malului prevesteau valuri agitate şi chiar furtunoase la oarecare depărtare de el.

Promenînd privirile asupra valurilor, am încercat cu mult curaj să le înfrunt, însă, vai !, furia lor nu avea margini, barca scîrțîia de loviturile lor, un val mai îndrăzneț a inundat-o chiar, curînd valurile luau proporția munților, așa că mi se părea naufragiul inevitabil.

Am propus să chemăm în ajutor pe vreun pescar, care nu se afla departe de noi.

Conny însă s-a opus energic, zicîndu-mi că englezul găseşte nedemn de el de a nu lupta cu mijloacele lui proprii și, văzîndu-mă pe mine obosit și aproape epuizat, a încercat să mă ajute la vîslit. Însă fără nici un succes !

Atunci, văzîndu-mă neputincios şi cu barca tîrîtă ca o frunză în mijlocul mării furtunoase, împotriva consemnului lui Conny, am strigat la pescarii din jur, şi, minune, unul din ei, pare că-l văd, cu părul zburlit şi privirea sălbatică, se apropia de noi, intră în barca noastră și, cu experiența sa obişnuită de pescar, numai prin cîteva vîsliri puternice a devenit stăpînul valurilor, le-a dominat complet, aşa că ne-a dus cu o desăvîrşită siguranţă la mal. Acolo ne aştepta aproape toată populaţia din Lohme, care urmărea de departe spectacolul luptei noastre cu valurile.

Printre aceşti curioși se afla în primele rînduri şi mama lui Conny, care mi-a aruncat priviri pline de reproşuri că n-am fost capabil să aduc singur la liman pe fiica sa, care era doar o engleză. . .

Conny reprezenta tipul feminităţii anglicane nu numai prin încrederea în forțele ei proprii şi care, vie, electrică, generoasă, cu farmecul dulce al umorului suporta cu mare răbdare greşelile semenilor, uitîndu-le repede,

cu un mic aer de protecție, dar și prin faptul că era plină de superstiții și de prejudecăți, aducătoare de neplăceri și dezastre... Astfel, dacă în calea ei trecea vreo pisică pe dinainte, nu mai continua drumul sub nici un chip! Evita tot ce era nr. 13! Iar atunci cînd am cerut înscrierea într-un club, care avea drept scop tocmai cultul numărului 13, am fost insistent solicitat de întreaga familie să renunț la acest gest nenorocit!

Allier a avut toată dreptatea cînd a găsit că omul cel mai modern și aparținînd celei mai înaintate civilizații este de fapt tot atît de superstițios ca și primitivul.

În timpul pregătirii tezei mele de doctorat, foarte surmenat, am părăsit orașul Leipzig pentru o localitate care se afla la jumătate de oră depărtare cu rapidul, numită Naunhof. Naunhof era un loc favorit de refugiu pentru intelectualii din Leipzig (în vila unde locuiam, „vila Anna", venea o dată pe săptămînă un Oberlehrer pentru odihnă) și înconjurat de păduri mari oferea o liniște binefăcătoare nervilor.

Prof. Bücher, ca rector, cînd a aflat unde locuiesc, mi-a comunicat la o ședință de seminar, surîzînd, că am un domiciliu ilegal pentru un student care, conform statutului universității, trebuie să locuiască în oraș, totuși a adăugat privindu-mă prietenește că se poate face o excepție pentru un candidat la doctorat, neurastenizat!

Atunci, în Naunhof, Conny mi-a dat încredere în mine, un ajutor neprețuit de prietenă și soră, ajutîndu-mă să înfrunt dificultățile cîteodată foarte penibile ale sănătății, ca și marile griji spirituale de care eram cuprins cu redactarea definitivă a tezei.

Conny mi-a transcris-o caligrafic, numind cu umorul ei caracteristic foile cu greșeli la transcriere din cauza termenilor tehnici filozofici și pe care, după ce le scria din nou, le rupea: „*Kranke Blätter*".

În seara cînd am sărbătorit trecerea examenului de doctorat, cu drept cuvînt i-am adus lui Conny mulțumirile mele recunoscătoare pentru că a contribuit la rezultatul lui bun.

Dar Conny nu mi-a ajutat numai ca să am condițiile necesare de liniște și sănătate pentru a crea lucrarea de doctorat, dar mi-a supus reflecțiilor mele — în strînsă legătură cu problemele tezei — două probleme, pe care nu le-am putut trata în lucrare, pentru a nu o face prea voluminoasă.

Sînt problemele iubirii și amiciției, probleme mari ale unor fenomene sufletești foarte complexe, care-ți dau bucuria că trăiești, intensificare și o adevărată sărbătoare a inimii și a sufletului.

Experiența vieții mi-a oferit un bogat și variat material experimental, cuprinzînd bărbați și femei de diferite naționalități, sub formă individuală și colectivă. Problemele au rămas probleme permanente de studiu pînă astăzi, cînd scriu aceste rînduri, prin însăși experiența multilaterală pe care mi-a oferit-o viața.

În Berlin, poloneza Sophie Remanofsky, în Leipzig engleza Constance Skinner, apoi iarăși, revenit în Berlin, maghiara după tată, germana după mamă, Elsa von Liszt.

În sfîrşit, românccele Marthe Stroici şi Elena Militineanu.

În Berlin, prietenia cu o familie a profesorului Franz von Liszt, cu o echipă, alcătuită dintr-un francez, născut în Alexandria şi cetăţean elveţian : Ernst Delaguis, dintr-un german prusian Bleck, ceh Ottokar Tesar și austriac Gutherz, prietenie cu fratele meu şi cu Vasile Pârvan, pe lîngă atîtea alte forme secundare de aşa-zise ,,prietenii'', întîlnite în viaţă, mi-au impus studiul naturii şi diverselor forme ale iubirii şi prieteniei.

Cuvintele ambigue, cu semnificații diferite și cu raporturi variate între ele şi viaţa socială.

Ce este iubirea? Ce este prietenia? Poate fi vreun raport între ele? Și care anume? Și cînd? Și pentru ce?

4. ARTELE

4.1. MUZICA

În epoca studiilor mele intense, arta sunetelor a exercitat o mare şi binefăcătoare dominare asupra mea.

Nu am fost specialist în materie de armonie, de contrapunct, de orchestraţie ori de compoziţie. Am evitat chiar ştiinţa tehnicii muzicale. Greşit gîndea prietenul meu Zarifopol (doctor în filozofie franceză de la Universitatea din Halle) că cine nu execută muzica — ceea ce el o făcea destul de mediocru — nu este decît „snob”, dacă simte necesitatea a o asculta.

Iată, pentru mine muzica n-a fost un divertisment, ci o necesitate spirituală şi sufletească superioară.

M-am lăsat confundat direct în melodiile lui Bach ori Beethoven, care-mi dezvăluiau adevăruri pe care nu le găseam în cărţi şi care dormeau în sufletul meu.

Muzica a fost pentru mine un mijloc de cunoaştere. Muzica mi-a oferit cele mai senine sărbători ale sufletului, dar în acelaşi timp şi ale spiritului. Niciodată n-am simţit mai intens starea de suflet a religiozităţii pline de avînturi sublime, care a dat existenţei un profund sens, omul devenind beat de Dumnezeu, cum ar spune Spinoza.

Existenţa poate fi mediocră, meschină, plină de dificultăţi, niciodată însă sufletul nu va fi secătuit dacă el vine în contact cu sursele inepuizabile ale muzicii, care creează bucurii liniştitoare şi întăritoare în lungul propriei ei suferinţe.

Dar muzica mi-a dat şi puternice imbolduri şi stimulări pentru cunoaştere, pentru că ea mişcă direct şi nu formulează, ca limba, şi are o putere asupra vieţii, antrenînd, exaltînd. Fără obiect totuşi muzica este capabilă a da în cîteva măsuri pline de freamăt o imagine a universului şi a umanităţii.

De aceea pentru mine sala de concerte a fost o sală de cunoaştere, completînd sălile de curs. Am găsit formulări de probleme la concerte pe care nu mi le dădeau bibliotecile, căci muzica întotdeauna mi-a înflăcărat sentimentele şi mi-a stimulat raţiunea. Am simţit totdeauna că muzica este o forţă morală şi un vehicul al gîndirii, care creează libertatea şi voluptatea spirituală. Mă gîndesc cu emoţie la efectele muzicii ascultate (muzica dramatică, religioasă, profană, de concerte, de cameră, ale orchestrei ori ale virtuoşilor), care se ţineau la un nivel spiritual aşa de înalt, că nici o raţiune nu se putea apropia.

Am simţit atunci ceea ce se numeşte printr-un cuvînt, de cele mai multe ori pretenţios şi fără cuprins, ce este fericirea.

Muzica, fiind cea mai interioară, este şi cea mai universală dintre arte.

Ea este o operă socială. În cea mai mare sală ocupată de oameni, care îţi sînt indiferenţi şi pe care nu-i cunoşti, nu te simţi totuşi singur.

Muzica eliberează pe om de mizeriile vieţii, provoacă şi întăreşte amiciţii. Prietenia mea cu Elsa von Liszt s-a dezvoltat la concertele pe care le frecventam împreună.

Este cunoscut că un anumit general-dictator a ordonat ca în zori de zi, cînd se duc oamenii la serviciile lor, la radio să se cînte tot felul de marşuri (ceea ce, cum era de aşteptat, n-a şi reuşit pe motiv că marşurile militare nu inspiră „civililor'' avînt, ordine, disciplină).

În schimb, un mare industriaş mi-a comunicat că succesul activităţii sale zilnice se datoreşte în bună parte şi faptului că începea ziua cu discuri din simfoniile lui Beethoven.

Formaţia mea muzicală o datoresc exclusiv şederii mele în Leipzig. În primul rînd concertele de la celebra Gewandhaus, faimoasa sală de concerte (în cartierul din jurul Gewandhaus am locuit, în Schwegerinstr., deasupra mea avînd un mare şi somptuos apartament scriitoarea de origine bulgară Elsa Arsenief, inspiratoarea sculptorului Max Klinger, pe care-l vedeam adesea intrînd şi ieşind din acel apartament). Şi apoi cunoscutele în toată lumea concerte Bach din Biserica unde el a funcţionat, Thomaskirche.

La Gewandhaus am avut privilegiul să cunosc pe cel mai mare dirigent al întregii lumi, Arthur Nikisch, sub a cărui conducere am ascultat toate marile talente ale timpului : Iosiph Ioachim, Bronislaw Hubermann, Willy Burmeister, Kubelik, Pablo de Sarasate, Eugene Isaye, Fritz Kreisler, Anton Rubinstein şi atîţia alţii. O personalitate impozantă.

Am cunoscut acele secunde pline de farmec, cînd Nikisch se afla la pupitru înainte de a pune în funcţiune cea dintîi lovitură de tact a baghetei.

Privirea visătoare, care în aceste secunde se îndrepta spre orchestră, precum şi energia care, ca un curent electric, se transmiteau deodată orchestrei şi publicului.

Neuitatele amintiri ale voluptăţii şi ale fiorurilor trăirii muzicale devin atît de vii în acest moment !

În 1889, dirigent al concertelor simfonice din Boston, în 1895 Nikisch a devenit conducătorul renumitelor „Gewandhauskonzerte'', iar mai tîrziu şi directorul Operei din Leipzig.

Cîţiva ani după stabilirea lui Nikisch în Leipzig am venit şi eu, ca tînăr student, unde am întîlnit apogeul concertelor simfonice şi n-am lipsit de la nici unul din ele, profitînd de avantajele care se făceau studenţilor pentru intrarea în sală. L-am ascultat mai tîrziu dirijînd pe Nikisch la Berlin. Ce deosebire totuşi. Acest genial dirijor în Leipzig a avut o rezonanţă cu totul superioară aceleia din Berlin. Pentru ce? Pentru că la Berlin era alta calitatea masei de ascultători ca la Leipzig. La Berlin,

această masă era alcătuită în majoritate din snobi localnici ori din străini, care veneau mai mult pentru a fi prezenţi la un concert dirijat de marele Nikisch, în timp ce în Leipzig ascultătorii erau omogeni, formaţi din oameni care din generaţie în generaţie aveau locurile lor rezervate, veneau din curată pasiune pentru muzică şi aveau o cultură muzicală aprofundată.

Cînd am fost introdus într-o familie veche, Fleischer, de librari în Leipzig, prima întrebare ce mi s-a pus a fost : din ce instrument ştiu a cînta !

Desigur, pentru un tînăr sociolog experienţa raportului dintre şeful de orchestră şi cele două mase de ascultători din Berlin şi Leipzig era plină de sugestii, relativ la raportul dintre şef şi masă.

Nikisch dirija minunat de liniştit, evitînd orice mişcare de prisos, însă în acelaşi timp aşa de surprinzător de puternic, plin de stăpînire de sine, sigur şi energic, aşa că părea că propriu-zis nu dirijează, ci era prins în mrejele unei vrăji pline de farmec.

Cînd dirija Nikisch, aproape nu se observa dirijorul, care nu se ostenea să atragă atenţia asupra sa şi totuşi se simţea că numerosul personal al orchestrei se supunea ca un instrument docil în mîinile acestui maestru excepţional.

Acestui om, care încarna cea mai înaltă realizare muzicală a timpului, îi datoresc cultura mea muzicală şi cele mai curate desfătări sufleteşti şi spirituale, — el mi-a deschis uşile pentru a intra în sanctuarul cel mai scump şi profund al muzicii.

Într-o zi, trecînd în drumul meu spre universitate pe lîngă o biserică, am văzut foarte multă lume adunată în faţa ei, grăbită şi cu un aer grav a intra într-însa.

Am intrat şi eu de curiozitate. Mi s-a relevat atunci o muzică care m-a cucerit şi mi-a dat unul din elementele esenţiale ale sentimentului meu spiritual pe lîngă universitate şi Gewandhaus. Muzica era de Johann Sebastian Bach, iar biserica se numea Thomaskirche, unde Bach a avut funcţia de mare cantor.

Devenisem un „Thomann", adică săptămînal, nelipsit, cu evlavioasă conştiinciozitate asistam la mottetele şi cantatele, care se desfăşurau în biserica lui Bach.

Nu mă duceam pentru a mă instrui muzical, ci pentru a satisface o imperioasă trebuinţă personală de a contribui la echilibrarea sufletului meu.

Ascultată în cadrul cel mai potrivit, în biserică, muzica lui Bach era plină de farmec, de căldură şi exprima viaţa interioară, liniştită şi senină, creată în atmosfera rugăciunilor zilnice ale comunităţii evanghelice din Biserica lui Thoma.

Muzica lui Bach nu este o muzică severă şi îngheţată, ci plină de o admirabilă viaţă, cu mîniile, bucuriile şi senzualitatea sa, ea este o muzică socială, care a practicat cultul comunităţii, chemînd întreg poporul să cînte, şi nu o muzică sentimentală, individualistă, cum era muzica tumultuoasă a răzvrătitului Beethoven.

— Er ist kein Bach, er ist ein Meer.

O mare care nu se poate cuprinde cu ochii și nici da de fund, fiind așa de profundă.

Bach a fost onoarea timpului său și a rămas o glorie mondială. Beethoven a rămas un Jupiter olimpian, iar Bach un sfinx, cu surprize perpetue și cu un neprevăzut etern.

Pe lîngă cantatele și mottetele ascultate la Thomaskirche, în afară de biserică, la Gewandhaus — numită catedrala muzicii — , am ascultat cele 6 concerte *Branderbourgeois*.

Muzica lui Bach făcea legătura cea mai strînsă între cele două mari instituții muzicale, unice în lume.

Concertele dedicate margrafului Christian von Brandenburg sînt cele mai tipice exemple de muzica colectivă, pe care o practica Bach, care permitea a găsi echilibrul diferitelor sonorități și a asigura unitatea stilului între diferiți soliști.

Ca membru al Institutului de psihologie al lui Wundt, unde participam regulat la experimentele psihologice, mă interesa în cel mai înalt grad capodopera de inspirație a celor 6 concerte prin care Bach se amuza a experimenta combinația neuzitată pînă la el a ansamblului instrumentelor și pentru a cărei execuție a creat o muzică colectivă, de echipă, de ansamblu, o orchestră restrînsă de cameră, pusă lui Bach la dispoziție de prințul Leopold Colthen, în serviciul căruia se afla.

Melodiile din biserică se cîntau ca un rapsod, răsuflarea pare că mi se curma de atîta frumusețe; elanul lor, accentul de certitudine și simplitate, puritatea liniei erau evocatoare de puteri raționale și cuceritoare.

Caracterul emoționant al melodiei mă urmărea multă vreme după audiție, și, ieșind pe stradă, mintea îmi era mai clară, cerul mai albastru și viața mai frumoasă. Nici un muzician n-a fost vreodată mai profund ca Bach, care să dea o așa de mare concordanță internă între profunzimea gîndurilor cu acea a sunetelor.

În arhivele din Weimar am avut plăcerea să citesc că Goethe, care paralel cu „*Farbenlehre*" a voit să ne dea și o „*Tonlehre*", a spus că muzica lui Bach a evocat pe Dumnezeu al genezei, iar lui Karl Gottlieb Freudenburg, în 1828, i-a scris că nu „Bach, sondern Meer solte er heissen, wegen seines unendlichen, unauschöpfbaren Reichtums von Tonkombinationen und Harmonien". Goethe a comparat „preludiile" și „fuga" lui Bach cu operele matematice iluminate, ale căror teme sînt așa de simple și rezultatele poetice atît de grandioase.

În calitate de cantor organist, contemporanii lui Bach se minunau de agilitatea piciorului și mîinii sale, așa că Zelter a putut zice cu umor că „fără picioare Bach n-ar fi atins înălțimea spiritului său".

Aniversarea de două sute de ani de la moartea lui Bach mi-a adus o mare mîngîiere, în urma amintirilor de neuitat ale audierii muzicii sale în Thomaskirche.

Pe lîngă Bach, primul muzician metafizic, Beethoven, primul muzician poet şi sociolog mi-a dat cele elocvente şi sugestive lecţii pentru cultul naturii, al bunătăţii şi al umanităţii.

În neîntrecutele şi nemuritoarele sale simfonii, în sonate, quatuoruri, în armonii unice, Beethoven ne-a dăruit umorul, eroismul, îndoiala, melancolia, răzvrătirea, iubirea naturii, iubirea de oameni, libertatea, voinţa olimpiană şi biruinţa.

Beethoven ne-a dat muzica voioasă şi eroică, ca şi viaţa ; el a fost un mare răzvrătit şi singuratic, un furtunos, un vulcanic, un dominator.

Am în faţa mea un document de cea mai mare valoare pentru mine. Este invitaţia de ziua naşterii lui Beethoven la un concert pe care orchestra filarmonică şi corul Filarmonicii din Berlin l-a dat în marea sala a „Philarmoniei" sub conducerea lui Arthur Nikisch, luni, 17 decembrie 1906. S-a dat, după textul programului, *Neunte Symphonie d-moll, mit Schlusschor über Schiller's Ode „An die Freude"* op. 125, dem König Friedrich Wilhelm III, von Preussen, gewidmet.

Şi astăzi, ca acum 127 de ani, cine a ascultat simfonia, într-o oră şi zece minute, este copleşit de fericire ! Această simfonie a rămas cel mai uriaş efort de creaţie şi grandoare a unei compoziţii muzicale. Este simfonia umanităţii. Este, aş putea spune, idealul Societăţii Naţiunilor şi al Naţiunilor Unite pus pe note muzicale. Ar trebui ca de fiecare dată cînd se deschide o nouă sesiune a O.N.U. să se înceapă şi să se încheie cu prezentarea acestei simfonii.

Uriaşa compoziţie începe cu toate nuanţele de durere, ale agitaţiei şi sforţărilor luptelor impetuoase, care se continuă şi în partea a doua. Este o goană ameţitoare şi o frenetică luptă cu momente de victorie şi de linişte. Apoi un adagio molto cantabile, cu o expresivitate nemaiîntîlnită, introduce în partea a 4-a, care începe cu un semnal crispat, care anunţă sfîrşitul luptei.

Emoţia este mare, căci apare tema bucuriei. Şi deodată crescendul orchestrei se întrerupe brusc şi apare recitativul vocii umane, baritonul, care spune solemn şi dramatic : „Prieteni, în lături cu aceste accente triste ! Să cîntăm un cîntec pe care îl iubim mai mult, să serbăm bucuria".

Momentul este culminant. Vorbirea omenească este reluată de cuartetul de solişti şi de întregul cor, pentru a încheia cu acel andante maestoso, care proclamă cu impetuozitate : „Îmbrăţişaţi-vă, uniţi-vă, milioane de oameni. Această fericire să cuprindă întreaga lume !".

Emoţia urcă pe culmi din ce în ce mai sus, cu fiecare variaţie a corului şi a orchestrei.

Finalul, prestissimo, reprezintă un efort şi o tensiune copleşitoare. Ochii se umplu de lacrimi. Trăieşti apoteoza umanităţii. Este religia umanităţii a lui Auguste Comte în armonie muzicală.

Audierea *Simfoniei a IX-a*, condusă în mod divin de Nikisch, a fost pentru mine o atît de mare sărbătoare sufletească şi spirituală, încît la ieşirea din sala „Philarmoniei" avem totdeauna nevoie de multe cea-

suri de reculegere spirituală. De neuitat îmi sînt aceste ore petrecute în tovărăşia prietenei şi logodnicei mele Elsa von Liszt. Concertele de Bach şi Beethoven, ascultate împreună, cu religiozitate, au dat prieteniei noastre un profund caracter de comunitate spirituală.

Serile populare de „lieduri" umpleau marea sală a Filarmonicei din Berlin pînă la ultimul loc. Erau celebrele concerte ale lui Lilli Lehmann. Publicul entuziast şi fericit era alcătuit din mult tineret de ambele sexe şi mai ales din bătrîni — să fie *bel canto* un eficace elixir de viaţă?

Parcă o văd pe Lilli lîngă pian, în atitudinea ei impunătoare ca o regină şi într-o linişte senină de statuie. Auzeam o voce în care fiecare ton se aşeza unul lîngă altul în modul cel mai natural, ca volum şi culoare, fie că era şăgalnic şi vesel ori dramatic şi eroic. Fiecare cîntec avea stilul lui, cu nuanţele lui speciale.

Un surîs, un gest discret, o aruncătură de ochi, o dulce durere în figură făceau să vibreze puternic sala. Căci deasupra cîntecului stătea cîntăreaţa, care poseda nu numai o neobişnuită tehnică şi o bogată capacitate de expresie, dar avea o mare autoritate morală a personalităţii sale. Un artist mare şi un om mare, care prin sîrguinţă, stăpînire de sine, renunţare, disciplină provocau prin cîntec o mare plăcere intelectuală şi senzuală.

În fiecare seară cînd aveau loc concertele, peste două mii de oameni aduceau omagiul lor mişcat şi entuziast armoniei acestui fenomen de femeie. Printre aceştia mă număram şi eu, tînărul stud. phil. din Berlin.

4.2. TEATRE. LITERATURĂ

În Berlin, pe vremea studiilor mele, se aflau trei teatre, pe care le frecventam regulat. Teatrul oficial „Königlisches Schauspielhaus", unde am cunoscut pentru întîia oară măreţele piese ale lui Shakespeare : *Hamlet*, *Coriolan*, *Richard al II-lea*.

„Lessingtheater", condus de Otto Brahm, un mare talent, creatorul teatrului de idei, unde am văzut *Einsame Menschen* de Gerhardt Hauptmann şi pe Eleonore Duse în *Nora*.

Eleonore Duse, cunoscută şi prin amintirile ei despre d'Annunzio, a cărei prietenă a fost, era o actriţă rară, adorată de public pentru frumuseţea, nobleţea, inteligenţa şi mai ales naturaleţea sa, plină de armonie şi fineţe şi care fermeca cu foarte puţine atitudini teatrale, prin simple jocuri de mîini ori de braţe...

Duse a trăit ultimele zile aplecată asupra ei însăşi, avînd trebuinţa imperioasă a unei solitudini finale.

Am avut şi eu o admiraţie fără margini pentru Duse. Nu lipseam de la nici un spectacol în care, rareori, cînd venea din Italia la „Lessingthea-

ter" şi juca în special în piesele lui Ibsen. Ea, Duse, prin jocul ei, m-a făcut atent asupra teatrului lui Ibsen, devenind un ibsenian înflăcărat.

Pe scena Teatrului „Lessing" s-a propagat cultul lui Ibsen. Aşa am devenit un lector pasionat al lucrărilor lui Ibsen, într-o traducere perfectă sub conducerea lui Georg Brandes, Iulius Elias şi Paul Schlenther (Henrik Ibsen, *Sämtliche Werke*, Berlin, primul volum apărut în 1902).

După cum prin reprezentaţiile lui *Nachtasyl* de Gorki, jucată magistral în „Deutches Theater", am fost făcut atent asupra literaturii ruse.

„Lessing" şi „Deutsches Theater" constituie pagina cea mai glorioasă a analelor scenei germane.

Dar pe lîngă Otto Brahm, creatorul lui „Lessing Theater", s-a impus ca un regizor de mare personalitate, M. Reinhardt, conducătorul lui „Deutsches Theater". Mai ales lui se datoreşte că în Europa şi în America s-a recunoscut supremaţia Berlinului în materie de teatru.

Se ştie că acela care a făcut şcoala de regizorat a fost, cu cultura sa imensă şi cu spiritul său superior, Goethe.

Energic şi sever, Goethe a obişnuit pe actorii timpului său cu limba clasicilor şi i-a învăţat să sacrifice din pretenţiile individualităţii lor în interesul superior al ansamblului.

Goethe a fost însă cel dintîi mare director de teatru care a ridicat nivelul de viaţă al actorilor şi a urmărit continuu ameliorarea gustului publicului pentru opere superioare.

Goethe, deşi depindea de curte, a rezistat intrigilor, geloziilor, clicilor, solicitudinilor şi presiunilor curţii şi prin forţa geniului şi caracterului său, a rămas totdeauna independent faţă de critică şi faţă de public.

Goethe a fost un mare director de teatru.

Pe urmele lui a păşit Reinhardt, care pe vremea studiilor mele în Berlin era în culmea carierei sale. Talent excepţional, suplu, inventiv, ingenios şi îndrăzneţ, Reinhardt avea în vedere deodată jocul actorilor, decorul, regia, educaţia publicului şi rolul criticii.

Mai tîrziu însă acest geniu artistic a devenit director de trusturi teatrale.

Astfel Reinhardt nu s-a mulţumit cu direcţia lui „Deutsches Theater", ci s-a extins asupra a opt intreprinderi, trecînd chiar graniţele Berlinului pînă la Viena.

În Berlin erau cunoscute, pe lîngă „Deutsches Theater", „Kammerspiele" şi „Komoedie", şi, inspirîndu-se din trecutul Greciei antice, Reinhardt a transformat un circ într-un mare amfiteatru, numit „Grosses Schauspielhaus", unde am admirat spectacole de neuitat, ca : *Oedip rege*, *Iuliu Caesar* şi pantomima celebră *Mirakel*.

Însă prin acest imens trust teatral, prin faptul că fiecare reprezentaţie însemna o cheltuială pe care nu o acoperea reţeta sălilor pline — aşa că spectacolele cu cît aveau un mai mare răsunet, cu atît produceau un deficit mai mare — şi prin felul de viaţă princiară şi mondenă, nemulţumin-

du-se numai cu apartamentul din castelul imperial, pe care îl oferise Viena ca să-l cîştige, cumpărîndu-şi chiar vila fostului arhiepiscop Leopold Firmian de lîngă Salzburg, unde organiza recepţii imperiale, Max Reinhardt a fost nevoit să lichideze „trustul" şi să rămînă numai cu fostul circ „Grosses Schauspielhaus" — berlinezul spunea că Reinhardt a rămas director de circ — , unde s-au dat şi operete, înscenate cu cel mai mare talent şi gust, ca *Frumoasa Elena* (Die schöne Helene) de Offenbach şi *Fledermaus* de Strauss !

Reinhardt aştepta să fie ajutat de Ivor Krueger, care spera să facă un împrumut de 5 miliarde de dolari în S.U.A., din care ar fi fost dispus să-i pună la dispoziţia suma formidabilă de 100 milioane de dolari ! Marele Mecena însă n-a făcut împrumutul şi se cunoaşte soarta sa : s-a sinucis.

Pentru mine însă, care am frecventat „Deutsches Theater" în vremea de prima glorie a lui Reinhardt, a rămas figura sa ca un mare binefăcător al artei teatrale prin introducere de idei şi metode noi în regie.

Ibsen. Teatrul lui Ibsen este un compendium al tuturor problemelor sociale şi etice ale veacului al XIX-lea, fin de siècle.

Ibsen este, după unii, cel mai puternic talent de comedian satiric al tuturor timpurilor, este creatorul marilor drame sociale, care se bazează în primul rînd pe critica societăţii.

Ca mare gînditor social, el se ridică deasupra valorilor sociale tulburi, discutate şi discutabile : iubire, credinţă, libertatea voinţei, drept şi dreptate, tineret etc., pentru a proclama cu tărie dreptul la o viaţă adevărată în societate, împotriva minciunii (încă Max Nordau vorbea de „minciuni convenţionale").

În critica lui Ibsen a societăţii i s-a zis „distrugătorul" !

Opera lui Ibsen, ca şi aceea a lui Balzac şi Tolstoi, a găsit în sufletul meu goethean un puternic ecou, contribuind în mod elocvent la dezvoltarea înclinărilor mele criticiste şi realiste.

De la apariţia lui Kant a urmat o nouă epocă, care a aplicat gîndirea sa critică de teoria cunoaşterii la stările sociale şi politice ale timpului : Fichte, Ludwig Feuerbach (cu lucrarea de mare senzaţie : *Das Wesen des Christentums*), David Friedrich Strauss, Bruno Bauer, Arnold Ruge, Ferdinand Lassalle, Arthur Schopenhauer, Friedrich Nietzsche, Max Stirner etc. etc.

Cu mai mult sau mai puţin succes, cu mai multă sau mai puţină ascuţime de judecată au apărut ca noi „Alleszermalmer" pentru a săvîrşi acea „Umwertung aller Werte" şi a curăţa grajdul lui Augias — prejudecăţi, erori — cu o mătură de fier.

Unii dintre cei mai îndrăzneţi dintre aceşti criticişti, pe lîngă cei amintiţi, dintre acei care m-au interesat mai mult, au fost Ibsen, Strindberg, Stirner şi Nietzsche, care au avut curajul, fiecare în felul lor, să tragă ultimele consecinţe ale sistemului lor de gîndire critică.

Fiecare generaţie de oameni caută o emoţie nouă ; aceleaşi opere se reflectă în mod deosebit în sufletele acelora care le contemplă, căci a înţelege o operă de artă este a o crea în sine însuşi din nou !

Eu eram din tinereţe adeptul realismului social, nu ca o dogmă seacă, moartă, ci ca un adevăr realist, o cunoaştere profundă a realităţii stărilor şi psihologiei oamenilor şi o înţelegere a procesului lor de dezvoltare.

Eram în căutarea acestei învăţăturii vii, creatoare şi care s-a dezvoltat şi îmbogăţit neîncetat din experienţa construcţiei şi seria realizărilor în domeniul artei, ca şi al ştiinţei.

La acestea s-au mai adăugat problemele pe care experienţa practică le-a pus în fiecare zi şi la care ştiinţa, ca şi arta, a fost datoare a-mi da un răspuns.

Realismul social critic astfel înţeles din primii ani de studiu, depăşind faptele şi epocile istorice, a contribuit în largă măsură la construcţia sistemului meu de viaţă şi de cunoaştere de astăzi.

Aceasta este semnificaţia gîndirii lui Ibsen pentru mine. O gîndire care se mişcă de la început pînă la sfîrşit în jurul a două elemente principale : viaţa şi adevărul ei.

Teatrul lui Ibsen este dominat de un fanatism al adevărului, indiferent de urmări. Adevăr fără cruţare, fără compromisuri : totul ori nimic profesează Brand ori Împăratul Iulian !

Nu este posibil a duce o viaţă, a întemeia o căsătorie, o societate,o cultură care să nu se clădească pe adevăr şi libertate, pe independenţă şi veridicitate lăuntrică şi socială.

Marile drame sociale ale lui Ibsen sînt drame de concepţie de viaţă, cu figuri însoţite de nostalgia vieţii adevărate ; ele cuprind splendide analize ale omului modern. Aşa sînt : Brand, Peer Gynt, Die Kronprätendenten, Kaiser und Galileu, Nora, Die Frau vom Meere, precum şi ultimele : John Gabriel Borkman şi Wenn wir Toten erwachen.

Împăratul Iulian din piesa *Împărat şi Galilean* vrea să fie un adevărat împărat ori nimic. El urăşte pe predecesorii săi, oameni de compromis ca Constantin şi Constantios, care au pactizat cu creştinismul, adoptînd formula : „Să dai Cezarului ce este al său şi lui Dumnezeu ce este al său". Ei s-au mulţumit cu o domnie peste corpuri, lăsînd lui Christ domnia peste suflete. Ce înseamnă însă o domnie peste corpuri ? Căci numai cine domneşte peste suflete are puterea să forţeze pe oameni a crede în puterea lor.

Un om puternic, creator ca el, împăratul Iulian, trebuie să întemeieze „al 3-lea Imperiu" (*das dritte Reich!* — a nu se confunda cu *„das dritte Reich al lui Hitler"*), care stabileşte unitatea între natură şi spirit, corp şi suflet, ca o creaţie de ceva nou, în numele său propriu, şi nu ca o restaurare a ceva vechi !

Iulian — adorator al frumuseţii antice — a fost învins de creştinism, care s-a ridicat cît mai sus, trecînd peste el.

Oamenii liberi, creatori, nu sînt simple marionete ale istoriei universale, ci au voința lor proprie pentru a crea Imperiul omului deșteptat, Imperiul al treilea !

Consecința incapacității și a slăbiciunii vieții este minciuna, sub toate formele.

În *Nora*, avocatul Helmer tratează pe femeia sa ca pe un copil, ca pe o păpușă și jucărie. Căsătoria lui nu se întemeiază pe stimă reciprocă între doi oameni liberi, ci este o camaraderie de joc, un cămin de păpuși, în care Nora joacă rolul unei păsărici încîntătoare și Helmer, păzitorul mărinimos, al bărbatului. Minciuna Norei care se înșală pe ea însăși constă în a primi acest rol fără rezistență și a face față de Helmer pe femeia și mama fericită.

Prin descoperirea minciunii s-a distrus căsătoria. În locul înșelării de sine vin viața și adevărul.

Tot astfel, în piesa *Stützen der Gesellschaft*, consulul Bernick își clădește întreaga sa situație socială pe minciună, căci întreaga morală a societății este mincinoasă. În dosul intereselor pentru societate și pentru prosperitatea ei, care parcă hotărăsc acțiunile oamenilor, stă interesul egoist și afacerist al unor speculanți.

Iată minciuna societății. Consulul Bernick are nevoie de minciună, de lipsă de scrupul și de ipocrizie, cu care își înfășoară viața. Pentru că aceasta îi păstrează stima societății, care este un mijloc pentru a avea stima de sine. Stima de sine dispare o dată ce stima altora a dispărut. Stima de sine, principalul lucru în viața sufletească a oamenilor, atîrnă deci de stima altora, individul se vede pe sine cu ochii altora. Iată minciuna.

Consulul Bernick nu trăiește cu adevărat, nu face parte din oamenii destul de puternici — care au stimă de sine, întemeiată în ei înșiși și independent de stima pe care le-o acordă alții —, ci joacă un rol pe scenă pentru societatea care-l înconjoară. În întreaga piesă *Un dușman al poporului* din 1882, Ibsen demască conspirația forțelor interesate împotriva omului cinstit.

În *Die Frau vom Meere* se reia în mod și mai categoric tema din *Nora* — cu tot caracterul piesei, care ar părea paradoxal, deși din punctul de vedere psihologic admirabil. Iată însă că apare acel Johnston și-i cere să vină cu el. Și acum Ibsen pune în joc „libertatea voinței". Străinul îi spune : să mă urmezi cu toată libertatea voinței (pe care Elida nu o avea) cînd voi veni cu vaporul să te iau. Ellida îi spune soțului ei : forța adîncului necunoscut, toate puterile mării se îngrămădesc într-o singură chemare. Soțul ei, dr. Wangel, îi spune Ellidei : și tu, ca și marea, înspăimînți și atragi — este patima din tine după nețărmurit, după infinit și irealizabil. Ellida îi răspunde : să-mi dai libertatea, căci sînt deasupra mea niște aripi negre, mari, nezgomotoase, care mă cheamă.

Atunci dr. Wangel îi spune : Îți dau libertatea ! Poți alege în libertate și după propria răspundere ! Sufletul din tine este ca și marea, are flux și reflux !

Atunci se întîmplă miracolul (care pentru un psiholog este firesc și natural), Ellida declară : „Transformarea a venit, a trebuit să vină, din momentul cînd am avut libertatea de a alege ; vin spre tine în libertatea voinței din voință liberă și sub răspunderea mea proprie".

Acest „voluntarism" m-a încîntat. Și atunci am urmărit mai departe tipurile ibseniene prin lecturi ori prin ilustrații splendide pe scena lui „Lessingtheater" !

Și am descoperit că Ibsen, în piesele sale, a prezentat o doctrină etică puternică, a celei mai mari valori a vieții, anume a crea oameni de elită, o nouă noblețe voluntaristă și a zidi căminuri pentru ei, a arăta minunățiile acestei lumi, în sfîrșit a trăi și a muri în frumusețe !

Johannes Rosmer, în *Rosmersholm*, avea drept țintă în viață „frohe Adelsmenschen schaffen".

Halvard Solness urmărea să clădească căminuri pentru oameni, în care ei să simtă căldură și veselie. Clădiri cu turnuri înalte, din care să se privească liber deasupra lumii, așa ca omul să se poată simți ridicat deasupra micimii și îngustimii vieții, nu ca sclavi, ci ca personalități libere chiar față de Dumnezeu.

Solness se simte mare și înalt ca creator al acestor căminuri, însă el nu-și poate clădi lui însuși un cămin din cauza soției.

El povestea lui Hilde Wangel că ar dori să i se ardă casa pentru a-i da ocazie să arate ce este el ca arhitect. Și, curios, dorința sa, o nostalgie de viață superioară și creație, este realizată.

Cînd se ridică însă pe un turn înalt al casei, pe culmi — immer hőher, immer hőher, are amețeli și cade, se prăbușește !

Una din ultimele drame ale lui Ibsen a fost *John Gabriel Borkman*. O dramă specific ibseniană, care a lăsat asupra mea o mare impresie, mai ales cînd îmi amintesc cît de magistral a fost înscenată și jucată în teatrul lui Otto Brahm !

Directorul de bancă John Gabriel Borkman este un rege în regatul afacerilor, un om cu planuri mărețe, un organizator respectat și energic, care prin voința sa neînduplecată obligă pe semenii săi să-l urmeze.

Însă lipsa de scrupule îl aruncă în nenorocire, el este arestat pentru că a delapidat fonduri nu pentru sine, ci pentru mărețele sale planuri, care, dacă ar fi reușit, ar fi înapoiat banii cu procente.

De atunci locuiește în primul etaj al casei sale, în al cărui parter stă soția sa, pe care însă nu o vede. Singurul lucru care-l ține este minciuna tipică, el se agață de ideea că într-o zi conducătorii băncii nu vor putea conduce banca fără el și-l vor ruga să reia conducerea ei.

De fiecare dată cînd se bate în ușa camerei sale, Borkman își ia poziția de a primi în audiență delegația așteptată (asemenea lui Fourier, care aștepta în haine de gală milionarul care să-i construiască falansterele plănuite de el), care însă nu vine, ci numai procuristul Foldal, căruia îi comunică poeziile sale. Căci în tragica sa existență, disprețuit de soție și de copii, Borkman se crede un mare poet.

Zi de zi, noapte de noapte, Borkman măsoară camera și nu iese din ea, pentru că îi este teamă ca nu cumva să nu vină în interval delegația!

Doamna Borkman voiește ca numele pătat de soțul ei să fie adus la onoare prin fiul său; ea nu are alt gînd decît să se răzbune pe soțul ei zicîndu-i triumfal; iată, copilul meu pe care eu l-am educat, a reabilitat numele pe care-l poartă și pe care tu l-ai pîngărit!

Copilul însă, Erhard, declară că vrea să trăiască viața sa, și nu să se închine unui idol rece. Tatăl său a avut un astfel de idol — să facă o mină uriașă care să scoată cele mai prețioase metale de sub pămînt, pentru care a sacrificat iubirea soției sale.

Iată problema, Borkman s-a sacrificat pentru o operă mare, soția și copilul se gîndesc însă numai la sine.

Pentru a încheia amintirile mele asupra operei lui Ibsen, trebuie să vorbesc puține cuvinte de o lucrare, care a fost comparată cu *Faust* al lui Goethe și — *mutatis mutandis* — poate fi asemănată *Învierei* lui Tolstoi, *Peer Gynt*. Peer Gynt este la început personificarea unui fantast și a unui lăudăros, care își închipuie că el a făcut tot ce este mare și puternic, are o puternică dragoste pentru Solvejg, care, rupînd cu familia, vine la el, pentru ca apoi Peer să o părăsească. După moartea mamei sale, Aase, care iubește profund pe fiul său (scenă nespus de emoționantă), Peer părăsește Norvegia, devine om bogat. Ultima scenă din actul 4 se petrece într-un azil de alienați în Cairo, cînd Peer începe a se înțelege pe el însuși, zicînd: „Sînt o foaie de hîrtie pe care nu va fi scris niciodată nimic". Alienații îl încoronează împăratul lor.

În sfîrșit, în actul ultim, al 5-lea, Peer, bătrîn, reintră în Norvegia, după ce pierde averea și, în apropierea vechii sale căsuțe, ascultă glasul unei femei, care cîntă în interior.

Peer Gynt înțelege umilitatea completă, înțelege că a fi el însuși înseamnă a lupta împotriva egoismului și a-și dezvolta cele mai bune calități ale sale. Atunci se aruncă la picioarele lui Solvejg, bătrînă și aproape oarbă, recunoaște marele sale greșeli față de dînsa, care l-a așteptat totuși cu credință, cu speranță și cu dragoste.

Să fie acum salvarea lui Peer?

Ca mai toate piesele lui Ibsen, *Peer Gynt* se termină cu această chestiune.

Ibsen crede că Peer poate fi salvat prin remușcările sale sincere, prin umilința și prin iubirea sa față de Solvejg.

Poemul dramatic *Peer Gynt*, compus în Roma în 1867, a avut excepționalul noroc să inspire compozitorului norvegian Edward Grieg o capodoperă muzicală, una dintre cele mai lirice și duioase lucrări din istoria muzicii. Cîntecul la moartea mamei lui Peer, Aase, și acela al lui Solvejg mișcă pînă la lacrimi.

Muzica lui Grieg a făcut ca *Peer Gynt* să aibă totdeauna un succes răsunător. Eu am avut favoarea să aplaud pe *Peer Gynt* jucat pe cele

mai mari scene europene, în Berlin la „Königliches Schauspielhaus" şi la „Deutsches Theater", în Viena la „Burgtheater" şi în Paris.

Printre piesele lui Ibsen este una cu titlul *Strigoii*, unde, ca şi în *Rougon Macquart* de Zola ori ca *Domnişoara Julia* de Strindberg, se arată urmăririle fatalităţii eredităţii. Cîtă deosebire însă între opera lui Ibsen şi cea a lui Strindberg!

Caragiale, marele om de litere al României, în unele lucrări chiar de valoare universală, îmi spunea, în convorbirile noastre intime de la Berlin (vezi capitolul special din această lucrare despre Caragiale), că, dacă ar fi să întrebuinţeze metoda de lucru şi sursa de inspiraţie a lui Ibsen, ar fi de ajuns să viziteze spitalele şi sanatoriile pentru a putea face o piesă de teatru pe zi!

Caragiale a fost nedrept cu Ibsen, după ce am văzut ceea ce înseamnă teatrul lui. S-ar potrivi însă de minune cu piesele lui Strindberg, care cuprind, pe lîngă un pesimism schopenhaurian, unele trăsături creştine şi budiste, oscilînd între misticism şi anarhism antisocial şi la care se mai adaugă experienţa sa personală cu două divorţuri, o dată cu o artistă şi a doua oară cu o scriitoare.

Cine a citit *Inferno* rămîne îngrozit de gradul de neurastenie gravă de care suferea Strindberg, care, cîteodată, avea manifestări de nebunie pură, oferind un document teribil de martirizare proprie.

Femeia a jucat în opera lui Strindberg rolul de vampir, care suge sîngele bărbaţilor ori oferă scene de sălbătăcie senzuală. Astfel în *Fräulein Iulie*, *Der Gläubiger*, *Der Vater*. Domnişoara Iulia, în piesa cu acelaşi nume, n-avea sînge pur nobil din cauza mamei sale şi atunci justifică aceasta prin faptul că alungă pe logodnic, se îmbată şi se aruncă în braţele unui lacheu. Gust Strindberg!

Am citit cu mult dezgust lucrările lui Strindberg, un autor care merită să populeze un spital, după expresia lui Caragiale.

În schimb m-au interesat mult două confruntări ale operei lui Ibsen, în ce priveşte aşa-zisul individualism, cu Stirner, iar în ce priveşte idealul nobleţei omului cu Nietzsche.

Stirner. Nietzsche. Stirner şi Nietzsche, iată doi autori care au făcut deliciul lecturilor mele ca student!

Fanaticul egoismului-solipsist Max Stirner, numit astfel din cauza „*seiner hoher Stirn*", se numea propriu-zis Iohann Caspar Schmidt.

Ce deosebire între concepţia aşa-zisului „individualism" al lui Ibsen şi aceea a lui Stirner!

S-a făcut mult caz de faimoasa expresie a lui Ibsen că „omul cel mai puternic din lume este cel singuratic". Din punct de vedere sociologic însă, „izolarea", „singurătatea" sînt consecinţe fireşti ale societăţii!

Altfel trebuie însă înţeleasă concepţia eului absolut al lui Stirner, care este exclusiv singurul izvor al vieţii şi al oricărei puteri şi care susţine umanitatea.

Mi s-a părut totdeauna Stirner un gînditor ciudat, cîteodată chiar comic prin afirmările sale exagerate. „Ich leite alles Recht und alle Berechtigung aus mir her — scrie el în opera sa capitală *Der Einzige und sein Eigentum.* — Ich bin zu allem berechtigt, wozu ich mächtig bin".

Dreptul? este o ficţiune! „Soweit meine eigene Gewalt langt, das ist mein". „Recht ist ein Spuck, ein Unwirkliches, ein Hirngespinnst — ähnlich wie Menschlichkeit, Menschentum und dergleichen, von dem ich mich knechten lasse, während andere Vorteile daraus ziehen...". Şi apoi Stirner tot în privinţa „dreptului" continuă: „Was ich mein Recht meine, ist gar nicht Recht", căci aparţine „der Natur, oder Gottes, Sr. Heiligkeit oder Sr. Durchlaucht".

Apoi încă o dată precizează ce este, după el, dreptul, dînd o formulă aproape nietzscheană: „Macht allein gibt und ist Recht". „Eigener und Schöpfer meines Rechts erkenne ich keine andere Rechtsquelle als mich, weder Gott noch den Staat, noch auch den Menschen mit seinen ewigen Menschenrechten...".

Acest critic necruţător în apărarea individului respinge aşa-zisele „Drepturi ale omului" ale revoluţiei franceze în lucrarea, puţin cunoscută şi care, deşi compilatoare , este o scriere politică însemnată, *Die Geschichte der Revolution* (Berlin, 1852, 2 vol.).

„Was ist nach den Regeln der Logik diese berühmte Tafel der Menschenrechte"? Şi Stirner răspunde la această întrebare cu o critică vehementă, poate dintre cele mai drastice din cîte s-au scris :

„Ein buntes Gemisch ungleichartiger Partikel, worin allgemeine Grundsätze, Staatsmaximen, willkürliche Anordnung, Definitionen, Sentenzen und spezielle Vorschriften auf's seltsamste durcheinander gestreut sind, worin grundfalsche Behauptungen neben schwankenden und zweideutigen stehen, worein nicht der Schatten eines philosophischen Zusammenhangs zu finden ist, ohne Leitfaden, ohne Ordnung, ohne Einheit, ohne Präzision im Sinne und Ausdruck ein Werk des Augenblicks, der schwärmerischen Laune einer flüchtigen Debatte und (was das Schlimmste ist) aufgebrachter Leidenschaften, die, mit der Maske der Menschen- und Vaterlandsliebe und allen Bürgertugenden geziert, in dem allgemeinen Getümmel eine glänzende Rolle spielen".

Pentru a desăvîrşi tabloul profetului supraindividualismului, Stirner mai adaugă curiozitatea că el nu este numai împotriva drepturilor omului, dar şi împotriva libertăţii, ca şi cum libertatea ar atinge ori micşora dreptul absolut al eului :

„Nur ich und nichts als ich. Diesem Ichselber aber hat die Freiheit nichts zu bieten. Warum nun wenn die Freiheit doch dem ich zuliebe erstrebt wird, warum nun nicht das ich selber zu Anfang, Mitte und Ende wählen? Bin ich nicht mehr wert als die Freiheit, bin ich es nicht der ich mich frei mache, bin ich nicht der erste?... Bedenket das wohl und entscheidet euch, ob ihr auf eure Fahnen den Traum de «Freiheit» oder den Entschluss der « Eingenheit » des Egoismus stecken wollt".

„Die Freiheit ist und bleibt eine Sehnsucht, ein romantischer Klagelaut, eine christliche Hoffnung auf Jenseitigkeit und Zukunft. Die Eigenheit ist eine Wirklichkeit, die von selbst gerade soviel Unfreiheit beseitigt, als euch hinderlich den eigenen Weg versperrt".

Asupra lui Friedrich Nietzsche am fost făcut atent de prof. Paulsen, care, cînd am fost invitat la un dejun acasă la el în Steglitz, adresîndu-se lui F. Tönnies, vecinul meu de masă, l-a numit pe Nietzsche „der arme Paralityker". M-a impresionat această severă denumire, care făcea aluzie la boala lui Nietzsche, mai ales că Tönnies i-a luat apărarea și vorbea cu elogii.

Și atunci am început a studia opera lui Nietzsche, mai ales că scena din vila lui Paulsen venise după ce vizitasem în Weimar „Das Friederich Nietzsche Arhiv" și primisem drept amintire prețioasă din partea surorii lui Nietzsche, Elisabet Förster Nietzsche, volumul *Der Wille zur Macht*, cu dedicație.

Admirator al lui Ibsen, am găsit ușor mari asemănări între doctrina sa și aceea a lui Nietzsche.

Ca și Stirner, Nietzsche scria în aforisme și cu un limbaj inspirat, puternic, chiar violent cîteodată și cu afirmări, fără intenții de argumentare.

Totuși, ce deosebire între gîndirea simplistă a lui Stirner și gîndirea bogată, inspirată de idealuri și luptînd pentru ele a lui Nietzsche.

În altă parte vorbesc despre filozofia lui Nietzsche, aici mă mărginesc să fac o apropiere între Ibsen și Nietzsche, așa cum a reieșit din lecturile mele după dejunul de la Paulsen.

De la opera lui Nietzsche *Die Geburt der Tragödie* pînă la *Der Wille zur Macht*, trei idei fundamentale unesc pe Ibsen și Nietzsche.

„Von Grund aus liebe ich das Leben", a exclamat Zarathustra. Deci morala iubirii vieții, și anume morala vieții ascendente, a supraomului, cum spunea Nietzsche; morala formării oamenilor de elită, cum spunea Ibsen.

De aici decurge pentru amîndoi lupta împotriva sufletelor mici, care nu îndrăznesc să vadă viața superioară. Și, în sfîrșit, lupta împotriva minciunii și a înșelăciunii de sine !

Tolstoi. Literatura germană a fost totdeauna vestită prin traducerile ei impecabile din toate limbile culte ale marilor opere.

Din această frumoasă categorie de traduceri au făcut parte și operele clasicilor ruși.

Gorki cu al său *Azil de noapte*, unde se pune pe scenă sociologia unei anumite clase de ruși, mi-a atras atenția asupra literaturii ruse, în mijlocul căreia se afla Tolstoi.

Căci dacă Ivan Turgheniev a descris „mujicul", resemnat de soarta lui și care provoacă compătimirea clasei bogate și poate chiar așteaptă vreun țar „emancipator", în romanul său *Părinți și copii*, Turgheniev descrie lupta din timpul său dintre părinți și copii.

Iar în ce priveşte „*intelligentzia*", Turgheniev a creat un nume care a făcut epocă : „nihilism" — şi care pe vremea studiilor mele a însemnat chintesenţa revoluţionarului.

Universul lui Dostoievski era populat de oameni umiliţi, blazaţi, săraci, bolnavi, cu ochii fixaţi la icoane, foşti revoluţionari pocăiţi ori foşti condamnaţi şi „*resoneuri*" în faţa prostituatelor emoţionate.

Dostoievski, în romanele sale, suferă, vociferează, gesticulează, vorbeşte de poporul rus ca purtător de Iisus, fără însă a cunoaşte acest popor, căci Dostoievski se opreşte unde începe adevărata lume rusă, la ţărani.

Singur Lev Nikolaievici Tolstoi îmbrăţişează cu o privire largă întreaga Rusie, dîndu-i o imagine completă, devenind astfel gigantul literaturii ruse.

În romanul *Război şi pace* — monument al literaturii universale —, din 1821 de pagini, numai 150 sînt consacrate poporului, — aceste pagini însă dovedesc o cunoştinţă aprofundată a obiceiurilor, a sentimentelor, a trebuinţelor şi a speranţelor poporului.

În opera lui Tolstoi, poporul este totdeauna prezent, luînd chiar cîteodată proporţiile unei divinităţi omnipotente.

Acesta-i realismul lui Tolstoi. Nostalgia pămîntului, trebuinţa de Dumnezeu, revolta faţă de suferinţele oamenilor, dorinţa unei mari dreptăţi şi aspiraţia către o lume egalitară fac din Tolstoi un întreit protestatar : întîi, faţă de slăbiciunile şi lipsurile persoanei lui proprii în severa sa *Autobiografie*, care, după cum am văzut la capitolele tipurilor de autobiografii din această lucrare, are ca principiu de viaţă autoperfecţiunea ; în al doilea rînd, Tolstoi devine un incomparabil romancier — iar dintre toate marile lui romane şi povestiri mă voi opri un moment asupra unuia dintre cele mai caracteristice romane pentru întreaga operă tolstoiană, ultimul pe care l-a scris, *Învierea*.

Învierea m-a emoţionat profund cînd am citit-o în ediţia germană (*Die Auferstehung*), cînd mă aflam cu Conny pe insula Ruegen în vacanţa de vară, înainte de examenul de doctorat la Wundt.

Conny, care a citit şi ea romanul, cu fineţea spiritului ei, deşi cu înclinări de a fi foarte zgîrcită cu recunoaşterea altor opere decît cele engleze, mişcată pînă la lacrimi, a declarat, după terminarea lecturii, că *Învierea* este una din marile opere ale literaturii universale şi un sever rechizitoriu adus societăţii moderne...

Într-adevăr, ca şi în celelalte romane de Tolstoi, izvorul de inspiraţie al *Învierii* nu este în imaginaţia autorului, ci în realitatea socială crudă în care a trăit Tolstoi şi care nu l-a înţeles atunci cînd a criticat-o prin scris şi prin acte.

Prinţul Nehliudov, în vizită la mătuşile sale, are o aventură cu frumoasa Katia Maslova, care-l iubeşte. Prinţul pleacă, Katia naşte în condiţii mizerabile, copilul moare, stăpînele o alungă, lumea o insultă, pentru ca apoi să fie condamnată pe nedrept la muncă silnică în Siberia.

Prinţul Nehliudov, cînd află felul cum a fost tratată şi chinuită, exploatată şi hulită Katia, indignat peste măsură de nedreptatea magistraţilor şi cruzimea directorilor de închisori, începe să înţeleagă societatea în care trăieşte, bazată numai pe minciuni şi privilegii, părăseşte saloanele doamnelor elegante şi, după multe frămîntări şi remuşcări, o cere în căsătorie pe Katia, pentru ca împreună să pornească pe o cale nouă de renaştere sufletească, pentru a înfrunta amîndoi chinurile şi eliberările, necazurile şi bucuriile Siberiei, adică a merge împreună către o lume nouă, mai dreaptă şi mai bună — „învierea" lor!

Dar, în al treilea rînd, Tolstoi a fost un gînditor şi moralizator.

Primeam ca student în fascicule speciale traducerile excelente ale operelor complete ale lui Tolstoi în limba germană: *Meine Berichte*, *Mein Glaube*, *Über den Sinn des Lebens*, *Moderne Sklaven*, *Kurze Auslegung des Evangeliums* — iată cîteva numai din lucrările pe care le-am citit în acea vreme şi din care am constatat marea contrazicere a vieţii lui Tolstoi cu teoriile sale despre viaţa socială.

Tolstoi a negat proprietatea privată în scrieri, de fapt însă a fost profund legat de domeniul său, ca reprezentant al nobleţei şi al marilor proprietari din Rusia, — a fulgerat contra lumii capitaliste, de care însă era legat prin toate fibrele sale: a fost contra bisericii ortodoxe oficiale, pe care o acuză că a trădat sensul adevărat al fiului lui Dumnezeu, şi pledează pentru un creştinism viu, cu negarea eului în serviciul adevăratului Dumnezeu; într-un cuvînt, în opera lui Tolstoi întîlnim toate contradicţiile caracteristice poporului rus, ca exaltarea vieţii cu credinţă şi scepticism, ca dragostea pentru pămîntul rus şi universalism, încît cu drept cuvînt l-a numit Gorki: „omul umanităţii, deşi profund naţional".

Tolstoi neagă tot — Dumnezeu, stat, proprietate, dreptate, căsătorie, biserică —, deploră mizeria, denunţă minciuna moralei burgheze, ca şi pe aceea a instituţiilor de stat. El este mai ales contra violenţei, preconizînd o doctrină care şi-a găsit emuli: „pasivitatea".

Artist genial, dispreţuieşte arta, pentru că „la poeţii noştri totul nu este decît invenţiune... odinioară — adaugă Tolstoi —, poeţii scriau în limba latină, astăzi însă operele artiştilor noştri sînt tot atît de neînţelese pentru popor ca şi cum ar fi scrise în sanscrită".

Arta trebuie să se transforme într-o problemă a vieţii, iar artistul trebuie să participe la toate problemele importante ale secolului. Iată afirmată cu tărie şi prin exemplu problema realismului în artă!

Tolstoi atacă cu violenţă arta ruptă de popor şi inaccesibilă maselor.

Nu trebuie — scrie Tolstoi — să duci o viaţă de visare egoistă, ci să participi la viaţa omenirii întregi.

Mult timp după aceste lecturi de tinereţe, am avut ocazia fericită să vizitez casa şi parcul unde a locuit Tolstoi cei mai mulţi ani din viaţa sa — Iasnaia Poliana.

Invitat în calitate de preşedinte al Academiei Române la serbările aniversării de 220 de ani ai Academiei Sovietice (vezi capitolul special

din această lucrare), am făcut peste 300 km cu trenul de la Moscova pînă la Iasnaia Poliana, 16 km departe de vechiul oraş rus Tula.

Întreg domeniul tolstoian este păstrat ca un muzeu de stat. În iarna anului 1941, ocupanţii germani au invadat localitatea, au tăiat copacii, însă statul a pus toate lucrurile la punct, aşa că muzeul reprezintă astăzi domeniul aşa cum a fost în timpul vieţii lui Tolstoi : cu modesta odaie de dormit, cu ordinea exemplară din odaia de lucru, cu marile depozite de cărţi, cu vasta sufragerie, cu pianul din ea şi cu scaunele şi mesele, parcă ar aştepta să sosească în orice moment gazda...

Am intrat în domeniul lui Tolstoi printre două turnuri feudale, fiind primiţi cordial de către nepoata scriitorului, şi după ce am vizitat muzeul, am văzut o corespondenţă cu Gandhi, tovarăşul său celebru de pasivism, scrisori cu adresa următoare : lui Tolstoi, Europa ş. a. m. d. Am luat dejunul cu ceilalţi colegi ai mei, academicieni străini, am vizitat mormîntul lui Tolstoi în mijlocul bătrînei şi măreţei păduri, fără cruce şi nici un alt semn distinctiv, m-am plimbat apoi prin cea mai frumoasă pădure de mesteacăn din cîte am văzut în viaţa mea.

La plecare, cînd am semnat în cartea care se ţinea la dispoziţia vizitatorilor, multe aberaţii am putut citi ; am reţinut în special una din partea unui membru al echipei de intelectuali pe care o conduceam în calitate de preşedinte al Academiei, căci toţi membrii erau membri ai Academiei Române, în afară tocmai de acesta despre care vreau să vorbesc, fostul ministru Mitiţă Constantinescu, care a scris într-o franceză problematică : „Oh ! ce mic mă simt faţă de acest uriaş care a fost Tolstoi''. Inutilă confesiune, căci acel care iscălea cu un trivial diminutiv de la Dumitru — Mitiţă — era în realitate mic, totdeauna, chiar cînd nu se compara (nefericitul) cu un uriaş ca Tolstoi.

Tot la plecare am făcut cunoştinţă cu o foarte simpatică doamnă, care avea misiunea organizării excursiilor academicienilor, soţia unui „aristocrat'' basarabean şi care mi-a arătat cu multă inteligenţă şi graţie „nopţile albe'' din Petrograd, atunci cînd am fost acolo pentru a participa la ultimele acte ale serbărilor Academiei de Ştiinţe Sovietice.

În sfîrşit, înainte de plecare, la cererea mea, nepoata lui Tolstoi mi-a comunicat unele acte şi documente privitoare la marea tragedie a plecării pe ascuns a lui Tolstoi din Iasnaia, la vîrsta de 82 de ani — o ruptură definitivă cu mediul său, părăsind soţia, copiii, cărţile, domeniul, tot ce-i era scump de opt decenii ! —, pentru a se întîlni undeva, în depărtare, cu unii discipoli obscuri !

Se ştie că în mica staţie Astapovo de pe linia ferată Riazan-Ural, Tolstoi a căzut grav bolnav şi a murit.

În cartea *La mort de Tolstoi d'après des documents inédits* (1929) găsim, pe lîngă date zguduitoare privitoare la moartea lui Tolstoi într-un pat din camera şefului de gară şi venirea soţiei, cînd el îşi pierduse cunoştinţa şi acte comice, ca : grija episcopului şi a preoţilor de a-i da împărtăşania şi a-l reconcilia astfel cu Dumnezeu, precum şi interesul pe care-l

arăta guvernatorul ca corpul defunctului să se înapoieze la Iasnaia; nu mai vorbesc de corpul ziariştilor internaţionali, care au împănat întreaga lume cu vestea morţii dramatice a unui gînditor şi moralizator, care voia la 82 de ani să arate prin fapte consecvenţa doctrinei sale!

4.3. MUZEE

Una din instituţiile vizitate regulat şi des au fost muzeele. În Leipzig era un muzeu, desigur valoros, însă nu prea bogat în opere clasice, care însă avea specialitatea expoziţiilor periodice ale marilor artişti ai timpului din toate ţările, organizate de o asociaţie de cetăţeni iubitori de artă anume constituită pentru organizarea acestor expoziţii.

Şi apoi muzeul din Leipzig poseda cele mai remarcabile opere ale lui Max Klinger, una din gloriile oraşului Leipzig, autorul genial al marii opere plastice *Beethoven*. Fiindcă Klinger a întrebuinţat în acest monument marmore de cele mai variate culori, spiritul popular l-a denumit „mineralogic"!*

Muzeul a avut şi are totdeauna o politică a sa, ca o mare forţă culturală şi de educaţie, servind în timpul dinastiilor ca o glorificare a lor (de pildă marele muzeu de reputaţie mondială din Dresda) ori în timpul republicilor sociale, ca un mijloc de educaţie a poporului (cum au fost muzeele create ori inspirate de dinastia Hohenzollern şi apoi în timpul republicii transformate în muzee ale poporului).

Unul dintre cele mai mari muzee din lume „The Metropolitan Museum of Art" din New York se intitulează chiar „Museum of the people".

Am frecventat cu frenezie muzeele de tot felul ale marilor oraşe vizitate de mine, marele muzeu „Louvre", „sufletul Parisului", cum a fost numit unul dintre cele mai importante şi frumoase muzee din lume, — de cîte ori mă aflam la Paris la 2—3 zile; „die staatliche Gemälde-Galerie zu Dresden" — una dintre cele mai bogate şi mai bine întreţinute galerii de tablouri din Europa; Muzeul Metropolitan de artă din New

---

* Întîmplarea a făcut ca Max Klinger să-mi devină o figură aproape familiară, pentru că eu, locuind în tot timpul studiilor în Schwägstichenstrasse din cartierul Gewandhausdin Leipzig, îl vedeam aproape zilnic intrînd în casa în care eu locuiam la parter pentru a vizita pe muza sa, scriitoarea bulgară Elsa Arsenieff, care locuia deasupra mea, la etajul I. Scriitoarea Arsenieff, mai mult frumoasă decît talentată, era colega mea de „Akademisch-Philosophischer Verein", cochetînd cu filozofia, acolo am întîlnit-o în deosebite rînduri povestindu-ne „metoda" inspiraţiei sale, şi anume: se punea la o masă lîngă intrarea uneia dintre marele cafenele din oraş şi, cînd găsea că a intrat vreo persoană care i se părea interesantă, căuta prin toate mijloacele specific feminine să o prindă în mrejele sale... pentru a avea subiect de compoziţie a scrisului! Eu, care cunoşteam vizitele lui Max Klinger, căruia Elsa Arsenieff îi servea ca model — Klinger a făcut un splendid bust al scriitoarei —, eram indignat de această metodă... literară şi, cum eram un mare admirator al lui Klinger, aveam cîteodată înclinarea să-i comunic confidenţele „filozoafei" Arsenieff, pînă cînd, ca membru al Institutului de psihologie experimentală, am găsit metoda justă, fiind cu totul... experimentală!

York, în fața căruia am locuit în Hotelul „Stanhope", care, cînd l-am cunoscut, în 1947, sărbătorea aniversarea a 75 de ani și plănuia, cu ajutorul unei societăți speciale, o mărire considerabilă a localului; muzeele din Washington și Philadelphia, pe care le-am vizitat împreună cu academicieni, veniți din toată lumea, într-o seară de neuitat, care aveau în mijlocul lor splendide grădini cu fîntîni, alcătuind un model nou de muzeu — o adevărată desfătare pentru ochi și spirit; muzeul din Madrid, celebru mai ales pentru tablourile lui Rembrandt, ca și muzeul și Palatul dogilor din Veneția, cu picturile lui Tintoretto; muzeele din Viena etc. etc.

Ceea ce m-a impresionat mai mult dintre toate aceste muzee de prim ordin a fost mai întîi opera educativă pe care o întreprinde Muzeul „Metropolitan" din New York (Educational Services offered by the Museum: Guided Tours, Lectures, Sending Collections, The Library, Refference Collections of Photographs, Textil Study Room, Print Study Room, Far Eastern Study Room, Junior Museum și chiar: Concerts).

Muzeul însă — ca un măreț institut de educație al Frumuseții și de cunoaștere a valorilor estetice plastice — l-am cunoscut încă din primul semestru ca student al Universității din Berlin, în așa-zisa „Museumsinsel" — o concentrare unică în lume a tuturor muzeelor la un loc, creată și condusă de cea mai puternică personalitate artistică de pe acea vreme, Wilhelm von Bode, care a dat „insulei muzeelor" pecetea unei incomparabile opere personale.

W. v. Bode a creat școală și, prin puternica sa voință de organizare practică, a fost numit „Bismarck al muzeelor" și a creat în Europa un nou tip de conducător de muzee, privind muzeul ca o întreprindere, condusă autocrat și știind a întrebuința cu diplomație tendința de *Grossmannssucht* a lui Wilhelm al II-lea.

Ca un maestru detectiv știa v. Bode a descoperi și a achiziționa cele mai valoroase opere pentru muzeele sale, care erau în număr de cinci mari clădiri, și așa fel organizate încît vizitatorul putea trece dintr-una în alta: Altes Museum, Pagamon Museum (pentru altarul din Pagamos), Neues Museum, Kaiser Friedrich Wilhelm Museum — arhitectul Ihne a dat clădirii un caracter de monumentalitate de palat, ceea ce nu se potrivea cu interiorul, care cuprindea săli minunate cu lumină și spații pentru expunerea tablourilor și a sculptorilor, așa că a fost recunoscut acest interior ca un model muzeal, cu tot stilul deplasat de arhitectură exterioară wilhelmiană — și Nationalgalerie.

Mai tîrziu s-a alipit și „Das Universitätsmuseum (cu material de studii).

La aceste muzee se mai adăuga „Museum für Völkerkunde" din Königgrätzerstrasse, deci foarte departe de „Museumsinsel", avînd și un alt caracter. Dacă arta unește pe oameni și popoare, știința lor, așa-zisa „Völkerkunde", ne învață ce-i deosebește.

Muzeul a fost creat de Adolf Bastian, jurist, doctor și vestit etnolog, un spirit universal, dotat cu o mare putere de gîndire și avînd la dispo-

ziţie o enormă documentare, care de multe ori făcea expunerea lucrărilor lui Bastian greoaie şi obscură.

Muzeul „für Völkerkunde'' a însemnat pentru mine un muzeu, cum nu trebuie să fie. Localul era impropriu şi consta din coridoare, vitrine şi dulapuri, care erau suprapopulate cu un material neselecţionat, cu prea multe obiecte de aceeaşi natură.

Pentru ordine şi claritate, muzeul ar fi trebuit de la început să fie de cel puţin cinci ori mai mare — a fost surprinzător că arhitectul Ende n-a înţeles de la început acest lucru, mai ales că clădirea a durat şase ani, de la 1880 la 1885.

Păcat ! Pentru că muzeul a cuprins, după „British Museum'' din Londra, o bogăţie unică de material, care însă în majoritatea lui se afla... în lăzi, forma deci un material mort.

Vizita mai deasă a acestui muzeu te făcea bolnav, pretutindeni te urmărea miros de praf, dacă nu şi de naftalină ! De altfel, acest dezagreabil miros l-am întîlnit mai tîrziu, cînd am vizitat „Muzeul Indian'' din New York, care cuprindea un număr imens de obiecte privitoare la viaţa indienilor, însă, din lipsă de spaţiu şi de ordine sistematică a expunerii acestor obiecte, vizitatorul nu învăţa nimic şi ieşea nemulţumit şi obosit din muzeu.

Mult mai clar este „Musée de l'homme'' din Paris, de dată mai recentă, care însă şi el suferă de acelaşi vechi inconvenient al prezentării rutinare a materialului.

Deşi în proporţii cu totul reduse, am preferat „Grassi-Museum'' din Leipzig marelui „Völkerkunde-Museum'' din Berlin, de la care am învăţat multă etnologie trebuitoare pentru pregătirea tezei mele de doctorat. Directorul muzeului a fost cunoscutul Karl Weule, autorul lucrării *Die Kultur der Kulturlosen*.

Un tip nou de muzeu „etnologic'', propriu-zis primul muzeu sociologic, îl reprezintă „Muzeul satului'' din Bucureşti, creaţia „Şcolii sociologice româneşti'' (vezi capitolul special).

Necesitatea unui nou muzeu de „Volkskunde'', unde cantitatea ucidea calitatea, fiind unanim recunoscută, s-a proiectat crearea unui nou muzeu în Dahlem, unde se afla cetatea ştiinţei (vezi capitolul din această lucrare). Talentatul arhitect Bruno Paul fusese însărcinat a face proiectele, care, desigur, ar fi satisfăcut toate exigenţele. Nu ştiu însă să se fi realizat această minunată operă.

„Insula muzeelor'' se afla în faţa palatului regal, numită aşa de bine „grădina plăcerii'' (*Lustgarten*), între marele şi „colosalul'' Dom (adevărat stil wilhelmian !) şi universitate.

După revoluţia socială, s-au mai deschis încă două muzee : unul în fostul palat regal „Schlossmuseum'', creat de Tschudi şi închinat celei mai bune colecţii de artă decorativă din Germania, şi al doilea în „Das Kronprinzenpalais'', de Ludwig Iusti, ca o dependenţă a lui Nationalgalerie.

Amîndouă aceste muzee, adăpostite în palate, nu erau la înălţimea nici unui muzeu din „Museumsinsel", cadrul lor era pretenţios şi pompos, cu unele săli prea mari şi altele prea mici, cu lumina cîteodată cu totul insuficientă şi apoi, fiind deschise poporului, conducerea artistică a Republicii Germane credea că sînt proprii pentru opere de artă revoluţionară (*Proletkult*).

Muzeele noi aveau însă un mare succes de curiozitate pentru lumea care voia să întrebuinţeze aceleaşi scări pe care le întrebuinţau şi membrii curţii regale şi imperiale... ori să vadă cu propriii lor ochi camerele care au fost locuite de ei!

Cîte ore am petrecut în tovărăşia celor mai puternice creaţii plastice ale omenirii între zidurile acestor muzee!

Cînd scriu aceste rînduri, îmi pare această tovărăşie ca un vis seducător şi plin de farmec!

La o şedinţă a comitetului executiv al Institutului Social al Naţiunilor, care a avut loc în palatul faimosului comerciant de tablouri Winterstein din New York, R. McIver m-a întrebat dacă mă interesează arta?

Fiul său era pictor, iar în salonul său de primire am văzut deasupra şemineului un tablou al acestuia (despre afaceristul frumosului în artă Winterstein, vezi cap. „Expoziţia internaţională din Paris").

I-am spus lui McIver că pasiunea mea pentru frumos, sub toate formele, n-a fost niciodată mai prejos decît pasiunea pentru cercetarea adevărului! Am fost stăpînit de această pasiune toată viaţa. Adevărul a sprijinit frumosul, iar frumosul a ajutat adevărul.

Am învăţat să văd nu numai cu ochii fizici, ci şi cu ochii spiritului. A vedea numai cu ochii, avem o viziune foarte fragmentară, planuri întregi fiindu-i ascunse, deformate de umbră ori de lumină:

„Siehst du Farben um dich klingen
Wirst du deines Augs bewusst!
In das Innere zu dringen
Gibt das Äussere Glück und Lust".
(*Goethe*).

De aceea mi se părea comic şi grotesc cum unii colegi de facultate urmăreau tablourile după cum erau notate în Baedecker cu un asterisc, care însemna importanţa lor şi deci oprirea în faţa lor, în timp ce operele lipsite de asterisc erau pur şi simplu neglijate.

Această „regulă de admiraţie" îmi amintea istoria autentică a englezului care în Elveţia prefera să citească în cartea sa descrierea măreţelor peisaje decît să le vadă. Fiind întrebat de ce nu se uită pe fereastră în tren, cînd toată lumea se îngrămădea cînd la stînga, cînd la dreapta pentru a nu lăsa nimic nevăzut, englezul, cu surîsul pe buze, arătînd cartea pe care o avea în mînă, zise imperturbabil: „Aici lucrurile sînt mai bine descrise decît ceea ce puteţi vedea dumneavoastră"!

A spune tot ce am învăţat şi admirat în nenumăratele săli de muzee este a scrie o istorie a artelor, poate şi cu ajutorul unor tratate speciale, aşa

cum obişnuieşte să facă un autor mediocru de Istoria artelor, „Opera" de compilaţie cu ilustraţii.

Nu mă pot opri totuşi să nu notez unele din acele opere care au făcut subiectul unei intimităţi personale spirituale şi cîteodată chiar pasionale !

Aşa, bunăoară, a fost *Marchiza* de Antonius van Dyck din „Kaiser Friederich Wilhelm Museum" din „insula muzeelor" din Berlin, care făcea obiectul vizitei mele regulate, pentru a-i aduce omagiile mele fierbinţi de simpatie şi admiraţie, întrupînd visul meu de femeie distinsă şi atrăgătoare.

Acest „amor" al meu era cunoscut, aşa că elevii mei, cînd treceau prin Berlin ori, după recomandaţia mea, studiind acolo, prima lor vizită în „Museumsinsel" o făceau *Marchizei* de Van Dyck din „Kaiser Friederich Museum".

Renaşterea, Spaniolii, Flamanzii, Olandezii, pictura franceză, germană, englezii... virginele lui Raphael, primăvara de Botticelli, tumultul lui Veronese, nobleţea lui Tiţian, delicateţea senină a lui Poussin, libertatea de expresie a lui Jordaens, misterele tulburătoare ale lui Rembrandt, sălbăticia sobră şi reţinută a lui Ribera şi Greco, frumuseţea formală şi goală a lui Ingres, fuga romantică a lui David etc. etc...

Impresionismul, expresionismul, cubismul (cu formele lui : cubismul ştiinţific, cubismul fizic, cubismul orific şi cubismul instinctiv), futurismul, suprarealismul... au ocupat scena picturală, entuziasmînd unele spirite ori scandalizînd pe altele.

În „Museum der Bildenden Künste" din Leipzig am fost captivat, în timpul studiilor, de două tablouri ale astăzi puţin cunoscutului pictor elveţian Arnold Böcklin.

Primul tablou s-a intitulat la început *Ein stiller Ort*, apoi a fost denumit de comerciantul de tablouri Gurlitt, cu un titlu mai convingător, *Toteninsel*, ca imn al morţii, iar al doilea tablou, complimentar, ca imn al vieţii, *Frühlingshymne*, în contrast conştient cu „insula morţilor", ca o „insulă a vieţii".

Cu destinaţia insulei, ca loc al morţii şi al tristeţii se acordă vegetaţiei insulei, care dă tabloului cea mai înaltă melancolie, — sînt chiparoşii, care se înalţă spre cer, simbolul doliului, care au o atît de maiestetică înfăţişare. Doliu, plîns, seriozitate solemnă nu se simt. Moarte — nemurire par a sta spaţial una lîngă alta, cu marea infinită ce înconjură insula.

Celebrul scriitor Konrad Ferdinand Meyer a spus artistului cînd l-a văzut că o copie a tabloului stă deasupra patului său de dormit şi speră să închidă ochii sub acel tablou.

O impresionantă mărturisire pe care o apreciez mai ales astăzi, cînd scriu aceste rînduri (iulie 1952).

Singurătatea se uneşte cu tăcerea morţii pe această îndepărtată insulă, în care pătrund numai murmurul valurilor şi urletul furtunilor şi al vînturilor şi care umplu aerul cu sunete înfiorătoare.

„Man muss das Echo des Sturmwindes in den Grabkammern hören — zicea Böcklin despre tabloul său — das tut dem Gefühl der Einsamkeit gut".

Böcklin a fost unul din cei mai mari artiști ai culorii din cîți au trăit; el întrebuințează în tabloul său cinci tonuri: violetul profund și luminos al cerului și mării, verdele-închis al chiparoșilor învăluit în roșu și galben, albul îmbrăcămintei preotului, galbenul în deosebite tonuri al maselor stîncilor. Aceste contraste de culori dau puterea de vrajă a tabloului. Pentru *Totensinsel*, Böcklin a avut cinci concepții; ultima din ele se găsește în posesiunea muzeului din Leipzig din 1888.

În 1888 Böcklin a pictat *Frühlingshymne*, care se găsește de asemenea în același muzeu și a făcut și mai mult obiectul viei mele admirații de student, pentru că proslăvea viața și pentru că eu, începător „goethean", regăseam în acest tablou splendidele versuri ale lui Goethe din *Mailied*, puse în muzică de Beethoven și care l-au inspirat pe Böcklin.

Goethe, în timpul studiilor sale ca stud. jur. la Universitatea din Strassburg, a scris următoarele versuri pline de optimism și de viață fericită, care au găsit în sufletul meu de tînăr student o enormă rezonanță, înlăturînd ultimele resturi de abstracții metafizice cu care venisem în Leipzig din Berlin.

Iată ce fermecătoare versuri:

„Wie herrlich leuchtet
Mir die Natur!
Wie glänzt die Sonne!
Wie lacht die Flur!
Es dringen Blüten
Aus jedem Zweig
Und tausend Stimmen
Aus dem Gesträuch.
Und Freud und Wonne
Aus jeder Brust,
O Erd, o Sonne!
O Glück, o Lust!"

Nu este acesta cel mai superb imn al vieții?

Acest imn goethean îl regăsim în pictura lui Böcklin cu titlul *Frühlingshymne*, un simbol al naturii reînviate, un loc al bucuriei de viață.

Privim pajiștea cu verdele proaspăt și plin de strălucire, din care răsar primele exemplare ale lunii florilor, tulipe albe, roșii și galbene.

Alături, un pîrîu curge prin peisajul puțin accidentat, agitat de vîntul blînd. Copacii și-au pus îmbrăcămintea de primăvară. În fund se vede o casă de țară în stil florentin.

Pe pajiște se află trei făpturi feminine: una îmbrăcată în costum alb și cu o nuanță albăstrie; a doua, cu o rochie galbenă, meditează asupra unui buchet de violete; a treia, cu un voal de culoare roșie, unește amîndouă mîinile deasupra corpului.

Cerul acoperit cu nouri albi ca puful lasă să se vadă puțin cerul albastru, unde se găsesc 6 îngeri cu aripi de fluture, anunțătoare ale primăverii.

Tabloul m-a impresionat de cîte ori l-am văzut — şi a fost aşa de des !, încît cu greu l-aş putea reda prin cuvinte ! Parcă simţi cum cresc florile, cum adie vîntul cald, cum cresc florile în copaci, cum se mişcă pîrîul, cum totul se umple de o viaţă nouă, bucuroasă, fericită.

Totensinsel : moarte, înmormîntare, singurătate — *Frühlingshymne* : reînviere, viaţă, — iată două tablouri care au făcut un întreg.

Pentru mine au avut amîndouă tablourile o valoare adîncă : le-am trăit ca înaltă senzaţie estetică, dar şi ca o profundă semnificaţie etică. Îmi amintesc şi acum de timpul petrecut în muzeul din Leipzig cu aceste două tablouri ! Amintiri care iau proporţia a două simboluri emoţionante, simbolurile vieţii mele : în tinereţe eram impresionat de *Frühlingshymne!*, acum însă face o mai adîncă impresie amintirea tabloului *Totensinsel!*

În timpul studiilor mele la Paris, din imensa bogăţie a Muzeului „Louvre" m-a fascinat şi pe mine, mai ales magnetul-tablou, enigma de inteligenţă şi de frumuseţe, misterioasa creaţie a genialului Leonardo da Vinci : *Mona Lisa*, soţia lui Francesco di Zanobi del Giocondo, pe care Leonardo a adus-o cu el în Franţa şi a dăruit-o lui François I, tablou cunoscut sub numele de *Gioconda.*

Jules Michelet, în *Histoire de France* (vol. IX), a avertizat pe contemplatorul tabloului : „*Prenez garde*" ! căci, adaugă el, însuşi Leonardo, „le grand maître de l'illusion", a fost prins „à son piège" ! Şi marele istoric francez mărturiseşte că şi pentru el „cette toile m'appelle, m'envahit, m'absorbe : je vais à elle malgré moi, comme l'oiseau va au serpent".

Jules Michelet încearcă a explica pentru ce această *Joconde*, „gracieux et souriant fantôme", îl subjugă, pentru că însuşi autorul tabloului Leonardo „longues années, il resta là sans pouvoir jamais sortir de ce labyrinte mobile, fluide et changeant".

De aceea Michelet numeşte tabloul *Gioconda* pur şi simplu „un dangereux tableau" !

Am fost sedus de pictura lui Leonardo din alte motive, de surîsul ei trist, melancolic şi infinit de dulce. Leonardo, pentru ca sufletul acestei femei să se poată oglindi în surîsul său excepţional de enigmatic, a pus în timpul lucrului să cînte muzicanţi, să declame versuri artişti şi să joace bufonii...

Surîsul *Giocondei* este plasat într-un cadru menit să mărească puterea de iluzie, de sugestie şi de reverie şi să-i accentueze şi mai mult aparenţa tainică, — peisajul care serveşte de fond *Giocondei* devine din ce în ce mai vaporos şi mai ireal în depărtări : stîncile se topesc înecate în ceaţă şi aburi, într-o tonalitate albastră-verzuie, dînd impresia unei privelişti ciudate, de sub apă.

Leonardo a pictat portretul Monei Lisa, dar realismul său îmbină observaţia cu fantezia, analiza cu emoţia, naturaleţea cu emotivitatea, împrumutînd de la natură imaginea ei, dar numai spre a da intensitatea

unei realităţi mai expresive, corespunzătoare unui tip aparte, original de femeie.

Leonardo a realizat acest model, Gioconda este, desigur, Gioconda, dar vrînd să fie cît mai invidual, ea devine simbolică.

În faţa acestei femei frumoase, care parcă respiră şi surîde misterios, s-au perindat oameni de toate vîrstele şi sexele, din toate popoarele lumii, poeţi, filozofi, istorici, visători, toţi s-au grăbit să aducă omagiile lor de admiraţie acestui bust de mărime naturală, pictat pe lemn, de o înălţime de 72 de centimetri şi lărgime de 53 de centimetri şi care într-o bună zi a dispărut din Muzeul Louvre!

Senzaţie. Emoţie universală. Dar 2 ani şi jumătate n-a putut fi găsită, fiind înlocuit de portretul lui Baltazare de Castiglione de Raphael.

A fost furat... patriotic. Lucrătorul italian Vincenzo Peruggia, care lucra în calitate de decorator, din lipsă de supraveghere, într-o dimineaţă din anul 1911, a sustras tabloul *La Joconde* din salonul Carré şi l-a ţinut la el 2 ani şi jumătate, ca o relicvă preţioasă, cînd s-a hotărît să-l restituie Italiei, patriei sale, unde Leonardo da Vinci, italian ilustru, l-a conceput şi compus.

Aşa se face că acum Mona Lisa surîde mai departe faţă de milioanele de vizitatori ai Muzeului „Louvre", cu aceeaşi expresie de cea mai rară şi perfectă frumuseţe fizică, ca şi frumuseţe morală.

În vizitele mele prin muzee, „Louvre", Berlin, Dresda, Viena, Detroit, New York..., am întîlnit un pictor, Pieter Bruegel, *le vieux*, născut în 1530, în regiunea de astăzi a Belgiei şi Olandei, care, deşi a trăit într-o epocă de transformări, cînd toate valorile erau pe cale a se schimba, pictura sa ne apare încă astăzi ca modernă şi comparabilă zilelor noastre.

Bruegel a fost supranumit „Bruegel al ţăranilor" (a nu se confunda cu fiul său Jan Bruegel) şi cu drept cuvînt a fost considerat ca unul dintre cei mai mari artişti din cîţi au trăit prin originalitatea şi varietatea operei sale realiste, cîteodată satirice, şi prin realismul ei cu aparenţă trivială; de fapt însă, în ea se redă viaţa aşa cum este viaţa ţăranilor (ca şi Dürer şi Holbein, Bruegel face parte din clasa marilor artişti ai timpurilor noi).

Lui Bruegel îi sînt proprii picturi ale scenei obiceiurilor ţăranilor. El ia pe ţărani cum sînt între ei, în existenţa lor de toate zilele, cu gesturile şi cu expresiile lor, adică adevărul vieţii!

În *Dansul miresii* (Institute of Arts din Detroit); în *Dansul ţăranului*, *Mizantropul* (Kunsthistorisches Museum din galeria de pictură din Viena); în *Căsătoria ţăranului* şi *Secerişul* (Metropolitan Museum din New York); în *Orbii*, infirmi şi cerşetori (Muzeul Louvre din Paris) şi în capodopera *Proverbe flamande* din 1599, culese şi reunite în cadrul unui sat, cu 92 de scene diferite, care traduc plastic tot atîtea dictoane şi mai ales proverbe, — o lucrare monumentală, care prin realismul ei poetic şi ştiinţific — a rămas unică în istoria artelor şi a însemnat şi pentru cercetările mele de sociologie monografică pe teren un model neîntrecut.

Realişti, geniali cu o nobleţă şi o simplitate deosebită, am întîlnit în figurile franceze : Courbet, Daumier, Millet şi, mai ales, în maestrul şi ultimul reprezentant al aşa-zisei picturi în plin aer ,,impresionismul'' lui Claude Monet, care mai mult ca oricare alt pictor a ştiut să unească realismul cu raţionalismul francez.

În pictura lui Claude Monet s-a realizat acordul intim dintre natură şi om, ea a adus printr-o nouă sensibilitate şi expresie realistă a vieţii şi naturii, prin vibrarea multicoloră a aerului, prin senzaţia luminoasă a unui moment prins din viaţa socială, echivalentele plastice ale curentului politic şi ştiinţific al timpului lui.

Monet a luat subiectele în plin aer, din străzi, gări, femei pariziene, bărcile de pescuit, oceanul de la Belle-Isle, descărcări de cărbuni, drama multiplă şi feerică a soarelui capturat de negura şi de masele arhitecturale ale Londrei.

Vizionar al unui univers de fier şi fum, de culori schimbătoare ale grădinilor şi apelor Senei, ale livezilor normandiene, opera lui Claude Monet mi-a produs nesfîrşite bucurii, ca o sărbătoare permanentă a lucrurilor pămîntului acoperit cu flori.

Realismul în artă, de care se vorbeşte astăzi ca o mare noutate şi chiar ca un imperativ, a existat, după cum am văzut şi cum l-am cunoscut, cel puţin cu jumătate de secol înainte şi a fost un puternic mijloc de educaţie artistică a persoanei mele în procesul ei de formaţie în timpul studiilor şi a format un complement minunat al realismului concepţiei de viaţă (Goethe), al psihologismului (Wundt), al istorismului (Lamprecht), al evoluţiei economice (Bücher), al etnologismului (Ratzel), al vieţii juridice (v. Liszt, Erlich...) etc., despre care am vorbit.

Oricît ar părea de disparate : realismul social al lui Balzac (care cuprinde întreaga epocă capitalistă a veacului al XIX-lea), al romanului rus ori al pieselor nordice, ori realismul social al poetului Verhaeren (viaţa oraşelor), al pictorului Bruegel (viaţa ţăranilor), al lui Claude Monet (viaţa în mişcare), la toţi şi la toate operele lor găsim nota comună a realismului social, conţinutul social al inspiraţiei operei lor.

Un punct culminant al acestei arte sociale l-am întîlnit în voiajurile mele la un sculptor, Constantin Meunier, în muzeele din Dresda, unde se află o sală Meunier, în Glyptoteca oraşului Copenhaga, care posedă aproape toată opera sa, datorită marelui Mecena danez Iacobsen, din Paris şi, curios, Meunier, deşi belgian, are mai puţine din lucrările sale în Bruxelles !

O senzaţie formidabilă am dobîndit-o despre uriaşa operă a lui Constantin Meunier cînd am vizitat marea ,,Exposition de la Coopération et des oeuvres sociales'' din Gand, în 1926, unde erau expuse celebrul *Monument au travail*, împreună cu 66 de sculpturi, 39 de picturi, 8 acuarele, 10 pastele şi 170 de desene.

Constantin Meunier a fost un mare pictor şi un mare sculptor. El a scris în tablouri în piatră şi în bronz evanghelia muncii. La el găsim

arta socială dezvoltată în cel mai grav şi înalt sens, ca forţă, muncă şi suferinţă, ca fraternitate şi curaj.

Meunier a fost primul care a democratizat arta şi a introdus pe muncitor în sculptură.

El a evocat sintetic pe muncitorii anonimi şi a creat o operă profundă şi simplă, ca însăşi viaţa muncitorilor, despoiată de lirism şi artificialitate, o lume sumbră, dureroasă, umilită şi totuşi avînd grandoarea ei.

M-a interesat metoda sa de lucru. Înainte de a picta ori a sculpta, Constantin Meunier se documenta.

Astfel, înainte de a picta *L'enterrement d'un trappiste*, tabloul pe care, cînd am stat o lună în Belgia, m-am dus să-l văd în Muzeul din Courtrai, reprezenta un cortegiu solemn şi trist de călugări în haine albe şi negre defilînd cu lumînările în mînă şi ducînd cu reculegere impresionantă rămăşiţele unuia din fraţii lor ; Meunier a făcut studii în mănăstire la Trappe.

Din aceste studii au ieşit diferite tablouri privitoare la viaţa religioasă a călugărilor ; aşa, bunăoară, unul cu totul excepţional în realismul lui *Un trappiste en méditation.*

În *l'Hécatombe*, Meunier pictează pe mama care a ajuns la locul[1] unde au fost depuse corpurile ucise în mină şi-şi caută copilul mort.

Drama a fost trăită de Meunier şi a fost reală. O explozie de grisou s-a produs în regiunea carboniferă de la Boule, la Frameries lîngă Mons. Meunier a participat la ridicarea cadavrelor şi în înspăimîntătoarea solidaritate şi fraternitate, pe care a simţit-o înaintea acestui spectacol, el, cu ochii în lacrimi şi inima strînsă, a creionat toată noaptea silueta mamei şi a conceput o pictură şi un pastel, intitulate amîndouă *l'Hécatombe.*

Ce face mama că şi-a regăsit copilul mort? Plînge? Strigă? Blestemă? Nu. Această femeie, prăbuşită în durerea ei, rămîne imobilă, împietrită de imensitatea acestei dureri de mamă.

Muncitorii nu sînt eroizaţi ori adonizaţi, în nuditatea clasică, cu muşchi puternici etc. . . ., ci sînt redaţi cu îmbrăcămintea lor săracă ori cu carapacea de metal pe care muncitorul o pune pentru a manipula fonta incandescentă. Meunier i-a văzut, aşa cum trăiau, cu figurile lor calme, obosite, resemnate, îndurerate, cu fruntea şi ochii impregnaţi de sentimentele datoriei, muncii şi ale sacrificiului.

Opera capitală a lui Meunier, sinteza sintezelor este *Le Monument au travail*, cu *La moisson*, *Le port* şi *La mine*, avînd următoarele figuri izolate : *Le puddleur*, *Le mineur accroupi*, *Le forgeron*, *La maternité*, *Le semeur.*

Un monument fără embleme de animale ori alegorii cu oameni imaginaţi, ci cu lucrători aşa cum sînt ei.

Monumentul este un simbol şi o glorificare a muncii şi se adresează universului muncii şi masei lucrătorilor de pretutindeni.

Însărcinat a face monumentul lui Zola, Constantin Meunier moare în 1905 (4 aprilie), în momentul cînd a început lucrul.

Cu cîteva zile înainte de a muri, el a scris următoarele cuvinte testamentare :

„Je ne veux retenir et revendiquer au declin de ma vie qu'une carrière bien remplie de *bon ouvrier* et de probité artistique — en y mettant beaucoup de mon coeur".

Memorabilă profesiune de credință a unuia care a redat în mod genial viața muncitorilor şi care s-a considerat în această operă, ca un muncitor, stăpîn pe toate secretele tehnicii.

5. CARAGIALE

5.1. DE CE S-A STABILIT CARAGIALE LA BERLIN?

În diferite rînduri Caragiale mi-a arătat motivele care l-au îndemnat să-şi aleagă ca domiciliu al ultimilor săi ani oraşul Berlin.

S-a stabilit acolo, şi nu în Dresda ori München — oraşe mai artistice şi mai liniştite —, pentru că Berlinul era capitală şi încă, pe vremea aceea, una din cele mai importante din lume. „Să ştii, doctore — îmi spunea el —, totdeauna şi oriunde vei locui, să preferi capitala, căci ea este centrul vieţii".

A preferat Caragiale Berlinul înaintea altei capitale europene şi pentru că berea blondă berlineză — Schultheiss-hell — era mai excelentă ca în alte părţi, mai ales ţinută, ca la el, zi şi noapte, la o anumită temperatură.

În sfîrşit, a plecat din ţară, într-un exil voluntar, nu numai pentru că, cum credea, era nemulţumit că nu i s-a dat atenţia cuvenită, dar mai ales fiindcă voia să scrie o nouă piesă de teatru — pentru care luase şi angajamente precise cu conducătorul de atunci al Teatrului Naţional, Al. Davilla —, o piesă ce avea să redea societatea românească din *Scrisoarea pierdută*, după o scurgere de 40 de ani.

Pentru desăvîrşirea acestei opere avea Caragiale nevoie de concentrarea şi liniştea, ce-i oferea cu prisosinţă unul din cele mai noi cartiere ale Berlinului, Wilmersdorf.

5.2. 1907!

Sincer patriot, Caragiale suferea şi simţea, fiziceşte şi moraliceşte, drama războiului social din 1907. Totdeauna tulburat şi chinuit de veştile sosite prin ziare, de multe ori ezita să le citească, de groază, punîndu-le de o parte şi spunîndu-mi: „Ce-o mai fi?"

Mitte Kremnitz l-a rugat să scrie un articol despre evenimentele din ţară pentru ziarul „Die Zeit", ce apărea la Viena în stil mare, pentru a precumpăni influenţa cunoscută a lui „Neue Freie Presse".

Invitat la dejun, am fost rugat de Caragiale să-mi dau părerea despre felul cum înţelegea el să scrie articolul cerut.

Şi l-am ascultat pînă la orele cinci de dimineaţă.

Au fost o după-amiază şi o noapte de neuitat. Asistam la desfăşurarea unei mari şi grele probleme, făcută de un gînditor, care nu era specialist, dar care o analiza cu o surprinzătoare profunzime şi ingeniozitate. Eram convins că studiul lui Caragiale va însemna una din cele mai strălucite cercetări asupra spinoasei şi complexei „chestii agrare".

Am plecat spre ziuă, după ce mi se dase asigurarea că peste o zi, două, voi fi chemat pentru a lua cunoştinţă de redactare.

Abia a treia zi l-am putut vedea. Am fost întîmpinat de o atmosferă aşa de încărcată şi de jale, Caragiale avînd o înfăţişare aşa de chinuită, nedormită şi desperată, încît cu inima strînsă mă întrebam : ce se întîmplase oare?

M-am liniştit cînd am aflat că i-a fost imposibil lui Caragiale să scrie un rînd. Căci expunerea verbală atît de justă şi elocventă nu putuse dobîndi o redactare scrisă corespunzătoare, şi atunci Caragiale a preferat să nu scrie nimic.

După multe zile de trudă, articolul a fost trimis la redacţie. El a apărut şi în româneşte, sub titlul sugestiv *1907*.

Din motive redacţionale, unele pasaje au fost tăiate, ceea ce a produs revolta lui Caragiale împotriva acelora ce i-au cerut studiul şi, mai ales, împotriva „cenzurii" presupuse a lui Mitte Kremnitz, căreia îi tăgăduia calitatea de a se amesteca în scrisul său.

1907 şi astăzi este de actualitate. Este singura lucrare de „sociologie" a lui Caragiale, ce stă cu onoare alături de marile analize ale societăţii româneşti, săvîrşite în piesele şi nuvelele sale.

5.3. „NU FUGI, COSTICĂ, RĂSPUNDE !"

Înzestrat cu o mare putere de a intui problemele în esenţa lor, şi cu o egal de mare forţă dialectică de a le dezvolta şi soluţiona, Caragiale avea o predilecţie deosebită de a discuta cu specialiştii, chestiuni ce pe ei i-au preocupat o viaţă întreagă, în timp ce pe el, Caragiale, îl interesau mai mult ca prilej de discuţie.

Aşa cu Delavrancea trata probleme de drept ; cu Gherea, de economie socialistă ; cu Zarifopol, de filologie şi filozofie ; cu mine, de sociologie şi politică.

O astfel de scenă se întîmpla de cîte ori Caragiale se întîlnea cu Gherea. Aşa, Gherea, venit o dată la Berlin pentru a strînge material de la diferitele librării ca să răspund articolelor lui Stere din „*Viaţa românească*" a fost condus de mine în diferite rînduri, în special la librăriile socialiste, cum era, cea mai importantă din ele, acea a ziarului oficial socialist „Vorwärts", s-a lăsat ademenit într-o astfel de discuţie cu Caragiale.

Discuţia luase proporţii foarte aprinse. Caragiale susţinea teza „pămîntului", ca problemă capitală în evoluţia socială a omenirii, în timp

ce Gherea stăruia asupra însemnătăţii „muncii” şi a necesităţii înlăturării capitalului în viitoarea organizare socială a lumii.

Spectatori, şi în acelaşi timp judecători ai acestui palpitant duel spiritual, eram Zarifopol şi cu mine.

„Duelul” a durat mai mult de o oră, şi tot timpul am admirat spontaneitatea încrucişării şi încleştării argumentelor celor doi protagonişti.

La un moment dat, Gherea, obosit, nu s-a putut stăpîni să declare : „Dacă mă potrivesc şi discut cu un ignorant în materia pe care eu o cercetez de atîţia zeci de ani”, şi a făcut gestul că încetează continuarea discuţiei.

Atunci Caragiale, pare că-l văd, s-a ridicat în picioare şi, cu o privire provocatoare, s-a îndreptat spre Gherea şi l-a apostrofat cu voce autoritară : „Nu fugi, Costică, răspunde !”.

5.4. „O NUVELĂ À LA DELAVRANCEA”

Delavrancea obişnuia să se oprească în Berlin, în drumul său spre Paris, unde studia talentata sa fiică Cella, spre a-l vedea pe Caragiale.

În cursul unei astfel de vizite, Delavrancea, înainte de a se îndrepta spre Caragiale, a lăsat la mine bagajele, fiindcă aveam locuinţa aproape de gară, iar el trebuia să-şi continue drumul chiar în acea zi.

Cu o zi înainte de sosirea lui Delavrancea, Caragiale s-a sfătuit cu mine unde ar putea să dea un dejun, pentru a-i arăta „Orientalului”, ce venea din Bucureşti, cum se mănîncă într-un oraş mare din Occident.

Stabilisem un restaurant cunoscut de lîngă gară, de unde Delavrancea trebuia să plece.

În timpul dejunului, Delavrancea se arăta continuu nemulţumit de „menu”, care i se părea „prea german” şi nu avea „graţia” meniurilor franceze. Ba peştele nu i se părea îndeajuns de proaspăt, ba sosurile nu erau reuşite ş.a.m.d.

Caragiale, iritat peste măsură de aceste observaţii, pe care el le privea ca adresîndu-i-se lui personal, a deschis o puternică şarjă împotriva oaspetelui său, ce nu era lipsită de invective şi privea chiar pe membrii familiilor lor, absenţi de la masă din Berlin.

Asistam, penibil impresionat, la acest dejun „amical” şi m-am simţit uşurat cînd am fost nevoit să mă duc la locuinţa mea spre a-i aduce lui Delavrancea bagajul, căci se apropia ora plecării.

Înapoindu-mă spre gară, eram stăpînit de un sentiment de groază, cînd mă gîndeam în ce stare de dezolare şi dizolvare voi regăsi societatea, pe care am lăsat-o într-o surescitare nemaipomenită.

Îmi făceam tot felul de planuri cum să introduc o notă de conciliere, cel puţin înainte de despărţire...

Dejunul se terminase, căci Caragiale şi Delavrancea se aflau pe peronul gării, în aşteptarea trenului. De departe am putut observa cum

amîndoi se aflau în jurul unei sticle cu șampanie, ceea ce mi-a dat curaj să mă apropii.

I-am întîlnit în cea mai tandră și duioasă atmosferă de prietenie.

— Barbule, declara patetic Caragiale, să o știi, nu ai mai bun prieten pe lume ca mine. La aceasta Delavrancea răspundea cu aceleași efuzii de mare afecțiune.

Trenul sosește. Spre fericirea mea, asist la scena îmbrățișării de despărțire.

După aceasta, Caragiale mă invită la el și, cum am intrat în locuința sa, a luat ultimul număr din ziarul „Universul", ce sosise proaspăt, și, înainte de a-l ceti, s-a oprit parcă cu dinadinsul la „o întîmplare din capitală" și adăugă foarte grav și sentențios : „Doctore, să-ți dau o rețetă : cum se scrie o novelă à la Delavrancea. Îți pregătești de mai înainte un dicționar cu cuvinte luate din cronici și apoi înlocuiești fiecare cuvînt din « întîmplarea din capitală » a ziarului cu un cuvînt din cronici — și iată vei avea o novelă à la Delavrancea".

Mi-a făcut impresia că, deși împăcat cu Delavrancea, totuși Caragiale a ținut să se răzbune pentru neplăcerile avute în timpul dejunului.

5.5. UN FOST MINISTRU ROMÂN ȘI VIZITIUL DIN CHARLOTTENBURG

Caragiale se plîngea că în țara lui n-a putut să străbată nici măcar în parlament ca deputat, necum să ocupe un loc de conducere politică. Acestea mi le-a spus cu prilejul venirii unui fost ministru român la Berlin.

După ce l-a condus împreună cu mine la gară, la întoarcere ne-am suit într-o trăsură cu un cal.

Gara era cunoscută ca un foarte prețuit și căutat loc de întîlnire a tineretului de ambe sexe sub un ceas renumit în tot orașul pentru aceasta, ca ceas al îndrăgostiților.

Trotuarele erau pline de tot felul de femei frumoase, din toată lumea de toate rasele.

Vizitiul nostru tînăr părea foarte interesat de spectacolul plin de vrajă de pe stradă și tot timpul se uita cînd la dreapta, cînd la stînga, după cum era plasat și obiectul admirației sale. Calul mergea în voia lui, și de aceea venea cîteodată în conflict cu vehiculele, ce circulau într-una din cele mai agitate regiuni ale orașului.

Caragiale, observînd jocul vizitiului, mă atinge cu mîna, îmi arată cu degetul pe omul de pe capră și-mi spune : „Vezi, dragă doctore, tot așa este și fostul ministru, care a plecat acum cîteva momente, întocmai ca și acest vizitiu ce lasă impresia unui permanent amorezat. Cum vizitiul, în loc să se uite la drum și la cal și să fie stăpîn pe conducerea trăsurii și pe « hățurile » ce le are în mînă, se lasă el însuși condus de frumuse-

țile de pe stradă, tot așa fostul nostru ministru, cînd era în fruntea departamentului său, în loc să țină în mînă cu siguranță și energie frînele conducerii statului, se uita continuu în oglindă — amorezat și încîntat de el însuși—, ba, dimineața, după ce-și aranjează bine cravata, tot în fața oglinzii o « deranjează » artistic, pentru a părea mai interesant.

Ce-ai spune dacă simpaticul nostru fost ministru ar deveni vizitiu, ca tînărul nostru de pe capră și ar provoca incidente și accidente... Nu-i așa că l-am înlocui? La noi îl lăsăm să pozeze mai departe, ca fost și probabil ca viitor ministru''.

5.6. VLAHUȚĂ DIPLOMATUL

Candidam pentru a doua oară la o catedră universitară.

Întîia oară, ministrul de pe atunci, deși fusesem recomandat de Universitatea din Iași, la catedra vacantă acolo, nu m-a numit, invocînd pretextul că aș fi... prea tînăr, în realitate însă pentru motivul că rectorul Universității din București susținea pe un alt candidat, fost elev al său, care, din nenorocire, mai tîrziu a fost nevoit să intre într-o casă de nebuni.

Caragiale urmărea cu viu interes peripețiile candidaturii mele și cum eu, făcîndu-mi toate studiile în străinătate de la vîrsta de 18 ani, nu cunoșteam aproape pe nimeni dintre universitarii români, mi-a propus într-o zi, cînd aflase că voi pleca la București, să mă recomande lui Vlahuță.

,,Știu — insistă el — , că titlurile și lucrările dumitale sînt de ajuns. Dar aceasta pentru Occident. Noi însă, care cunoaștem moravurile și năravurile academice din Orient, trebuie, pe cît este posibil, fără a părăsi un minut demnitatea, să ne adaptăm lor. De aceea, cum dumneata nu cunoști Bucureștii și oamenii de acolo, vreau să-ți recomand o bună călăuză, pe poetul Vlahuță. Mai ales că el — adaugă Caragiale — , are mari însușiri de diplomat, pe care le-am verificat în deosebite rînduri. Astfel, Vlahuță te va servi ca informator și introductor, fără să atingă de loc susceptibilitățile dumitale, pe care le cunosc, de candidat occidental la o catedră universitară în Orient''.

Așa am făcut cunoștință cu Al. Vlahuță în București, care imediat ce i-am dat rîndurile lui Caragiale, m-a invitat la un dejun. Ce splendid dejun! În atmosfera sărbătorească a numeroaselor tablouri celebre de Grigorescu, în tovărășia distinsei doamne Vlahuță și a înțeleptului sfătos Al. Vlăhuță, care, într-adevăr, s-a dovedit, în deosebite rînduri, că avea însușirile pe care le lăudase Caragiale, de adevărat diplomat.

5.7. CUM SE FACE O CONFERINȚĂ

Ministrul României la Berlin era Al. Beldiman, unul din devotații lui D. Sturdza.

În ţară se dădea o luptă aprigă, întreţinută de acesta din urmă, pentru ca să nu se facă statuie lui Al. Cuza în Piaţa Unirii din Iaşi, cum se plănuia.

Iată, într-o seară, ministrul Al. Beldiman anunţă Asociaţiei academice a studenţilor români din Berlin că doreşte a vorbi despre Al. Cuza. Cunoscînd încrederea ce i-o acordau oamenii de stat români lui Beldiman, ştiind că era fiul aceluia ce fusese prefect al Palatului, cînd s-a întîmplat detronarea lui Cuza-Vodă, am stăruit pe lîngă Caragiale să vină şi dînsul la această conferinţă, ce promitea a fi cel puţin interesantă, dacă nu chiar senzaţională, căci conferenţiarul anunţase că va vorbi pe bază de documente inedite.

Caragiale, la început, nici nu voia să audă de invitaţia mea, susţinînd acest refuz pe tot felul de argumente (şi pe care nu vreau şi nici nu pot aici să le divulg) luate din vremea cînd lucrase împreună — el şi Beldiman — la ziarul ,,Voinţa naţională''.

Totuşi, în urma repetatelor mele stăruinţe, s-a hotărît să vină şi el la conferinţă, punîndu-mi însă o singură condiţie : dacă conferinţa va fi, aşa cum o aşteaptă el, slabă, atunci voi fi la dispoziţia sa toată noaptea. Am primit angajamentul.

Conferinţa a avut loc întocmai cum a prezis-o Caragiale ; ea a fost tot timpul presărată de afirmări în felul acesta : ,,sînt şi eu — declara categoric conferenţiarul — pentru dictatură, ca la antici, dar cu condiţia ca ea să reuşească şi apoi să nu fie de lungă durată''.

Caragiale, de fiecare dată cînd conferenţiarul îşi exprima înţelepciunea sa politică în felul de mai sus îmi făcea un semn ostentativ cu piciorul, ceea ce însemna să nu-mi uit angajamentul.

După conferinţă, puţin jenat că l-am adus pe Caragiale, fără voia sa, să piardă zadarnic aproape două ore, am încercat să mă strecor printre cei ce părăseau sala, cînd deodată mă văd luat de braţ de cineva, care-mi suflă în urechi : ,,Nu pleca, căci eşti al meu''. Era Caragiale.

De-am dus, încă cu doi români, la cunoscuta cafenea ,,Grossenwuhn'', unde frecventau geniile ce se tînguiau a fi nerecunoscute şi mai ales închipuitele genii literare şi artistice de toate neamurile. Era un fel de cafenea ,,Rotonde'' din Paris.

Acolo am stat de la zece seara pînă la şapte dimineaţa. Caragiale se afla într-o vervă diabolică, ce avea ca obiect, sub toate variantele, felul cum se face o conferinţă, după modelul celei ascultate. Şi anume : spunînd că principalul îi vei spune la sfîrşit şi terminînd prin a spune că principalul l-ai spus la început.

Dimineaţa, contactul cu aerul curat a făcut ca pentru întîia oară să-l văd pe Caragiale în neputinţă a-şi stăpîni mersul, ca un omagiu adus şampaniei franceze, căreia eu îi acordasem o destul de prudentă atenţie în tot timpul marilor dezbateri polemice din cursul nopţii.

5.8. „O CATEDRĂ DE ORTOGRAFIE NE TREBUIE"

Printre românii ce-şi desăvîrşeau studiile la Berlin se afla şi istoricul Ion Ursu. Devenind liberă catedra de istorie universală de la Universitatea din Iaşi, Ion Ursu era printre candidaţi şi, trebuind să plece din Berlin, a cerut, prin mine, lui Caragiale permisiunea să-şi ia rămas bun de la el.

Caragiale, care, din cînd în cînd, venea la şedinţele „Asociaţiei academice a studenţilor români", era considerat cu multă evlavie ca patriarhul românilor din Berlin.

Invitat de Caragiale să iau parte şi eu la această vizită de adio, am asistat deci la convorbirea pitorească dintre Caragiale şi Ursu.

„Vra să zică ne părăseşti?", întrebă Caragiale. „Da — răspunse Ursu —, candidez la o catedră de istorie, liberă, la Facultatea de filozofie şi litere din Iaşi şi deci plec chiar mîine într-acolo". „Ce fel de catedră este aceasta?", a insistat Caragiale cu curiozitate. „Este una de istorie universală", precizează Ursu.

Deodată, la auzul titulaturii acestei catedre, îl văd pe Caragiale că se încruntă, face o mică pauză, îl fixează pe Ursu ironic şi izbucneşte: „Catedră de istorie universală; ce-i asta istorie universală? — asta-i lipseşte chelbosului, scufie de mărgăritar! Ascultă, domnule, dar la Facultatea din Iaşi există oare catedra cea mai importantă, de ortografie, de care avem atîta nevoie, pentru că nimeni nu ştie să scrie cum trebuie la noi! Dacă nu, atunci numai după crearea unei catedre de ortografie se va putea înfiinţa, dacă vrei, şi una de istorie universală".

5.9. „TU AI SCRIS POEZIA *IISUS*?"

Poetul Cerna candida la doctoratul de estetică la Universitatea din Lipsca, iar printre examinatori se afla fostul coleg şi bunul meu prieten — atît de persecutat de regimul hitlerist —, strălucitul profesor Eduard Spranger.

Cerna, ştiind raporturile mele cu Spranger, m-a rugat să-l recomand atenţiei sale cu prilejul examenului, ce avea să-l dea la el.

Spranger a primit cu multă simpatie recomandaţia mea, însă după cîteva zile mi-a scris că nu există nici un candidat înscris la doctorat pe numele de Cerna.

Contrariat, am telefonat atunci lui Cerna ca să vină imediat la Berlin (mai ales că trenul rapid Lipsca-Berlin făcea numai două ore) pentru a-mi da lămuriri.

Lămuririle au fost foarte simple. Cerna se înscrisese cu numele lui adevărat de Stanciof, cum îl arăta certificatul său de naştere, după care

se făceau înscrierile în universitate. Fireşte, ne-am grăbit a comunica profesorului Spranger această descoperire.

Cu ocazia venirii lui Cerna în Berlin, el a ţinut să-l vadă pe Caragiale. L-am introdus deci la Caragiale, care, cum l-a văzut, l-a îmbrăţişat, exclamînd cu emoţie admirativă : „Tu eşti autorul poeziei *Iisus?*"

Au urmat apoi elogii, complimente, întrebări asupra planurilor de viitor, arătîndu-şi speranţa într-o creaţie din ce în ce mai valoroasă. Cerna părea copleşit.

După ce a plecat, urmează o mare pauză. Apoi, Caragiale, dus pe gînduri, m-a căutat cu ochii şi mi-a spus : „Ai văzut, doctore, pe acest poetastru cît este de închipuit !, el a crezut, sărmanul, că tot ce îi spun i se potriveşte !".

5.10. „TATA BEETHOVEN"

Într-o zi Caragiale îmi comunică cu mare satisfacţie că va sosi cel mai bun interpret la piano al lui Beethoven din Bucureşti.

Caragiale era un pasionat şi profund înţelegător al muzicii beethoveniene în special, şi al muzicii în general (în schimb, nu avea nici un interes pentru plastică). Mai mult, era un neîntrecut şi original comentator al simfoniilor şi sonatelor lui Beethoven. Dacă ar fi avut lîngă el un stenograf să consemneze aceste elocvente comentarii ale lui Caragiale, desigur că literatura muzicală universală asupra lui Beethoven ar fi numărat, poate, cea mai impresionantă operă a ei.

În ziua cînd trebuia să sosească pianistul Dimitriu, Caragiale se afla în zbuciumul unei mari nelinişti :

„Acum — îmi spunea el — Dimitriu se află la graniţă" ; peste cîteva ore : „acum este la Breslau" ; peste alte cîteva ore : „în sfîrşit, soseşte, soseşte, îl voi vedea curînd".

Era într-adevăr pentru Caragiale o mare sărbătoare cîntecul magistral la pian al lui Dimitriu, în faţa căruia se aşeza cu atenţie încordată, ascultînd cu religiozitate şi comentînd din cînd în cînd muzica prin elogii fierbinţi, care culminau astfel : „Ăsta-i, doctore, tata Beethoven".

Astfel treceau zilele în această intimă comuniune spirituală cu geniul unic al lui Beethoven — care a fost şi pentru mine, în multe privinţe, un mare dascăl—, cînd deodată, la o întîlnire, Caragiale îmi pune brusc întrebarea : „Ascultă, doctore, cum să mă pot scăpa oare de Dimitriu, căci prea se face stăpîn în casa mea?".

L-am sfătuit să plece pentru cîteva zile la Lipsca, unde se afla fiica lui Gherea măritată cu Zarifopol.

A primit cu însufleţire sugestia mea, convins fiind că în acest fel va obliga pe oaspeţii, ce se eternizau, să plece.

Caragiale s-a reîntors din Lipsca, dar fără rezultatul sperat, fiind nevoit să plătească conturile pentru întreţinerea oaspeţilor în lipsa sa. Era cu adevărat un abuz de ospitalitate, chiar pentru un bun interpret al lui ,,tata Beethoven''.

Multe zile de-a rîndul, cum mă vedea Caragiale, mi se adresa cu cuvintele : ,,Ce fac, doctore, cum să scap de ei?'' Cuvinte spuse acum cu aceeaşi înfrigurare, ca în primele zile, înainte de sosirea lor.

Pînă ce, în sfîrşit, au plecat.

5.11. ,,O MAMĂ AI''

În timpul activităţii mele ştiinţifice, colaborînd la cîteva vechi şi mari reviste de specialitate, după ce terminasem studiile la Berlin şi Paris, mi s-a făcut propunerea să mă abilitez la Universitatea din Berlin.

În acelaşi timp mi se făcuse din ţară propunerea a candida la o catedră vacantă la Universitatea din Iaşi.

Caragiale, cînd a văzut că eu încă nu eram hotărît ce să fac, ba înclinam chiar să primesc invitaţia de a rămîne în străinătate, cu al cărei stil de viaţă mă obişnuisem prea mult, a avut o ieşire ce m-a tulburat şi care dovedea patriotismul cald ce-l însufleţea.

,,Cum, doctore, mai stai pe gînduri? —, îmi spuse Caragiale într-o zi. — Nu înţelegi că nu ai de a alege, ci numai a-ţi împlini datoria către ţara ta? Căci, oricum ar fi ea, este ţara ta. După cum, oricum ar fi mama ta, vicioasă, beţivă, chiar criminală, nu poţi uita totuşi niciodată că este mama ta ! Nu te uita la mine că sînt aici, căci eu am plecat după ce mi-am făcut datoria şi numai după ce mi-am format convingerea că ţara nu mă mai vrea, dar dumneata, doctore, la începutul vieţii dumitale nu ţi-e dat să dezertezi şi, mai ales, să devii un fiu denaturat, ce nu vrea să recunoască pe ţara sa, pe mama sa''.

5.12. ,,FURNICA'' LUI RANETTI

Datorită nobilei şi distinsei sale soţii, în casa lui Caragiale domnea o atmosferă de înaltă ţinută. În cercul familiei sale, în cadrul locuinţei sale cu mult gust aranjată, Caragiale era un desăvîrşit gentleman.

De aceea, revista, cu ilustraţii decoltate, cu text cîteodată vulgar, ce depăşea orice măsură, ,,Furnica'' de pe vremuri, condusă de G. Ranetti, nu avea ce căuta în casa lui Caragiale, care era indignat de cutezanţa de a i se trimite această revistă la Berlin, pe adresa sa.

5.13. „DANKE SCHÖN"

Caragiale urma să plece în ţară, chemat se Take Ionescu, pentru o întrunire publică a Partidului conservator democrat.

Înainte de plecare, îmi cere avizul dacă n-ar fi bine, în lipsa sa, pentru a-i fi bine păzită casa, să solicite concursul „Schutzmannului" din strada unde-i era locuinţa.

Îngrozit de această idee, l-am sfătuit, fiind cunoscute moravurile poliţiei prusace, să nu se expună nu numai la un refuz net, ceea ce la urma urmei n-ar fi însemnat mare lucru, dar la posibila învinuire de încercare de mituire, fapt pentru care, după legile severe din Prusia, ar fi fost foarte grav pedepsit.

Au trecut cîteva zile şi, la prima întîlnire, Caragiale, cu un aer victorios, îmi spune : „Ştii, doctore, am oferit « Schutzmannului » bacşişul de care fuse vorba !" Şi , întreb eu mirat şi curios, cu ce rezultat ?" „Mi-a spus, — răspunse prompt Caragiale —, foarte politicos, cu mîna la chipiu, « Danke schön »."

6. CRIZELE

6.1. CE ESTE „O CRIZĂ" ȘI DIALECTICA EI

Cînd am plecat în 1898 în străinătate, am fost condus de voința de cunoaștere, de dorința și trebuința avidă de certitudine, de setea nesecată de adevăr în general și de adevărul social în special.

Am plecat cu un entuziasm nemărginit pentru a căuta certitudini și am întîlnit pretutindeni numai întrebări și ezitări nesigure.

Am intrat astfel de la o vîrstă de adolescent într-un sistem de crize, pe care le-am studiat cu atenție, fără însă a mă lăsa furat, absorbit ori derutat de vreuna din ele. De la vîrsta de 18 ani am trăit epoca crizelor, întîlnind oriunde căutam un refugiu de salvare a sufletului și a spiritului meu numai discuții contradictorii, nesiguranță, tatonări, răsturnări de valori, crize... crize și iarăși... crize.

Departe de a mă fi descurajat ori derutat, ori chiar de a mai renunța a căuta, am continuat să studiez cu răbdare în mod profund în ce constau aceste crize și care erau problemele care stăteau la baza lor, — ce punct de plecare pentru a găsi noi soluții.

Mai mult încă ! Rezultatul nesatisfăcător al unei crize m-a îndemnat să trec la studiul altei crize și apoi încă la alta, în speranța că aș putea găsi totuși o soluție, măcar la vreuna din ele. Zadarnic însă.

Am constatat însă la urmă că aceste crize, oricît ar părea spiritelor superficiale că ar fi prea variate și prea numeroase, că ar suferi de un enciclopedism sterp, formau de fapt toate un întreg, înlănțuindu-se unele cu altele, alcătuind o unitate, deasupra lor fîlfîind steaguri și scopuri de marșuri comune.

Din atmosfera crizelor se desprindea noul, a cărui apariție introducea claritate și trasa limpede linii de soluții noi.

Crizele studiate și observate din afară — obiective — au avut un puternic ecou în sufletul și spiritul meu, ele fiind trăite de mine. Astfel crizele au fost obiective și subiective, crizele vîrstei, ale dezvoltării mele. Dacă, cum se spune, viața este o paradă, apoi am căutat să nu pierd nici un spectacol : nici ce se juca în afară de mine, nici ce se reflecta în mine și nici ce se întîmpla în mine nu mi-au scăpat atenției de cercetător.

Am fost un om al timpului meu, care a trăit crizele, le-a suferit și apoi a încercat o rezolvare a lor.

Unele din aceste crize au fost experiențe directe, altele experiențe indirecte, consecințe ale unor mari experimentări sociale, iar altele chiar experimente personale.

12 — c. 1401

Toate crizele au fost pentru mine probleme, puse în contact personal şi profund cu lumea în care am trăit şi cu evenimentele şi oamenii reprezentativi ai epocii.

Spirit liber, preocupat exclusiv de pătrunderea şi înţelegerea completă a acestor crize, expunerile mele sînt deliberate. Am renunţat la pecetea impersonală şi am preferat a spune ceea ce ştiu şi despre ce am văzut şi trăit eu, personal.

Viaţa nu este o expoziţie, ea nu oferă fresce, ci personaje şi stări reale istorice, tipice, în sensul apariţiei lor exemplare, esenţiale, şi nu cum se obişnuieşte în sensul tipurilor individuale ori de răspîndire statistică. Am năzuit deci, cum am spus, să reprezint viaţa în fazele ei evolutive şi pe oameni aşa cum au fost şi sînt.

Pentru a urmări voiajul meu, care a luat proporţiile unei mari aventuri de roman, voiaj făcut în lumea socială a sfîrşitului veacului al XIX-lea şi prima jumătate a veacului al XX-lea, cînd scriu aceste rînduri, dintre anul 1898, cînd la vîrsta de 18 ani am devenit student al Universităţii din Berlin şi anul 1954, de astăzi, cînd scriu aceste rînduri, cititorul acestui text nu va găsi, cred, plictisitor a face ca ,,crizele'' să apară întovărăşite de detalii informative, strict obiective, toate fiind consecinţe nu numai ale curiozităţii ştiinţifice, ci şi ale iubirii emoţionante pentru toate aspectele dramatice ori senine ale vieţii.

Cel mai bun dialectician este realitatea socială, căruia i se opune cel mai feroce dogmatism, produs numai al exegezei lecturilor şi al supunerii oarbe unei autorităţi spirituale.

Am luat cunoştinţă de starea ştiinţelor care se aflau în plină fierbere de dezvoltare. Criza psihologiei individuale şi sociale, oglindită în lucrările lui Wundt, criza istoriei culturale, naţionale şi universale la Lamprecht, criza evoluţiei faptelor economice la Bücher, criza etnografiei şi etnologiei la geografia politică a lui Ratzel, toate în plină construcţie nouă şi care la un loc alcătuiau marea criză a ştiinţei omului şi a societăţii.

Paralel cu frecventarea asiduă a cursurilor şi institutelor universitare din Leipzig, am urmat, cum am văzut, la Universitatea lui Goethe din Weimar, unde am învăţat o nouă concepţie a vieţii, renunţînd la concepţia ei abstractă, ,,transcendentă'' kantiană, pentru a veni în contact cu problemele ei reale, vii, şi ale organizării sociale de fapt, şi a cîştiga astfel adevăratul sens şi justa valoare a vieţii.

Am primit apoi extrem de valoroase imbolduri pentru şcoala vieţii de la prietenia cu Conny, iar ca o adevărată şcoală de energie a cunoaşterii şi sensibilităţii am primit covîrşitoare influenţe de la literatură (teatre), arte (muzee), muzică (concerte şi operă), pe lîngă contactul cu cea mai mare educatoare a mea, natura şi realitatea socială sub toate formele.

În jurul anului 1904, cînd m-am reîntors la Berlin, de astă dată nu ca un timid şi sfios stud. phil., ci ca un curajos şi îndrăzneţ dr. phil.

şi colaborator la cea mai veche revistă de filozofie, am simţit puternic furtuna unor mari revirimente şi crize sociale şi ştiinţifice.

Se pregăteau schimbări mari şi rapide, războaie şi revoluţii în politica şi viaţa socială a timpului, se revizuiau şi se înlăturau cunoştinţe în ştiinţe pentru a nu se introduce nimic nou în locul lor, cum era, de pildă, cauzalitatea. Bătrînii dădeau din cap, în timp ce tinerii vorbeau de lucruri noi, pe care nu le înţelegeau de-a binelea.

Am asistat astfel la fenomene şi fapte uluitoare şi tulburătoare. Evenimentele sociale, politice, ştiinţifice şi artistice se precipitau, se loveau şi se împleteau; teoriile se întretăiau şi se bruscau. Abia un program păşea pe punctul de a fi pus pe şantier şi faptele îl schimbau. Totdeauna trebuia să fii „*sur le qui vive*", fără răsuflare cu ruperi de contact şi de diferenţe de potenţial între grupuri, medii, generaţii...

Abia avea timp cineva să se familiarizeze cu ceva şi era depăşit, absorbit, remaniat. Era o consumare prodigioasă de doctrine şi sisteme. Se discredita gîndirea pentru a o face mai tenace, mai hotărîtă şi mai avizată.

Domnea o nelinişte generală, oamenii se grăbeau şi alergau pentru a încerca, fără rezultat atenuarea frămîntării.

Era o întrebuinţare zadarnică de energie, pentru că ea nu avea un cuprins precis.

Se simţea că vine ceva nou, noi forme de viaţă, de ştiinţă şi de artă, cu toate că inerţia purta formele vechi. Se exagera tot ce este tehnic — era doar regimul numit „tehnocraţie". Ori se urmărea a se da vieţii un alt sens şi cuprins prin plăceri sălbatice.

Am trăit epoca „crizelor". Pe lîngă cele amintite prin experienţa făcută în Leipzig, mai tîrziu s-au mai adăugat: criza dreptului, a ştiinţei şi religiei, cu consecinţele lor „ocultiste" şi „haeckeliane", apoi criza „societăţii viitoare" sub formele socialismului *, a statului, a societăţii internaţionale dintre state, a universităţii şi institutelor ştiinţifice, a culturii poporului, a ştiinţelor sociale şi, în sfîrşit, a sociologiei, ca ştiinţă, globală a societăţii.

Criza acestei ultime ştiinţe s-a abătut în modul cel mai evident prin instaurarea sistemelor numite „fasciste ori hitleriene" de încercare a unei transformări radicale şi integrale a societăţii, care tindeau să cuprindă satisfacerea „tuturor crizelor", deşi ele însele, cum s-a văzut mai tîrziu, erau ilustrarea unei „crize".

Am trăit epoca crizelor. La crizele din afară s-au alăturat crizele din mine însumi, după epocile vîrstei traversate.

A fost interesant de observat dialogul vîrstelor. Fiecare fază a vieţii a avut un curs special al ei, a condiţionat şi hotărît un anumit tempo şi scop, o anumită posibilitate a cunoştiinţei.

Fiecare furtună este un drum nou pentru a-l înfrunta şi stăpîni. Viaţa, cu vîrstele ei, apare astfel ca un vis al zărilor.

---

* Socialismului din concepţia ideologilor Internaţionalei a II-a (*B.-N.*)

Numai pe mare apare omul de cîrmă cu voinţa şi curajul de dirijare. „Das Meer stürmt. Alles ist im Meer. Dorthin will unser Steuer. Dorthinaus stürmischer ist das Meer, stürmt unsere Sehnsucht".

Tînăr, matur, în vîrstă înaintată — să fii totdeauna la cîrmă, să domini marea ! — iată problema.

Individul trăieşte în contemporaneitate prin camarazii săi, iar camarazii trăiesc în individ. Individul devine astfel un tip de epocă, încrucişînd un total de direcţii de viaţă, de concepţii, de creaţie, de profesie.

Pe de altă parte, tipul unei epoci este solidar cu tipul celorlalte epoci.

Ultimul filozof german gotic, originalul Nicolaus Cusanus, autorul faimoasei cărţi *De docta ignorantia*, apărută şi în limba germană sub titlul sugestiv *Vom Wissen des Nichtwissens*, Hekkenu, 1919, a amintit sinteza particulară, concretizată într-o persoană, a tipului unei epoci cu tipul tuturor epocilor, prin cuvintele : „Universalien sind nur in den Konkreten Wirklichkeit : die Individuen, in denen die Universalien konkret sind".

În momentele de „criză"' nu este vorba de o opoziţie dintre generaţia nouă şi cea veche, ci dintr-un complex total al generaţiilor, care formează un „Reich von Geistern" şi un „Pantheon von Göttergestalten".

Cel dintîi contact al spiritului unui tînăr cu aşa-zisul „spirit obiectiv" nu formează un „Mysterium", ci este o faptă de voinţă, de iubire şi de pietate.

Există oare o ştiinţă a „crizelor"?

În preumblările mele obişnuite în marele şi frumosul parc „Rosenthal" din Leipzig, întîlneam adesea pe prof. Paul Barth, care-mi purta atîta grijă afectuoasă, încît, văzîndu-mă surmenat, slab şi obosit, în urma studiilor încordate, m-a sfătuit să consult un doctor de plămîni, ceea ce, din fericire, nu era nevoie !

Într-una din întîlnirile noastre de dimineaţă am atins şi chestiunea, care mă obseda, a diferitelor aspecte şi variaţii ale crizei timpului. Paul Barth, mare erudit, mi-a spus : iată o problemă de 'cercetat.

Paul Barth, autorul celebrei cărţi, apărută în două ediţii : *Die Philosophie der Geschichte als Soziologie*, editorul celei mai vechi reviste germane de filozofie, unde mi-am publicat în două numere consecutive şi în fruntea lor lucrarea mea de doctorat *Egoismus und Altruismus, zur Sociologie des praktischen Wollens*, Barth, care a avut îndrăzneala să adauge la titlul revistei vechi „Vierteljahrsschrift für wissenschafliche Philosophie" şi cuvintele „und Sociologie".

De fapt fiecare epocă trăieşte prin criza sa. Toate epocile istoriei universale sînt străbătute de „crize" pentru că ele cunosc mari întrebări.

Specificul unei epoci este întemeiat în particularităţile crizei ei, ca ipoteză ori punct de plecare al unei crize. Aceste crize : ştiinţifică, artistică, economică, socială, sexuală nu sînt rezultatul şi efectul unei crize generale, a cărei cunoaştere formează cheia pentru înţelegerea pro-

fundă a epocii, care în acelaşi timp arată şi căile cum epoca poate să se învingă pe ea însăşi şi prin ea însăşi.

Lipsa de speranţă, prăbuşiri nespus de dureroase, lipsa de direcţie, confuzia în fiecare cultură se află aci o tragedie (tragică?) pe care trebuie să o luăm în viaţa noastră, fără frică ori laşitate.

Gotica tîrzie : Renaşterea, Reforma, manierism, baroc, iluminism, Sturm un Drang, clasicism, romantism, crizele războaielor şi ale păcii ... În creştinism : catolicism, protestantism, ortodoxism, orientalism, Nord şi Est. Societate : economie, ştiinţe, stat, natură, naţiune ...

Iată cîteva exemple luate ca frînturi din lecturile mele din vremea studiilor.

Încă din anul 1324 Marsilius din Padua, în lucrarea sa *Defensor pacis*, a luat o atitudine de o îndrăzneală impresionantă contra a două mari instituţii atotputernice pe vremea sa : statul şi biserica.

Voinţa noastră a poporului, scrie Marsilius în mod hotărît, are dreptul să pedepsească, să îngrădească şi chiar să înlocuiască pe domnitor, căci ceea ce dă formă şi cuprins vieţii de stat este societatea.

Şi Marsilius mai adaugă : statul care a domnit democratic trebuie să stăpînească şi biserica. De aceea Marsilius încă din 1324, propune ca instanţă bisericească un consiliu de preoţi şi laici, care împreună să hotărască de treburile bisericii.

Leibniz a preconizat „eine kommende General—Revolution", Hegel a privit în Kant, Fichte şi Schelling „Die Revolution in Form des Gedankens" şi apoi adaugă că are sentimentul „dass die Befriedigung im alten Leben sich nicht mehr findet", afirmînd chiar că el trăieşte „in einer Zeit der Geburt und des Übergange in eine neue Zeit".

Nietzsche s-a plîns amar : „gute Sitten" — Alles ist bei uns falsch und faul. Niemand weiss mehr zu verehren". Nietzsche este autorul cunoscutei caracterizări pregnante a timpului său (şi al meu) : „dekadente Kultur". Şi tot el s-a întrebat cu exuberanţă : „Ein Problem wo sind die Barbaren des 20-ten Jahrhunderts?" (XVI, p. 288) „Der Glaube an das Vorrecht des deus autochtonus — sein Weltgefühl" (XV, p. 453), care înclină, spune el, spre totalitate şi universalitate ; tipul unei epoci cuprinzînd şi tipul unei epoci totale.

La începutul războiului de 30 de ani, Boehme a scris : „Die Krankheit zum Tode war nie grösser gewesen".

Necunoscătorii sensului mai adînc al istoriei au găsit că crizele sînt fenomene de boală, înţelegînd prin criză dizolvare, pieire. Criza însă, după cum am arătat în originea greacă a cuvîntului, înseamnă hotărîre.

Fiecare epocă trece prin încordări, cuprinse în opoziţii şi care se termină prin înlăturarea lor. Aceasta este un fapt normal, fiecare societate trăieşte criza sa.

Jakob Boehme dă o înțelegere prin „Krankheit", care se apropie de interpretarea crizelor după Hegel.

După Boehme există fenomene care „den Honnur haben, um unsere Glocke zu schlagen". În lume nu domnesc morții, nu există un „Kanon des Mumifizierens," pentru că putrefacția este o condiție a vieții. „Putrefacția" este numai o față, un moment în opera de renaștere a fenomenelor. Nu este deci nevoie ca numai decît să ne referim la Hegel și la discipolii săi de dreapta ori stînga.

Încă alchimiștii afirmau că fără „die Fäuling" (putrefacție) nu este posibil ceva nou ori naștere nouă. „Die Fäuling" cade de la sine, perspectiva se limpezește, privirea devine liberă pentru puteri noi, care poartă viitorul vieții.

Însuși Kant afirmă același lucru : „Die Fäulnis ist die volkommenste Auflösung, die jedeszeit vorangeht, wenn eine neue Erzeugung anfangen will".

Am rămas surprins de ușurința și superficialitatea la modă a caracterizărilor epocilor. Așa, bunăoară, cînd Léon Daudet a numit secolul al XIX-lea pur și simplu stupid, iar înaintea sa — nefericit premergător — Alfred de Musset a găsit că secolul al XIX-lea agoniza, vorbea de „mal du siècle" ou „maladie du siècle", ca manifestare a lui „fin de siècle".

Cum, mă întrebam eu, aceste spirite cu pretenție de a da certificate nu au putut observa descoperirile minunate, unele senzaționale, unice, aproape cotidiene, teoretice și practice, apoi apropierea progresivă și accelerată dintre știință și viață, în sfîrșit democratizarea din ce în ce mai mult a științei și tehnicii, o dată cu dezvoltarea lor vertiginoasă?

Mulțimea și varietatea descoperirilor și invențiilor din 1800 încoace în domeniile științei economiei și tehnicii fac din veacul al XIX-lea unul dintre cele mai originale și bogate din istoria omenirii. Cum se putea numi veacul triumfului tehnicii și științei stupid? Este, desigur, secretul unui literat, care era în același timp și ziarist militant și avea nevoie, probabil, de așa-zise „sloganuri" — pe care eu le-am detestat totdeauna și sub toate formele — de la cele mai uzitate pînă la cele pretențioase apodictice, așa zise filozofice ori științifice.

Există, desigur, idei conducătoare ale veacurilor. Care să fie oare fizionomia veacului al XX-lea printre celelalte fizionomii? Veacurile, al XII-lea și al XIII-lea — scolastice, veacul al XIV-lea — mistica germană veacul al XV-lea — umanismul, veacul al XVI-lea — Reforma, veacul al XVII-lea — războiul pentru credință, veacul al XVIII-lea — „Aufklärung", veacul al XIX-lea — știința, tehnica și statele naționale, veacul al XX-lea — deșteptarea omului social și politic, științele sociale.

Au fost necesare milioane de ani pentru formarea unui sistem solar, sute de mii de ani pentru perioade geologice, mii de ani pentru marile

epoci istorice, secole pentru transformarea socială a vieții, culminînd în prefacerile veacului al XX-lea.

Și avem acum de observat:

În domeniul științelor naturii, necunoscutul de astăzi devine cunoscutul de mîine. Mișcarea transformată în căldură, lumină, magnetism, electricitate, apoi problemele atomului (vezi cap. „Criza științei, criza cauzalității").

Dacă materia, după principiul lui Bacon, este continuu supusă, dominată și descoperită în adîncurile ei, de ce oare științele societății au apărut așa de tîrziu și sînt încă în plină criză de dezvoltare?

Pentru ce? Pentru că omul social este în același timp observator și material de observat, judecător și justițiabil. Protagoras zicea acum 2000 de ani, fiind expulzat din Atena sub acuzarea de ateism: „Omul este măsura universului".

Războaie, revoluții etc..., toate crizele sociale sînt în realitate criza omului social și a societății.

Întrebarea pe care mi-am pus-o permanent: ce ne ajută pentru a ieși din acest impas? Înțelegere, claritate, onestitate, sinceritate, muncă, aceasta a fost programul meu de viață încă din vremea de student.

Oamenii contemporani mie erau cuprinși de o dezesperare universală, ei contemplau spectacolul dezolant al unei lumi, care se zbătea între viață și moarte, de aceea aspirația dominantă a unora dintre ei era evaziunea ori chiar cruzimea.

Acest gen de lamentație și de fapte au găsit însă o rezistență viguroasă în spiritul meu sănătos.

Reflexul unui pesimism fundamental și-a găsit expresie clasică în „decadența" culturii, formulată cu mult patos de Nietzsche, în *Declinul Occidentului* după Spengler (ori și mai plastic mai tîrziu), „umanitatea are de ales între calea calvarului ori aceea a abatorului" (Jacques Maritain). Apoi postulatul „desperării" existențialiștilor, în frunte cu teoreticianul de pe vremea studiilor mele, Heidegger, pentru a nu aminti decît de unele curente la modă.

În deosebire de concepția „crizelor trecătoare" stau stările de descensiune ale unui popor, care nu trebuie confundate.

Un exemplu cu totul edificator mi l-a dat așa-zisa „moarte" a civilizației romane. Din școală am învățat că „decadența" romană s-a datorit presiunii ori amenințării lumii barbare. Cînd de fapt, în urma analizei aprofundate, pe care am citit-o cu mult folos încă în timpul studiilor mele, a lucrării remarcabile: *La fin du monde antique et les débuts du moyen âge* de Ferdinand Lot, am constatat că pricinile reale au fost altele și am învățat ce mare valoare are metoda analitică.

Tabloul tradițional al cauzelor „decadenței" romane — în urma acestei lecturi — s-a schimbat. Excesul de bogăție, alături de cea mai

mare sărăcie, declinul nu numai al libertăţilor publice, dar şi al libertăţilor elementare ale individului, ca dreptul de a-şi căuta o meserie ori a o părăsi, de a-şi schimba reşedinţa, apoi apariţia servajului în sînul vechii populaţii a oamenilor liberi, creşterea unui etatism deodată persecutor şi neputincios, iată unele fapte care au venit dinlăuntrul poporului, şi nu din afara lui, din lumea barbară.

Fireşte că elementele nobile ale civilizaţiei, reprezentanţii literaturii, ştiinţei, filozofiei, artei nu au întîrziat a fi atinse prin mersul în profunzime al crizei generale de putrefacţie a societăţii romane.

Criza are un caracter dialectic şi critic, istoria universală este ideea evoluţiei dialectice, cu epoci pozitive-organice şi cu epoci negative-critice, cum a spus Saint-Simon — epoci de tranziţie, care fac impresia de haos, de distrugere.

Aceasta este cheia cunoaşterii prezentului. Am trăit în epoca luptei dintre epocile pozitive şi cele negative ale societăţii, avînd sentimentul istoric al situaţiei şi apărînd astfel mai conştientă misiunea ştiinţei societăţii.

Am trăit în ajunul marilor evenimente — sociale, politice, spirituale — care au înglobat toate continentele şi toate popoarele universului. Era o pregătire de luptă nu numai pentru existenţa lor, însă şi pentru o nouă concepţie a vieţii, pentru noi idei şi sisteme.

Universalitatea luptei, precum şi poziţiile doctrinale, ocupate de părţile în conflict, arătau că este vorba de o decizie istorică, de un verdict asupra valorii materiale şi morale, spirituale şi umane a epocii unei societăţi şi chiar a lumii.

Criza umanităţii şi culturii umane întregi, pe care am trăit-o, a fost profundă şi revoluţionară.

Pentru întîia dată în istoria lumii, ea s-a întins pe toată planeta, în sînge şi lacrimi. Umanitatea mi se părea că, neliniştită, caută noi forme de viaţă.

N-am ţinut însă să aparţin nici acelora care credeau că lumea noastră este „cea mai bună din cele posibile”, nici profeţilor acelui viitor întunecat, al căror cuvînt de salvare era „declinul”, şi nici apostolilor unui viitor nebulos. În partea a doua a acestei lucrări am încercat să dau unele răspunsuri la întrebările care m-au frămîntat, cîteodată aş putea spune chiar torturat, în timpul studiilor mele.

Este oare timpul calendarului, timpul spiritului şi al culturii şi al „crizelor”?

Am trăit la sfîrşitul veacului al XIX-lea, cînd mi-am început studiile ca „*studiosus*”, un veac care, departe de a fi fost „stupid”, cum am văzut că l-a denumit un literat-ziarist francez, a fost veacul ştiinţei exacte, al tehnicii, al electricităţii, al înfrîngerii obstacolelor transportului, al începutului comerţului mondial şi al politicii mondiale, al socialismului, al lui Hegel, Darwin...

Iar în veacul următor, evenimentele tăiau respirația. Este doar trecutul recent și prezent, avînd sentimentul că mă aflu la marea cotitură a istoriei.

Astfel au izvorît pentru mine în veacul al XX-lea, străbătînd prima lui jumătate, noi preocupări de filozofie a istoriei și culturii, ca raportul dintre Orient și Occident, culminînd în Institutul Social al Națiunilor, creat de mine în anul 1946 ! (vezi capitolul special din lucrare).

M-am aflat în mijlocul unor crize profunde și numai printr-o muncă cotidiană și asiduă, printr-un examen detaliat al faptelor și fețelor crizelor, atingînd problemele fundamentale ale științelor, am reușit a stabili totalitatea realului și toate contradicțiile lui, reprezentînd viața în evoluția ei și oamenii cum au fost și sînt. A rămas însă problema deschisă : ce este omul, care este natura lui socială? Ce este societatea, cu toate formele ei de manifestare, ce sînt unitățile sociale din sînul națiunii, ce este statul, ce este umanitatea, ce este istoria, ce este viitorul social al eticii, ce sînt mijloacele politice de înfăptuire a acestui viitor? și așa mai departe.

Este de scris o istorie universală a crizelor, care formează în același timp marele capitol al dialecticii istoriei, înainte de formularea hegeliană.

Așa sînt în antichitate epocile lui Platon, Aristotel, Plotin, stoicism — în scrierile creștinismului inițial, în epoca orientală. Rousseau exclamă : ,,nous nous rapprochons de l'état de crise et du siècle des révolutions'', iar Saint-Simon a formulat faimoasa lege a istoriei, dezvoltarea istoriei întregi nefiind altceva decît o succesiune a epocilor critice epocilor constructive.

În definitiv, ce este o ,,criză''?

Ceea ce pare anarhie, haos, ,,criză'' nu este decît o fierbere pentru o nouă stare, este dialectica lucrurilor care se desfășoară, rezultatul unui proces de evoluție, de întinerire,de progres.

Aceasta am constatat cînd am încercat a mă orienta, a introduce claritate și a trasa liniile care se desprindeau.

Deasupra ,,crizelor'', chiar cînd sînt ori par catastrofale, fîlfîie steaguri și scopuri de marș, cînd ,,noul'' își face apariția, pentru a fi la început respins, noul găsindu-și un multiplicator, fie într-o idee falsă, fie în ambiția unei persoane ori în necesitatea unei colectivități. După ce a fost respins, noul este primit, comentat și transformat în alt nou.

Este ciclul etern al vieții și al culturii. Noul se oglindește în cele mai multe capete în mod obscur și confuz, el se amestecă în resturile vechiului și întîmpină tot felul de obstacole omenești : lene, inerție, comoditate, rebeliune.

Nu m-am lăsat intimidat de tumultul vremii și nici luat de freamătul ei, ci, pătruns de sentimentul epocii și al tuturor epocilor, m-am regăsit în mijlocul contemporanilor, trăind preocupările lor, vibrînd de speranțele lor, suferind de nevoile lor, cu surîsul optimist printre lacrimile suferinței, surîs pe care, din fericire, l-am păstrat pînă azi.

6.2. CRIZA ȘTIINȚEI

Ca student, în primul semestru m-au pasionat — și apoi m-au decepționat — conferințele pe care bătrînul savant cu chip de apostol Ernst Haeckel le-a ținut la Berlin în localul Philarmoniei, în 1910, unde obișnuiam să ascult concertele lui Nikisch.

Haeckel a fost sărbătorit, nu însă ca cercetător neobosit și original în domeniul biologiei, ci ca predicatorul unei noi religii „moniste".

Ca om de știință n-a fost, cum credeau unii, un simplu popularizator al lui Darwin, ci a aplicat teoria lui Darwin pentru a descoperi noi legi, cum este, de exemplu, „das biogenetische Grundgesetz", care ia proporțiile unei poezii științifice ! Căci ce este mai frumos și mîngîietor ca gîndirea că noi toți, care trăim pe pămînt, am mai fost o dată înainte de a veni pe lume : animal primitiv, vierme, pește, animal sugaci, că noi toți, creaturile vieții, purtăm în noi un mic compendium și că toți sîntem rude, chiar identici, fiecare om trecînd în pîntecele mamei sale încă o dată prin toate stadiile pe care ființele viețuitoare timp de milioane de ani le-au parcurs.

După Haeckel, această viață nu s-a produs printr-un eveniment spontan, ci a existat totdeauna. Ea s-a eliberat numai, devenind din ce în ce mai stăpînă pe sine, pînă ce a ajuns la cea mai înaltă culme : conștiința de sine.

Despre biologul Haeckel, se poate spune ceea ce Balzac în *Peau de chagrin*, 1831, a scris despre Cuvier : „N'est-il pas le plus grand poète de notre siècle"?

A fost ceva profund emoționant pentru un student, care nu împlinise încă 20 de ani, să vadă pe acest savant la vîrsta de 84 de ani, apărînd în fața publicului din Berlin — el, deprins cu atmosfera liniștită a micului oraș Jena — pentru a propovădui cu entuziasm o nouă evanghelie.

Catehismele sale monistice erau : *Lebenswunder*, *Die natürliche Schöpfungsgeschichte* și *Die Welträtsel*.

Cu o naivitate de copil, Haeckel oferea publicului mecanismul plin de mistere și secrete ale vieții ca o jucărie filozofică, a cărei calitate scandaliza pe filozofi.

Încă din 1899, în locul bibliei materialiste vulgare *Kraft und Stoff* de Büchner, Haeckel a publicat faimoasa sa carte *Die Welträtsel*, care nu s-a mulțumit cu „hypothesis fingo", ci a înlăturat cu un simplu gest scepticismul dezolant al lui Dubois-Reymond.

Se știe că Dubois-Reymond, în vestita sa cuvîntare *Über die Grenzen der Naturerkenntnis*, a spus : „Gegenüber den Rätseln der Körperwelt ist der Naturforscher längst gewöhnt mit menschlicher Entsagung sein « Ignoramus » auszusprechen". „Gegenüber dem Rätsel über was Materie und Kraft seien, und wie sie zu denken vermögen, muss er ein für allemal zu dem viel schwerer abzugebenden wahren Spruch sich entschliessen : Ignorabimus".

Am citat intenţionat aceste memorabile rînduri, care cuprind întreaga profesiune de credinţă a unui naturalist şi amintesc afirmarea agnostică a lui Kant cu „das Ding an sich" şi că, unde încetează ştiinţa, începe credinţa. Un agnosticism care a fost apoi preluat de „filozoful ştiinţific" al secolului XIX-lea, Herbert Spencer.

Ei bine, pentru Haeckel nu există ignorabimus !

Am asistat la manifestările moniste ale lui Haeckel în Berlin prin numeroasele sale conferinţe ţinute în faţa unui public entuziast, alcătuit în majoritatea lor din opoziţionişti ai bisericii ori din nihilişti anti- şi acreştini.

Era testamentul monist al lui Haeckel, care în fond repeta expunerile aşa-zisei filozofii din *Welträtsel*, în care autorul, pe un ton trist şi cu pretenţie de mare exactitate ştiinţifică, bombarda pe cititor cu expresii latineşti de specialitate pentru a părea profund şi descoperitorul secretelor universului prin blasfemii fără margini şi revoltătoare, de exemplu : Dumnezeu ar fi „ein gasförmiges Wirbeltier" ori „ein Gebetsautomat", expresii care au indignat şi pe prietena sa intimă (vezi capitolul special „Prietenie" din această lucrare).

În Jena s-a întemeiat sub preşedenţia de onoare a profesorului Ernst Haeckel un „Deutscher Monistenbund".

Printre subscriitorii apelului monist se aflau scriitori ca Karl Herman Sudermann şi Hauptmann, pictorul Franz von Stuck, filozoful Carneri şi chiar un pastor din Bremen : Stendel.

Ernst Haeckel a publicat un manifest-program : *Der Monistenbund, Thesen zur Organization des Monismus*, 1905, — biblia noii concepţii de viaţă, care a cuprins 20 de teze teoretice, fundamentale şi 10 teze practice. Un monument de confuzie.

Asemenea s-au creat două serii de publicaţii de propagandă : 1) „Flugschriften des deutschen Monistenbundes", cu un caiet special, care purta titlul pompos de „Eine neue Reformation", von H. Dorsch şi prof. A. Dodel, şi 2) „Blätter des deutschen Monistenbundes", lunar. Multe din aceste scrieri se împărţeau chiar gratuit. Zadarnic însă ! Noua „religie" n-a prins.

Îmi aduc aminte că colegul meu Fehl (vezi scrisoarea sa din această lucrare) m-a ţinut de rău că m-am dus la conferinţele lui Haeckel, amintindu-mi declaraţia filozofului Paulsen : „nur mit brennendem" Schar se poate citi *Welträtsel* !

În Leipzig am întîlnit un alt monist, însă mult superior lui Haeckel, pe Wilhelm Ostwald, chimist celebru, plin de idei originale şi care a avut curajul, el naturalistul şi omul de laborator, să scoată prima revistă „Die Naturphilosophie".

În lucrarea *Die Energie und ihre Wandlungen*, apărută în 1888, înainte de monismul lui Haeckel, Ostwald a proclamat „Der energetische Monismus".

Ostwald a fost o figură nespus de simpatică; eu am fost unul din ultimii săi auditori, căci el a cerut să fie dispensat a face cursuri şi, mai ales, a ţine examene, închinîndu-şi întreaga viaţă numai cercetărilor ştiinţifice.

Ostwald, în deosebire de Haeckel, a înlăturat cu totul principiul materiei şi a transformat lumea în principiul energetic al muncii ,,aus Kraft und Weg''.

Materia, spune Ostwald, este un caz special al faptelor energetice, un complex de energii, de greutate, volum şi forme. Energia este substanţa. Orice întîmplare se bazează pe transformare de energie. Din cele 6 forme de energie, cea mai înaltă este energia nervilor, unită cu conştiinţa. Nici cea mai mică mişcare spirituală nu se întîmplă fără o transformare de energie.

Etica energetică cu imperativul: ,,Verschwende keine Energie, schütze sie'' a formulat un postulat plin de valoare pentru viaţa culturală. Ostwald a editat şi o mică revistă de propagandă energetică, la care eu am fost abonat.

,,Energetismul'' lui Ostwald — cu totul superior materialismului lui Haeckel — nu lămurea însă ce este propriu-zis energia *.

El îmi amintea istoria amuzantă despre care vorbeşte Gustav von Bunge în *Lehrbuch der Physiologie* despre profesorul său de fizică, care şi-a început cursul despre electricitate cu cuvintele: ,,Die Elektrizität und der Magnetismus sind diejenigen Naturkräfte mit denen Leute, die nichts von der Elektrizität und der Magnetismus verstehen, alles erklären können''.

(Vezi evoluţia uriaşă a materiei haeckeliene şi energiei ostwaldiene la teoria cuantelor a lui Planck.)

În 1900 a publicat M. Planck *Begründung der Quantentheorie.* Vezi şi *Theorie der Wärmestrahlung*, 1906; *Die Entstehung und bisherige Entwicklung der Quantenheorie*, 1920, în Planck, *Wege zur physikalischen Erkenntnis*, 1933.

A. Einstein, alungat de nazişti, pe care l-am întîlnit la Universitatea din Princeton, unde i s-au pus toate mijloacele la dispoziţie pentru cercetări, cu părul mare vîlvoi, în dezordine, fără cravată, în costum de laborator, aşa ne-a dat mîna nouă academicienilor, invitaţi de universitate pentru aniversarea ei; soţia mea a dobîndit şi un autograf.

Einstein a dat la lumină celebra sa teorie a relativităţii în 1905, sub titlul *Spezielle Relativitätstheorie*, în anul următor 1906 *Weiterbildung der Quantentheorie* şi în 1915 *Allgemeine Relativitätstheorie.*

---

* În *Materialism şi empiriocriticism*, Lenin a supus unei critici nimicitoare concepţia idealistă a lui Ostwald, dezvăluind caracterul ei antiştiinţific.

D. Gusti sesizează slăbiciunea energetismului ostwaldian, dar de pe poziţia sa teoretico-filozofică nu putea să se ridice pînă la punctul de vedere ştiinţific al materialismului dialectic, rămînînd în fond, un prezentator obiectivist (*B. -N.*).

N. Bohr, pe care l-am cunoscut în Philadelphia, unde a ținut o conferință, cînd am reprezentat Academia Română la invitația Academiei de Științe din Washington, în care a formulat și principiul „complementarității” în *Quantentheorie des Atombaues*, iar în anii 1914—1921 în *Ausbau der Theorie der Atome* (împreună cu A. Sonenfeld și alții).

L. de Broglie: *Wellenmodell der Materie*, năzuind a demonstra însemnătatea reală a dualismului undă-corpuscul, vezi *Souvenirs sur la mécanique ondulatoire*, în „Revue de Métaphysique et de Morale”, t. LIII, nr. 1, 1941, și, în sfîrșit, acela care a interpretat în mod tulburător cuanta ca dușmană ireductibilă și definitivă a cauzalității, stabilind principiul „incertitudinii”, W. Heisenberg, împreună cu E. Schrödinger *Strenge Form der Quantenmechanik*, 1925 — W. Heisenberg, M. Born, P. Iordan, P. A. M. Dirac, W. Pauli, *Ausbau der Quantenmechanik*, W. Heisenberg *Die physikalischen Prinzipien der Quantentheorie*, 1930.

W. Heisenberg este acela care a respins cu energie determinismul și a tins să arate *invaliditatea* universală a legii cauzalității cu propriile cuvinte: „Invaliditatea legii cauzale este definitiv constatată”.

Concluziile pesimiste și pripite ale lui Heisenberg au fost dezmințite tocmai de acela care a descoperit cuanta, de însuși Max Planck, care, în repetate rînduri, a afirmat că nu acceptă indeterminismul.

Într-o conferință *Positivismus und reale Grőssenwelt*, apărută în Leipzig, la „Akademische Verlagsgesellschaft”, o lucrare pe cît de mică pe atît de plină de cuprins și de semnificație, marele fizician a respins cu hotărîre pozitivismul, cu toate nuanțele lui, ca fundament filozofic al fizicii, și accentuează un realism, care este suficient științelor naturii. În această expunere, Planck se arată partizanul unei severe cauzalități dinamice și respinge orice considerare de suprafață, „incertă”, „probabilă”, „statistică”.

Iar în revista „Die Naturwissenschaften”, Max Planck a scris *Zur Geschichte der Auffassung des physikalischen Wirkungsquantums*, prin care autorul găsește că teoria cuantelor nu a ajuns încă la un grad mulțumitor de perfecțiune și că deci pentru o cunoaștere completă este nevoie încă de multe experiențe... Autorul cînd a scris aceste rînduri — un model de claritate și vioiciune — avea 85 de ani.

M. Planck prezintă un exemplu unic de activitate științifică optimistă între 80 și 85 de ani. El a emis în acești ani fundamentul științelor exacte în general, tratînd despre: *Kausalbegriff in der Physik*, *Determinismus und Indeterminismus*, sinteza dintre „Wellenmechanik” (forma modernă a Quantentheorie) și Korpuskulmechanik, despre *Sinn und Grenzen der exakten Wissenschaften*.

Panica dezlănțuită printre spiritele științifice de rezultatele formulate de Heisenberg a mecanicii cuantelor este datorită unei false interpretări.

Există o neînțelegere asupra dezbaterii fizicale despre principiul cauzal. De fapt nu există o criză a cauzalității, ori criza unei anumite cauzalități, ori chiar înlăturarea cauzalității.

Principiile incertitudinii ori ale complementarității nu pun în discuție cauzalitatea întreagă. Heisenberg este vinovat prin formularea globală a negării cauzalității : „invaliditatea legii cauzale este definitivă, constatată", după cum am văzut că scrie el cu o siguranță uluitoare.

Cînd în realitate nu poate fi vorba de „invaliditatea" legii cauzale, ci numai de *limitarea* validității unor anumite forme ale legii cauzale în experiențele de laborator.

„Incertitudinea" și „inaplicabilitatea" legii cauzale nu se raportă, după Heisenberg, decît la fenomenele pe scară atomică, mascate prin imperfecțiunea instrumentelor de cercetare. Imposibilitatea principiului măsurătorii, acela de a măsura deodată și cu precizie poziția și viteza unui corpuscul, ne obligă *pentru moment* a abandona determinismul cauzal în acest domeniu.

Pe lîngă Planck, Einstein a afirmat și el că incertitudinea *actuală* nu înseamnă imposibilitatea de a se ajunge la legi precise : principiul cauzalității nefiind atins în fond printr-o insuficiență empirică de moment.

Dezvoltarea recentă a fizicii statistice — probabilismul — evocă reîntoarcerea la un misticism medieval.

Fără îndoială că există incertitudine, însă ea este la fizicieni în laboratorul lor, și nu la electronii din univers.

Fizica n-a renunțat la principiul cauzal, ci a ajuns la concluzia că *momentan* nu poate fi dovedit empiric în domeniul așa-ziselor cuante.

În lumea macroscopică vom întîlni însă de departe determinismul, care ne este familiar. Căci nu există incertitudine în domeniul macroscopic. Nu este nimic în lume care să fie de necunoscut, există însă lucruri *pentru moment* necunoscute. Datoria omului de știință este să nu despereze și să nu tragă concluzii grăbite și generalizate, cum au făcut Heisenberg și de Broglie, care însă după 25 de ani au revenit *.

Un exemplu impunător ni l-a dat Max Planck, care pînă în ultimul moment al vieții sale a avut prudență și perspicacitate. La vîrsta de 85 de ani a scris următoarele rînduri, care formează testamentul său științific și au avut o imensă rezonanță în sufletul meu, iar acum, cînd scriu aceste rînduri, îmi produc și o mai vie emoție, pentru că se referă și la însăși viața mea.

„Das einzige — scrie Planck — wo wir mit Sicherheit als unser Eigentum beanspruchen dürfen, das höchste Gut, was uns keine Macht der Welt rauben kann, und was uns wie kein anderes auf die Dauer zu

---

* Ilustrul fizician L. de Broglie, secretar general al Academiei de Științe, unul din fondatorii mecanicii ondulatorii, care, părăsind după 17 ani concepțiile situate pe poziții nedeterministe, revine la concepțiile deterministe pe o nouă cale, care deschide posibilitatea construirii unei teorii a particulelor elementare.

beglücken vermag, das ist eine reine Gesinnung, die ihren Ausdruck findet in gewissenhafter Pflichterfűllung".

Planck a primit Premiul Nobel în 1919, iar între anii 1930 şi 1931 a fost preşedinte al Fundaţiei ,,Kaiser Wilhelm Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaften".

Din discuţiile în jurul problemei judecăţilor de valoare şi a valorilor de judecată emise de Weber (şi de ,,Deutsche Gesellschaft für Soziologie") a rămas pentru mine marea întrebare a raportului dintre teorie şi practică, iar din discuţiile în jurul cauzalităţii în fizica nouă marea întrebare a cauzalităţii sociale, a cauzalităţii din domeniul realităţii sociale.

Din Leipzig, între anii 1900 şi 1904, ca stud. phil. şi cand. phil., pe lîngă pelerinajele mele regulate la Weimar, unde urmam la faţa locului învăţătura celui mai înţelept om care a existat, mă duceam din cînd în cînd la Halle, a cărei universitate număra profesori celebri, ale căror lucrări le studiam, ca profesorii Riehl (Der philosophische Kriticismus), Stammler, cu faimoasa sa lucrare *Wirtschaft und Recht* şi *Das richtige Recht*, ambii chemaţi apoi la Universitatea din Berlin.

La Universitatea din Halle era profesor onorar Hans Vaihinger, cunoscut ca autorul unui comentariu al *Criticii raţiunii pure*, de o penibil de conştiincioasă acribologie filologico-filozofică, comentariu de mare necesitate, dat fiind că de multe ori Kant întrebuinţa un acelaşi cuvînt în mai multe sensuri, cunoscut apoi ca autorul unei foarte curioase lucrări asupra însemnătăţii ,,ficţiunii" pentru cercetarea şi găsirea adevărului, cu titlul *Die Philosophie des Als Ob. System eines idealistischen Positivismus*, herausgegeben von Hans Vaihinger.

Însuşi titlul este o ficţiune, căci în realitate profesorul Vaihinger era autorul cărţii, şi nu ,,Herausgeber".

Cînd veneam pentru a audia cursurile Universităţii din Halle, am aflat că Vaihinger nu ţinea prelegeri, fiind orb. În schimb am făcut cunoştinţă cu lucrarea sa, care a fost ca o ilustraţie a ,,profesorului" meu Goethe cînd spunea : ,,Der Mensch irrt so lange er lebt", ori că, pentru găsirea adevărului, este mai bine o eroare decît o confuzie". Într-adevăr, după Vaihinger, întreaga viaţă, în toate formele şi activităţile ei, este pusă sub tirania şi spectrul lui ,,als ob", adică al ficţiunii prin care ne orientăm şi găsim realitatea.

Aceste ficţiuni apar sub toate formele, de la ,,fantome", ,,gluma măştilor", ,,zvonuri false", ,,minciuni convenţionale ale vieţii" pînă la erori conştiente şi greşeli voite.

Prin aceste reprezentări conştient false ajungem în viaţa curentă la cunoştinţe noi şi adevărate. Căci, după cum sînt, afirmă Vaihinger, adevăruri vătămătoare, tot aşa sînt erori fertile, care, cu toate greşelile teoretice, au o extraordinară valoare practică ; lucrarea sa oferă exemple din toate domeniile ştiinţei şi ale vieţii, mai ales cînd se pun cuvinte simbolice pentru lucruri reale.

La o şedinţă a Congresului „Deutsche Gesellschaft für Soziologie", am rămas surprins cînd, la aplauzele auditoriului, după o interesantă comunicare, preşedintele, Georg Simmel, sociologul berlinez, s-a ridicat şi a spus că aplauze înseamnă „judecăţi de valoare" şi deci în sînul „Societăţii germane de sociologie", care exclud categoric din domeniul cercetărilor judecăţile de valoare, aplauzele sînt interzise.

Această întîmplare m-a făcut atent asupra unei importante probleme care, relativ, era recentă în istoria ştiinţei şi care juca acum un mare rol în ştiinţele sociale şi politice ale timpului.

Încă din primii ani ai studiului în universităţile din Berlin şi Leipzig se afla în pasionante discuţii publice crearea la Universitatea din Strasbourg a unei catedre catolice de istorie. În special celebrul istoric Theodor Mommsen a protestat cu vehemenţă că se introduc în ştiinţa istoriei puncte de vedere şi criterii de apreciere străină ei, o concepţie de judecare catolică.

Încă din aceşti ani de primă ucenicie am citit cu mult interes literatura mai importantă şi destul de numeroasă asupra acestei dispute: pe lîngă Th. Mommsen (în articolul său *Universitätsunterricht und Konfession* din anul 1901, apărut în *Reden und Aufsätze*, Berlin, 1912, p. 43), s-au pronunţat în acelaşi sens: Georg Freiherr von Hertling, *Wissenschaftliche Voraussetzungslosigkeit und Katholicismus*, 1905, şi, mai ales, profesorul meu Friedrich Paulsen în *Die Krisis der katholischtheologischen Fakultäten Deutschlands*, 1907, care de altfel nu se sfia la cursul său să apere libertatea învăţămîntului de orice tutelă şi în special de cea catolică, accentuînd chiar că pentru progresul gîndirii numai protestantismul ar fi un stimulent; Otto Baumgarten, *Die Voraussetzungslosigkeit der protestantischen Theologie*, Rektova Kiel, 1903.

Dar iată că acum apare de toţi apreciatul economist şi stimatul gînditor Max Weber, cu o cuvîntare programatică, *Wissenschaft als Beruf*, 1919, care, cu toată energia, afirmă că „ştiinţa spiritului" ştiinţa socială nu are a se ocupa cu formulări de judecăţi de valori, de aprecieri (exemplu „aplauze"), care sînt de domeniul vieţii, ele avînd ca singur scop a căuta şi a da cunoştinţe cauzale, de înţelegere şi explicare a fenomenelor pentru a elibera lumea de vrajă (*Entzauberung der Welt*).

Max Weber, pe care l-am cunoscut personal, înalt, cu o barbă bogată, cu priviri neliniştite, un fel de Faust, a fost un savant de mare erudiţie şi prin scrierile sale ingenioase de o mare autoritate, care, după moartea sa prematură şi de toţi regretată, a devenit mondială. Distinsa sa soţie Mariana Weber a alcătuit o frumoasă monografie asupra soţului său.

La universităţile americane, unde am fost invitat a ţine conferinţe am rămas uimit cîtă circulaţie aveau în traducere operele lui Max Weber, şi de cîtă influenţă se bucurau!

Mai tîrziu, cu ocazia decernării diplomei mele de *doctor honoris causa rerum politicarum*, în 1934, la Universitatea din Lipsca, am întîlnit la

unul din cei mai importanți membri ai Facultății de filozofie, Theodor Litt, un mare interes pentru problema pusă de Max Weber și care forma chiar centrul preocupărilor sale filozofice din 1928 în lucrarea sa *Wissenschaft, Bildung, Weltanschauung.*

M-a interesat, în această privință, ca una din multele rezonanțe ale lucrării lui Max Weber, și Ernst Troeltsch, *Die Revolution in der Wissenschaft*, studiu apărut în „Schmollers Jahrbuch", Bd. 45, 1921; titlul lui Troeltsch arată îndeajuns atenția pe care el a acordat-o problemei.

Unul din cele mai emoționante momente din viața mea de studii a fost cunoașterea mai de aproape a unei alte revoluții, cu totul opusă „cauzalismului", pe care a introdus-o în istoria științei teoria cuantelor lui Planck în fizica modernă.

Deprins a privi în cauzalitate un principiu suprem de explicare în știință, așa cum a proclamat-o și Max Weber (Bacon, Descartes), iată că din anul 1900, anul descoperirii cuantelor lui Planck (al doilea semestru al vieții mele de student), știința *par excellence* a cauzalității, fizica clasică, care servea pentru mulți drept model constitutiv al științelor sociale, este transformată într-o știință a „probabilității", a „statisticii", chiar a „incertitudinii", a „indeterminismului", cu excluderea posibilității stabilirii unei cauzalități reale.

Cu trei ani înainte, în 1897, Brunetière, în lucrarea sa *La science et la religion*, a lansat formula, care nu m-a impresionat, căci știam că venea din partea unui reprezentant al catolicismului, care proclama „la faillite de la science" în interesul religiei.

Dar iată că în discuțiile amintite mai sus asupra problemei cauzalității apare în 1926 în München o lucrare din partea unui filozof științific Hugo Dingler, cu titlul tot atît de senzațional ca și formula lui Brunetière (poate chiar copiată de la el) : *Der Zusammenbruch der Wissenschaft*, în care se răsfrînge criza prin care a trecut știința fizicii : „Die Säulen, auf denen man glaubte, unsere Kultur ruhen lassen zu können, so weit sie auf Wissen basiert, sind zusammengebrochen". Mai drastic din partea unui om de știință, nu putea să fie formulat „falimentul științei" trîmbițat de Brunetière.

În sfîrșit, problema pusă cu atîta vigoare și intransigență a avut un mare răsunet în sînul acelui faimos „Verein für Sozialpolitik", din care făceau parte cei mai de seamă economiști ca și oameni de practică germani.

Conducătorii acestui „Verein" au făcut o mare anchetă, la care au participat, pe lîngă economiști, filozofi și juriști. Rezultatul ei a apărut într-o broșură separată, care nu se afla în comerț fiind „als Manuskript gedruckt".

Mie mi s-a dat o broșură de către Schmoller; foarte instructivă, care punea la punct multe probleme în legătură cu discuția asupra valorilor.

Unul din primii mei elevi, Petre Andrei, a folosit această lucrare.

În jurul aceluiaşi an 1900 a avut loc un mare eveniment ştiinţific, care la început a produs o extraordinară perplexitate, pentru a se transforma apoi într-o adevărată panică ştiinţifică.

În timpul veacului al XIX-lea, fizicienii s-au forţat a afirma validitatea universală a cauzalităţii, pentru ca apoi din 1900, în anul al 29-lea, fizicienii să se forţeze dimpotrivă, a arăta ineficacitatea cauzalităţii pentru ştiinţa fizicii, agravînd astfel criza „scientismului" şi dînd cunoştinţei un caracter dramatic.

Iniţiatorul acestei noi mişcări a fost Max Planck, care a fost chemat de bătrînul şi renumitul profesor Helmholtz ca ordinarius la catedra de fizică teoretică de la Universitatea din Berlin.

M. Planck, fire de artist, care în tinereţe a ezitat a alege între muzică şi fizică, era un pasionat excursionist şi mai ales ascensionist al munţilor.

Am făcut cunoştinţă cu mişcarea produsă de „teoria cuantelor" într-un mod original, care merită a fi povestit aici : Eram în Harzburg, în pensiunea-sanatoriu, după recomandaţia prof. Jolly din Berlin, pentru a-mi căuta nervii zdruncinaţi în urma enormelor sforţări de zi şi de noapte în lupta de stăpînire a marilor probleme care mă preocupau.

Harzburg, orăşel încîntător de munte — unde s-a refugiat la bătrîneţe prof. Schmoller şi unde a murit —, era centrul pregătirilor pentru a face suişul munţilor Harz. A fost prima mea excursie în munţi. Singur am ridicat * munţii, care aveau din nenorocire o specialitate, vîrfurile lor erau totdeauna „acoperite de ceaţă".

În pensiunea unde am fost găzduiţi, puteau lua dejunul şi persoane care nu locuiau acolo. Aşa într-o zi am întîlnit un domn foarte anturat şi simpatic, care se intitula dr. Planck-Berlin, o persoană înaltă, cu un cap expresiv de savant şi care vorbea încet şi liniştit.

Am întrebat pe vecinul meu de masă : cine este acesta? Şi atunci el mi-a răspuns : „Cum, nu-l cunoaşteţi? Este faimosul revoluţionar al fizicii, marele profesor Max Planck de la Universitatea din Berlin". Am cerut să-i fiu recomandat ca „stud. Phil." de la acea universitate şi am avut onoarea a-i da mîna şi a schimba cîteva cuvinte, întreţinîndu-se cu mine asupra cursurilor de filozofie pe care le urmam.

Atunci m-am hotărît să-i citesc lucrările şi să-i ascult cursurile. În lucrarea sa *Theorie des elementaren Wirkungsquantum*, Planck a emis ipoteza că „energia care radiază lumina, căldura, razele X (Roentgen) nu se naşte şi nu dispare în curs de continuare, ci în discontinuitate, prin foarte mici unităţi", numite de el « Energiequanten ».

Prin aceasta, Planck a înlăturat atomistica energiei şi concepţia de pînă la el asupra naturii energiei. Specialiştii fizicieni, la început au rămas reci faţă de aceste cercetări. Însă repede o serie de experienţe au pus în afară de orice îndoială şi au confirmat existenţa cuantelor de energie ale lui Planck.

---

* Am urcat (*B.-N.*)

6.3. DREPTUL

6.3.1. FR. VON LISZT

Deşi am luat doctoratul în condiţii excepţionale, care au adus după sine intrarea mea în arena publicistică germană cu rezonanţă internaţională, nu mi-am considerat încheiată activitatea mea de studii. Am simţit că mai am încă multe de învăţat pentru a putea stăpîni elementele ştiinţei societăţii şi ale omului.

Căci eram, încă de pe atunci, pătruns de convingerea, că numai o temeinică stăpînire a datelor ştiinţelor sociale ar putea scuza „sociologia" de primejdia diletantismului şi a „amatorismului". Mă urmărea totala desconsiderare pe care o avea „sociologia" în cercurile ştiinţifice din Germania, care însă, departe de a mă deruta, mă stimula ca să o reabilitez.

Una din lipsurile cunoştinţelor mele de ştiinţă socială era ştiinţa dreptului.

Prietenii mei din Leipzig, în special Bücher, mă sfătuiau să rămîn la universitatea de acolo, unde, într-adevăr se numărau savanţi jurişti de primul rang. Cînd însă, m-am informat mai de aproape, am constatat că aceşti jurişti, şi mai ales specialişti în drept penal, reprezentau o direcţie clasică formalistică, spre deosebire de penaliştii din Berlin cu şcoala lui Franz von Liszt, care, dimpotrivă, formau aşa-zisul curent sociologic criminalistic.

Atunci m-am hotărît să mă reîntorc pentru a doua oară la Berlin, care, fiind şi capitala celui mai puternic imperiu european de pe atunci, oferea mari posibilităţi de a adînci explicarea altor laturi ale „crizei" timpului şi care formau la un loc un întreg indestructibil. Alegerea a fost bună, căci la Franz von Liszt am găsit ceea ce căutam.

El a creat una dintre cele mai importante instituţii juridice europene, intitulată „Kriminalistisches Seminar" (în Charlottenburg Kantstrasse), cu o imensă bibliotecă, cea mai mare parte donată de fondator — el păstrîndu-şi în biblioteca din locuinţa sa, Hardenbergstrasse 19, numai unele lucrări personale —, un seminar, care depăşea cu mult titlul de „criminalistic" atît prin problemele ce se dezbăteau acolo, cît şi prin literatura lor, care se găsea pusă la punct, şi nu mai puţin prin persoanele care lucrau în seminar şi luau parte la discuţii.

Seminarul era un loc de întîlnire al criminaliştilor din toată lumea, de unde radiau toate tendinţele de reformă penală universală, dar şi al juriştilor reformatori din toate domeniile. În acest seminar am cunoscut,

pe lîngă penaliști, și alte personalități distinse, care se ocupau cu filozofia dreptului, cu dreptul comparat, cu politica — ca știință —, cu dreptul internațional, cu concepția dreptului liber ș. a. m. d., astfel că seminarul zis criminalistic forma un foarte interesant și instructiv centru de frămîntare a problematicii metodologice și științifice a dreptului în general.

6.3.2. SOCIOLOGIA DREPTULUI

Problema statului și a științei politice era discutată în special cu A. Grabowsky, unul dintre directorii revistei de politică („Zeitschrift für Politik), precum și unul din cei mai apreciați profesori la noua universitate politică (Hochschule für Politik), creată în Berlin după modelul lui „École libre des Sciences Politiques" din Paris și în împrejurări similare („École" după Sédan, „Hochschule" după tratatul din Versailles). Grabowsky, mai tîrziu, cînd m-a condus să văd progresele școlii, mi-a făcut surpriza să-mi arate într-un colț retras al sălii de lectură pe un candidat, care avea în fața sa lucrarea mea *Die Grundbegriffe des Pressrechts* deschisă la capitolul „opiniei publice"; tînărul candidat, cînd a văzut că are în față pe autorul cărții, s-a sculat în picioare și a spus cîteva cuvinte amabile de mulțumire pentru informațiile pe care i le dădeam și tratarea problemei, pe care, zicea el, nu le-a găsit în altă parte.

Grabowsky era un bun cunoscător al politicii externe și în privința politicii interne își dădea multă osteneală să dea un nou avînt ideii conservatoare, prin conferințe și lucrări.

Directorul și conducătorul școlii, care era foarte progresistă și înaintată, era profesorul Jäck, care a fost nevoit să părăsească Germania în timpul regimului hitlerist și a devenit cetățean englez. L-am întîlnit la Institutul Social Român, cînd voia să întemeieze o asociație în sud-estul Europei de solidaritate a tuturor popoarelor din acea regiune (vezi capitolul special la monografia internațională asupra vizitelor lui Jäck și propunerii mele pentru organizarea unor cercetări sociologice pe teren în toate țările din sud-estul Europei).

Colegii mei de seminar se pasionau pentru două mari probleme de actualitate în lumea juridică de pe atunci: problema dreptului liber și problema dreptului just (drept).*

Într-o zi din anul 1906 ne aflam în sala mare a seminarului membri care aveau preocupări superioare asupra naturii dreptului și, după ce am trecut în revistă critică istorismul (școala istorică în drept), naturalismul (dreptul natural) și finalismul juridic (v. Ihering), eu am amintit de cazul faimosului „bun judecător", care a achitat pe o femeie ce furase o pîine pentru a o da copiilor ei flămînzi. Atunci deodată se ridică unul dintre noi, care pînă atunci tăcea, v. Kantorowicz, și ne face atent că a apărut o lucrare cu titlul *Der Kampf um die Rechtswissenschaft*, 1906, de un autor cu un nume curios Gnaeus Flavius, o lucrare, adăugă Kanto-

---

* Capitolul n-a mai fost scris. *(B.—N.)*.

rowicz, care pune probleme noi și se întreabă cine ar fi oare juristul, care se ascunde sub numele de Gnaeus Flavius?

Firește ne-am procurat imediat această carte, am citit-o cu atenție, mai ales după ce am aflat că sub Gnaeus Flavius se ascundea însuși ... Kantorowicz!

Lupta pentru știința dreptului conținea manifestul unei noi școli de drept, al dreptului liber și viu, care a avut un mare răsunet în lumea juriștilor. Există, a afirmat Flavius-Kantorowicz, pe lîngă dreptul statal (staadtliches Recht), un drept liber, independent de stat și superior dreptului statal, pentru că „dreptul liber este baza pe care se sprijină dreptul statului; aproape întreg conținutul dreptului legislativ a existat înainte ca reguli de drept liber" (Gnaeus Flavius, p. 14). Dreptul liber este deci un drept extralegislativ, extrastatal.

Propriu-zis am arătat colegului Flavius-Kantorowicz că acest drept viu este demult cunoscut ca drept obișnuielnic (*Gewohnheitsrecht*), ca un „obicei al pămîntului". Iar la afirmația sa că opoziția dintre dreptul liber și cel statal este „opoziția între dreptul conform cu conștiința colectivă" și dreptul conform cu „conștiința individuală", am adăugat că tocmai această deosebire ilustrează și mai mult teza mea a dreptului obișnuielnic.

Dreptul viu, al poporului, pus în locul „jurisprudenței abstracte" (*Begriffsjurisprudenz*), formează o sociologie juridică, care a provocat o bogată literatură. Însuși Kantorowicz a dezvoltat cercetarea surselor primare sociale ale dreptului în diverse lucrări ulterioare, publicate de astă dată fără misterioase pseudonime și pe care le-am urmărit cu mult interes (autorul avînd amabilitatea a mi le trimite imediat după apariția lor).

Aceste lucrări sînt: *Soziologie und Rechtswissenschaft, Verhandlungen des ersten soziologischen Kongresses in Deutschland*, 1911; *Der Aufbau der Soziologie*, 1923 (în *Erinnerungsausgabe M. Weber*, vol. I, p. 73 și urm.); *Die Staatsauffassungen* (în „Jahrbuch für Soziologie", vol. II, p. 101 și urm.).

Preocupîndu-mă problema în cel mai înalt grad, am găsit în minunata bibliotecă a „Seminarului criminalistic" două lucrări mai vechi de Eugen Erlich, apărute una în 1902, *Beiträge zur Theorie der Rechtsquellen*, și alta în 1903, cu titlul programatic *Freie Rechtsfindung und freie Rechtswissenschaft*, în care autorul găsește că problema fundamentală a dreptului viu și extralegislativ se concentrează în așa-zisul *Gesellschaftsrecht* (dreptul societății), opus atît dreptului statal, cît și dreptului creat de tribunale (*Gerichtsrecht*) și de doctrină (*Juristenrecht*).

Mulți ani după această descoperire bibliografică și teoretică am avut ocazia să întîlnesc pe Eugen Erlich în condiții foarte penibile pentru el. În calitatea mea de decan al Facultății de filozofie și litere a Universității din București, după prăbușirea Imperiului austro-ungar, Eugen Erlich (prin desființarea Universității, unde profesa), m-a vizitat, solicitîndu-mi

concursul pentru a putea relua catedra. Eu am luptat energic pentru a i se da lui Erlich acest drept, ca unul care știa limba română, pe lîngă că era un savant remarcabil. Am avut însă continuu opoziția unui profesor, care, din motive politice, îi era teamă că Erlich ca profesor ... nu-i va da votul ... la alegerile de senator universitar.

În felul acesta am putut cunoaște de aproape și aprecia personalitatea lui Eugen Erlich : erudiția și originalitatea sa, vioiciunea spiritului și optimismul atitudinii sale, împletite cu un umor, care nu-l părăsea în nici o ocazie.

Așa, într-o zi a întîrziat de la întîlnirea noastră el, care era întotdeauna punctual ! iar cînd a venit, a istorisit, în treacăt, cum cauza întîrzierii a fost un simplu accident, și anume cum a fost lovit de un automobil la traversarea unei străzi, din fericire fără alte urmări decît că a trecut sub tunelul roților automobilului, dar că imediat după ce acesta s-a îndepărtat, cînd s-a sculat, a fost preocupat de două chestiuni : de legătura dintre panteismul lui Spinoza și al lui Goethe și apoi de deosebirea care ar putea fi între un țigan botezat (cazul, după el, al acelui ministru ce-l persecuta) și un evreu botezat (cazul său, care era în raporturi de vizită cu cardinalul catolic din București). Și m-a întrebat, fără a se mai gîndi la marele pericol prin care trecuse, ce părere am eu?

În întrevederile noastre ne refeream adesea la acele două volume, pînă astăzi rămase clasice, în care fusese tratată problema dreptului societății, *Grundlegung der Soziologie des Rechts*, 1913, și *Die juristische Logik*, 1918.

Iată două opere capitale, în care problema pusă de Gnaeus Flavius era tratată cu o deosebită profunzime.

Centrul de gravitate a evoluției dreptului, afirmă Erlich, nu se găsește nici în legislație, nici în jurisprudență sau hotărîrile judecătorești, ci în societatea însăși. Viața socială este forma fundamentală a dreptului. Dreptul nu poate fi înțeles fără examenul acestei vieți sociale.

Plecînd de la această concepție sociologică a dreptului, Erlich recomandă — ca mai util pentru știința juridică și jurisprudență — studiul vieții sociale (contracte, documente sociale contemporane de tot felul) decît dreptul roman cu contractele de pe vremea aceea.

„Sociologia dreptului trebuie începută prin studiul dreptului viu", scrie Erlich. Iar pentru aceasta el nu se mărginește la unele afirmări mai mult ori mai puțin judicioase, ci a pregătit cu multă conștiinciozitate și cu toate amănuntele un chestionar pentru a face cercetări pe teren. Acest chestionar este un model metodologic. El nu este cunoscut de cei ce vorbesc de *Sociologia dreptului* a lui Erlich. Căci numai prin aceste cercetări, în plină realitate socială, se pot găsi adevăratele elemente ale dreptului viu.

Marele merit al lui Eugen Erlich constă tocmai în faptul că nu s-a mărginit a face foarte ingenioase observații și constatări sociologice asupra fenomenului juridic — mult superioare întregii literaturi a contempora-

nilor lui Gnaeus Favius —, dar că a inițiat chiar cercetări pe teren pentru a documenta, a ilustra și completa teoria sa.

Este de la sine înțeles ce deosebit de mare rezonanță au găsit teoria și metoda lui Erlich printre sociologii din București, care erau în plină campanie de cercetări sociologice pe teren—prin așa-zisele monografii —, în care cercetarea vieții juridice forma unul din elementele ei esențiale, în legătură cu întreaga viață socială.

Ce comic mi s-a părut mai tîrziu, cînd un așa-zis mare jurist și „academician" urmărea evoluția dreptului obișnuelnic din coduri vechi și „mai ales" învechite ori din literatura juridică comparată, fără a face nici o cercetare pe teren, ignorînd complet nu numai chestionarul, dar și întreaga teorie a lui Erlich.

Eugen Erlich a devenit un foarte asiduu și devotat membru al Institutului Social Român, ceea ce se explică prin afinitatea spirituală care-l lega de această instituție. În revista institutului a publicat un remarcabil studiu asupra prăbușirii Imperiului austro-ungar.

Din nenorocire, în plină vigoare intelectuală și cînd era aproape a-și relua catedra și deci bogata lui activitate, s-a îmbolnăvit și în urma unei operații făcute la Viena a murit.

Executorul său testamentar, care mi se pare era și rudă cu el, mi-a mărturisit, că pînă în ultimele momente și-a adus aminte cu prietenie de timpul petrecut la București, de concursul pe care i l-am dat eu, de atmosfera și ambianța spirituală simpatizantă pe care a întîlnit-o în cercul sociologilor din București. Același executor testamentar mi-a mai comunicat apoi faptul mișcător că prin testament mi-a lăsat o parte din marea și aleasa sa colecție de artă populară din Bucovina, lucruri care de altfel nu le-am primit de loc, spre marea mea părere de rău, fiind un mare admirator al artei bucovinene, care ar fi îmbogățit „Muzeul satului", creat de mine cu aceste rare obiecte de artă casnică țărănească.

Un alt important „cal de bătaie" în seminarul criminalistic era, ca un complement necesar al „surselor" dreptului, problema scopului final și regulativ al dreptului, adică problema idealului juridic.

Foarte mulți membri distinși ai seminarului erau adepți înflăcărați ai sistemului de gîndire neokantian al lui R. Stammler.

Stammler era o cunoștință veche a mea, de cînd, din Leipzig, unde eram student la universitate, vizitam unele cursuri celebre de la Universitatea din Halle, printre care erau mai ales ale lui Rihl („Der Philosophische Kriticismus") și ale lui Stammler. În Halle trona și vestitul neokantian Vaihinger, care, în urma excesului lecturii și interpretării filologice-filozofice ale operelor lui Kant, orbise (vezi, mai ales, comentariul-dicționar al *Kritik der reinen Vernunft*). Vaihinger mă interesa, deși nu mă atrăgea și prin concepția lui filozofică al lui „AlsOb"), căreia mai tîrziu i-a consacrat chiar o revistă.

Printre lucrările mai importante ale lui Stammler (despre care voi vorbi cînd voi atinge chestiunea socialismului neokantian) se numără

şi una intitulată *Das richtige Recht* („Dreptul drept"), care culmina în formularea idealului etic: „Die freivollende Menschen".

Şi atunci aceşti adepţi ai lui Stammler, în fruntea cărora se afla o distinsă personalitate, profesorul Graf zu Bohne, au găsit în „idealul lui Stammler" formula absolută care se aplica tuturor acţiunilor juridice.

Era aproape comic, în tot cazul nespus de iritant, cînd faţă de marile controverse juridice, în care jucau de multe ori mari interese şi conflicte sociale, Graf zu Bohne aplica formula stammleriană, menită, după el, a rezolva cele mai dificile probleme, cum era pe acea vreme mult discutata şi disputata reformă a codului penal german.

Profesorul von Liszt, directorul seminarului, m-a invitat să-mi spun părerea într-o comunicare pentru membrii seminarului, ceea ce am făcut, arătînd în esenţă că dreptul „just" poate avea şi alte criterii de apreciere decît formalismul steril, care circula în seminar ca ultima mare înţelepciune.

Critica mea, făcută din punctul de vedere al realismului social, a făcut oarecare impresie, mai ales că venea din partea unuia care avea faima unui doctorat făcut la creatorul psihologiei experimentale, Wilhelm Wundt, la teoreticianul renumit al realismului critic economic, Karl Bücher, şi la întemeietorul metodei culturale în istoria Germaniei, precum şi în istoria universală, Karl Lamprecht.

Cel mai mult a apreciat comunicarea mea critică asupra lui Stammler profesorul von Liszt, care ţinea la Facultatea de drept din Berlin şi un curs de „Filozofia dreptului", pe baze evoluţioniste. Von Liszt mi-a cerut să-i recomand o bună istorie a filozofiei; acestea erau foarte numeroase: unele sub titlul de „*Introducere" în filozofie*, cum era aceea a lui Wundt (*Einleitung in die Philosophie*), altele se numeau *Elemente* („Grundrisse") ori tratau anumite epoci ale istoriei filozofiei.

I-am recomandat (şi mai tîrziu mi-a mulţumit de aceasta) lucrarea lui Vorländer în două volume.

Opera lui Vorländer, pe lîngă o informaţie sigură, oferea şi un punct de vedere nou, anume de a trata sistemele filozofice în legătură cu stările sociale, în mijlocul cărora au apărut. Deşi această expunere era de multe ori numai sumară şi cîteodată prea se arăta pronunţat punctul de vedere kantian (Vorländer aparţinea grupului socialist neokantian), totuşi ea avea valoarea ei specială fiind singura lucrare de încercare a unei „sociologii a istoriei filozofiei". Vorländer a scris într-un volum şi o *Istorie a filozofiei pentru lucrători*, care, cred, este foarte puţin reuşită.

După comunicarea mea în seminarul criminalistic, am devenit oarecum „specialistul" seminarului pentru problemele filozofice.

Profesorul von Liszt era profesor de drept internaţional şi autorul unui volum, *Das Völkerrecht systematisch dargestellt.* Volumul consultat de mine avea ediţia a IV-a, Berlin, 1906; prin faptul că era totdeauna pus la curent cu evenimentele internaţionale recente (datorită faptului că ediţiile se succedau foarte des, una după alta, ceea ce nu era de obicei

cazul cu tratatele germane ori străine), precum şi datorită talentului deosebit al autorului de a da formulări precise şi clare, volumul, nu prea mare, era tratatul favorit al specialiştilor din lumea întreagă.

Eu socoteam că în cadrul dreptului liber ar fi trebuit să intre şi dreptul internaţional, care, după cum se ştie, cuprinde tratate încheiate pentru eternitate şi care totuşi nu durau decît cîţiva ani, aşa că propriu-zis nu există decît un drept internaţional „liber", de astăzi pe mîine. Fericitul Grotius în faimoasele sale „drepturi ale războiului", care ar trebui să se poarte numai între armate, faţă de noua concepţie a războiului „total", este de mult demodat şi uitat.

6.3.3. O ŞEDINŢĂ MEMORABILĂ LA UNIVERSITATEA DIN BERLIN : *DIE DONAUFRAGE*

Profesorul von Liszt la curs avea o didactică specială : el intercala între orele de curs pentru problemele mai importante comunicări de-ale auditorilor. În seminar era o problemă pe care toţi o evitau şi refuzau să o ia, fiind considerată ca spinoasă şi încîlcită, era aşa-zisa „chestiune a Dunării". Profesorul von Liszt oferise această problemă prietenului meu Ernst Delaquis, care, după ce a luat contact cu literatura şi datele problemei, a renunţat la ea. Atunci profesorul mi-a oferit-o mie. Eu, fără a face nici un fel de cercetare, plecînd de la ipoteza care m-a condus şi în lucrările din Leipzig, că nici o problemă nu este grea dacă ştii să o tratezi, am primit-o.

Iată-mă acum în unul din cele mai mari amfiteatre ale Universităţii din Berlin, la catedră, tratînd *ex professo Die Donaufrage* în faţa unui auditoriu numeros, care era însuşi acela al profesorului de drept internaţional, profesorul Franz von Liszt, ce asista şi el. A fost pentru mine o memorabilă şedinţă. Totul mi se părea foarte firesc, nu aveam nici o emoţie, nici o senzaţie de grandoare, am avut sentimentul satisfacţiei la sfîrşitul comunicării mele (căci nu era nici conferinţă, nici curs), cînd profesorul, drept orice elogiu, mi-a spus că negreşit studiul meu va trebui să fie publicat (putea fi vreun mai mare elogiu ?) ; el a indicat chiar şi revista „Preussische Jahrbücher"), care, a adăugat el, avea legături cu „Das auswärtige Amt" (Ministerul de Externe) din Wilhelmstrasse.

De la această comunicare, care a venit după aceea filozofică din seminarul criminalistic, între profesorul von Liszt şi mine s-a legat o mare şi afectuoasă prietenie, care apoi s-a răsfrînt şi asupra întregii sale familii. Despre această prietenie cu familia von Liszt voi vorbi mai tîrziu.

M-am prezentat cu manuscrisul studiului meu la profesorul Hans Delbrück, directorul vechii reviste „Preussische Jahrbücher", care se bucura de cel mai mare prestigiu în lumea cititorilor. Hans Delbrück îmi era cunoscut ca unul din cei mai înverşunaţi polemişti împotriva „istoriei culturii" a lui Karl Lamprecht, apoi ca mare istoriograf al războaielor (*Geschichte der Kriegskunst*) şi, în sfîrşit, ca o personalitate care se deosebea

de ceilalţi profesori, rigizi şi solemni, care apăreau la cursuri în redingotă ori jachetă neagră. Delbrück venea la curs în costum de stradă şi avea o atitudine independentă faţă de autorităţile ştiinţifice ori politice.

Delbrück m-a rugat să las manuscrisul pentru a fi citit şi să vin a doua zi după răspuns. Răspunsul a fost favorabil cu menţiunea că, desigur, Ministerul Afacerilor Străine din Berlin va consulta lucrarea cu interes. Ceea ce nu a fost cazul cu legaţia română din Berlin, care avea ca ministru pe Beldiman. Acesta se bucura de o mare falà. El era însă tipul diplomatului de modă veche.

Înainte de a ţine comunicarea, m-am dus să-l consult, închipuindumi că-mi va da informaţii inedite. Mare mi-a fost însă mirarea cînd acest „celebru" diplomat mi-a declarat că el nu cunoaşte de loc problema, dîndu-mi a înţelege chiar că-i şi este indiferentă, căci, a motivat d-sa această surprinzătoare atitudine, „noi, diplomaţii, executăm ordinele guvernului şi activitatea noastră se mărgineşte la a da simple note verbale ori în scris — atît, problemele de drept internaţional — a adăugat d-sa — nu ne interesează, căci ele privesc pe profesorii de specialitate".

Am înţeles şi am plecat !

Nici chiar după apariţia studiului, care a interesat pe diplomaţii germani, aşa-zişii „diplomaţi" de la legaţia română, probabil că nici nu l-au citit, deşi interesa în cel mai înalt grad politica externă a României, ba chiar era considerată ca o problemă capitală a ei, după declaraţiile unui om de stat român, „chestiunea Dunării înseamnă însăşi chestiunea libertăţii statului".

Pentru a ilustra şi mai bine mentalitatea dezolantă în care se aflau diplomaţii români, amintesc pe consilierul de legaţie F., care faţă de toate străduinţele teoreticienilor dreptului internaţional, a declarat că „nu poate decît surîde", iar cînd mai tîrziu a devenit secretar general al Ministerului de Externe din Bucureşti şi, după ordinul ministrului, a încercat a pune în ordine biblioteca ministerului, m-a invitat — şi, probabil, şi pe alţi vizitatori — să iau din cărţile care aşteptau să fie orînduite cît mai multe volume, adăugînd chiar că „în acest fel i se face chiar un serviciu...".

Astfel de diplomaţi aveau în schimb o morgă, cu nimic justificată, de superioritate, avînd conştiinţa că fac parte din „elita" naţiunii ! cînd în realitate erau nişte păpuşi comice... (Am întîlnit, desigur, şi personalităţi eminente, care au făcut onoare diplomaţiei mondiale, cum a fost N. Titulescu, care însă a fost ... mai întîi profesor universitar şi apoi diplomat ... despre care vom vorbi la capitolul Societăţii Naţiunilor.)

În treacăt amintesc şi pe acei „diplomaţi" care, prin faptul că nu aveau nici o profesiune, nici o cultură şi nici un talent, priveau cariera diplomatică ca un mijloc eficace pentru a duce o viaţă luxoasă, de farniente, după ce au dispărut posibilităţile parvenirii politice, de care au profitat din abundenţă. Un astfel de tip cu aluri de Talleyrand a fost nulitatea întîlnită de mine la Paris şi New York şi care îşi avea reşedinţa

la Londra, unde nu cunoştea nici limba, nici oamenii şi nici vasta cultură engleză, avînd în schimb o penibilă experienţă cu o chestie de speculă a unor paşapoarte cînd era subsecretar de stat la Interne, căci „tipul" reuşise, deşi cetăţean român numai din prima generaţie, graţie unor talente de servilism faţă de conducerea partidului, să devină „indispensabil" în toate combinaţiile politice ministeriale ale acestui partid.

Desigur însă că această bogată experienţă de slugărnicie politică nu erau titluri suficiente pentru cariera de ambasador, de care se ataşase foarte mult ! Am mai cunoscut mai tîrziu aşa-zişii „diplomaţi de carton".

6.3.4. MEDITAŢIE DESPRE CIVILIZAŢIA CHINEZĂ

În seminarul criminalistic am avut de coleg un foarte simpatic „chinez tînăr", adică membru al partidului de reforme înaintate în China, Ma Do-Yun. El era indignat că în tratatul său de *Völkerrecht* profesorul von Liszt număra China printre statele şi ţările „semicivilizate" (pag. 202 : Halbzivilisierte Staatengruppe"). În lucrarea sa de doctorat *Der Eintritt des chinesichen Reiches in den Völkerrechtlichen Verband*, *Inaugural-Disertation*, prima teză prezentată de un chinez la Universitatea din Berlin, ceea ce a însemnat un eveniment pentru Facultatea juridică şi justifică indulgenţa cu care a fost primită, lucrarea fiind slabă, Ma Do-Yun polemizează cu mult curaj cu Franz von Liszt, deşi îl ştia ca fiind unul dintre examinatorii la doctorat*), protestînd împotriva denumirii de „semicivilizat", arătînd dimpotrivă, mai ales în lucrarea sa apărută cu un an înainte *China, Erläuterungen* von Ma Do-Yun (Berlin, 1906), că din punct de vedere moral, cultural şi chiar statal, China este cel puţin egală cu Europa, dacă nu este chiar superioară, în tot cazul prin vechimea culturii şi a moralei ei nu are nevoie de a primi lecţii.

Eram sub impresia lecturii faimoasei cărţi a lui Spengler *Der Untergang des Abendlandes* — problema „decadenţei culturii Occidentului, care era la modă şi apărea în acelaşi timp sub diferite forme la Nietzsche (*Die Dekadenz der Kultur*), la Dostoievski ori la diferiţi autori în Franţa ; mai tîrziu Kayserling în *Jurnalul unui filozof* face apologia Orientului (dezbatere de actualitate astăzi a raportului dintre Orient şi Occident).

De aceea am profitat de primul meu contact cu un reprezentat autorizat al Asiei pentru a mă documenta.

Lucrările lui Ma Do-Yun, primite de la autor cu dedicaţii amabile în limbile germană şi chineză, le-am studiat cu interes, dar cea mai bună sursă de informaţie era însuşi autorul lor, cu care legasem o prietenie cordială.

Ma Do-Yun era o figură foarte simpatică şi atrăgătoare. Înalt, foarte inteligent, totdeauna franc şi ironic cînd era mai ales vorba de stările com-

---

*) Teza este dedicată lui F. von Martitz, profesor şi „Geheimer Oberregierungsrat", o mediocritate aurită a Facultăţii de drept din Berlin.

parative dintre Europa și China și atunci devenea de o sensibilitate foarte nuanțată, de o mare finețe spirituală, mai ales cînd voia să dovedească, cu exemple din viața socială a Chinei, că concepția de viață și a lumii era mai ridicată la chinezi decît la europeni, unde cultura se afla în stare de formație și se vorbea atît de mult și pe toate gamele de așa-zisa „barbarie" a omului modern.

Suprema profunzime a personalității lui Ma Do-Yun era însă patriotismul său luminat, ca membru al partidului „tînăr chinez", care urmărea concentrarea imenselor forțe care se află în stare potențială, într-un mare imperiu corespunzător celor peste 11 milioane metri pătrați și celor peste 450 milioane de locuitori.

Nu se știe că, dacă sub dinastia Tschau (1122—252 — înaintea erei noastre) China era împărțită în 124 de state, mai mari ori mai mici, datorită marelui înțelept Kong Fu-Tze, care a predicat unitatea, China a devenit un stat universal (fără a avea tendințele romane de *imperium mundi*) unitar; Japonia își clădea cultura pe bază chineză, India era neputincioasă, împărțită în principate, iar unele state ca Siam și Annam erau supuse Chinei cu obligații tributare.

Era nouă de unitate și prosperitate a atins punctul culminant cu împăratul Shi Hwang Ti, printr-o domnie energică, combătînd pe huni, care veneau din deșerturile de Nord, pentru a opri incursiunile lor, el a creat printr-o muncă colosală așa-numitul „mare zid al Chinei".

Cum poate fi numită China ca „semicivilizată", adică aproape „barbară", stăruia prietenul meu Ma Do-Yun, cînd atît în privința artelor, cît și în domeniul investițiilor științifice, China a depășit cu veacuri arta și știința Europei, astfel, adăuga Ma Do-Yun, invenția mătasei a fost cunoscută în China încă din anul 3000 înainte de Hristos, aceea a hîrtiei în 210 înainte de Hristos, a porțelanului în 185 a. Ch., a imprimeriei în anul 590 după Hristos*).

În special Ma Do-Yun era revoltat de acțiunea misionarilor (mai ales a iezuiților), care urmăreau să impună chinezilor o nouă religie, care nu corespundea de loc caracterului poporului chinez, el bucurîndu-se de o doctrină care poseda totul pentru moralizarea oamenilor.

Trebuie studiată și înțeleasă doctrina lui Confucius, stăruia neîncetat Ma Do-Yun, căci nu este mai mare nedreptate și jignire care se poate aduce cînd se văd în revistele ilustrate țărani ori soldați chinezi într-o pagodă ori templu îngenuncheați în fața unei statui cu pîntece mare, care ar fi Buddha.

„Noi, chinezii, în imensa noastră majoritate (aici se înșela prietenul Ma Do-Yun), sîntem confuceani, și nu budiști. De aceea — adăugă Ma Do-Yun — nu avem religie și nu avem temple, sinagogi, moschee, pagode, ci avem numai școli cu profesori, care nu sînt nici preoți, nici

*) Colecțiile de vase superbe de porțelan, cum ar fi, am adăogat eu, vestita colecție de artă chineză de la muzeul din Dresda ori aceea de la Metropolitan Museum of Art din New York (pe care le-am admirat personal). (Nota lui D. Gusti).

muftii, nici bonzi, ci numai profesori, adică care țin lecții, și nu predici, nu organizează ceremonii solemne; nu se deosebesc în îmbrăcăminte de ceilalți semeni prin costume deosebite.

Convorbirile mele dese cu Ma Do-Yun și pasiunea care el o arată pentru Confucius m-au făcut atent asupra acestei mari personalități.

Întîmplarea a făcut însă ca să mi se atragă atenția și asupra personalității opuse lui Confucius și tot atît de mare, a lui Buddha *).

În duminicile pe care le petrecem în casa atît de ospitalieră a profesorului von Liszt, am cunoscut o doamnă, frumoasă, distinsă, însă foarte tăcută și tristă. Era fiica generalului von Kretschmann, care împotriva voinței familiei ei s-a căsătorit cu un talentat doctor evreu, doctor Simon. Acesta însă a înnebunit și se afla într-o clinică specială psihiatrică.

Sărmana, în desperarea ei, a devenit budistă. În casa ei, unde mă duceam adesea, se afla într-adevăr un templu budist în miniatură, unde doamna oficia, precum și o mare literatură asupra lui Buddha, mai ales revista „Der Buddhist, Publikationsorgan des Buddhistischen Missionsvereins" și „Neubuddhistische Zeitschrift", care dovedeau că doctrina lui Buddha a pătruns în Europa, încercîndu-se unirea spiritului vechi indic cu spiritul european.

Iată că dorința lui Ma Do-Yun de a vedea misionari asiatici în Europa s-a realizat, deși nu confuceani, ci budiști ! (În New York am întîlnit un caz și mai caracteristic, soția șefului translatorilor de la O. N. U. și-a părăsit soțul și copiii, pentru a duce o viață spirituală în India propriu-zisă, mulțumind profund recunoscătoare soțului ei că i-a permis această sublimă desfătare sufletească !)

Confucius și Buddha au trăit în cea mai strălucită epocă a istoriei umanității, în veacul al VI-lea, cînd în același timp în Efes trăia Heraclit, iar la evrei cei mai vestiți profeți.

Confucius și Buddha au fost două personalități cu doctrine profund deosebite.

Confucius, „Kung-Fu-Tse" (adică maestrul Kung), latinizat de iezuiți în „Confucius", a avut în primul rînd interese sociale și morale, fiind preocupat de realitatea socială chineză, și nu de speculații metafizice ori de ideea zeilor. Confucius a fost, dintre marii reformatori religioși, mare sociolog. El a publicat o colecție de cîntece populare, culese pretutindeni pe unde a călătorit și întrebuințate ca mijloc de educație a poporului și, fiind născut în Lu, provincia Schang-Tong, a scris istoria monografică a acestei țări *Lu-Schi*, care nu era o simplă cronică istorică, ci judecata faptelor după principii morale și raționale.

---

* În aceste pagini autobiografice, D. Gusti acordă budismului și în special confucianismului o însemnătate mult mai mare decît au avut cu adevărat în evoluția civilizației chineze.

Nu ideile umaniste ale confucianismului au determinat progresul poporului chinez. Factorii care au generat schimbări uriașe trebuie căutați în primul rînd în domeniul economic și politic, în activitatea complexă a maselor care au creat valorile materiale și spirituale, în capacitatea acestora de a revoluționa structuri social-economice etc. (*B. -N.*).

Căci Confucius era interesat exclusiv pentru binele public şi afectat de dezordinea şi mizeria în care se afla poporul : căuta a ameliora oamenii pentru a ameliora lumea.

Pentru Confucius omul era o fiinţă socială, iar principiul vieţii sociale era solidaritatea în iubire : „Iubeşte-i pe ceilalţi ca pe tine însuţi". Această metodă etică era aplicată în cele mai diverse momente ale existenţei private ori publice. China se zbătea într-o mare anarhie feudală, Confucius era pentru o apropiere socială, ca factor de echilibru într-o societate, ale cărei nedreptăţi el le deplora, însă se ferea să le schimbe.

Confucius se ridica la noţiunea unei ordini universale sprijinit pe motivele umane ale solidarităţii. Ma Do-Yun a insistat în convorbirile noastre, de altfel ca şi în cartea sa *China*, că Kung Fu-Tse (Confucius) n-a fost nici profet şi nici zeu, ci un om simplu, dotat cu o înaltă inteligenţă, dezvoltată şi completată prin studii profunde şi prin continuele sale călătorii.

De aceea a afirmat cu tărie Ma Do-Yun, Confucius a fost cel mai mare dintre filozofi, binefăcătorul chinezilor, creatorul moralei lor, al obiceiurilor lor şi al unităţii lor ; „noi îi datorăm lui Confucius tot ceea ce nu datorăm naturii", şi anume opera sa *U Leng*, care, departe de a fi asemănată cu *Evanghelia* creştinilor ori *Coranul* mahomedanilor, este o operă în patru cărţi, care cuprinde fundamentul societăţii umane, în cinci datorii eterne, care se referă la cinci clase sociale : 1) împăratul, miniştrii şi orice funcţionar au datorii către supuşii lor, care trebuie împlinite cu fidelitate ; 2) părintele şi copilul trebuie să se iubească şi stimeze ; 3) bărbatul şi femeia trebuie să îndeplinească datoriile de iubire şi fidelitate ; 4) fraţii (ca şi unchii, verii, nepoţii, toate rudele) trebuie să păstreze între ei raporturile cele mai cordiale şi 5) prietenii, cunoscuţii, fiecare pentru semenii săi şi semenii noştri către noi, trebuie să păstreze relaţii de frăţie şi bunăvoinţă reciprocă.

După cum se poate observa, a adăugat Ma Do-Yun, doctrina noastră, a marelui filozof Confucius, este o şcoală de iubire a aproapelui, care în deosebire de cunoscutele religii, nu se bazează pe dogme, pe miracole ori pe vreun ajutor supranatural, ci pe viaţa morală a familiei şi a societăţii.

După doctrina lui Confucius, este permis ca supuşii să se răscoale împotriva unui regent rău, sau copiii contra unui părinte rău — limbajul chinezesc cuprinde chiar expresii caracteristice în acest fel, ca : *Dschinbu Dschin* (Rege-nu-Rege), *Tschen bu Tschen* (Funcţionar-nu-Funcţionar) ori *Zte bu Zte* (Fiu-nu-Fiu).

...Şi, adresîndu-mi-se amical, Ma Do-Yun încheie interesanta sa expunere cu cuvintele : „Cred că, mai ales pentru un sociolog ca dumneavoastră, sociologia lui Confucius practicată de peste 300 de milioane de oameni, trebuie să aibă o deosebită preţuire !"

Într-adevăr, îi datoresc lui Ma Do-Yun o vie recunoştinţă pentru informaţiile pe care mi le-a dat asupra uneia din cele mai vechi civilizaţii ale lumii şi asupra importanţei etice şi sociologice a înaltei doctrine a lui Confucius.

În această civilizaţie au ocupat întotdeauna un loc deosebit familia şi casa. Ca unul care am preţuit enorm de mult funcţiunea casei în viaţa mea, m-a interesat îndeosebi descrierea unui complex de clădiri, care la un loc alcătuia casa familiei chineze : în faţa casei se afla o curte menită a primi vizita acelor persoane care nu aparţineau familiei ori intimilor ; a doua curte despărţea această intrare de clădirea următoare și era pentru primirea rudelor şi a prietenilor ; dacă se mai trecea o curte, se ajungea la casa locuită de familie, cu o a patra curte, și astfel se închidea acest complex de curţi şi grădini, care la un loc formează căminul familiei chineze.

În toate aceste spaţii, familia se bucura de totală libertate, iar femeia nu avea nevoie de a căuta distracţie și aer pe stradă sau în magazine de modă, ci se putea dedica în voie creşterii copiilor, putea primi vizite ori a se eschiva de la vizitele nedorite.

Floarea favorită a căminului era crizantema, crizantema care acum 200 de ani a fost importată din China în Europa, dar care, insistă Ma Do-Yun, nu are caracterul trist, de „flori de cimitir", ca în Europa, ci are un caracter somptuos și de grandoare (așa cum le-am cunoscut și în Europa la Paris, la expoziţia de crizanteme de la Porte d'Auteuil, unde există un șef al departamentului crizantemelor în direcţia grădinilor orașului, și care, printr-o știinţă uimitoare de hibridaţie şi fecundaţie, a putut prezenta 397 de varietăţi de crizanteme, crescute în serele orașului Paris).

Cunoștinţa cu d-na dr. Simon m-a pus în contact direct cu opera lui Confucius — Buddha.

Dacă Confucius a fost sociolog, Buddha a fost metafizician. Confucius predica o doctrină socială şi morală practică de stat, cu virtuţile active, principale indispensabile pentru conducerea afacerilor publice şi private : omenie, dreptate, înţelepciune şi solidaritate, în timp ce Buddha predica un quietism pasiv, fuga de lume, omul trebuind, după el, să se concentreze asupra eului său pentru a încerca pe toate căile a-l distruge.

Doamna dr. Simon a pus toată osteneala pentru a mă face şi pe mine adeptul lui Buddha. Mi-a dat să citesc lucrarea lui Grimm *Die Lehre des Buddha.* Mi-a explicat cu multă convingere că doctrina lui Buddha predică adevărata metodă de mîntuire, o religie fără Dumnezeu, fără rugăciuni, condamnînd ritualul clerului brahman, însemnînd chiar o rebeliune împotriva hegemoniei preoţilor brahmani.

Orice suferinţă este datorită dorinţelor egoiste ale individului, de aceea, pînă ce omul n-a învins dorinţele sale personale, viaţa sa nu este decît supărare, tristeţe şi supliciu. Pentru a mîntui umanitatea de suferinţele ei, Buddha a propovăduit abnegaţia, renunţarea, dăruirea de sine, care duc la eliberare, adică la suprema indiferenţă și seninătatea sufletului : Nirvana.

Dacă la Confucius binele suprem era cuprins în imperative activiste, ca „iubiţi-vă între voi", „daţi binelui cu bine şi răului cu dreptate", „ceea ce nu voiești să se întîmple, nu fă altuia" ş. a. m. d. — pentru propăşirea socială, morală şi politică, la Buddha, binele suprem constă

dimpotrivă, din dispariţia completă a eului prin totala uitare de sine şi nepăsare absolută pentru tot ce se întîmplă în jurul său.

Prin lecturile lucrărilor celui mai bun cunoscător al filozofiei indiene Deussen (*Die Geheimlehre des Veda*, 1907, şi *System des Vedonta*, 1906), am încercat să intru mai departe în adîncurile acestei filozofii, pentru care am studiat şi minunatele *Upanischade*, ca şi filozofia Sankhya.

De asemenea, am luat cunoştinţă şi de filozofia confuză a lui Lao Tse (director al bibliotecii imperiale a dinastiei Tschu, „Taoismul", răspîndit mai mult datorită scrierilor sale vagi, mistice şi obscure. Studiile mele m-au condus la o mare revelaţie, la cunoaşterea celui mai mare rege budist, Asoka, care a domnit în anul 264 într-un imperiu mare de la Afganistan pînă la Madras, cucerit cu spada prin strălucite succese militare.

Asoka, deşi adept al doctrinei budiste, a înţeles binele suprem prin a îmblînzi eul său, însă, în acelaşi timp, în înţelesul lui Confucius, s-a consacrat prosperităţii poporului său. Dezgustat de ororile războiului, care totuşi i-a adus numai succese, timp de 28 de ani, cît a domnit, a plantat arbori, pentru a da umbră locuitorilor ţării sale, arsă de soare, a săpat fîntîni, a întemeiat spitale, a creat parcuri publice cu grădini şi plante medicinale, instituţii pentru ocrotirea populaţiei şi educaţia ei şi mai ales pentru educaţia femeilor — ceea ce pe vremea sa însemna un act îndrăzneţ — a invitat ordinele budiştilor la o critică şi autocritică serioasă a propriilor lor scrieri, luînd măsuri contra superstiţiilor...

Iată, acesta a fost marele rege Asoka, model de rege înţelept, care reprezenta sinteza doctrinelor budiste şi prin actele sale şi a doctrinei sociale a lui Confucius.

Aveam prin propria experienţă în faţa mea două tipuri : d-na dr. Simon, care-şi căuta mîntuirea sufletului ei nenorocit în metafizica Nirvana-budistă, iar pe de altă parte pe Ma Do-Yun, care căuta salvarea şi înălţarea patriei sale în învăţătura socială şi morală a lui Confucius.

În conversaţiile mele cu doamna Simon şi cu Ma Do-Yun am arătat foarte franc preferinţa şi profunda mea admiraţie pentru Confucius, creator de viaţă socială şi morală superioară, în deosebire de negativismul lui Buddha ; am obiectat însă lui Ma Do-Yun că, în lucrarea sa *China*, dacă a făcut apologia justă a lui Confucius, n-a pomenit de loc că în China de fapt ar fi totuşi cel puţin 100 de milioane de adepţi ai lui Buddha ; căci, am adăugat eu, faptele sînt fapte, pe care istoria nu are dreptul de a le trece cu vederea.

De altfel la Ma Do-Yun am constatat totdeauna o stare de spirit puţin superficială şi comodă, gata de exagerare. Astfel, cîteva săptămîni înainte de a pleca din Berlin, într-o zi, Ma Do-Yun mi-a comunicat cu plăcere că a comandat la librarul „meu" din Berlin cărţi de filozofie, de drept şi de literatură (în valoare de 3 000 de Reichsmark (valoarea din 1907 !). Oh ! am adăugat eu, cît timp ţi-a luat oare pînă ai făcut listele de cărţi, selecţionate după valoarea lor şi interesul pe care-l porţi lor, căci o carte înseamnă în acelaşi timp şi o mică profesiune de credinţă, după cum o

alegi ! Ma Do-Yun a rămas total surprins de ce i-am spus şi mi-a ripostat foarte impasibil şi rece că este treaba librarului să facă alegerea, căci el a comandat pur şi simplu să i se trimită în China cărţi de drept pentru 1000 R. M., cărţi de filozofie pentru altă mie şi, în sfîrşit, cărţi de literatură pentru o mie ! Am înţeles. Şi n-am mai spus nimic.

La plecare, Ma Do-Yun, după ce i-am urat tot succesul în cariera sa de „tînăr chinez", îmi declară cu emoţie în glas că aşteaptă cu nerăbdare să vadă în China opera de refacere a poporului şi statului. Europa, adaugă el, va fi uimită cînd, în locul unui gigant somnolent şi inactiv, va avea înaintea ochilor un gigant plin de viaţă, de putere şi conştient de menirea sa ; ea va vedea una din cele mai mari armate, condusă de ofiţeri inteligenţi, un popor luminat şi conştient de menirea lui în istorie, cu funcţionari fideli şi excelenţi şi cu conducerea înţeleaptă a lui Confucius. Aşa vedea el viitorul Chinei, căci, repeta el în nenumărate rînduri în scris şi oral, dacă micii Japonii i-a reuşit în scurt timp să devină un stat model, respectat de celelalte state, de ce Chinei, care a fost învăţătoarea Japoniei şi de zece ori mai mare ca ea, nu i-ar fi îngăduit să ajungă la un nivel de prestigiu cel puţin egal cu al Japoniei.

Plec, a încheiat Ma Do-Yun, să închin cu voie bună marelui Imperiu chinez, atît pe nedrept defăimat, tinereţea mea, studiile mele şi întreaga mea viaţă. Europa va trebui să ne ajute ca egala ei, căci, dacă s-a vorbit de „pericolul galben", noi ne temem de „pericolul alb", reprezentat în primul rînd de comercianţii hrăpăreţi şi de misionari.

M-am întrebat adeseori ce a devenit oare Ma Do-Yun *, cum şi-a împlinit el aceste angajamente, care vibrau de un patriotism înflăcărat ?

Figura sa, atît de simpatică şi de inteligentă, mi-a fost totdeauna prezentă ori de cîte ori am întîlnit, în drumul meu cultural, chinezi, care mi-au verificat şi confirmat părerea pe care o cîştigasem prin prietenia cu Ma Do-Yun despre însuşirile excepţionale, dorinţa şi capacitatea de cultură ale chinezilor.

Cînd mă aflam la Paris în calitate de comisar general al României la expoziţia internaţională din Paris, 1937, mi se anunţă într-o dimineaţă o vizită curioasă, era după cartea sa de vizită, dr. Wen Tsen Wu.

Spre satisfacţia mea, acest dr. Wen mi-a comunicat că urmăreşte, împreună cu profesorul C. W. Kuh, să creeze un „Institut de cercetări sociale" pe lîngă Universitatea Yenching din Peiping, şi anume după modelul Institutului român, că numai prin cunoaşterea obiectivă a realităţii sociale se poate concepe un program de reforme, care să asigure reorganizarea socială a Chinei.

D-rul Wen Tsen Wu mi-a prezentat şi un proiect detaliat de organizare a instituţiei.

Am rămas foarte plăcut impresionat cînd am constatat, din lectura manuscrisului, că planul de lucru al institutului a fost inspirat de experienţa

---

*) Lucrarea lui Gusti se referă la perioada de început al secolului XX (*B.—N.*).

îndelungată a cercetărilor sociologice pe teren, pe care eu le conduceam de peste un deceniu în satele şi oraşele din România.

Dar nu numai alcătuirea unui program vast de cercetări, menit a pune în relief realitatea socială din China, îmi era simpatică, fiindcă era însuşi programul şcolii din Bucureşti pentru cunoaşterea unei naţiuni, dar studiile teoretice ale studenţilor în mod obligatoriu trebuiau să se completeze prin cercetări pe teren pe un termen de cel puţin şase luni, ceea ce prevedea Legea Serviciului social (despre care vom vorbi pe larg la capitolul *Opera*), inspirat de mine.

În sfîrşit, institutul prevedea crearea unui Consiliu superior tehnic, alcătuit din membrii corespondenţi ai institutului şi aleşi dintre savanţii din lumea întreagă care s-au distins în domeniul ştiinţelor sociale. Aceşti savanţi vor asista Comitetul de conducere al institutului prin consiliile lor, în ceea ce priveşte formularea programului academic şi de cercetări al institutului. Printre membrii acestui consiliu mi s-a făcut onoarea a mă număra şi pe mine, desigur în urma activităţii desfăşurate prin Institutul Social Român.

Dr. Wen Tsen-Wu, secretarul general al institutului şi, pe cît am înţeles, însuşi iniţiatorul lui, mi-a făcut o deosebită impresie prin marea seriozitate şi profunda înţelegere a problemelor destul de delicate pe care le punea la baza renaşterii marii sale ţări.

A doua împrejurare cînd am avut ocazia să cunosc o mare întreprindere cultural-socială chineză de o mare originalitate a fost cînd la New York, după ce am constituit „în principiu" „Institutul Social al Naţiunilor" (despre ale cărei peripeţii de constituire voi vorbi la locul său), ni s-au oferit ca sediu două camere, cu posibilitate de întrebuinţare a întregului local — bibliotecă, săli de întrunire etc. — în splendidul local al „Woochefel University" în America — 85-86, Riverside Drive, situat lîngă parcul Riverside şi fluviul Hudson. Această ofertă însemna o adevărată binefacere pentru institutul nostru, care se afla în primele zile ale existenţei lui, dată fiind marea criză de locuinţe din New York.

Însă pentru mine a însemnat mult mai mult: cunoaşterea unei instituţii dintre cele mai originale. Universitatea „Woochefel".

Din această activitate am reţinut mai ales trei mari categorii de preocupări:

1) „The World University Alliance" — întemeiată în 1945, după sugestia profesorului Li Yuying, preşedintele Universităţii „Woochefel"; 2) The World Encyclopedia, din iniţiativa aceluiaşi Li Yuying în 1941, şi 3) The Institute of Democracy.

Pentru „Universitatea Mondială" s-au interesat atît O. N. U., cît şi UNESCO, însă, ca multe bune iniţiative, în afară de o adunare de savanţi la Hotelul „Waldorf Astoria" din New York, în care a vorbit Quo Tai-Chih, delegatul permanent chinez în Consiliul de Securitate, şi dr. Chang Tao-

Chih, director al departamentului educației la Universitatea Centrală din Nanking, nu cunosc o altă activitate *).

Problema unei universități mondiale a rămas deschisă; în planul meu, al Institutului Social al Națiunilor ea ocupă un loc principal și va trebui negreșit să se realizeze o dată **).

Mai aproape de înfăptuire este „Enciclopedia mondială”, care, în deosebire de enciclopediile naționale prezente ca : enciclopedia britanică, americană, italiană, sovietică, Brockhaus, Meyer, Larousse, are de scop de a promova internaționalismul.

Dacă enciclopedia lui Diderot în veacul al XVIII-lea a fost călăuzită de o nouă ideologie de libertate, egalitate și fraternitate, *Enciclopedia mondială chineză* urmărește a răspîndi o nouă ideologie, bazată pe credința în adevărata federație mondială.

În acest scop s-a creat în Shanhai un „World Encyclopedia Institute” în 1946, cu scopul de a edita o enciclopedie a tuturor națiunilor.

Și acest program a găsit o rezonanță simpatică în spiritul meu, căci și Școala sociologică de la București a editat o enciclopedie a națiunii române, în 6 volume, din care 4 au și apărut.

Mai de mult, o dată cu prietenia cu Ma Do-Yun, am făcut cunoștință cu un sociolog japonez Ternaki Kobayashi (doctor of Philosophy), ceea ce mi-a dat prilejul să pot face observații comparative între spiritul japonez și cel chinez. El mi-a dăruit lucrarea sa, *The Society of Japan, A Sociological Study*, Fourth Edition, Tokio, 1910, cu o dedicație în limba japoneză și germană. Departe de a fi o sociologie a națiunii japoneze, lucrarea tratează cu prea multă amploare probleme generale, și aproape banale, sociologice și prea puțin despre poporul japonez. În tot cazul, dintre foarte puținele lucrări asupra națiunilor, opera lui Ternaki Kobayashi este vrednică de menționat cu laude.

Asupra societății asiatice în general și a economiei și societății din China în special sînt de remarcat două volume ale lui K. A. Wittfügel, *Wirtschaft und Gesellschaft Chinas* (ediția Hirschfeld, Leipzig).

---

* D. Gusti se referă în aceste pagini la situații care aparțin perioadei 1945—1947 din istoria relațiilor internaționale. Nefiind legat de mișcările profund revoluționare, nu putea să sesizeze perspectiva dezvoltărilor ulterioare (*B.—N.*).

** Universitatea mondială este concepută de Gusti ca parte din direcția a patra, „Legătura și interdependența dintre națiuni”, a Institutului Social al Națiunilor Unite. În programul său „Serviciul Universității națiunilor” trebuie să realizeze următoarele :

a) Cursuri și conferințe asupra vieții națiunilor, bazate pe studii ale institutului și prezentate la sediul central, în colaborare cu serviciile de documentare și de informare enumerate mai sus ;

b) cursuri și conferințe prin corespondență ;

c) pregătirea metodelor și cadrelor personalului de cercetări la sediul central și la sediile institutelor naționale. Schimb sistematic și continuu al valorilor naționale spirituale și economice prin radio, presă, publicații și corespondență” (vezi D. Gusti, *Pagini alese*, Editura științifică, 1965, p. 374—375).

Că aceasta este o idee ce merită atenție, o demonstrează și faptul că ea a reapărut, într-un alt context, tot în cadrul O. N. U., în anul 1969 (*B.—N.*).

Institutul „Woochefel” din New York face să apară un buletin special, care comunică stadiul şi programul lucrărilor lui „Link Woochefel Bulletin for Cultural Cooperation”.

În numărul din ianuarie 1947 (vol. II, nr. 1) a apărut o informaţie detaliată despre faptul că Institutul chinez a pus la dispoziţie localul său noului Institut Social al Naţiunilor.

Această notiţă era dovada elocventă că Institutul Social al Naţiunilor mergea cu paşi repezi şi siguri spre realizarea lui.

În sfîrşit, ultimul punct vrednic de remarcat din bogatul program al Universităţii „Woochefel” a fost crearea unui Institut al democraţiei, „The Institute of Democracy”, care cuprindea trei scopuri : Political Democracy, Economic Democracy şi International Democracy.

Dacă Universitatea „Woochefel” era ea însăşi un nucleu al „Universităţii libere mondiale”, „Institutul democraţiei”, creat după război, a fost nucleul unui „Institut mondial de ştiinţe sociale” al acestei universităţi : el făcea apel la grupul internaţional de personalităţi liber-cugetătoare din toate cele cinci continente ale lumii.

În afară de Comitetul de cercetări şi de unele cursuri publicate de institut, nu am cunoscut nici un fel de activitate a lui, recunoscînd cu elogii bunele şi generoasele intenţii ale Institutului democraţiei — politice, economice şi internaţionale —, care sînt într-adevăr, de acum înainte de înfăptuit, cu toate declamaţiile şi declaraţiile mai mult ori mai puţin solemne obişnuite şi de rigoare de veacuri.

A treia întîlnire cu un chinez a avut loc în condiţii cu totul neobişnuite : terminasem cursurile mele, pe care le-am ţinut în urma invitaţiei Universităţii (vezi capitolul special din această lucrare) din Wisconsin şi îmi pregăteam bagajele pentru a pleca la Chicago, unde aveam de ţinut de asemenea prelegeri, cînd la orele 8 dimineaţa un student s-a anunţat prin telefon că ar dori numaidecît să vorbească cu profesorul Gusti. I s-a comunicat să vină mai tîrziu, pe la orele 10.

La orele 10 precis apare în camera mea de hotel un tînăr chinez, cu surîsul pe buze, cerînd scuze că mă deranjează, dar nu voia să piardă ocazia a-mi vorbi înainte de plecare. Căci, adăugă el, a ascultat conferinţele mele, a luat parte de asemenea la Seminarul de sociologie rurală, unde am fost invitat de profesorii conducători a le face o expunere, mai amănunţită decît la conferinţă, asupra metodei sociologice de lucru pe teren.

Din expunerile dumneavoastră am constatat, adaugă studentul Haitung King, că la şcoala dumneavoastră aş putea să învăţ mai mult decît la Universitatea din Wisconsin. Cu ochii vioi, cu o putere de judecată matură, cu un interes real pentru ştiinţă şi ţara sa, care fac onoare tineretului chinez, a început să argumenteze pentru ce ar dori acest schimb ; în primul rînd, afirmă Haitung King, în ţara dumneavoastră sînt sate, aici însă sînt ferme. Ţăranul din sat, în deosebire de fermier, este dintre toţi oamenii cel mai supus pămîntului; pentru filozofia chineză, cerul şi pămîntul, devenirea universului şi viaţa umanităţii, morala şi mersul normal al naturii formează un sistem unic şi închis. Pentru ţăran cerul este deasupra

pămîntului şi pămîntul deasupra omului; legat de pămînt indestructibil, ţăranul constituie fundamentul întregului edificiu; sinteza între pămînt şi cer, între natură şi fiinţa vieţuitoare dă ţăranului o demnitate pe care nu o are altă fiinţă în lume, fiindcă în viaţa ţăranului această sinteză îşi găseşte cea mai înaltă expresie în colectivitatea în care trăieşte, în sat.

Dumneavoastră aveţi, ca şi noi, sate. În deosebire de noi, dumneavoastră aveţi o metodă de cunoaştere şi de înălţare a satului. De aceea, încheie inteligentul student chinez, vreau să vin în România ca să învăţ această metodă. La plecare studentul mi-a lăsat această notă : Mr. Haitung King, c/o Dept. Of. Agr. Eron University of Wisconsin Madison, Wisconsin U. S. A. :

„Graduat student in Land Economics and Rural Sociology ... Plan to come to Roumania sometime to study and work under Professor Gusti...

Woochefel Institute cu World University, cu World Enciclopedia şi cu Institute of Democracy şi Studentul Haitung King au încoronat experienţa începută cu Ma Do-Yun pentru cunoaşterea şi aprecierea marilor însuşiri culturale ale poporului chinez.

6.3.5. O ECHIPĂ DE CALDĂ PRIETENIE

Din atmosfera cordială, care domnea în marele centru de studii al Seminarului criminalistic din Charlottenburg s-au desprins însă în special patru personalităţi, care, deşi de naţionalităţi şi culturi diferite, formau, împreună cu mine, o echipă de caldă prietenie: Ernst Delaquis, era francez de origine, însă născut în Alexandria din Egipt, devenit apoi cetăţean elveţian şi mai tîrziu, mai întîi profesor la Universitatea germană din Frankfurt a/M şi apoi la Universitatea din Berna; Siegfried Bleeck, prusian; dr. Harold Gutherz, austriac, şi dr. Ottokar Tesar, ceh.

Lucram în seminar de dimineaţă pînă seara la aceleaşi mese-birouri, faţă în faţă, luam apoi de multe ori dejunul împreună în vreun restaurant din simpatica piaţă Savigny Platz din Charlottenburg, iar în fiecare duminică ne întîlneam în familia profesorului von Liszt, unde se făcea muzică şi seara luam acolo masa împreună, ceea ce făcea ca legăturile de prietenie dintre noi să fie foarte strînse. Era o prietenie colectivă, de echipă de lucru, şi nu o prietenie între persoanele care alcătuiau echipa. Aşa că, atunci cînd Siegfried Bleeck şi-a făcut testamentul, a lăsat întreaga sa bibliotecă echipei, păstrînd pentru fiecare însă specialitatea cărţilor, — aşa mie, bunăoară, mi-a lăsat cărţile de filozofie şi sociologie, pe care însă, în urma evenimentelor de război mondial, nu le-am primit.

Eram tot timpul împreună, ne comunicam preocupările noastre ştiinţifice şi rezultatele la care am ajuns în cercetările noastre, iar din cînd în cînd seara, după orele opt, cînd încetam lucrul, începeam o campanie interesantă de studii asupra unei vieţi noi care se desfăşura noaptea în Berlin şi care dădea oraşului o notă caracteristică, în deosebire de toate

orașele mari ale lumii. Era spectacolul care ne amuza, dar mai ales ne instruia și învăța a cunoaște o lume nouă, era ceea ce se numea „Berlin bei Nacht".

Din echipa de camarazi de lucru era unul, Ernst Delaquis, cu care eram în situația excepțională de „Dutzfreund", ceea ce însemna în Germania rara facultate de a se tutui. Pe lîngă prietenia pentru colectivul de patru, se adăuga la Delaquis o afecțiune electivă reciprocă, care a durat tot timpul studiilor mele în Berlin și n-a încetat nici cînd s-a logodit cu fiica unui mare bijutier Nevir dintr-o familie de francezi hughenoți refugiați. Delaquis era veselia grupului, cu toată gravitatea studiilor și deosebirea de vîrstă — era cel mai în vîrstă dintre noi — îmi amintesc cu mare plăcere de cîntecele sale, mai ales acelea elvețiene-bavareze, numite „*jodeln*"

Bleeck era tocmai contrariul — rigid, înalt, deșirat, cu tăieturi în obraz, ceea ce dovedea „vitejia" sa ca fost student în corporație, era reținut, tăcut, rece. Atașamentul față de „echipă" l-a dovedit, așa cum am spus, prin testamentul prin care lăsa întreaga sa bibliotecă „echipei". Sărmanul și-a dat viața în primele lupte cu din cîmpurile mazuriene, tocmai după ce făcuse stagiul „referendar", devenise avocat și prin conștiinciozitatea sa menit a face o frumoasă carieră.

Delaquis, după moartea lui Bleeck, mi-a scris la Iași, unde devenisem profesor, ca să-mi aleg din lista bibliotecii lui Bleeck lucrările de filozofie și sociologie. A survenit însă războiul, și n-am putut avea această scumpă amintire din partea unui camarad de o rară curtoazie. După război, Delaquis fusese chemat la Universitatea din Basel (ori Berna? ...) și în același timp avea și o situație deosebită în Ministerul de Instrucție al Elveției. În aceste calități mi-a scris că facultatea sa avea intenția să mă cheme pentru a face o serie de cursuri, însă lipsa de fonduri m-a împiedicat să dau urmare invitației, spre marele meu regret, fiind foarte doritor a-l revedea pe iubitul meu „Dutzfreund" în sînul familiei sale.

Dr. Gutherz era eleganța personificată, avea o garderobă bogată de haine pentru toate ocaziile; de asemenea o colecție de cravate de toate desenurile și culorile — pentru a purta o anumită cravată la o anumită haină (firește și ciorapi în armonie de culori) — și, cum el se pregătea pentru o docență în filozofia dreptului, mi-a propus o dată să facem un mic schimb, eu să-i dau consilii asupra problemelor filozofice, iar el pentru aceasta să mă învețe cum să-mi fac ... cravatele. Gutherz era o persoană originală, ura Berlinul, ca oraș parvenit, cu arhitecturi monstruoase (wilhelmiene, cum era noul Dom), și proslăvea Viena, orașul său de naștere, de cultură adevărată — deși dorința sa cea mai mare (care a și realizat-o) a fost să se stabilească în Berlin ca docent la universitate, și nu la Viena. Avea o soție delicioasă, cu un copil minunat de frumos și care îi făcea un cămin din cele mai atrăgătoare; nu avea însă alt ideal decît să divorțeze și să se căsătorească cu o prietenă a lui din copilărie (ceea ce a și făcut).

După ce a reuşit să aparţină Facultăţii de drept din Berlin (cu lucrarea sa remarcabilă: „*Beitrag zu einem System der Gesetzestechnik*", apărută în „Schweitzerische Zeitschrift für Strafrecht. Revue Penale Suisse", 1907), ceea ce desigur că era o mare onoare, şi după ce s-a căsătorit cu femeia pe care o iubea, cînd lumea credea că dr. Gutherz este acum într-adevăr un om fericit, realizîndu-şi două din cele mai scumpe dorinţe ale sale, aflu, spre dezolarea mea, că s-a sinucis.

Mi s-a spus că motivul acestui act desperat ar fi fost concepţia sa aristocratică de viaţă, care i-a produs decepţii, la care nu se aştepta, atît în viaţa academică, cît şi în cea privată.

Dr. Tesar, simpatic, cu o eleganţă căutată (puţin „*paysan endimanché*"), cel mai „interesat" la turneul nostru nocturn de a vizita Berlinul, a devenit profesorul ultimului împărat al Austriei, Karl, şi eminent profesor de Universitate în Praga. A publicat prima recenzie asupra lucrării mele.

Aceşti patru mici savanţi în ştiinţa dreptului penal — la care, fără falsă modestie, m-aş putea adăuga şi pe mine — erau stîlpii seminarului criminalistic, însă în jurul lor roiau tot ce era mai distins în ştiinţa penală din Germania şi din toată lumea.

6.3.6. UN LABORATOR DE IDEI NOI

Cînd m-am hotărît să revin din Leipzig la Berlin, şi anume în seminarul profesorului von Liszt, am făcut o frumoasă alegere, căci acest seminar era într-adevăr un laborator de idei noi, cum am văzut. Ideea însă fundamentală, care făcea din seminarul criminalistic sediul unei mari şi pasionante lupte ştiinţifice, amintind atmosfera de luptă din Leipzig, de la Wundt, de la Lamprecht, de la Bücher, era ideea revoluţionară a ştiinţei criminalistice, cum era de altfel denumit şi seminarul. Unul dintre cele mai violente atacuri împotriva şcolii sociologice a lui von Liszt a fost lucrarea profesorului din Leipzig Karl Birkmeyer, cu titlul „*Was lässt v. Liszt vom Strafrecht übrig?*" avînd un subtitlu caracteristic: „*Eine Warnung vor der modernen Richtung im Strafrecht*, München, 1907, adică: păziţi-vă de primejdia şcolii profesorului von Liszt!

În locul dreptului penal, spre oroarea juriştilor formalişti, aşa-zişi clasici, s-a ivit o ştiinţă nouă, criminalistica, care nu măsoară gradul crimei, ci gradul în care se afla şi de ce se afla criminalul cînd a comis crima.

Este surprinzător că în noua organizare juridică a societăţii, care a stat la baza curentelor noi în drept, ca dreptul liber ori dreptul viu al societăţii, după Erlich, nu se aminteşte de loc de organizarea de apărare a societăţii de către distrugătorii de valori sociale, criminalii, care constituie obiectul de cercetare a criminalisticii. (Nici chiar pentru referentul în limba franceză asupra dreptului social german, Gurvitsch, acest drept social criminalistic nu există.)

Evident, von Liszt nu neglijează partea tehnică formală și dogmatică juridică a dreptului penal, ci, dimpotrivă, el este autorul celui mai strălucit și mai popular manual *Lehrbuch des Strafrechts*, care, ca și celălalt tratat celebru despre dreptul internațional, amintit mai sus, a apărut în nenumărate ediții și a fost indispensabil studenților și practicienilor prin calități excepționale științifice și de precizie în formulări.

Von Liszt pentru întemeierea sistemului său sociologic criminalistic luptă pe două fronturi : împotriva științei juridice penale, abstracte-metafizice, bazată pe libertatea voinței criminalului și deci pe pedeapsa severă a crimei, și, în același timp, împotriva empirismului antropologic criminal al școlii lui Lombroso, care, în teoria criminalității, pune accentul pe însușirile înnăscute ale criminalului față de factorii mediului. Cea dintîi este teoria zisă „clasică" în dreptul penal, care face abstracție de individualitatea criminalului și de mediul social în care el a trăit ; cea de-a doua este teoria pozitivistă de antropologie criminală, care face abstracție de mediul social, scoțînd în evidență individualitatea biologică a criminalului și numai aceasta, ceea ce a atras denumirea meritată de „i semplicisti del diritto penale".

Pentru Fr. von Liszt, analiza faptei criminale nu poate consta dintr-o simplă descripție antropologică a lui *homo deliquens*, pentru că analiza este mult mai complicată. Desigur, după von Liszt, fapta criminală care vine în conflict cu legea este condiționată de particularitățile individuale (vîrsta, ereditatea etc.), însă ea este determinată mai ales de o conștiință antisocială, ca o consecință a mediului social și natural (condiții cosmice, clima, fauna etc., pămînt, relații sociale și, mai ales, condiții economice). Psihologia și sociologia criminală au a găsi motivele tipice complexe și complete, în legătura lor cu întreaga personalitate a făptuitorului.

Punctul meu de vedere în seminar era că fiecare faptă criminală constă dintr-o manifestare a voinței, care jignește un interes social apărat juridicește, astfel că baza criminalisticii, după mine, este voluntaristă.

Dintre condițiile care influențează fapte criminale individuale, hotărîtoare sînt condițiile economice, iar analiza acestor condiții ale crimei a fost obiectul de cercetare al observației de masă, al statisticii crimelor.

Cea dintîi lucrare în acest sens a fost făcută la seminarul criminalistic de Hermann Berg : *Getreidepreise und Kriminalität in Deutschland*, 1882, publicată în lucrările seminarului (von Liszt, *Abhandlungen des Kriminal-Seminars*) în 1902 ; a doua, cu un obiect de cercetare mult mai redus, este datorită lui Dr. Walter Weidemann (Kammergerichtsreferendar), cu titlul atrăgător *Die Ursachen der Kriminalität im Herzogtum Sachsen-Meiningen*, pe baze statistice.

Am venit pentru întîia oară în contact cu cercetări statistice concrete și mi-am întărit convingerea pe care am cîștigat-o în urma studiilor lucrărilor celebre de statistică, care, deși vechi, nu sînt de loc învechite și și-au păstrat actualitatea lor, ca Ad. Quételet, *Physique sociale*, Paris, 1869,

ori ca V. Öttingen, anume că statistica, dacă este un instrument indispensabil pentru cunoaşterea sociologiei, are totuşi limitele ei.

Exemplul mi l-a dat lucrarea lui Walter Weidemann, care oferă un material statistic pentru a stabili o statistică a cauzelor criminalităţii într-o regiune mică şi pe care el o cunoştea.

Densitatea populaţiei, caracterul popular, activitatea profesională, rasa, imigrarea, satul „bun" şi satul „rău" sînt „cauze" care, scoase din tabele statistice — ca şi Berg din cercetarea statistică a variaţiei preţurilor grîului (criminalitatea creşte o dată cu creşterea preţurilor şi scade o dată cu scăderea lor), — ar determina un anumit grad de criminalitate.

Aşa-zisele analize, în afara tabelelor statistice, nu prezintă nici o cunoştinţă precisă, iar de cele mai multe ori din analiza tabelelor statistice se pot trage uşor concluzii diferite.

Studiul în Seminarul criminalistic al lucrărilor mai vechi de statistică criminală mi-a întărit şi mai mult părerea relativităţii studiilor statistice pentru concluzii sociologice (astfel sînt lucrările : Böhmert, *Die sächsische Kriminalistik*, în „Zeitschrift des Königlich statistischen Bureaus, Bd. XXXV, Dresda, 1889 ; Meyer, Albert, von Fällanden, *Die Verbrechen in ihrem Zusammenhang mit den wirtschaftlichen und sozialen Verhältnissen im Kanton Zürich*, Jena, 1895 ; Rettich, *Die würtembergische Kriminalität*, Stuttgart, 1895).

Avînd totuşi în vedere indispensabilitatea cercetărilor statistice, am luat mai tîrziu lecţii speciale de la Ferdinand Tönnies, la el acasă, într-un orăşel de lîngă Kiel.

Studiile criminalistice l-au făcut pe von Liszt să clasifice pe criminali în trei categorii : criminali de ocazie, criminali obişnuiţi şi criminali care nu se mai pot îndrepta (*Gelegenheitsverbrecher — Gewohnheitsverbrecher — und Unverbesseliche*).

Orice legislaţie criminală trebuie să aibă în vedere cunoaşterea cauzală, statistică, economică, psihologică a criminalităţii, care determină găsirea celor mai nimerite mijloace pentru combaterea ei şi care formează ceea ce von Liszt a numit : politica criminală.*)

Politica criminală este, cu propriile cuvinte ale lui von Liszt „eine zuverlässige Beraterin und Führerin" şi mai mult încă : „die Lehrmeisterin" a oricărei legislaţii criminale. Iar pe măsura adevărurilor cuprinse în programele legislaţiilor bazate pe cerinţele ei, prin metoda comparativă, se dobîndeşte un drept penal nou, comparativ, sinteza creatoare a tendinţelor evolutive ale deosebitelor tipuri de drept.

În seminarul criminalistic am luat cunoştinţă pentru întîia oară cu metoda comparativă, aplicată în mod concret la proiectul de reformă penală germană, în numeroase volume publicate.

---

* Respectiv politica criminalistică (*B.—N.*).

La facultatea din Berlin funcționa un mare jurist, Joseph Kohler, care edita o revistă de drept comparat pe baze așa de largi comparative, încît, într-un moment dat, cursul său de filozofia dreptului a deschis perspectivele cele mai îndrăznețe, afirmînd că dreptul comparativ va cîștiga o uriașă importanță prin ... descoperirea civilizațiilor, care se găsesc ... ... în lumea planetară ! Joseph Kohler era nu numai un savant în toate domeniile științelor juridice, dar era și poet.

Pe lîngă principiul cauzalității în cunoașterea criminalității, Franz von Liszt a introdus principiul finalității în ce privește noțiunea de pedeapsă, stabilind un sistem al pedepsei care a înspăimîntat pe juriștii „clasici", formaliști de catedră, cum a fost, de exemplu, prof. Birkmeyer !

Pedeapsa nu este, zice von Liszt, un element juridic, ci o funcție socială și un rezultat al evoluției sociale. Pedeapsa trebuie să fie o pedeapsă-scop, nu o pedeapsă-răzbunare. Desigur, bunurile juridice trebuie apărate, însă să nu se uite niciodată nici bunurile societății, care trebuie salvate. Pedeapsa trebuie concepută în mod sociologic.

Și atunci trebuie să predomine scopul social al pedepsei, și nu caracterul ei de combatere a factorului individual. Trei sînt mijloacele de pedagogie socială care reies din sociologia pedepsei :

1) pe criminalii de ocazie și care au necesitatea de a se corija să-i educăm, ca să devină membri utili ai societății ; 2) să înspăimîntăm pe cei care nu pot fi educați și 3) să facem inofensivi pe cei care nu pot fi corijați.

Pentru aceste motive, politica criminală trebuie să devină un simplu segment al politicii sociale în general. Problema tineretului, a vagabonzilor, a locuințelor pentru lucrători, repartizarea justă a dărilor, măsuri contra bolilor mintale, apărarea contra contagiunii bolilor sexuale ș.a.md. — iată lupta împotriva criminalității prin intervenția statului.

Aceste idei fundamentale ale lui Franz von Liszt au devenit pivotul unei mari mișcări criminalistice de proporții mondiale. Cu colaborarea celor mai iluștri criminaliști ai timpului, von Liszt a creat o mare asociație internațională, „Internationale Kriminalistische Vereinung" (celebră prin prescurtarea K.V.), care, la Congresul din Lisabona din 1897, și-a propus pe plan internațional cercetarea științifică a crimei, a cauzalității ei și a mijloacelor de combatere.

Astfel s-a influențat legislația internațională ; proiectul de cod penal al Elveției relativ la criminalii care nu se mai pot corija, noul cod penal al Norvegiei, legislația franceză, belgiană și din unele state ale Statelor Unite ale Americii relativ la condamnarea condiționată.

Prof. Franz von Liszt a avut marele merit de a fi pus cu o mare energie intelectuală problema sociologiei crimei și pedepsei în discuție publică, academică și neacademică.

După el au apărut foarte numeroase lucrări tratînd acest subiect în literatura de specialitate germană. Citez numai trei :

1) Lucrările lui Aschaffenburg, care a editat şi o revistă criminalistă, „Monatschrift für Kriminalpsychologie und Strafrechtsreform.

2) *Kriminalsoziologie* de Wilhelm Sauer, 1933 (3 volume : vol. I : *Methode und Richtungen* ; *Die kriminallen Tatsachen und ihre Behandlung in allegemeine Grundlagen und allgemeinen Teil der Kriminalsoziologie* ; vol. II : *Die kriminallen Typen* ; *Die einzelnen Verbrechen und Verbrecher — (Besonderer Teil der Kriminalsoziologie)* ; vol. III : *Ergebnisse und neue Aufgaben*.

3) *Auffassung und Formen der Strafe auf den einzelnen Kulturstufen*, von Hermann Trimborn, 1931.

4) *Kriminalsoziologie*, de Exner (fostul meu coleg de seminar) în „Handwörterbuch der Kriminologie".

5) Von Mayer, *Statistik und Gesellschaftslehre*, vol. III, *Moralstatistik mit Einschluss der Kriminalität*, Tübingen, 1917.

6) Mittestädt, *Kulturgeschichte und Kriminalstatistik*, în „Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft, vol. IV., 1884.

Asupra influenţei factorului economic au apărut : Ivan Kahn, *Les causes économiques de la criminalité*, Paris, 1903 ; W. A. Bonger, *Criminality and economic conditions*, Boston, 1916 ; Roesner, *Wirtschaftslage und Straffälligkeit*, în *Handwörterbuch der Kriminologie*, vol. II ; Thorsten Sellin, *Research Memorandum on Crime in the Repression*, „Social Science Research Council Bulletin" 27, 1937 ; Thorsten Sellin, *The basis of a crime Idea*, în „Journ. Crim. Law and Criminology", September, 1931, vol. XXII, p. 346 ; Woytinsky, *Lebensmittelpreise*, *Beschäftigunsgrad und Kriminalität*, în „Archiv für Sozialwissenschaft", vol. 61, 1929, p. 25.

Problema sociologiei crimei este subiectul de preferinţă al sociologiei americane. Nu este tratat de sociologie — şi se ştie cît de numeroase sînt astfel de tratate în Statele Unite — care să nu atingă cu mai multă ori puţină amploare această problemă.

Lucrările americane conţin multe expuneri programatice, cîteodată şi multe locuri comune, fără însă a întreprinde cercetări aprofundate ori pe teren.

Pentru a da o idee de însemnătatea pe care sociologii americani o dau crimei şi pedepsei, voi face următoarea enumerare de lucrări speciale dintre cele multe pe care le-am studiat în cele două călătorii făcute în S.U.A., lucrări care nu amintesc deloc de sociologia crimei şi pedepsei, pusă cu atîta vigoare de Franz von Liszt, ceea ce mi-a amintit cu o şi mai mare putere de lucrările remarcabile ale şcolii sociologiei criminalităţii pe care le-am cunoscut şi aprofundat între anii 1904 şi 1909 la Berlin. Puţine din lucrările apărute după trei decenii le întrec în profunzime ori aduc ceva nou, principal :

— *Culture, Conflict and Crime*, by Thorsten Sellin, New York ;

— „Social Science Research Council”, Bulletin 41, 1938. vol. I: *Criminology and the Way of Science*; vol. II: *A Sociological Approach to the study of crime causation*; vol. III: *Research Procedures*; vol. IV: *The Conflict of Conduct Norms*;

— *Causes of Crime, Biological Theories in the United States*, 1880—1915, by Arthur E. Fink, Philadelphia, 1938;

— *Punishment and the Social Structure*, By Georg Rusche and Otto Kirshheimer, New York, 1939;

— *The Criminal in Society* by H. T. F. Rhodes (*The scope of the Science — The criminological School — The criminological Effect — Crime and Social Order*);

— *Principles of Criminology*, by E. H. Sutherland, Philadelphia, 1939;

— *Crime and its treatment, Social and Legal Aspects*, by A. E. Wood and I. B. Wait, New York, 1941;

— *Social Organisation and Crime in Small Wisconsin Communities*, by A. E. Wood, în „Americ. Sociolog. Rev.”, vol. 7, 1942, p. 40;

— *Criminology*, by D. R. Taft, New York, 1942;

— *Criminology and Penalogy*, by I. L. Gillin, 3 ed. New York, 1945.

Un experiment petrecut în seminar, anume dovada inexactitudinii şi erorilor martorilor, în care eu am avut un rol principal, a legat în mod simbolic experienţele de laborator din Institutul psihologic al lui Wundt cu Institutul criminalistic al lui von Liszt, a legat viaţa mea din Leipzig cu aceea din Berlin!

Este vorba de aşa-zisa psihologie a martorilor, (*Psihologie der Zeugenaussage*), prin care se arată că nu se poate pune prea multă bază pe depunerea martorilor în proces; pentru a dovedi aceasta, s-a înscenat în seminar următorul experiment. În timpul unei şedinţe a intrat în sală un membru al seminarului, s-a îndreptat spre dulapurile cu cărţi şi a luat de acolo cîteva volume. S-a cercetat şi interogat pe ceilalţi membri ai seminarului, cîteva ore după această scenă, ce au văzut, ce a făcut colegul cînd a intrat în sală, dacă a luat cărţi şi anume cîte. Răspunsurile au fost surprinzător de diferite şi false!

6.3.7. ELSA VON LISZT

Farmecul neîntrecut al vieţii petrecute la Seminarul lui von Liszt n-a fost numai activitatea ştiinţifică atît de variată şi atît de actuală desfăşurată acolo, dar mai ales, pe lîngă prietenia colectivă cu echipa celor patru colegi, o prietenie colectivă şi mai vie cu o altă echipă, şi mai aleasă şi simpatică, familia profesorului von Liszt.

Toţi din familie, profesorul, soţia sa şi cele două fiice ale sale Elsa şi Gertha, toţi la un loc formau o grupă de superbă prietenie, care făceau duminicile, cînd ne întruneam la ei, să devină adevărate mari sărbători sufleteşti familiale.

Prietenia strînsă cu grupul familiei nu excludea însă încorporarea acestei prietenii, în profesorul von Liszt și fiica sa Elsa, pentru care am avut o specială afecțiune. Profesorul se deosebea cu totul de ceilalți profesori cu care am venit în contact: era artistul care se manifesta în el în orice moment, fără a se lăsa uitat omul de știință. Fratele său Eduard von Liszt a publicat o foarte interesantă lucrare asupra lui Franz Liszt, cu subtitlul: *„Abstammung, Familie, Begebenheiten* (în editura Wilhelm Braunmüller din Viena), prin care se arăta pe bază de hîrtiii de familie și multe fotografii inedite, rubedenia familiei von Lizt cu genialul pianist Franz Liszt.

De altfel, într-o dedicație de pe fotografia sa, Franz Liszt declară însuși: meinem lieben tüchtigen, jungen Cousin Eduard von Liszt.

Vivacitatea temperamentului, dezbrăcarea de orice atitudine gravă profesorală, elegența necăutată a îmbrăcămintei — „cunosc pe om după cravată", obișnuia să spună — făceau din profesorul von Liszt o ființă atrăgătoare și infinit de simpatică. În întîlnirile noastre duminicale, profesorul era centrul conversațiilor și discuțiilor, la care participa fără morgă și ca egal la egal cu numeroși elevi.

„Excellenz" îl numea Delaquis, ridicîndu-l la grad, el fiind un simplu „Geheimrat", ca toți profesorii.

De altfel, prof. von Liszt nu ținea la titluri, fiind un sincer democrat. Era membru în consiliul municipal al orașului Charlottenburg și a devenit membru al landtagului din Prusia, care era în majoritate plin de iunkerii faimoși prusieni.

Cînd au fost alegerile pentru landtag, noi elevii am făcut propagandă întinsă pentru candidatul Franz von Liszt. Am participat astfel pentru prima și ultima oară la o alegere ca „agent electoral"!, în *Prusia* pentru un candidat democrat, care a reușit să fie ales (desigur, nu grație virtuților mele de „agent").

Activitatea didactică ca profesor, aceea științifică ca director al seminarului criminalistic și al I.K.V. și, în sfîrșit, activitatea politică făceau ca la sfîrșitul anului prof. von Liszt să fie complet epuizat și surmenat, de multe ori neputîndu-se nici hrăni, spre remontare, fumînd însă din cînd în cînd cîte o havană veritabilă (de o Reichsmark), al cărei parfum ne încînta. Aerul de mare timp de trei săptămîni îl refăcea însă complet, stînd toată ziua într-o luntre în plină mare — așa cum l-am văzut într-o insulă a Mării de Nord, pe care el o prefera.

În Hardenberg n. 19, etajul 2 din Charlottenburg se afla splendidul apartament al familiei von Liszt, care cu o ospitalitate largă și generoasă ne primea în fiecare duminică.

Cum intrai, la dreapta, se afla marele birou al profesorului, cu o foarte bogată bibliotecă (nu se observa că a donat seminarului criminalistic imensa bibliotecă, care se afla acolo), iar la stînga o frumoasă cameră de lucru a fiicei sale Elsa, care îi făcea și servicii de secretară.

Din biroul profesorului, unde luam cunoștință de ultimele apariții din toate domeniile vieții științifice și literare, treceam vizavi în cabinetul

de lucru al Elsei von Liszt, unde mă aştepta o atmosferă de calm, de delicateţe, de discreţie şi de nobilă prietenie.

Dintre prietenele mele, dacă Sophie Remanovsky avea pentru mine, care eram în vîrstă de 19 ani şi ea de aproape 30, un amor matern; dacă Conny Constance Skinner mi-a fost o intimă şi splendidă camaradă de viaţă, cu toată diferenţa de vîrstă dintre noi doi; pentru Elsa von Liszt aveam acel amor intelectual de care vorbea Spinoza (*amor Dei intellectualis*).

Nefiind adept al rasismului sub nici o formă, nu voi încerca, ca Stendhal, să caracterizez nuanţele afecţiunilor mele pentru poloneza Sophie, pentru engleza Conny şi pentru germano-maghiara Elsa, după naţionalitatea din care făceau parte, ci după diversitatea culturii şi profesiunii lor, — una fiind profesoară, Sophie, a doua, Conny, artistă de operă şi a treia, Elsa, feministă practicantă pentru salvarea socială a unor suflete rătăcite şi nenorocite.

Cea mai frumoasă dintre ele a fost, desigur, Sophie : înaltă, cu ochi albaştri, păr bogat, blond; cea mai distinsă a fost Conny, care încorpora întreaga civilizaţie milenară anglicană; cea mai gingaşă a fost Elsa, care a împrumutat de la mama ei bunătatea personificată, iar de la tatăl ei însuşirile intelectuale şi artistice ale familiei Franz Liszt.

Epoca petrecută în seminarul criminalistic din Berlin a fost cea mai fericită din viaţa mea. Căci atunci mi-am încheiat marele stagiu al căutării, pentru a intra cu paşi siguri în perioada plină de răspunderi a elaborării, care mi-a adus din partea profesorului Gustav Schmoller propunerea atît de onorabilă şi rară (fiindcă nu venea de la mine) de a rămîne în Berlin, încorporat în cadrul universităţii de acolo, ca docent (*Privatdozent*).

6.4. SOCIETATEA VIITOARE

În timpul absolutismului lui Wilhelm al II-lea, ca și al dictaturii, știința socială supremă era aceea a statului, opusă științei societății, doctrina lor, deși pentru prezent valabilă, era socotită însă sub „specie aeternitatis" (am văzut cît a durat „această" eternitate). Sociologia ori știința socială, ca științe ale societății, nu existau. Profesorul Freyer de la Universitatea din Leipzig, cunoscut ca sociolog înainte de venirea regimului hitlerist (mai ales prin lucrarea sa *Soziologie als Wirklichkeitswissenschaft*, (scrisă în sens hegelian și fără a arăta însă și nici a cerceta ce ar fi „realitatea socială" în concret), imediat după instalarea hitlerismului a renegat și a uitat „sociologia" pentru a susține că adevărata și singura știință socială ar fi „politica", — firește știința statului hitlerist ! Și deși Freyer a devenit directorul institutului creat de Lamprecht, a trebuit să părăsească cîmpul său de activitate din Leipzig, pentru a deveni directorul unui institut germanic ... în Budapesta !

Un elev al său, unul din asistenții mei la catedra de sociologie al cărui titular eram, cu toată inteligența și buna lui pregătire, pentru a fi totuși în nota pe care a trăit-o la Leipzig (unde a dat doctoratul și unde a urmat la universitate, recomandat de mine Fundației Rockfeller pentru o bursă de științe sociale), a încercat să arate studenților mei — el asistent la catedra de sociologie ! — că nu există această știință, ci numai „știința politicii".

Firește că în urma acestei „aberații științifice" a fost nevoit să părăsească postul de asistent, spre marele meu regret !

Deosebirea dintre noțiunile stat și societate am urmărit-o în timpul studiilor mele de la Berlin și Leipzig (tot ce urmează privește numai această epocă), putînd întrevedea o linie de fapte și teorii, care priveau viitorul statului și societății, eliberate de imperfecțiile prezente. Erau aspecte diferite ale gîndirii socialiste.

Ca student la universitatea din Leipzig obișnuiam să fac zilnic plimbări în frumosul parc Rosenthal din jurul orașului, unde mă întîlneam adesea cu profesorul Paul Barth.

P. Barth, înalt, întunecos la privire, și negru la față, mare erudit, însă puțin original, era profesor extraordinar, cu puțini studenți la curs, neavînd darul vorbirii; el era și editorul celei mai vechi reviste germane de filozofie „Vierteljahrsschrift der Wissenschaftlichen Philosophie" căruia a avut curajul — de a mai adăuga la titlul revistei și „und Soziologie" — un foarte mare curaj pentru lumea științifică germană, care considera

sociologia ca o știință superficială, unii numind-o chiar „Schwatzologie" !

Paul Barth publicase cea mai erudită istorie a curentelor sociologice, *Philosophie der Geschichte als Soziologie*, în două ediții, ediția I cuprindea și o mică schemă a sistemului propriu, în care se anunța apariția și a volumului II al unui sistem propriu de sociologie, dar care însă n-a apărut.

Pentru curajul său științific și pentru erudiția sa excepțională îmi era, ca tînăr student „în sociologie", foarte simpatic, mai ales că de cîte ori ne întîlneam în parcul Rosenthal se interesa de sănătatea mea (o dată găsindu-mă slab și văzînd regularitatea plimbărilor mele în pădure, mă credea ftizic și avuse chiar amabilitatea să-mi recomande un doctor specialist, — de care însă din fericire n-am avut nevoie !).

Interesul său amical privea și lecturile mele, mă întreba ce am citit, ce am gîndit. Într-o zi i-am spus că sînt captivat de problemele societății actuale și viitoare, și că cursurile și institutele universitare neoferindu-mi suficient material — deși eram membru activ al Institutului de Psihologie al lui W. Wundt, membru activ al lui Vereinigte Staatswissenschaftliche Seminare, conduse de K. Bücher, și membru al lui Universal-und Kulturhistorisches Institut, creat de Karl Lamprecht, — urmăresc deaproape manifestările socialiste din „Leipziger Volkszeitung" — cel mai bun ziar socialist din Germania — ca și din întrunirile la care veneau toate marile căpetenii socialiste germane să vorbească.

Leipzig era considerat ca un fel de Mecca al socialismului, iar „Leipziger Volkszeitung" avea de director pe cel mai eminent gînditor și istoric socialist, Franz Mehring.

Prof. P. Barth era departe de a avea simpatie pentru gîndirea socialistă, însă l-am văzut foarte interesat cînd i-am spus că citind lucrarea lui Engels *Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft*, unde în prefață el arăta mîndria socialiștilor germani de a avea ca premergători pe Kant, Fichte și Hegel („Wir deutschen Sozialisten sind stolz darauf, abzustammen nicht nur von Saint-Simon, Fourier und Owen, sondern auch von Kant, Fichte und Hegel"), și că așa am hotărît să urmăresc această filiație socialistă, studiind mai de aproape opera lui Kant, Fichte și Hegel din punctul de vedere socialist.

De atunci de cîte ori ne întîlneam în Rosenthal, la intervale mai mici ori mai mari, îi comunicam rezultatele lecturilor și studiilor mele.

În primul loc am căzut de acord că teza latină de doctorat a lui Jean Jaurès este cu totul incompletă și insuficientă. Ea a fost tradusă de Adrien Veber în limba franceză mai întîi în „Revue Socialiste" în 1892, apoi apărută sub formă de broșură, pe copertă avînd drept titlu *Les origines du socialisme allemand* (apărută în editura „Les écrivains réunis", 1892, Paris), avînd însă pe pagina următoare alt titlu mai corespunzător textului latin : *Les premiers linéaments du socialisme allemand chez Luther, Kant, Fichte et Hegel*".

Prof. P. Barth nu îmi făcea impresia că cunoștea teza latină a lui Jaurès și cu atît mai puțin traducerea ei în limba franceză.

Traducătorul Adrien Veber în prefața sa găsește că în această teză, susținută cu elocvență și curaj în fața juriului Sorbonei, Jaurès, profesor de filozofie la facultatea din Toulouse, acum că a posedat titlul de doctor în socialism a oferit toate garanțiile dorite de lumină și dezinteres pentru o catedră de socialism care s-ar putea crea.

Jaurès, fără a renunța la studiile sale strălucite, care apăreau fie ca opere, cum este *L'armée nouvelle*, ori în nenumăratele sale articole de ziar, s-a consacrat însă cu totul politicii, căzînd victima ei, cînd a fost asasinat mișelește în cafeneaua Croissant din Paris.

Întîmplarea a făcut ca să vorbesc mai tîrziu, ca profesor la Universitatea din București, cu un fost profesor al tînărului asasin, la un colegiu catolic, prof. Charles de la Institutul francez din București, un adevărat Anatole France redivivus, plin de umor, de vervă și de erudiție, interogîndu-l asupra caracterului acestui asasin îmbibat cu articole violente din „*l'Action Française*", care numea pe Jaurès vîndut Germaniei pentru că era contra războiului.

Într-o dimineață plină de soare și de aer înviorător și parfumat de pădure a parcului Rosenthal am întîlnit pe profesorul Barth și i-am comunicat o îndrăzneață paralelă între așa-zisul socialism la Kant și Fichte.

Amîndoi cenzurați din cauza atitudinii lor înaintat democrate, unul, Kant, de guvernul din Prusia, celălalt, Fichte, de guvernul din Weimar ; amîndoi s-au inspirat din cultul umanității, ca ultim scop al istoriei universale și al educației ; amîndoi au avut însă și cultul personalității umane ; amîndoi voluntariști ; în sfîrșit la amîndoi se găsesc crîmpeiele unei metode dialectice, care și-a găsit desăvîrșirea la Hegel.

Prof. Barth a găsit ideea ingenioasă, felicitîndu-mă că citesc pe clasicii filozofi, spre deosebire de grosul studenților, care vorbesc de ei și-i preamăresc, însă nu-i citesc. Cu această ocazie prof. Barth a citat două versuri din Lessing, care mi-au rămas întipărite în minte :

"Wer wird nicht einen Klopstock loben!
"Doch wird ihn jeder lesen? Nein!

Vă felicit încă o dată, mi-a zis prof. Barth, că nu v-ați luat acest motto — ceea ce fac de obicei studenții în filozofie, a adăugat el.

Mi-a sugerat să iau subiectul pentru teza de doctorat, la care propunere i-am răspuns că pentru această teză lucrez de mult la problema egoismului și altruismului.

Într-adevăr Kant a primit cadou la aniversarea sa de 70 de ani un avertisment sever din partea regelui Friederich Wilhelm al II-lea, care a emis un „ordin de cabinet" regal, din inițiativa regimului mărginit și reacționar Wöllner, pentru următorul motiv : „Entstellung und Herabwürdigung mancher Haupt-und Grundlehren der Heiligen Schrift und des Christenthums".

Dar mai mult încă, acest ordin din 1 octombrie 1794 conținea și o amenințare de a se lua măsuri severe în caz de continuare „bei fortgesetzter Renitenz" — cu propriile cuvinte regale.

Astfel știa oficialitatea din Prusia să sărbătorească 70 de ani ai filozofului, care a fost o glorie a omenirii, dînd filozofiei o nouă și originală orientare.

Noroc că prin moartea regelui, după trei ani, 1797, Kant a putut răsufla, dar nici n-a mai scris un cuvînt în domeniul religiei.

Cam în același timp, la universitatea din Iena, Johann Gottlieb Fichte a fost învinuit de guvernul din Weimar, pentru un articol scris în anul 1799 în care Dumnezeu și ordinea morală universală sînt puși pe același picior de egalitate. Fichte, la rîndul său, a anunțat că nu va primi avertismentul guvernamental — care de altfel a și avut loc — și va pleca din universitate. Atunci guvernul l-a destituit ! Fichte însă înainte de a primi această veste a părăsit universitatea trîntind ușile și făcînd apel la public pentru a protesta și a se apăra : *Appelation an das Publikum* (1799).

Ilustrația acestei sentințe și o dezvoltare de energie de voință pînă la bravare, a arătat-o Fichte în iarna anului 1807, cînd a ținut la Academia din Berlin celebrele *Reden an die deutsche Nation*, sub ochii garnizoanei franceze care ocupase orașul. (În 1811 Fichte este primul rector ales al nou înființatei universități din Berlin).

În *Cuvîntările către națiunea germană*, între altele, Fichte dezvoltă cu un entuziasm înflăcărat un mare plan, pentru o reînnoire a națiunii germane printr-o educație națională.

O educație în direcția evoluției speciei umane care locuiește pe acest glob, de a se uni și topi într-o singură republică culturală a tuturor popoarelor, prin muncă comună bine organizată, prin artă și știință a naturii, prin întărirea și ridicarea puterii omului asupra forțelor naturii.

„Alle Wohltäter der Menschheit", precizează Fichte, „alle Grossen haben für mich gearbeitet ; es ist meine Pflicht, ihre Auf-gabe zu ergreifen, das gemeinsame Bundesgeschlecht immer reicher und glücklicher zu machen, den herrlichen Tempel, den sie unvollen-det lassen mussten, seiner Vollendung näher zu bringen".

Splendide cuvinte pe care le-am întîlnit și la Kant, care-și propune umanitatea ca ultim scop al educației.

Immanuel Kant, acest „Alleszermalmer", cum a fost numit, pentru că a dat o nouă și fundamentală orientare gîndirii filozofice, a fost totuși după propria lui declarație trezit din somnul dogmatic de Hume. La această declarație se mai poate adăuga că, în privința concepției statului și dreptului singura problemă kantiană care ne interesează aici este că filozoful a fost trezit din somnul absolutist de Jean-Jacques Rousseau și de revoluția franceză.

Se cunoaște evenimentul din viața lui Kant cînd, în așteptarea unor vești privitoare la revoluția franceză, și-a amînat plimbarea obișnuită, care de altfel era așa de punctuală, încît oamenii își controlau ceasul după apariția lui Kant pe drumul pe care-l făcea.

Chiar în ultima sa lucrare, apărută în 1798, la vîrsta de 74 de ani, *Der Streit der Fakultäten*, scrie că revoluția franceză provoacă entuziasm („Diese Revolution findet doch in den Gemütern aller Zuschauer eine

Teilnehmung dem Wunsche nach, die, nahe an Enthuziasmus grentzt, und deren Äusserung selbst mit Gefahr verbunden war, die als keine andere als eine moralische Anlage im Menschengeschlecht zur Ursache haben kann).

Kant apără dreptul moral al revoluției.

Principiul cel mai înalt politic este la Kant, — ca și la Rousseau : „Voința tuturor este izvorul oricărui drept" („Der Wille aller ist der Urquell aller Rechte"). „Ceea ce un popor nu poate hotărî asupra sa însuși, legislatorul nu poate să hotărască asupra poporului".

În doctrina sa juridică Kant este același democrat.

Iar, ca și Beaumarchais în *Figaro*, cînd de pe scenă adresează nobilimii de la curte cunoscutele cuvinte : „V-ați dat osteneala de a vă naște, și nimic mai mult", Kant declară : „Da nun Geburt keine Tat desjenigen ist, der geboren wird, so kann es kein angeborenes Vorrecht einer Gliedes des gemeinen Wesens... vor dem anderen geben".

Consecvent democrației sale, Kant respinge categoric toate acele stări, care erau la ordinea zilei în cea mai reacționară țară din Europa, în Prusia de Est, ca „Leibeigenschaft, Ritterorden, Majoraten, Fideikomissen, ș.a.d.m."

Legea supremă este și rămîne libertatea.

Iată un pasaj caracteristic și elocvent pentru democratismul lui Kant din „Religion innerhalb der reinen Vernunft" : „Ich gestehe, scrie el, dass ich mich in einen Ausdruck, dessen sich auch wohl kluge Männer bedienen, nicht wohl finden kann : ein gewisses Volk...ist zur Freiheit nicht reif... ; Nach einer solchen Voraussetzung aber wird die Freiheit nie eintreten ; denn man kann zu dieser nicht reifen, wenn man nicht zuvor in Freiheit gesetzt worden ist ; man muss frei *sein*, um sich seiner Kräfte in der Freiheit zweckmässig bedienen zu können".

Dar punctul culminant al teoriei democratice la Kant (ca și la Fichte, dar mai mult încă decît la Fichte) este scopul suprem al educației, eticii, istoriei universale și al unei păci eterne — Umanitatea (un punct de vedere aproape netratat în lucrările asupra lui Kant și care ar merita, desigur, o analiză mai aprofundată, care însă nu se poate da aici), sînt mîndru de a o spune că m-a preocupat în cursul studiilor mele la Leipzig, înainte de a prezenta teza de doctorat.

Toate planurile de educație, spune Kant, trebuie să servească idealul umanității viitorului : „Kinder sollen nicht dem Gegenwärtigen, sondern dem zukünftig möglichen, besseren Zustande des menschlichen Geschlechts, das ist der Idee der Menschheit, deren ganzen Bestimmung angemessen erzogen werden".

Căci în educație stă marele secret al perfecțiunii naturii omenești spre culmea ei, care este umanitatea : „Es ist entzückend sich vorstellen, dass die menschliche Natur immer besser durch Erziehung werde entwickelt werden, und dass man diese in einer Form bringen kann, dass der Menschheit angemessen ist. Dies eröffnet uns den Prospekt zu einer künftigen glücklichen Menschengeschichte".

Scopul educației este determinat de „Imperativul categoric" etic, care sună : „Handle so, dass Du *die Menschheit* sowohl in deiner Person als in der Person eines anderen jederzeit zugleich als *Zweck*, *niemals* bloss als *Mittel* brauchst".

Este varianta puțin cunoscută și pregnantă a imperativului categoric, care se cunoaște de obicei : „Handle so, dass die Maxime deines Willens jederzeit zugleich als Prinzip einer allgemeinen Gesetzgebung gelten könne".

Etica kantiană a comunității reiese în mod clar, din afirmația că orice om, deci și cel mai sărac, există ca scop în sine, căci oamenii nu sînt mașini, nu sînt simple mijloace pentru vreo întrebuințare oarecare pentru această ori altă voință, cu alte cuvinte *orice* om nu este un lucru, ci o persoană, o personalitate, în care apare umanitatea cu tot ce are ea mai sfînt *.

Comunitatea personalităților libere unite prin idealul umanității, cuprinsă în imperativul categoric al lui Kant este o concepție sublimă, pătrunsă de cel mai curat socialism, ceea ce l-a îndrituit pe Hermann Cohen, șeful școlii neokantiene, să declare că „Der wahre und wirkliche Urheber des deutschen Sozialismus ist Kant".

Este deci de la sine înțeles că, din acest punct de vedere, Kant propune să scrie o istorie a umanității „wie weit die Menschheit in den verschiedenen Zeiten diesem Endzweck sich genähert oder von demselben entfernt habe, und was zur Erreichung desselben noch zu tun sei".

În două lucrări ; *Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht* și *Mutmasslicher Anfang der Menschengeschichte*, Kant încearcă a da programul acestei noi istorii universale a umanității, din nefericire însă fără a atinge profundul nivel al celor trei critici !

Dar iată Kant, care nu s-a mișcat din Königsberg, și totuși fără a vizita muzeele și pinacotecile mari ale Occidentului, ne-a dat în *Kritik der Urteilskraft* marile principii estetice, tot astfel în domeniul practic în anul 1795 în lucrarea sa, și astăzi de mare actualitate, *Zum ewigen Frieden, ein philosophischer Entwurf*, ca un adevărat mare om de stat face propuneri practice pentru organizarea unei păci adevărate, garantată prin umanitatea organizată, transformată într-o federație a statelor (vezi amănunte în capitolul special al acestei lucrări).

Dacă la Kant domină primatul rațiunii practice (el a declarat doar că critica rațiunii pure a fost scrisă pentru a întemeia „critica rațiunii practice") și dacă pentru un stat de drept pe lîngă : 1) „Richtige Begriffe von der Natur einer möglichen Verfassung" și 2) „Grosse durch viel Weltläufe geübte Erfahrenheit" *mai înainte de toate* (über das alles) se cere o *bunăvoință* („ein zur Annehmung derselber vorbereiteter *guter Will*") — ceea ce exprimă voluntarismul său (care se găsește în domeniul politic

* „Gemeinschaft frei wollender Menschen" la Stammler ; — „Verein freier Menschen" la Marx ori „Association, worin die freie Entwicklung eines jeden die Bedingung für die Entwicklung aller ist" din *Manifestul Comunist*.

şi în articolul său „Die billige Spruchweise von Gegensatz zwischen Theorie und Praxis") — apoi la Fichte acest voluntarism ia proporţii hotărîtoare şi centrale în sistemul său filozofic practic. Încă din anul 1794 tînărul profesor Fichte a arătat auditorilor care ar fi după el „Die Bestimmung des Gelehrten", 1794, în termeni foarte plastici şi energici :

„Hinstehen und klagen über das Verderben der Menschen ohne eine Hand zu regen, um es zu verringen, ist weibisch. Strafen und bitterhöhnen, ohne den Menschen zu sagen, wie sie besser werden sollen, ist unfreundlich. Handeln ! Handeln ! das ist es, wozu wir da sind".

Aceste memorabile cuvinte devin firul conducător al filozofiei voluntariste şi activiste fichteene.

„Zum Handeln bist du da, dein Handeln und allein dein Handeln bestimmt deinen Wert". (Bestimmung des Menschen).

În introducerea la a sa teorie a statului (Staatslehre) din 1813, Fichte declara categoric : „Alle Wissenschaft ist tatbegründend ; eine Lehre, in gar keiner Beziehung zur Praxis stehende, gibt es nicht".

Căci la ce serveşte oare ştiinţa, se întreabă Fichte. „Offenbar nur, um zu rechter Zeit das allgemeine Leben und die ganze menschliche Ordnung der Dinge *zu gestalten.* Dies ist ihr letzter Zweck ; mittelbar dient sonach, sei es auch erst in einer späteren Zukunft, jede wissenschaftliche Bestrebung dem Staate".

Iată, pe lîngă că ştiinţa trebuie să stea în legătură cu practica, ea are ca ultim scop *să transforme* ordinea omenească a lucrurilor şi să servească organizării statului.

Sînt idei fundamentale, pe care le întîlnim mai tîrziu la Marx şi Engels.

Este cunoscută formula tînărului Marx, care aşa de mult se apropie de textul citat mai sus din Fichte „Die Philosophen, scrie Marx, haben die Welt mir verschieden interpretiert ; es kommt aber darauf an, sie zu verändern".

Pentru înţelegerea sociologiei lui Fichte se cuvine să corectăm afirmarea celor mai mulţi istorici ai filozofiei, printre care se număra şi prof. Barth în întîlnirile mele din pădurea Rosenthal din jurul Lipscăi, care-mi spunea că Fichte ar fi fost părintele individualiştilor, premergător lui Stirner şi Nietzsche ! La aceasta, îi spuneam însă prof. Barth că, dacă într-adevăr Fichte deduce întreaga lui filozofie teoretică şi practică cu o putere suverană din punerea Eului („das Ich") ca cea dintîi „Tathandlung", nu trebuie uitat însă că însuşi Fichte a răspuns acestei obiecţiuni, în aparenţă justă, pentru că, precizează Fichte, *„Der Mensch wird nur unter Menschen ein Mensch... Der Begriff des Menschen ist sonach gar nicht Begriff eines einzelnen, denn ein Solcher ist undenkbar, sondern der einer Gattung* (II, 43, ediţia Medicus).

Iată deci adevăratul sens al gîndirii sociologice fichteene : „omul este om numai printre oameni".

Prin lucrarea sa *Geschlossenner Handelsstaat*, 1800, Fichte devine primul socialist german şi, în deosebire de Kant, aplică filozofia sa la probleme economice.

În statul social al lui Fichte „sind alle Diener des Ganzen und erhalten dafür ihren gewohnten Anteil an den Gütern des Ganzen. Keiner kann sich sonderlich bereichern, aber es kann auch keiner verarmen. Allen Einzelnen ist die Fortdauer ihres Zustandes und dadurch dem Ganzen seine ruhige und gleichmässige Fortdauer garantiert" (pag. 34).

Acest stat „al raţiunii" (Vernunftstaat) organizează munca în aşa fel *încît fiecare poate trăi din munca sa, căci fiecare are un drept la muncă şi la o existenţă demnă.*

Fichte arată apoi, în termeni de o nobleţă unică, cum trebuie să fie efectuată această muncă: „Der Mensch soll arbeiten; aber nicht wie ein Lasttier, das unter seiner Bürde in den Schlaf sinkt und nach der notdürftigsten Erholung der erschöpften Kraft zum Tragen derselben Bürde wieder aufgestört wird". Şi Fichte adaugă următoarele cuvinte memorabile: „*Er soll angstlos, mit Lust und Freudigkeit arbeiten*, und Zeit übrig behalten, seinen Geist und sein Auge zum Himmel zu erheben, zu dessen Anblick er gebildet ist" (p. 38).

Lucrarea cuprinde apoi unele concepţii, care amintesc statul poliţienesc şi altele care sînt de un socialism reacţionar, care, mai ales în timpul celor două războaie mondiale, cînd unele state au proslăvit „autarhia" — dar chiar pînă în zilele noastre — în esenţă au devenit de actualitate.

Statul ia în mîinile lui proprii exportul şi importul (de aceea s-a şi numit statul comercial „închis", el reglează producţia şi repartiţia bunurilor, el stabileşte preţurile etc. etc.... Cu alte cuvinte statul este totul.

După Kant şi Fichte, am început a studia opera lui Georg Wilhelm Frederich Hegel, am rămas însă consternat de greutăţile întîmpinate. Mi-am amintit de Paulsen, care a mărturisit că studiul lucrărilor lui Kant i s-a părut atît de anevoios încît într-un moment dat a aruncat *Critica raţiunii pure* sub pat, avînd convingerea că niciodată nu va putea stăpîni terminologia kantiană, atît de variată şi variabilă, cu mai mulţi termeni pentru aceleaşi noţiuni, încît Vaihinger a întocmit un dicţionar special — se spune că în urma muncii sale intense de acribie filologică kantiană, a orbit (vezi capitolul Vaihinger).

Cu toate declaraţiile sale disperate, acestea nu l-au împiedicat însă pe Paulsen să scrie una din cele mai frumoase lucrări, remarcabilă mai ales prin claritate, asupra lui Kant.

Cînd l-am întîlnit în parcul Rosenthal pe prof. Paul Barth, el însuşi autorul unei lucrări despre Hegel şi hegelieni, i-am comunicat intenţia mea de a renunţa pentru multă vreme la studiul lucrărilor lui Hegel, care-mi răpeşte prea mult din timpul mărginit pe care-l am pentru pregătirea tezei de doctorat. Prof. Barth m-a bătut amical pe umeri şi mi-a

spus, dacă ai putut studia pe Kant și Fichte, apoi acum ai datoria să continui studiind și pe Hegel, fără a cărui înțelegere de la sursă, și nu din tratatele de istoria filozofiei — nu vei putea pătrunde în adîncurile socialismului. Și apoi, adaugă prof. Barth, spunînd că vorbește din propria sa experiență, cînd era student ca și mine, nu este de recomandat a începe cu lectura primelor sale lucrări *Phänomenologie des Geistes* și nici cu *Logik* (1812) ori cu *Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse*, 1817, care, firește trebuie studiate însă după lectura unor lucrări mai ușoare de citit, apărute mai tîrziu și care familiarizează minunat cu terminologia hegeliană, cum sînt : *Die Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte* în ediția lui Lasson, 4 vol. ori *Die Grundlinien der Philosophie des Rechts* ori *Die Vorlesungen über Ästhetik*...

Sfatul lui P. Barth a fost binevenit. Am început lectura operelor lui Hegel cu *Filozofia istoriei*, partea cea mai strălucită din sistemul hegelian, cu toate că unele concepții mi se păreau anacronice, ca membru al seminarului de istorie universală al lui Lamprecht. De exemplu, afirmarea că istoria universală este executarea planului lui Dumnezeu— teză pe care apoi cu mult talent a dezvoltat-o celebrul Ranke în sa *Weltgeschichte*.

M-a interesat în special afirmarea că „spiritele popoarelor", ca și personalitățile deosebite sînt numai instrumente în mîna „Spiritului mondial" („Weltgeist"), fără ca să știe, căci aceasta este „die List der Vernunft", care lasă să activeze, pentrucă „Nichts grosses in der Welt ist ohne Leidenschaft vollbracht worden".

Spiritul popoarelor ca și „oamenii mari" din istoria universală sînt numai „Geschäftsführer", instrumente și mijloace ale lui „Weltgeist", care, după ce realizează scopul determinat de plan, cad, "wie die leeren Hülsen eines Kerns", așa sînt popoarele, așa sînt „geniile" istoriei, ca Alexandru, Cezar și Napoleon.

În Iena, metropola filozofiei pe vremea lui Hegel (din 50 de docenți și profesori 14 erau filozofi, dintre care 7 docenți), evenimentele politice, ca bătălia de la Iena, nu l-au deranjat pe Hegel în lucrările sale, prima și importanta sa operă *Phänomenologie des Geistes* a fost terminată în noaptea ajunului luptei de la Iena.

Mai mult încă, el a admirat pe Napoleon călare, numindu-l „Der Weltgeist zu Pferde".

Timp de 13 ani, ca profesor în Berlin, Hegel a atins culmea celebrității, devenind idolul filozofic al universității din Berlin, (cu toate invectivele foarte spirituale ale lui Schopenhauer), filozofia sa a fost filozofia oficială a timpului, sistemul său de gîndire a fost adăpostul spiritului reacționar din Prusia, iar metoda sa a fost însușită de socialismul științific revoluționar al lui Karl Marx și Friderich Engels.

Dar, o dată cu moartea lui Hegel, a încetat și dictatura filozofiei sale.

Iată că însuși regele Prusiei Friederich Wilhelm al IV-lea l-a chemat profesor la universitatea din Berlin pe Friederich Wilhelm Joseph Schelling, curînd după ce s-a suit pe tron, cu următoarele cuvinte semnifi-

cative îndreptate contra lui Hegel: „um der Drachensaat des Hegelschen Pantheismus, der flachen Vielwisserei und der gesetzlichen Auflösung häuslicher Zucht entgegenzuwirken".

Au trecut mulţi ani pînă ce Hegel, considerat ca „ein todter Hund", a devenit iarăşi actual, vorbindu-se chiar de o „renaştere hegeliană", de curente filozofice „neohegeliene", cu întruniri, reviste, arhive şi publicaţii speciale.

Ceea ce l-a făcut însă pe Hegel nemuritor a fost formularea celebrei sale metode „Dialectica".

Am văzut, în lucrarea noastră, că la Goethe am găsit elementele dialecticii şi că însuşi Hegel se numea ca un mare titlu de onoare „elevul lui Goethe".

În istoria filozofiei întîlnim elemente ale dialecticii lui Hegel la Nicolaus Cusanus, care încă din 1438 cînd era trimis papal la Constantinopol, a descoperit principiul *coincidentia oppositorum*, adică tot ce există este, trăieşte şi activează prin faptul că este punctul de încrucişare a două contraziceri.

Aşa omul, ca un microcosmos, ca un *parvus mundus*, uneşte toate opoziţiile posibile: corp şi suflet, murire şi nemurire, animalitate şi dumnezeire; Dumnezeu reprezintă maximum absolut, în acelaşi timp însă şi minimum absolut, căci el este cuprins în fiecare fiinţă, chiar în cea mai mică; el însuşi, Cusanus a conciliat religia şi ştiinţele naturale—, păstrător al vechii antichităţi şi prevestitor al noului,— ultimul scolastic şi cel dintîi modern, — reprezintă două contraziceri: *docta ignoratia* şi *comprehensis incomprehensibilis*, introducînd în filozofie principiul „paradoxelor creatoare". Găsim apoi „Dialectica" în „trihotomiile" lui Kant ori în „transcendentale Dialektik" care a fost înţeleasă de Kant ca „Kritik des dialektischen Scheins"; — la Fichte, care stabileşte ca un principiu al „Wissenschaftslehre" în „Ichbewusstsein", 3 „Tathandlungen": I Thesis; „Ich bin Ich"; II Antithesis = Dem Ich setzt sich entgegen ein Nicht Ich; III Synthesis: „Ich setze im Ich dem teîlbaren Ich ein teilbares Nicht Ich".

Asemenea, problema dialecticii l-a preocupat şi pe Schelling, ca metodă potenţială „Die Potenzen der Natur zugleich als Momente in der Geschichte des Selbstbewusstseins".

În sfîrşit, întîlnim dialectica şi în filozofia lui Schlegel ca „Triplizität", care prin contraziceri ajunge la o unitate superioară.

„Dialectica" era deci în aer, ca multe din marile probleme ale filozofiei şi ştiinţei într-un anumit moment. Însă Hegel a fost acel care a dat dialecticii desăvîrşirea; şi de aceea ea este indisolubil legată de filozofia hegeliană.

(Nu am intenţia a urmări aici diferitele forme ale dialecticii posthegeliene, nu mă pot opri însă să nu amintesc de „legile sociale" ale lui Tarde, despre care la moartea sa am vorbit în seminarul lui Schmoller, — legi care constau din repetiţie (teză), opoziţie (antiteză) şi echilibru (sinteză) — vezi amănunte în sistemul de sociologie, politică şi etică).

A fost o profundă şi înţeleaptă descoperire! De aceea a avut la început o aşa de mare înrîurire, căci sistemul lui Hegel şi metoda sa dialectică a domnit aproape absolutist în toate domeniile şi la toate personalităţile, fizicieni ori metafizicieni, artişti ori jurişti, predicatori ai curţii regale sau conducători de lucrători — toţi vorbeau în dialectica hegeliană! chiar cînd exagerînd întrebuinţau faimosul pat al lui Procust pentru a ajusta totul la această dialectică, pînă ce victimă a acestei dialectici, sistemul lui Hegel s-a transformat în opusul său... întocmai cum Theseu l-a supus la aceeaşi tortură pe brigandul Aticei, Procust, punîndu-l pe un pat de fier, tăindu-i picioarele, cînd ele depăşeau patul, sau le întindea pînă ce ajungeau lungimea lui.

Prin dialectica lui Hegel, în deosebire de Fichte, şi în general în veacul al XVIII-lea se introduce acest punct de vedere istoric în explicarea lucrurilor, care apoi a fost peste măsură lăudat şi aplicat în veacul al XIX-lea, încît i s-a dat denumirea de secolul istoriei.

Dialectica lui Hegel cuprinde toate elementele dialecticii sub toate formele: 1) dialectica reală; 2) dialectica evoluţiei şi 3) dialectica creatoare a progresului.

Elementul impulsiv al evoluţiei universale, a zis Hegel, este contrazicerea. Ambele noţiuni antitetice, care formează împreună contrazicerea, se transformă într-o nouă noţiune, a treia, mai cuprinzătoare, mai înaltă şi mai adevărată.

Împotriva acestei a treia supranoţiuni se ridică iarăşi o nouă contrazicere, pentru a forma cu ea o nouă şi mai bogată sinteză.

Ca student al universităţii din Leipzig şi ca membru al Institutului lui Wundt de Psihologie, am fost încîntat să întîlnesc această sinteză şi la Wundt, care a numit-o cu un termen foarte fericit „schöpferische Synthese", „sinteza creatoare".

În orele de îndoială, de incertitudine, de decepţie, conceptul nou, superior al vieţii, conceptul sintezei, născut din opoziţia forţelor antagoniste îmi dădea un suflu înviorător de optimism. A munci fără răgaz pentru această societate nouă, de mîine, a lucra pentru a face această umanitate de mîine, infinit superioară celei de astăzi — iată cel mai frumos ideal, care mi se desprindea din dialectica lui Hegel, ca şi din dialectica lui Goethe.

Prof. Barth împărtăşea entuziasmul meu juvenil şi mă încuraja să studiez mai departe pe Hegel, încîntat că de unde la început îmi era filozofia lui Hegel atît de obscură, acum o lăudam cu accente aproape lirice. „Vezi, adăugă prof. Barth, întîlnirile noastre în pădurea Rosenthal, devin din ce în ce mai rodnice".

În această mişcare dialectică, afirmă Hegel, fiecare etapă este numai o staţiune de trecere, căci în această mişcare liberă şi activă în fiecare noţiune stă de la sine o tendinţă de a se transforma în contrariul ei şi, apoi, în fiecare contrazicere stă tendinţa de a se concilia printr-o unitate nouă, pe care Hegel o numeşte „Konkretere" (mai concretă), sinteza.

Nu există deci o „ultimă sinteză", căci ele se succedă într-o ascensiune continuă una alteia. Înafară, adaugă Hegel, fără modestie, de sistemul lui propriu, pentru care nu mai este posibilă o mişcare dialectică, pentru că acest sistem nu poate produce nici o contrazicere. Ce eroare ! În numele lui Hegel sistemul său s-a prăbuşit.

Această mişcare a noţiunilor nu este produsă în subiect (cum era Fichte de părere), ci în obiectul însuşi, în Absolut. Subiectul ca simplu spectator urmăreşte mişcarea, care se repetă în gîndirea sa proprie. Spiritul absolut este sinteza dintre spiritul subiectiv şi spiritul obiectiv (supraindividual – drept, familie, societate, stat); spiritul absolut care ridică contrazicerea dintre subiect şi obiect, gîndire şi existenţă este arta, religia şi filozofia. În filozofie raţiunea se cunoaşte pe sine şi astfel se întoarce la ea înapoi. Dialectica este reală, ea este o însuşire a lucrurilor însele.

Realitatea este „Selbsterscheinen des absoluten Geistes".

Filozoful are a căuta şi întemeia raţiunea în sesizarea prezentului şi realului şi nu în punerea unei lumi transcendente în afară de real şi prezent.

De aceea în opera sa *Rechtsphilosophie* apărută în 1821, p. 13, Hegel tipăreşte cu caractere deosebite faimoasele cuvinte :

„Was vernünftig, das ist wirklich;
„Und was wirklich ist, das ist vernünftig".

În cursul evoluţiei dialecticii, realul devine ireal şi pierde dreptul de existenţă, căci în locul realului mort apare o nouă realitate mai capabilă de viaţă, aşa că afirmarea lui Hegel de mai sus, în sensul propriei sale dialectici se poate răsturna, realul devenind neraţional.

Întreaga experienţă umană este redusă la schema : poziţie, negaţie, negaţia negaţiei (în termeni logici : Sein, Nichts, Dasein), care corespunde schemei triplice : thesis, antithesis, synthesis.

Lumea nu este alcătuită din lucruri, ci din *procesele* acestor lucruri care par numai stabile, dar de fapt nu sînt.

În felul acesta se creează noul, căci fiecare fenomen, spune Hegel, în urma mărginirii lui îşi creează în mod necesar contrazicerea sa, care aduce după sine, tot atît de necesar, sinteza.

Faţă de această concepţie a metodei dialecticii am rămas uimit de însemnătatea covîrşitoare pe care Hegel o dă statului, iarăşi în contrazicere cu principiile dialecticii.

Statul este îndumnezeit (vergöttlicht), el este, crede Hegel, cea mai completă realizare a spiritului, el este chiar ideea de Dumnezeu aşa cum apare pe pămînt !

În viaţa statului se desfăşoară „moralitatea absolută, adevărul, cultura, dezinteresul, cea mai înaltă frumuseţe şi libertate".

Dar ceea ce m-a uimit şi mai mult, a fost cînd am aflat că „Der königlich preussische Staatsphilosoph" din 1821 a devenit punctul de

plecare filozofic pentru întemeierea revoluţionară a socialismului ştiinţific, reprezentat prin Marx şi Engels.

Căci acest hegelianism reacţionar şi filozofic atît de infectat de conservatismul prusian, avea într-adevăr o latură revoluţionară : a fost metoda lui dialectică.

Karl Marx din primii săi paşi filozofici şi-a însuşit metoda dialectică a lui Hegel, cu rezerva expresă însă că „dialectica conceptului „hegelian" este o simplă „mistificare speculativă", aşa cum arată el ca student în cunoscuta scrisoare adresată părintelui său. La această transformare radicală a planului hegelian, adică evadarea din regiunea ideilor pure pentru a intra în regiunea faptelor, a contribuit şi apariţia în 1841 a lucrării lui Feuerbach *Esenţa creştinismului*, care a răsturnat hegelianismul. În *Sfînta familie*, Marx exclamă : „Cine a măturat dialectica conceptelor? şi a terminat războiul zeilor?" Este Feuerbach. Cine a pus „omul pe locul ocupat de vechii idoli şi conştiinţa infinită de sine"? „Feuerbach şi singur Feuerbach".

Marx şi-a găsit atunci drumul spiritual. El a luat de la Hegel dialectica şi de la Feuerbach materialismul, depăşind însă şi pe unul şi pe altul. De la Hegel a luat dialectica reală, însă acest real nu mai este spiritul absolut, etern şi definitiv, ci sînt pur şi simplu faptele economice şi istorice.

În volumul I al Capitalului (ediţia a II-a, *Das Kapital*), 1873, în „Nachwort" Marx scrie hotărît şi clar :

„Meine dialektische Methode ist der Grundlage nach von der Hegelschen nicht nur verschieden, sondern ihr direktes Gegenteil". Şi anume Marx precizează : Für Hegel ist der Denkprozess, den er sogar unter den Namen Idee in ein selbstständiges Subjekt verwandelt, der Demiurg des Wirklichen das nur eine äussere Erscheinung bildet. Bei mir ist umgekehrt das Ideele nichts anders als das im Menschenkopf umgesetzte und übersetzte Materielle.

Marx şi Engels au transformat metoda dialectică a lui Hegel într-un instrument pentru a găsi o nouă explicare a dezvoltării naturii şi istoriei umane.

Aplicînd principiile dialecticii materialiste, Marx a prezentat burghezia şi proletariatul ca teză şi antiteză, care trebuie să se rezolve într-o sinteză, înlăturarea capitalismului, a claselor, va aduce liberarea proletariatului şi instaurarea unei ordini comuniste.

După cum Marx a renunţat la ideea absolutului a lui Hegel, tot astfel a depăşit el şi pe Feuerbach, renunţînd la omul său abstract şi înlocuindu-l cu omul real, instrumentul oricărei activităţi, omul care trăieşte în complexul legăturilor sociale în istorie şi este un factor al istoriei, creînd-o.

Cu toate marile corectări pe care Marx le-a adus lui Hegel şi Feuerbach, rămîne totuşi adevărat ceea ce a scris Engels, că fără filozofia germană n-ar fi fost posibil socialismul ştiinţific.

Dar Marx şi Engels, făurind din ştiinţă o forţă motrice revoluţionară, nu au explicat numai trecutul şi prezentul, ci au arătat asemenea căile viitorului.

În această privinţă ei sînt continuatorii şi renovatorii realişti ai socialismului utopic francez şi englez, de care asemenea aminteşte Engels (după cum ei au moştenit şi rezultatele economiei politice engleze de două secole).

În biblioteca universităţii din Leipzig, am găsit aproape toate lucrările marilor utopişti : Charles Fourier (cu şcolarul său Victor Considérant), Henri de Saint-Simon şi Robert Owen. Neavînd timpul necesar de a studia toate lucrările acestora, fiindcă îmi pregătisem teza de doctorat, m-am oprit instinctiv şi cu o fericită intuiţie asupra lui Saint-Simon.

Desigur Charles Fourier, Victor Considérant, Robert Owen au meritat toată atenţia pe care mai tîrziu le-am acordat-o cu multă intensitate şi am fost fericit să primesc pentru seminarul meu cîteva dublete din lucrările lor, oferite în mod amabil de prof. C. Bouglé la Paris.

Însă doctrina lui Saint-Simon conţine în germene mai mult decît orice altă doctrină utopistă, ea cuprinde toate ideile şi formulele pe care le întîlnim la socialiştii ştiinţifici.

Înafară de aceasta, obişnuit cu experimentele psihologice, pe care le făceam la Institutul lui Wundt, am fost de la început captivat de teoria vieţii sale, un adevărat roman experimental cu capitole emoţionante, şi care culmina în principiul : „Faire une expérience de sa vie''. Într-adevăr, nu este situaţie omenească şi clasă socială prin care Saint-Simon să nu fi trecut : nobil şi aventurier, ofiţer şi speculant, milionar şi cerşetor, filantrop generos, mecena al ştiinţei şi apoi muritor de foame, trăind într-unul din cele mai elegante şi somptuoase palate din Paris, ale căror saloane era locul de întîlnire al societăţii pariziene şi al savanţilor timpului, ajutînd pe orice savant căzut în dificultăţi financiare, mai ales pe tineri, zicîndu-le : lucraţi, creaţi, şi cînd nu vă vor trebui decît bani, veniţi la mine, eu am de aceştia,— apoi ruinat complet, fără altă sursă de existenţă decît un loc de copist la muntele de pietate, plătit cu 1 000 de franci pe an (Balzac l-a întîlnit în imprimeria lui Diderot ca „corector''), pe care apoi îl părăseşte după 6 luni, pentru că fiind ocupat toată ziua lucra ştiinţificeşte noaptea, ceea ce îi strica sănătatea — el a fost salvat de a muri de foame de fostul său valet Diard, care timp de doi ani a oferit fostului său stăpîn o ospitalitate pe care foştii săi amici nobili şi beneficiari, au refuzat a i-o da. Acest servitor, care a dovedit mai multă nobleţe, a contribuit la publicarea operelor sale ştiinţifice, cum a fost remarcabila lucrare, apărută în 1808 *Introduction aux travaux scientifiques au XIX-ème siècle.*

Afacerile, traficul cu bunurile naţionale l-au adus pe Saint-Simon a fi încarcerat nouă luni (din noiembrie 1793 pînă la finele lui august 1794).

Ieşit din închisoare Saint-Simon a devenit fabricant de cărţi de joc, antreprenor de mesagerii...

Regretul său era că n-a putut ca om de ştiinţă să fie mecena ştiinţei franceze, căci în afară de cîţiva ani de splendoare, pînă la sfîrşitul vieţii Saint-Simon n-a cunoscut decît ocupaţii care abia îi procurau minimum de existenţă, a nu muri de foame, cunoscînd adesea mizeria totală...

Cu toate acestea, pentru Saint-Simon fiecare situaţie a vieţii era o ocazie binevenită de a observa lucruri noi şi a medita asupra unor probleme noi.

Saint-Simon a fost unul din cei mai mari experimentatori şi observatori pe socoteala sa şi din experienţă proprie. Fie că organiza recepţii bogate în saloanele sale, fie că n-avea ce mînca, Saint-Simon şi-a păstrat totdeauna acelaşi umor, fiindcă se afla tot timpul în exerciţiul profesiunii sale de observator şi gînditor şi, mai ales, pentru că avea credinţa, care nu l-a părăsit niciodată, în misiunea sa specială de a crea lucruri mari şi de a reforma viaţa intelectuală şi morală a omenirii. Încă de la vîrsta de 15 ani servitorul său avea ordinul să-l deştepte în fiecare dimineaţă cu cuvintele : aduceţi-vă aminte, domnule conte, că aveţi de făcut lucruri mari.

Saint-Simon a formulat chiar următoarele patru reguli ale vieţii : 1) a duce viaţa cea mai originală şi mai activă ; 2) pentru aceasta a parcurge toate clasele sociale şi a se pune personal în poziţiile sociale cele mai diferite ; 3) a lua cunoştinţă cu toată conştiinciozitatea de toate teoriile ştiinţifice şi de practici ; în sfîrşit 4) a întrebuinţa bătrîneţea pentru a-şi rezuma observaţiile asupra efectelor ce au rezultat din aceste experienţe trăite, în aşa fel ca ele să formeze o teorie filozofică ori ştiinţifică nouă.

Numai o dată Saint-Simon şi-a pierdut cumpătul : după procesul vestitei sale *Parabole* din 1819, — capodoperă de ironie şi atac împotriva „trîndavilor" (les oisifs) — unde toţi principii, militarii şi legiştii (exceptînd pe rege) sînt expuşi masacrului, totuşi cum întîmplarea a făcut ca parabola a apărut după asasinarea ducelui de Berry, prin Louvel, s-a spus că acesta a fost instigat de *Parabole* deşi procesul a adus achitarea ; şefii industriei din laşitate (bancherul Lafitte, fabricantul de textile Ternant) nu numai că l-au părăsit, dar au declarat că se îndoiesc de mintea lui Saint-Simon. Atunci printr-un act de dezesperare, în ziua de 9 martie 1823, Saint-Simon a încercat să se sinucidă, însă glontele nu l-a ucis, i-a atins ochiul drept.

După această întîmplare nenorocită Saint Simon şi-a revenit în optimismul său şi încrederea în sine.

Dacă, ca student, m-a interesat viaţa lui Saint-Simon mai mult decît romanele sociale ale lui Balzac ori Zola, acum cînd scriu aceste rînduri, după aproape cinci decenii, ea îmi apare cu un sens nou, ca un model, în urma experienţelor vieţii mele proprii, care mă fac să-mi însuşesc în totul formula saint-simoniană : „faire une expérience de sa vie !",

pentrucă ilustrează însăşi viaţa mea, aşa cum am trăit-o în ultimii ani în mod concret.

Claude Henry conte de Saint-Simon a fost unul dintre cei mai originali şi îndrăzneţi cugetători sociali ai veacului al XIX-lea, un adevărat semănător de idei.

Doctrina sa formează prefaţa şi tabla de materii a teoriilor socialiste care s-au dezvoltat ulterior. Evoluţionismul şi determinismul social; transformarea statului dintr-un sistem de guvernare a oamenilor într-unul de administrare a lucrurilor; exploatarea omului prin om care trebuie să dispară; lupta de clasă şi dispariţia claselor; organizarea muncii; critica proprietăţii private şi a dreptului de moştenire; partidul lucrătorilor; sistemul militar feudal, învechit şi sistemul social înaintat, industrial; creştinismul social adevărat; emanciparea femeii; primatul ştiinţei — iată cîteva din ideile sociologice formulate mai întîi de Saint-Simon, deşi unele nu îndeajuns de dezvoltate şi fără a le întemeia îndeajuns.

Întîlnim la Saint-Simon şi ideea contradicţiei dialectice într-un fragment din 1818, puţin cunoscut, deşi foarte caracteristic.

„En 1789 la nation française voulut devenir libre, elle entreprit de se donner une organisation sociale populaire, c'est à dire la plus avantageuse possible à la classe la plus nombreuse de la nation. Or, attendu qu'elle n'avait d'autre instruction en politique que celle de l'obéissance, son éducation pour la liberté se trouvait entièrement à faire, et comme l'expérience était le seul maître duquel elle put recevoir une instruction vraiment solide, il a été facile de prévoir, dès l'instant que la réforme de son génie social a commencé, qu'elle commetrait beaucoup de fautes, des fautes populaires, par conséquent terribles, avant de devenir mûre pour la liberté et de devenir capable de vivre sous un régime où la force de la majorité fût la seule nécessaire pour maintenir l'ordre".

Şi acum urmează un pasaj foarte caracteristic: „*Celui qui se désole de voir s'ouvrir la gencive d'un enfant pour faire place aux dents qui lui poussent fait un mauvais usage de sa sensibilité*".

Imaginea „de la gencive" şi „de la dent qui perce" exprimă ideea contradicţiei dialectice, care se va rezolva în mod necesar.

Reflectînd asupra stărilor produse de revoluţia franceză, Saint-Simon găseşte că nu este deajuns de a distruge, ci trebuie să ştii a face propuneri pozitive, care reies din lucrul distrus, căci după o expresie fericită a lui Saint-Simon, umanitatea nu este făcută a locui în ruine.

Gîndirea dialectică ajunge acum la un punct de vedere dominant în sistemul lui Saint-Simon.

Societăţii de după revoluţia franceză îi trebuia deci un program pozitiv şi nou. Două sînt sistemele sociale posibile de organizare: sistemul militar feudal şi teocratic religios, caracteristic Evului mediu, menit să dispară, şi sistemul ştiinţific şi industrial, întemeiat pe muncă productivă,

cîrmuită prin ştiinţă, care în mod necesar va trebui să ia locul primului sistem.

Aceste afirmări, accentuează Saint-Simon, nu sînt simple dorinţe ori propuneri subiective (noi am zice utopice), ci sînt constatări necesare, izvorîte din analiza evoluţiei sociale însăşi.

Ştiinţa şi munca (industria) sînt ultimii termeni către care îşi îndreaptă paşii omenirea, acesta este învăţămîntul istoriei.

Opera de distrugere a regimului vechi a făcut-o liberalismul politic şi filozofic, care a avut meritul să înţeleagă necesitatea acestei distrugeri; el a făcut însă o operă negativă şi tranzitorie, deşi revoluţionară. Ceea ce va trebui însă să-i urmeze va fi o operă de organizare.

Istoria universală, afirmă Saint-Simon, este împletită din două perioade, care se succed regulat una alteia: perioada critică, dezorganizatoare, revoluţionară, care neagă fără a afirma şi distruge fără a clădi şi perioada organică ori de construcţie, de organizare, de reclădire şi de restaurare.

Între regimul feudal de odinioară şi regimul social ştiinţific-industrial de mîine, liberalismul politic şi metafizic, care a avut misiunea istorică de a distruge feudalismul, reprezintă o simplă etapă, desigur necesară, însă tranzitorie.

Formele liberalismului, adaugă Saint-Simon, ca libertate, egalitate, suveranitatea poporului sînt concepte izvorîte din creierul metafizic al legiştilor şi nu din realitatea socială, de aceea aceste principii deşarte, metafizice nu pot fi principii sociale de organizare.

Umanitatea trece alternativ dintr-o stare critică într-una organică. Epoca critică este caracterizată totdeauna prin dezordine şi haos cînd ideile de ciocnesc, se opun şi se contrazic. Acesta este principiul trecutului.

În epoca organică, dimpotrivă, domneşte ordine, religie, devotament social, asociaţie, unitate de idei, de sentimente şi de acţiune. Acesta este principiul viitorului, al păcii şi al solidarităţii sociale, care se extinde la un număr din ce în ce mai mare de persoane, din cercul restrîns al familiei asupra oraşelor, de aci la naţiune, confederaţie, pînă la ultimul termen al progresului: umanitatea.

Fiindcă era la modă revizuirea termenilor şi teoriilor socialiste (după cum vom vedea într-un capitol următor) i-am arătat prof. Barth uimirea mea că doctrina lui Saint-Simon trece drept utopistă. Căci într-adevăr ce este „utopist"? Primatul Ştiinţei şi al Muncii (Industriei)? Primatul ştiinţei omului? Cultul pentru clasele cele mai sărace? şi în legătură cu aceasta cultul iubirii aproapelui al „noului creştinism"?

Scopul social, zice Saint-Simon, către care tinde specia umană este productivitatea. Orice om, adaugă el, trebuie să se considere ca angajat într-o companie de lucrători, căci scopul final al activităţii sociale nu poate fi altul decît „exploatarea pămîntului prin asociaţia omului cu om", în deosebire de vechiul regim în care domnea exploatarea omului

prin om — ,,l'exploitation de l'homme par l'homme", formulă care pînă azi a rămas un simbol al revendicării sociale.

Exploatarea omului prin om, a trecut prin trei faze, afirmă Saint-Simon : sclavie, iobăgie şi proletariat.

Revoluţia franceză a suprimat *in abstracto* ,,servituţile de persoană", întronînd aşa-zisele libertăţi individuale, lăsînd însă neştirbită servitutea socială, aceea a proprietăţii. Căci este indiferent, accentuează Saint-Simon, dacă ,,seigneurul" nu mai poartă titlul de marchiz ori conte şi se numeşte de la revoluţia franceză încoace rentier, capitalist, proprietar ori burghez. Sub forme şi nume diferite ,,seigneurul" rămîne însă acelaşi, adică deţinătorul tuturor bogăţiilor, mai ales proprietarul instrumentelor de muncă.

Distribuţia acestor instrumente adevăraţilor muncitori dă naştere la dobînzi, împrumuturi, arendă ş. a. m. d. Astfel că lucrătorul este obligat a lăsa proprietarului o parte din produsul muncii sale (,,supravaloarea") !

Dacă voim să creăm adevărata libertate, nu trebuie să emancipăm persoanele, ci să emancipăm lucrurile, adică instrumentele de muncă. Trebuie deci atacată reforma proprietăţii lor cu toată îndrăzneala !

Concluzia lui Saint-Simon a rămas şi ea celebră şi actuală pînă astăzi : principiul social suprem trebuie să fie : ,,fiecăruia după capacitatea sa, fiecărei capacităţi după munca şi opera sa" — ,,à chacun suivant sa capacité, à chaque capacité suivant ses oeuvres".

Din acest principiu al meritului personal decurge suprimarea oricărui avantaj din naştere, deci şi a instituţiei moştenirii, — dreptul de succesiune trebuie deci trecut la stat.

Munca va deveni astfel singurul titlu de proprietate.

Clasele, care pînă acum se luptau între ele, ca nobilimea, burghezimea şi clericalii, vor dispărea, căci toţi oamenii vor fi împărţiţi în numai două clase : în producători (baza societăţii) şi în neproducători (paraziţii societăţii), în furnici şi greieri, în muncitori şi trîndavi.

În acest fel se vor naşte şi două partide, partidul naţional, care va corespunde clasei productive şi partidul antinaţional, corespunzător clasei neproductive.

Un rol precumpănitor îl acordă Saint-Simon oamenilor de ştiinţă ; istoricul sovietic Volghin, în introducerea la cele 2 volume *Pages choisies*, traduse în limba rusă, Moscova 1948, a fost surprins, că înainte de regimul sovietic Saint-Simon a desemnat oamenilor de ştiinţă un rol atît de eminent.

În 1816 Saint-Simon scrie :

1) ,,que la société manifeste dans ce moment une tendence évidente à s'organiser de la manière la plus favorable aux progrès des sciences et à la prospérité de l'industrie ;

2) ,,que pour organiser la société de la manière la plus favorable aux progrès des sciences et à la prospérité de l'industrie, il faut confier le pou-

voir spirituel aux savants, et l'administration du pouvoir temporel aux industriels ;

3) „que les savants et les industriels peuvent organiser la société d'une manière conforme à ses désirs et à ses besoins, puisque les savants possèdent les forces intelectuelles'' (*Système industriel,* 1-ère partie, 1821, p. 34).

Iar pentru organizarea puterii clasei producătoare prin știință, Saint-Simon propune în mod foarte ingenios înființarea și funcționarea a trei camere, care ar înlătura defectele regimului parlamentar, două camere consultative : camera de invenție, camera de examen al invențiilor și camera de execuție (chambres d'invention, d'examen et d'exécution).

În camera de invenție, desigur cea mai importantă, oamenii de știință vor inventa, descoperi și prelucra proiecte și planuri utile, care apoi vor fi cercetate de camera de examen, rămînînd ca după acest examen, a treia cameră, de execuție, să hotărască în ultima instanță.

În acest nou sistem politic, afacerile publice vor fi inspirate și conduse de oameni competenți din domeniile științelor, la care vor fi asociați și reprezentanți autorizați ai artelor frumoase și meseriilor, așa că se va exclude arbitrarul, superficialitatea și diletantismul, păcate de care suferă uneori parlamentarismul.

Politica, accentuează Saint-Simon, trebuie să fie subordonată științei, ea trebuie să devină o știință pozitivă, o știință de observație, în primul rînd o știință a producției.

Dacă sistemul politic vechi se caracterizează, spune Saint-Simon, prin tendința de a domni asupra oamenilor, de a-i supune și exploata, sistemul nou trebuie să fie o administrare a lucrurilor, cu ajutorul științei, și atît.

Saint-Simon preconizează deci o nouă formă politică de guvernare, pe care o întîlnim la unii socialiști de mai tîrziu, anume puterile politice să fie înlocuite cu capacități profesionale, iar autoritatea asupra oamenilor cu administrarea lucrurilor.

Dintre toate științele Saint-Simon găsește că în deosebire de matematicieni și oamenii de știință fizică, pe care-i numește „des brutiers", pentru că studiază corpurile brute, ne lipsește „Știința omului", care ar îmbrățișa toate științele care studiază omul, de la fiziologie pînă la istorie.

Iată încă una din marile descoperiri saint-simoniene, care abia în timpurile noastre a devenit un obiect de cercetare de predilecție, ca încununare a cercetătorilor lor din partea sociologilor ca v. Wiese (Homo sum !) ori din partea economiștilor, ca W. Sombart (vom Menschen).

Eu însumi în lucrarea de doctorat *Egoismus und Altruismus* am tratat problema omului, voi reveni la capitolul special din această lucrare și asupra operelor de mai sus.

În lucrarea sa *Mémoires sur la science de l'homme* scrisă de Saint-Simon în 1813, răspîndită mai întîi numai în cîteva exemplare în cîteva

copii manuscrise, imprimată apoi de Enfantin în 1858 şi mai tîrziu reimprimată de Lemonnier în *Oeuvres choisies*, II, 31 — *La Science de l'Homme* este formulată în mod polemic şi cu multă vervă, aşa că nu mă pot opri să citez pasajul:

„Je vais haranguer ces tristes calculateurs, enfermés derrière un rempart d'X ou de Z, je vais leur donner assaut: „Brutiers infinitésimaux, algébristes et arithméticiens, quels sont vos droits pour occuper le poste d'avantgarde scientifique? L'espèce humaine se trouve engagée dans une des plus fortes crises qu'elle ait essayée depuis l'origine de son existence; quelles efforts faites-vous pour terminer cette crise? Quels moyens avez vous de rétablir l'ordre dans la société humaine?

„Toute l'Europe s'égorge; que faites vous pour arrêter cette boucherie? — Rien. —

„Que dis-je? C'est vous qui perfectionnez les moyens de destruction; c'est vous qui dirigez leur emploi. Dans toutes les armées, on vous voit à la tête de l'artillérie; c'est vous qui conduisez les travaux pour l'attaque des places. Que faites-vous encore une fois, pour rétablir la paix? — Rien!

„*La connaissance de l'homme est la seule qui puisse conduire à la découverte des moyens de concilier les intérêts des peuples, et vous n'étudiez point cette science.* Vous n'en avez recueuilli qu'une seule observation, c'est qu'en flattant ceux qui ont du pouvoir on obtient leur faveur et on a part à leurs largesses. Quittez la direction de l'atelier scientifique; laissez nous réchauffer son coeur qui s'est glacé sous votre présidence, et rappeler toute son attention vers les travaux qui peuvent ramener la paix générale, en réorganisant la société".

Şi Saint-Simon încheie această filipică în mod categoric:

Quittez la présidence, nous allons la remplir à votre place.

Că nu se studiază cum trebuie ştiinţa omului, care singură poate conduce la descoperirea mijloacelor de a concilia interesele popoarelor — iată un adevăr pe care l-am spus în ultima comunicare făcută la Académie des Sciences Morales et Politiques din Paris, propunînd cu amănunte un Institut special de cercetare: „Institutul Social al Naţiunilor".

Aşa că, în această privinţă, nu numai Augustin Thierry ca şi Auguste Comte se intitulau „élèves de Saint-Simon", ci şi sociologii din veacul al XX-lea, care îi reprezintă ideile.

Din nenorocire Saint-Simon, ca şi multe din divinaţiile sale geniale, n-a dezvoltat, ci numai formulat imensa însemnătate a ştiinţei omului.

În ultimii doi ani ai vieţii sale (martie 1823 — 19 mai 1825) Saint-Simon a arătat că scopul esenţial al societăţii industriale şi ţărăneşti este ameliorarea soartei clasei cea mai numeroasă şi cea mai săracă, în lucrările sale *Cathéchisme des Industriels*, 1823, *Opinions littéraires, philosophiques et industrielles*" (1825), şi *Nouveau christianisme* (1825) — după ce a distribuit gratuit încă din 1821 mai multe broşuri reunite împreună

sub titlul general de *Système industriel* ori broşura tot gratuit împărţită cu titlul „*Henry Saint-Simon à messieurs les ouvriers*".

La sfîrşitul zilelor sale, Saint-Simon retrăieşte în memoria sa amintirile moralei populare din timpul revoluţiei, şi le critică, pentru a întemeia o nouă morală socială, morala ştiinţifică, în *Nouveau Christianisme*, operă apărută abia o lună înaintea morţii sale. Dieu a dit „les hommes doivent se conduire en frères à l'égard les uns des autres... Or d'après ce principe que Dieu a donné aux hommes pour règle de leur conduite, ils doivent organiser leur société de la manière qui puisse être avantageuse au plus grand nombre; ils doivent se proposer pour but dans tous leurs travaux, dans toutes les actions, d'améliorer le plus promptement et le plus complètement possible l'existence morale et physique de la classe la plus nombreuse".

Ultimul cuvînt al aristocratului conte de Saint-Simon este astfel anunţarea unei societăţi frăţeşti în beneficiul proletariatului. „Oamenii trebuie să se poarte ca fraţii unii faţă de alţii" iată profesiunea de credinţă făcută de Saint-Simon pentru noii creştini, înainte de moartea sa.

Pe această bază s-a întemeiat mai tîrziu de saint-simonieni „la Religion de Saint Simon" avînd şef, pe acel ce se intitula „le Père" Enfantin, un amestec ciudat de teologie gnostică, morală erotică şi un libertinaj scandalos, care a adus după sine intervenţia poliţiei şi închiderea localului saint-simonian din Ménilmontant (*De la Réorganisation de la Société Européenne*, 1814; *Lettre d'un habitant de Genève à ses contemporains*, 1813; *Système industriel*, 1812).

Pe lîngă Kant, Hegel, Fichte şi Saint-Simon, în studiile mele economice, pe care le-am găsit ca tînăr student încă indispensabile a fi făcute ca specialist pentru o temeinică pregătire sociologică, am întîlnit un interes deosebit pentru clasa „cea mai săracă şi mai numeroasă" la foştii mei profesori de economie politică, Ad. Wagner şi G. Schmoller şi la premergătorul lor, Karl Rodbertus-Iagetzow.

Încă de cînd eram student în semestrul al doilea la universitatea din Leipzig, ca membru al „Akademisch-Philosophischer Verein" am făcut cunoştinţă prin bibliotecarul acestei asociaţii filozofice Moritz Wirth cu aşa-zisul, de Engels numitul „socialismul de stat prusian" al lui Karl Rodbertus, în prefaţa redijată în 1884 pentru *La misère de la philosophie de K. Marx.*

Moritz Wirth mi-a dat să citesc două din lucrările lui Rodbertus editate de el: *Zur Beleuchtung der sozialen Frage*, I, herausgegeben von M. Wirth şi *Gesammelte kleine Schriften*, herausg. von M. Wirth.

Apoi am citit *Das Kapital* de Rodbertus, în ediţia lui Ad. Wagner şi Kozak, ca şi *Zur Beleuchtung der sozialen Frage* II, aceeaşi ediţie.

În sfîrşit, mai tîrziu am studiat şi *Neue Briefe über Grundrente, Rentenprinzip und soziale Frage* de Rodbertus, în ediţia Dr. R. Michel

şi Dr. E. Ackermann (*Bibliothek der Soziologie und Politik*, herausgegeben de Solomon, prietenul meu de mai tîrziu, pe care l-am cunoscut la Universitatea din Frankfurt a/M, ca profesor, şi apoi ca refugiat la Paris şi la New-York).

Am în faţa mea o carte poştală, cu un curios stil epistolar trimisă de Moritz Wirth la Naunhof lîngă Leipzig, unde îmi pregăteam lucrarea de doctorat. Iată adresa : Herrn Gusti, Naunhof b/Leipzig, Villa Anna. În cartea poştală cu data de 30 iulie 1903, în loc de vreun termen convenţional : „Sehr geehrter Herr" se află simplul semn de exclamare : !, la sfîrşit acelaşi semn : ! — iar între aceste două : ! se află textul interesant, care între altele spune că Rodbertus ar fi profetizat „er prophezeite" 30 Jahre nach seinem Tode wurde man seine Lehre von den Dächern predigen". Şi adresîndu-se mie, mă întreabă dacă aş vrea să intru în categoria acestora „Also sie wollen einer dieser Apostol sein? (în legătură cu declaraţia mea că am găsit lucrările lui Rodbertus originale). Şi Moritz Wirth încheie „Sehr hübsch von Ihnen", apoi foarte prudent „wenn Sie Wort halten werden, (prudenţa a fost necesară, căci într-adevăr mai tîrziu am găsit că Rodbertus avea mai mult un interes de mare precursor).

Drept sfîrşit cartea poştală se încheie : ! (aceasta înseamnă salutări) Moritz Wirth — Gohles (un sat lîngă Leipzig) Privatstr. I.

Interesant tip era acest M. Wirth! Foarte sărac îşi dedica toată energia ca bibliotecar modest al Societăţii Academice de Filozofie.

Rodbertus a fost un pandant economic german al lui Saint-Simon : el a fost ca şi Saint-Simon foarte fertil în gînduri originale asupra motivării socialismului.

Şi deşi prof. Adolf Wagner, cu marea sa autoritate de om de ştiinţă, a găsit că Rodbertus a fost „den bedeutendesten und originalisten rein wissenschaftlichen Vertreter des ökonomischen Sozialismus" şi el l-a pus chiar „neben und über Lasalle, Marx und Engels", în *Einiges von und über Rodbertus-Iagetzow*, (Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft, Bd. 34, p. 202), totuşi Rodbertus n-a avut o mare influenţă şi a fost uitat; iar în cercurile ştiinţifice străine a rămas un necunoscut.

Într-o lucrare a sa Rodbertus scrie „Jeder soll sowohl vom anderen individuellen wie gesellschaftlichen Despotismus befreit werden" ori „In jeder neuen Ordnung wird jeder sich selbst und damit eben den ganzen Gesellschaft denen".

Acelaşi refren admirabil pe care-l întîlnim sub toate formele „Weder die Ausbeutung des Schwachen durch den Staarken, noch des Starken durch den Schwachen, sondern nur die alleinige freie Ausbeutung seiner selbst". Foarte important pasaj, pe care l-am citit profesorului Barth spunîndu-i că corespunde în totul vederilor mele atunci, de student, dar care au rămas aceleaşi pînă astăzi, cînd scriu aceste rînduri.

Tot atît de clar şi programatic se exprimă Rodbertus şi în următorul citat : „Nicht auf Unterdrückung und Knechtschaft beruhen, sondern auf freier Pflichterfüllung, freier Erfüllung der jenigen Pflichten, auf deren Erfüllung ein *freier Staat* ist".

Trecerea ordinii de astăzi în societatea socialistă a viitorului se face prin stat, care organizează o repartiţie dreaptă a venitului naţional, aşa fel ca viaţa fiecărui individ să nu fie expusă la întîmplările concurenţei economice. În sfîrşit, pentru a încheia seria citatelor, Rodbertus accentuează că *omul nu trăieşte pentru a cîştiga, ci munceşte pentru a trăi.* Aceasta este marea înţelepciune socială a lui Rodbertus. Principiile individualiste şi sociale, după cum am văzut, nu se exclud, ci se presupun unul pe altul. Problema este mult mai adînc pusă decît la Fichte şi la Humboldt.

Principiul individual nu poate fi singurul conducător, căci esenţa omului impune unitatea omului cu ceilalţi oameni în societate. Iar principiul social nu poate fi nici el singurul conducător, căci o societate fără legături cu indivizii este fără culoare, fără sînge, fără cuprins.

Istoria este un proces de mişcare a acestor două principii, un proces fără pauză, etern, o evoluţie care este garanţia progresului. Ca să se producă unitatea în istorie este necesară opoziţia.

Lupta de emancipare a stării a 4-a este o mişcare legitimă. Căci ce cere clasa muncitoare în general? „Die Würde des Freien" ! răspunde splendid de mîndru Rodbertus.

Dacă pentru starea de tranziţie, în prezent, doctrina lui Rodbertus stă la mijloc între individualismul extrem şi extremul socialism, Rodbertus a protestat vehement şi în termeni foarte puţin politicoşi că ar fi aparţinut aşa-zişilor „Kathedersozialisten", cum de altfel îl socoteşte Dietzel.

Rodbertus obiectează „socialiştilor de catedră", „dass ihre Bestrebungen, Vorschläge und Massnahmen ganz äusserlich an die soziale Frage herantreten, so dass sie über eine immerwährende Experimentalökonomie, bei der die misslungenen Versuche weit überwiegen werden, nicht hinauskönnen". Apoi mai adaogă că socialiştii de catedră nu-şi dau seamă de „welthistorische Bedeutung der sozialen Frage".

Dar mai mult încă, cînd a fost invitat la întrunirea de la Eisenach, premergătoare întemeierii instituţiei „Verein für Sozialpolitik", Rodbertus a respins invitaţia cu cuvintele : „Hoffentlich halten Sie mich für keinen Kathedersozialisten", pentru că i se oferă, după cum exprimă în crudă ironie „Kamillentee" şi „Weise Pflästerchen". După congres Rodbertus a declarat că numai Ad. Wagner a dat congresului „puţină sare", „alles übrige von Gneist, Schmoller u. s. w. ist reiner Zuckerwassersozialismus", fiindcă ei vreau să lecuiască simptomele („die Symtomen kurieren") şi să nu conceapă problema socială în rădăcinile ei, iar mai tîrziu expresiile sale devin chiar violente : „Eisenach ist hochkomisch" şi, într-o scrisoare către R. Meyer, Rodbertus declară chiar, amintind stilul lui Schopenhauer împotriva profesorilor de filozofie „Dass die Eisenacher Professoren impotente Perückenstöcke sind, wissen wir ja" (vezi *Briefe und sozialistische Aufsätze*, pp. 233, 245, 431).

În zilele de 6 şi 7 octombrie 1872 s-au adunat în Eisenach cu scopul foarte puţin precis „Zur Besprechung der sozialen Frage" (vezi die Ei-

senacher Versammlung, Leipzig, 1873), 180 de persoane, funcţionari înalţi, industriaşi, agronomi, jurnalişti, primari, parlamentari, librari şi numai 23 de profesori universitari.

După cum vedem din componenţa adunării au fost în Eisenach persoane foarte disparate.

Ca o consecinţă a adunării din Eisenach s-a întemeiat faimosul „Verein für Sozialpolitik" în 1873, care a publicat, între anii 1873—1911, 140 de volume de cercetări şi memorii asupra problemelor muncitoreşti. Şi fiindcă conducătorii acestui „Verein" erau profesorii universitari, care au coborît de pe catedra lor în public pentru a vorbi despre acele probleme, docentul H. P. Oppenheim din Heidelberg i-a numit în derîdere „socialişti de catedră", „Kathedersozialisten", pentru a denunţa opiniei publice această grupă de personalităţi universitare care arătau interes pentru clasa muncitorească şi urmăreau a fi arbitri în luptele sociale. Acest denunţ în parte şi-a atins scopul, în cea mai mare parte însă titulatura de „socialism de catedră" a însemnat un titlu de onoare. Căci chiar cel mai puternic om din imperiul german, cancelarul Bismark, adevăratul părinte al celei mai înaintate legislaţii sociale, de pe acea vreme, din noiembrie 1880 (vezi *Gedanken und Erinnerungen*) se intitula „socialist de catedră", făcînd în acelaşi timp declaraţii de dragoste lui Lassalle şi lui Rodbertus, el care avea pentru profesori o foarte puţină consideraţie.

„Socialismul de catedră" nu a fost niciodată Socialism şi nu a însemnat un sistem unitar de concepţii, căci, după expresia lui Ad. Wagner, fiecare socialist de catedră îşi avea farmacia sa de casă pentru răul social şi ceea ce-i unea era negativul, adică convingerea că „laisser faire, laisser passer" nu era o concepţie justă în viaţa economică. În deosebire de „capitalismul de catedră" („Kathederkapitalismus"), care era pentru neintervenţia statului, deci pentru, laisser faire, laisser passer (de exemplu prof. Bernhard, *Unerwünschte Folgen der deutschen Sozialpolitik*).

Un punct de vedere înrudit cu al „socialiştilor de catedră" l-au reprezentat în Franţa „intervenţioniştii", apoi curentele „paternaliste", dintre care ultimul New Deal al preşedintelui Roosevelt din U.S.A., şi „Fabian Society" în Anglia — pe care le-am observat la faţa locului. „Fabian Society" creată în 1883, avînd în fruntea ei pe Sidney şi Beatrice Webb, pe Well, pe Shaw avea drept motto: „Trebuie să aştepţi adevăratul moment, după cum Fabius a făcut-o cu răbdare, cînd a lucrat împotriva lui Hanibal, deşi unii nu aprobau această întîrziere. Însă cînd a sosit momentul, trebuie să activezi puternic, ca şi Fabius, căci altfel aşteptarea ta a fost în totul zadarnică".

Statul este organul solidarităţii morale, deci nu are dreptul să fie indiferent faţă de suferinţele unei părţi a populaţiei; o putere centrală este datoare să regleze raporturile economice în mod mulţumitor. De aceea propagandei socialiştilor de catedră prin „Verein für Sozialpolitik" se datoreşte o serie de legi şi de măsuri de control în folosul şi pentru apărarea lucrătorilor.

Printre economiştii, opuşi în metode şi teorii economice, erau prof. Adolf Wagner, reprezentantul metodei deductive şi al teoriei clasice economice şi prof. Gustav Schmoller, reprezentantul metodei inductive şi al teoriei istorice.

Ambii au fost profesorii mei la Berlin. Şi deşi am urmat în primul rînd cursurile şi seminariile prof. Schmoller, cu care împrejurările au făcut să am raporturi mai strînse personale, totuşi am ascultat unele cursuri şi am citit lucrările prof. Ad. Wagner.

Încît pot spune că am participat activ la celebra controversă metodologică, dacă în ştiinţele sociale este de preferat metoda deductivă ori cea istorică; dacă există în ştiinţa economică numai generalul, tipicul şi relaţii tipice, cu legi naturale (ca legea salariului, a populaţiei, a liberei concurenţe, a cererii şi ofertei) cum a afirmat şcoala deductivă de la întemeietorul ei Adam Smith, pînă la John Stuart Mill şi profesorii Karl Menger din Viena şi Ad. Wagner cu formula absolutismului ştiinţific, ori dacă economia politică este o ştiinţă relativă, fiind stenograma vieţii concrete a trecutului ca şi a prezentului, legile clasice fiind simple tablouri abstracte, gata a se schimba cînd apar fapte care le contrazic, aşa cum vorbea Schmoller.

Urmărind cu atenţie şi înţelegere această dispută, cunoscută sub numele de „Methodenstreit", aşa cum apărea la cei doi proeminenţi economişti ai Universităţii din Berlin, Wagner şi Schmoller, am constatat că nici Schmoller nu era străin de aplicarea metodei deductive (în celebrul său *Grundriss*) şi nici Wagner, după declaraţiile sale repetate, nu neglija în cercetările sale punctul de vedere istoric.

Am învăţat astfel de tînăr student marele defect şi marea primejdie a unilateralităţii.

Cu prof. Gustav Schmoller am venit în relaţii mai strînse din momentul ce, reîntors în Berlin ca Dr. phil. din Leipzig, am dorit să văd cum se lucrează în seminarul său. Cînd mi-am exprimat această dorinţă, Schmoller cu surîsul pe buze mi-a spus că în urma recenziei ce am făcut-o în „Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie und Soziologie" lucrării sale capitale *Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre*, 2 vol. — reiese că el ar avea de învăţat de la mine, şi nu eu de la el.

Într-adevăr, în recenzia mea a acestui voluminos *Grundriss*, pe care cu drept cuvînt Bücher l-a dat drept exemplu în broşura sa simpatică „*Über die Titelfrage*", că titlul nu corespunde cuprinsului, volumele intitulîndu-se „*Elemente*", dar care aveau însă 1400 de pagini ! — deşi nu expres, dar voalat, am dat a înţelege în recenzia mea că marea sa lucrare, rezultatul unei bogate vieţi de documentare şi de gîndire, poate fi considerată de economişti ca sociologică, iar de sociologi ca economică.

În tot cazul caracterul personalităţii multilaterale a lui Schmoller m-a atras cu curiozitate şi am insistat să iau parte la discuţiile din seminarul său. Atunci Schmoller mi-a pus o condiţie, pe care eu am primit-o imediat, anume să vorbesc despre sociologia lui G. Tarde, care murise

de curînd şi era autorul a două volume, care purtau titlul atît de sugestiv *Sociologie économique*.

Conferinţa mea despre Gabriel Tarde în seminarul lui Schmoller a fost reţinută de el pentru a fi publicată în cea mai importantă revistă în limba germană „Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft", care apărea din 1883 sub direcţia sa, aşa că mai tîrziu revista se intitula simplu „Schmollers Jahrbuch".

Publicarea studiului meu a avut de efect că am fost invitat oficial de Schmoller să colaborez sub orice formă aş vrea la revista sa, şi mai ales să primesc a face dări de seamă critice asupra noilor lucrări, făcîndu-mi complimente asupra felului cum înţeleg eu a face o recenzie, punînd lucrarea de recenzat în locul pe care-l merită în literatura problemei.

Prof. Spann de la Universitatea din Viena, a găsit lucrarea mea asupra lui G. Tarde, ca cea mai bună din cîte s-a scris asupra acestui mare sociolog francez.

Schmoller ca profesor, deşi îi lipsea farmecul vorbirii (de altfel ca şi lui Sombart, vezi capitolul special) era clar şi foarte ascultat de studenţi, cărora de multe ori la curs le dicta învăţămintele pe care el le credea fundamentale. Mi s-a părut foarte curioasă această formă de didactică universitară, pe care n-am întîlnit-o la alt profesor. Ba îmi aduc aminte dimpotrivă prof. Lamprecht, cînd vedea pe studenţi că luau note cu prea mare conştiinciozitate, le recomanda că decît să scrie mai bine să asculte bine şi să înţeleagă, rămînînd ca după curs să consulte bibliografia pe care o recomanda şi care, fireşte, în primul rînd cuprindea lucrările sale proprii.

Avea o barbă albă impunătoare Schmoller, ochii priveau cu mare curiozitate, şi care inspirau încredere, demnitatea naturală a atitudinii sale de grand seigneur al ştiinţei cucerea de la început respect şi stimă. Prof. Michels în recenzia lucrării lui Schmoller *Charakterbilder*, apărută în 1913, a spus cu drept cuvînt că prietenii erau mîndri de prietenia cu Schmoller, iar cei ce nu erau prieteni doreau prietenia sa.

Organizator neîntrecut, editor de reviste, conducător de curente, membru al lui „preussischer Staatsrat" şi al lui „preussischer Herrenhaus", şeful iubit al „şcolii istorice", întemeietorul colecţiei „Acta Borussica", a fost ales de împăratul Wilhelm al II-lea de a pregăti doctoratul fiului său August Wilhelm, pe care l-a şi dat — ca singurul intelectual cu pregătire academică al familiei Hohenzollern, la Strassburg.

Nu mă pot opri o dată ce amintesc acest eveniment — ca un fiu al Kaiserului să dea doctoratul — să nu pot istorisi o întîmplare mai mult comică, dar foarte caracteristică pentru psihologia germană în general, doritoare de titluri şi recunoaşteri de tot felul.

Decepţia admiratorilor a fost destul de mare. Eu însă mai psiholog am înţeles, întîi, că dacă Schmoller şi de astă dată, fără motiv, ar fi refuzat, ar fi însemnat o ofensă şi, apoi, desigur că i-a făcut o mare plăcere

să aibă o distincție pe care ceilalți colegi ai săi nici nu visau să o aibă vreodată.

Profesorul Schmoller (ori *von* Schmoller) avea și o inimă caldă, fără a cădea în sentimentalitate.

Într-o zi cînd m-am dus la redacția marii sale reviste, care se afla în casa sa, mare și elegantă, ca să primesc cărți apărute recent pentru recenzii, m-am prezentat simpaticului secretar de redacție, prof. Schumpeter, deodată apare însă Schmoller din biroul său, care avea ușa deschisă spre camera secretarului, și într-un mod foarte amabil m-a invitat în cabinetul său de lucru. Acolo după ce m-a întrebat ce lucrez, ce cărți mi s-au dat pentru recenzie, după o mică pauză, și după ce închide ușa la secretar, îmi pune deodată în mod insinuant și extrem de amabil o întrebare, care la început m-a derutat complet — de ce, a spus Schmoller, nu vă abilitați ca docent la universitatea noastră din Berlin? Lucrările D-voastră dau dovada de o pregătire excepțională și facultatea noastră de filozofie ar avea nevoie de o persoană cu pregătirea D-voastră!

Cuvinte extrem de măgulitoare! Propunerea extrem de ademenitoare! Am mulțumit în cuvinte vii profesorului Schmoller, care încă o dată mi-a spus că a urmărit lucrările mele cu atenție și ar fi convins că fixarea mea academică la Berlin, după stagiul de cîțiva ani ca „Privatgelehrter" s-ar face foarte ușor! Eu profund emoționat, n-am putut decît să spun cîteva cuvinte de recunoștință. La plecare prof. Schmoller m-a acompaniat pînă la scări, spre uimirea secretarului de redacție, strîngîndu-mi mîna cu efuziune și afecțiune.

Am ieșit de la prof. Schmoller înaripat. Să devin membru al celei mai mari Universități din Germania, iată, desigur, în 1909 încoronarea activității mele științifice de cînd am dat doctoratul în Leipzig, în 1904.

Dar, problema a fost mai complicată.

Deși eram cu totul liber să fac ce vreau, nefiind obligat față de stat ori de societate cu nici un ajutor în timpul studiilor mele, totuși aveam îndatoriri morale.

Am fost făcut atent asupra lor de Caragiale, căruia i-am comunicat propunerea prof. Schmoller (vezi capitolul special din această lucrare asupra lui Caragiale).

Apoi scumpa mea mamă, care m-a înțeles și mi-a dat tot sprijinul cînd, la vîrsta de 18 ani, m-am hotărît și am luptat să părăsesc Iașii, mi-a scris că s-ar simți nefericită dacă nu m-aș întoarce în țara mea, ea fiind în vîrstă și voind a vedea încoronarea studiilor mele, în ale căror succese ea de la început credea — cu ochii ei proprii și lîngă ea!

În sfîrșit, s-a ivit o catedră vacantă de sociologie și etică la Universitatea din Iași, iar un prieten mi-a pus candidatura în mod oficial, deși eu mă aflam la Berlin. Așa eu am intrat în jocul academic, fără voia mea! Aceasta a făcut să renunț și la oralul doctoratului în drept, pentru care terminasem cele mai importante două faze — prezentarea tezei de doc-

torat în drept — publicată sub titlul *Grundbegriffe des Pressrechts* şi exegeza din corpus juris şi corpus canonici.

Nu pot uita bunătatea, stăruinţa mai mult ca binevoitoare din partea prof. Schmoller, ca să rămîn la Berlin.

În iunie 1917, încă nu împlinise 80 de ani, s-a stins din viaţă prof. Schmoller în Bad Harzburg, — una dintre cele mai frumoase figuri de savant şi profesor din cîţi am cunoscut în viaţa mea.

În acelaşi an 1917 a murit la vîrsta de 83 de ani prof. Adolf Wagner, care era opus lui Schmoller, nu numai din punct de vedere ştiinţific dar şi prin temperamentul său impulsiv, impetuos, tăios, chiar uneori vehement, totdeauna însă drept şi loial.

Wagner a fost numit „deutscher Sozialist"* deşi el urmărea numai „eine Beschränkung des Einzelnen in bezug auf das Privateigentum, nicht Beseitigung, sondern Reinigung des Begriffs Privateigentum von dem schrankenlosen Egoismus".

În cuvîntarea ţinută în 1910 în „Verein Deutscher Studenten zu Berlin" intitulată „Die Strömungen in der Sozialpolitik und der Katheder - und Staatssozialismus" (Berlin 1912), Ad. Wagner accentuează:

„Für uns ist die auf das Kapital entfallende Quote des Unternehmergewinnes, der Profit, kein „noli me tangere" (p. 15). Iar mai departe, programatic, pe aceeaşi pagină:

„Die Frage der Arbeitszeit, der Lohnhöhe, der ganzen sozialen Stellung der Arbeiters und die Auseinandersetzung seiner Interessen mit dem Interesse des kapitalistischem Unternehmers sind offene Streitfragen, die auch nicht allein gelöst werden können nach dem Gedanken der freien Konkurenz".

Şi apoi continuă: „Ein Eingreifen der Staatsgewalt in die wirtschaftlichen Verhältnisse entsprechend der ganzen neuren Sozialpolitik, halten wir ganz allgemein für gerechtfertigt, besonders auf dem Gebiete des Arbeiterschutzes und auf dem Gebiete der Arbeiterversicherung".

Iată concepţii care, într-adevăr, pe vremea cînd au fost emise, au însemnat atitudini considerate ca „revoluţionare" de cercurile marilor capitalişti, industriaşi şi bancheri — din partea unui mare profesor de economie politică de la cea mai mare universitate a Germaniei.

M-au impresionat la prof. Wagner două mari puncte de vedere:

1) entuziasta chemare etică în domeniul economic, cum reiese din marea cuvîntare despre chestiunea socială, ţinută în 1871 (*Rede über die Soziale Frage*, gehalten auf der freien kirchlichen Versammlung evangelischer Männer in der Garnisonenkirche zu Berlin am 12. X. 1871, Berlin, 1872); şi

* Werner Sombart a publicat o lucrare remarcabilă sub titlul *Deutscher Sozialismus* în timpul apogeului regimului hitlerist — care departe de a împărtăşi doctrina naţional-socialistă (al cărei doctrinar era Rosenberg în *Der Mythus des 20. Jahrhunderts*), reprezenta în mod strălucit vederi înaintate şi care depăşeau concepţia „reformistă" a lui Adolf Wagner.

2) afirmarea că ştiinţa economică este propriu-zis psihologie aplicată, pentru că fundamentul acestei ştiinţe sînt motivele acţiunii economice (aşa cum le-a descris în *Theoretische Sozialökonomik* şi în *Lehr-und Handbuch der politischen Ökonomie*, I, Hauptabteilung, Erster Teil, *Grundlagen der Volkswirtschaft*, Leipzig, 1892 (ediţia a III-a). Am spus că Wagner oferă o descriere a acestor motive şi o analiză a lor mai adîncă, aşa cum am arătat în lucrarea mea de doctorat *Egoismus und Altruismus*.

Wagner avea ca toţi adevăraţii profesori universitari din Germania pasiunea catedrei. Friederich Paulsen, de pildă, îmi spunea că atunci cînd se suia pe catedră se simţea complet epuizat, dar era deajuns să înceapă cursul şi să capete mai ales contactul cu studenţii, pentru ca să se învioreze. Paulsen îmi spunea că acesta este „miracolul" catedrei. Din nenorocire nu se poate spune acelaşi lucru de prof. Wagner, care, pînă la adînci bătrîneţe ţinea să facă cursul, susţinut de o parte şi de alta de rude ale sale cînd suia catedra, începea cu mare greutate a vorbi pentru ca după 10—15 minute să piardă şirul vorbei şi atunci cu lacrimile în ochi să părăsească catedra — pînă la ora viitoare, cînd spectacolul mişcător şi impresionant începea de la început!

Prof. Wagner, care fusese un profesor plin de vervă şi elocvenţă!

Ce bine este să ştii să te retragi la timp, cum a făcut-o Schmoller!

În acelaşi timp spectacolul oferit de Wagner, oricît a fost de deprimant, era nespus de mişcător prin nobila şi marea pasiune, pe care o simţea pentru catedră Wagner, ca şi Bastian, tot astfel bătrîn şi epuizat, dar fără a părăsi cursul, îmi prezenta mie exemple strălucite de ce înseamnă „cultul catedrei"!

6.4.1. „REVIZIONISM"

Discuţiile în jurul problemei societăţii viitoare au continuat cu febrilitate, iar participarea mea directă ori indirectă la aceste discuţii constituie unul dintre cele mai însemnate capitole ale evoluţiei mele spirituale.

În centrul tuturor polemicilor şi teoriilor se afla doctrina lui Karl Marx, pe care am învăţat să o cunosc şi să o aprofundez cu încetul stimulat tocmai de aceste discuţii, care priveau în fond problema fundamentării ştiinţelor sociale.

Înainte de toate sînt obligat să amintesc cît datoresc de mult profesorului Werner Sombart, autorul marii opere asupra „capitalismului modern", *Der moderne Kapitalismus* apărută în numeroase ediţii.

Pe atunci, cînd îi studiam lucrările, Werner Sombart era profesor la universitatea din Breslau şi nu putea fi chemat la o universitate mai mare, după propria sa confesiune, pentru că susţinea importanţa lui Karl Marx.

Mai tîrziu cînd l-am cunoscut personal era profesor la universitatea din Berlin (să fie oare o coincidenţă? tocmai cînd începuse a tăgădui lui Marx orice originalitate şi orice valoare).

Sombart a luat moştenirea lui Wagner şi Schmoller la universitatea din Berlin, unde avea drept colegi pe cunoscutul teoretician al politicii sociale, Heinrich Herckner şi pe economistul Schumacher.

Sombart era mare om de ştiinţă şi tot atît de mare artist. Foarte voiajat, cunoscător al muzeelor şi al literaturii mondiale, Sombart, care impunea în opera sa printr-o documentare impunătoare multe luni din an le întrebuinţa numai pentru distracţii superioare, nedîndu-se în lături chiar de a vizita varieteuri nocturne cu dansuri, iar cea mai mare parte a anului lucra cu o intensitate feroce de zi şi noapte în mansarda sa confortabilă din vila sa din Grünewald de lîngă Berlin, fără telefon, complet izolată, transformată într-o adevărată fortăreaţă a creaţiei economice.

La unul din dejunurile luate în vila sa din Grünewald, în mijlocul unei imense şi alese biblioteci, Sombart mi-a mărturisit că toate cărţile sale economice au fost vîndute unui librar japonez. Într-adevăr, după ce a încheiat seria volumelor asupra „capitalismului modern", Sombart s-a consacrat cu totul studiului sociologiei, cu aplicare la viaţa economică şi cercetării antropologice (*Vom Menschen*).

În toate publicaţiile sale Sombart excela prin calităţi excepţionale de gîndire şi de stil, de aceea a fost surprinzător pentru mine, cînd în conversaţii particulare, ca şi în scrisoarea de mulţumire care mi-a adresat-o după alegerea sa ca membru de onoare al Institutului Social Român, şi-a arătat cu amărăciune decepţia nerecunoaşterii operei sale ... mai ales sub regimul hitlerist, cînd el a opus doctrinei „naţional-socialiste", o doctrină a sa proprie în lucrarea *Deutscher Sozialismus*.

Dacă la început am avut ca „studiosus" legături spirituale de admiraţie faţă de un mare analist al vieţii capitaliste, mai tîrziu ele s-au schimbat în legături mai strînse, de afecţiune faţă de soţul uneia dintre cele mai eminente eleve ale mele, încă din vremea cînd eram profesor la universitatea din Iaşi.

Într-o zi mi se prezintă în cabinetul meu de decan al Facultăţii de filozofie şi litere din Bucureşti (unde fusesem de cîţiva ani transferat de la universitatea din Iaşi) fosta mea elevă Corina Leon, fiica mult simpaticului meu fost coleg Dr. N. Leon — elev strălucit al lui Haeckel din Iena —, care-mi declară cu hotărîre că s-a săturat de a fi profesoară de franceză şi că s-a hotărît să ia doctoratul în sociologie, cerîndu-mi sfatul. Eu i-am recomandat pentru aceasta, ca negreşit să continue studiile sociologice începute la Iaşi (vezi contribuţia Corinei Leon în volumul *Studii sociologice şi etice*) prin adîncirea problemelor economice şi pentru aceasta i-am recomandat să urmeze pe prof. Sombart din Berlin, care, acum, pe lîngă economist celebru este şi sociolog distins.

La obiecţia fostei mele eleve, că ea nu posedă limba germană, i-am zis hotărît că o va învăţa, spunîndu-i rîzînd — pentru că am întrebuinţat cuvinte germane : „Wo ein Wille ist, ist auch ein Weg". Şi aşa a plecat Corina Leon la Berlin cu o caldă scrisoare de recomandaţie din partea

mea, pentru a da doctoratul sociologie-economie, numind-o „eine meiner begabtesten Schülerinnen".

N-a trecut un an și în drumul meu spre Paris, care totdeauna se oprea cîtva timp în Berlin ori Leipzig, pentru a-mi vizita pe foștii profesori ori a consulta marile librării și a mă pune la curent cu cele mai noi apariții științifice, vizitînd pentru aceasta și pe fostul meu bun prieten, prof. Paalzow, unul din directorii marii biblioteci de stat din Berlin (Königlich preussische Staatsbibliotek), după British Museum, alături de Bibliothèque Nationale din Paris, cea mai renumită din lume și care avea gravate la intrare literele atît de elocvente „Nutrimentum Spiritus". Prof. director Paalzow îi datoram ceva rar — memoriul meu de titluri și lucrări tipărit în „Imprimeria de stat din Prusia".

În acest popas în Berlin, am invitat la dejun pe d-ra Corina Leon, și firește, am întrebat-o cum merg studiile. Drept răspuns, la rîndul ei mi-a pus o întrebare, „ce aș zice, dacă ar rămîne la Berlin !" Am înțeles. I-am spus atunci, că devreme ce eu am sfătuit-o, să facă studiile și doctoratul în principal cu prof. Sombart, indiferent dacă este dispusă să dea un examen în cîteva luni ori în cîțiva ani ori pe viață.

Cînd după dejun m-am dus la universitate știind că Sombart are curs, ca să-l salut în cancelaria profesorilor, prima întrebare ce mi-a pus-o a fost „Haben sie die kleine Corina gesehen?" Acum am înțeles și mai bine. „Die kleine Corina" era de altfel înaltă și deși nu frumoasă, nespus de atrăgătoare.

Nu a trecut mult timp și Corina Leon a devenit Corina Sombart.

Au venit împrejurările tragice. Vila din Grünewald unde de atîtea ori am fost primit cu atîta grațioasă ospitalitate de fosta mea elevă (care niciodată n-a uitat acest lucru, în deosebire de atîția alții — vezi capitolul „Oameni" din această lucrare) și de soțul ei, a suferit consecințele unui bombardament și a ars, iar împreună cu ea, din nenorocire, și cărțile valoroase care se aflau în ea !

Prof. Sombart a dus o viață plină de contradicții, a fost în decursul timpului marxist și antimarxist, filosemit și antisemit, democrat și antidemocrat, libercugetător și religios — pe patul de suferință cînd nu se mai putea vedea scăpare, a comunicat unui prieten, care venise să-l vadă, „Corina s-a dus să se roage pentru mine" !

Împrejurările, oh ! împrejurările au făcut ca Corina să trăiască din conferințe; noroc că fata ei a fost bine măritată, iar băiatul a primit o bursă pentru străinătate, încît probabil ocupă o situație bună.

Ce constatare plină de tristeță, opera lui Werner Sombart de însemnătate mondială, care a cuprins atîta enormă analiză de fapte și subtilă muncă științifică, astăzi este uitată *vox clamantis in deserta* (deși nu pierdută) — iar imensa sa bibliotecă și casa sa distruse.

Cînd mă aflam în Leipzig, în plin studiu al capitalismului, student în al 4-lea semestru (socotind și două semestre din Berlin), primesc o invitație amicală din partea unui fost coleg de internat din Berlin

de a lua parte la o conferință a lui Eduard Bernstein, care se anunța ca un mare eveniment. Conferința trebuia să aibă loc în „Sozialwissenschaftlicher Studentenverein" din Berlin, al cărui membru eram (societate care mai tîrziu a fost dizolvată)...

Mă întrebam cine era Bernstein și de ce i se da atîta însemnătate conferinței sale?

Şi cum Leipzig era pe atunci centrul marxismului unde întîlneam şi auzeam discutînd nume socialiste recunoscute ca Roza Luxemburg, Karl Kautsky, Karl Liebknecht, etc. — unde apărea ziarul „Leipziger Volkszeitung" cu un nivel spiritual excepţional de ridicat, sub direcţia celui mai erudit socialist, Franz Mehring, avînd ca redactor-şef pe unul din cei mai eminenţi ziarişti Paul Lensch, am aflat imediat că Eduard Bernstein era unul din fruntaşii partidului social-democrat, care partid se afla în punctul culminant al ascensiunii lui, după sfîrșitul erei Bismarck, fiind în acelaşi timp cel mai puternic partid social-democrat din lume.

Am aflat apoi, că Bernstein era unul din cei mai apreciaţi şi buni prieteni ai lui Friederich Engels, care l-a lăsat prin testament executor testamentar şi era editorul operelor lui Lassalle, cu care avea strînse legături.

În sfîrşit mă interesa titlul conferinţei anunţate, care suna aşa de şcolăresc- kantian: *Wie ist der wissenschaftlicher Sozialismus möglich?* după modelul din *Prolegomena* lui Kant (*Wie ist die Metaphysik möglich?*)

În seara de 17 mai 1901 a avut loc faimoasa conferință a lui Bernstein *. Am o amintire vie a atmosferei în care s-a ținut conferința. Lume multă, venită atît pentru subiect ca și pentru autor. Printre auditori se afla și „socialistul de catedră" ori „socialistul german" cum i se mai zicea, Adolf Wagner.

A fost desigur un mare eveniment această conferință, căci ea a fost punctul de plecare pentru marea mişcare de revizuire a marxismului, considerat pînă atunci ca sacrosant deşi primele articole ale lui Bernstein apărute în „Neue Zeit" în sensul conferinţei au apărut încă din 1896, iar cu doi ani înainte de conferinţă în 1899 el a publicat lucrarea sa *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgabe der Sozialdemokratie*, unde se critică teoria supravalorii lui Marx (Mehrwertstheorie) și prin aceasta dispare însăşi baza teoriei de exploatare şi exploatatori.

S-au format două tabere în jurul revistei „Sozialistische Monatshefte", unde s-au grupat „revizioniştii", care aveau în „Reichstag" pe deputatul von Volkmar, iar ca doctrinar, pe lîngă Bernstein, pe David, Conrad Schmidt şi alţii, iar marxiştii ortodoxi în frunte cu Karl

---

* Eduard Bernstein (1850—1932) reprezentant al revizionismului, al oportunismului, unul dintre conducătorii social-democraţiei reformiste germane. Concepţiile filozofice ale lui Bernstein reprezentau o îmbinare eclectică, lipsită de principii, a marxismului cu idealismul, cu kantianismul. Lenin a demascat (*Marxism şi revizionism, Ce-i ce făcut?, Statul şi revoluţia*) concepţiile revizioniste ale lui Bernstein.

D. Gusti se referă la aceste momente spre a contura atmosfera intelectuală a anilor săi de ucenicie filozofică (*B.-N.*).

Kautsky, care aveau drept organ revista „Die Neue Zeit" iar în parlament erau reprezentaţi prin August Bebel (autorul cărţii *Die Frau*), care prin intransigenţa sa se bucura de un prestigiu care egala în lumea politică pe acel al Kaiserului...

Eram subjugat de lupta care se ducea deodată pe plan teoretic şi politic. Citeam cu nesaţ polemicile şi discuţiile din cele două reviste amintite, după cum urmăream cu pasiune această luptă spirituală, care se răsfrîngea în cele mai mari ziare burgheze, „Vossische Zeitung", din Berlin şi „Frankfurter Zeitung", ca şi ziarele socialiste „Vorwärts" din Berlin şi „Leipziger Volkszeitung".

În minunata organizaţie „Lesehalle" a universităţii din Leipzig, citeam aceste ziare şi reviste cu mare asiduitate.

Cîteva zile după conferinţă ea a apărut în broşură specială *Wie ist den wissenschaftlischer Sozialismus möglich?*, „Ein Vortrag von Eduard Bernstein, Berlin 1901", iar după doi ani ea a apărut şi în ediţie franceză cu titlul schimbat de traducător (pentru a o face mai accesibilă publicului), *Socialisme et science*, Paris, 1903, cu o prefaţă specială scrisă de autor, pentru ediţia franceză, care însă nu aduce nimic nou, deşi în intervalul de doi ani a apărut o întreagă bibliotecă asupra „revizionismului".

Pe lîngă ediţia germană şi franceză a conferinţei am citit mai ales de Bernstein două articole din revista „Sozialistische Monatshefte", *Der Marx-Cultus und das Recht der Revision — Ein Epilog* şi *Idealismus, Kampftheorie und Wissenschaft.*

Nici o lună nu a trecut după ţinerea conferinţei lui Bernstein şi a apărut (în nr. 38 din 22 iunie 1901 din revista „Die Neue Zeit") un articol violent al lui K. Kautsky sub titlul *Problematischer gegen Wissenschaftlischen Sozialismus.*

De altfel însuşi Bernstein a declarat, că în discuţia care a avut loc după conferinţă, singur profesorul Adolf Wagner a adus o obiecţiune serioasă şi anume lipsa de claritate a noţiunii de ştiinţă.

De altfel în încercarea lui Bernstein de revizuire fundamentală a marxismului, deşi a declarat cu oarecare emfază, că reprezintă punctul de vedere critic (ori chiar criticist kantian asociindu-se la strigătul „zurück auf Kant") este lipsit de orice spirit critic în expunerea sa.

Nesiguranţa, lipsa de pregnanţă a termenilor şi noţiunilor, cîteodată chiar contraziceri, care revin în întreaga dezbatere, ca ştiinţă şi practică, legile naturii şi legile sociale şi istorice, necesitate, libertate, hazard, mecanism şi teleologie, valoare, punere de scopuri, voinţă, motivare, fatalitate, stare şi proces, etc., etc. sînt aceleaşi şi aceleaşi noţiuni, care revin în toate discuţiile filozofice privitoare la ştiinţele sociale, de atunci pînă astăzi !

Eram familiarizat cu analiza acestor termeni din lucrările apărute înainte de conferinţa lui Bernstein, care au impus nu numai prin însemnătatea şi bogăţia argumentelor, dar şi prin strălucirea deosebită a autorităţii numelor lor, dintre care citez numai pe următorii : W Dilthey, *Einleitung*

in die Geisteswissenschaften, Leipzig, 1893; W. Windelband, *Geschichte und Naturwissenschaft*, Strasburg, 1900 şi H. Rickert, *Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung*, Tübingen und Leipzig, I-ter Teil, 1896, II-ter Teil, 1902, la care mai adaog pe neokantianul Rudolf Stammler, cu lucrarea sa *Wirtschaft und Recht*, apărută în Leipzig 1896, — despre care voi vorbi imediat la capitolul „*Neokantianism*". (*Das richtige Recht* —vezi capitolul „Dreptul").

Teza principală a revizioniştilor *, în frunte cu Bernstein a fost încercarea de a dovedi, că tezele care alcătuiesc „doctrina" marxistă au fost ori false ori pe jumătate numai adevărate, pentru că faptele (bazate pe date statistice comparative) le contrazic.

Astfel, spune Bernstein, concentrarea capitalurilor în întreprinderi cît mai mari posibile, — acumularea capitalului în cît mai puţine mîini, — socializarea mijloacelor de producţie, — pauperismul clasei muncitoare şi concluzia finală a acestor teze : prăbuşirea regimului capitalist, nu sînt confirmate de fapte, ori sînt numai parţial confirmate.

Întîlnim, spune Bernstein, concepţia materialistă a istoriei în marea mişcare liberală din Anglia şi Franţa în veacul al XVII-lea şi al XVIII-lea — astfel la englezul James Harrington (în timpul revoluţiei engleze) şi la Burnaves (în prima fază a revoluţiei franceze).

Dacă Marx nu a descoperit ideea fundamentală a teoriei sale, — adaogă Bernstein, meritul său rămîne însă mare pentru ce a făcut şi cum a afirmat această idee.

Cei mai mari „revizionişti" ai marxismului au fost Marx şi Engels. Se cunoaşte butada lui Marx prin declaraţia : „Eu nu sînt marxist".

În renumita prefaţă la *Contribuţiuni la critica economiei politice* Marx scria :

„În producţia socială a vieţii lor, oamenii intră în raporturi determinate necesare, independente de voinţa lor, raporturi de producţie, care corespund unei anumite trepte de dezvoltare a forţelor lor materiale de producţie. Totalitatea acestor raporturi de producţie constituie structura economică a societăţii, *baza* reală pe care se ridică o *suprastructură* juridică şi politică şi căreia îi corespund anumite forme de conştiinţă socială. Modul de producţie a vieţii materiale determină procesul vieţii sociale, politice şi spirituale în general. Nu conştiinţa oamenilor le determină existenţa, ci dimpotrivă, existenţa lor socială le determină conştiinţa"**.

A devenit un loc comun, că aceasta este teza fundamentală a materialismului istoric.

Se cunosc de asemenea obiecţiile care s-au adus marxismului, că el reduce mecanic toate manifestările spirituale, politice şi juridice la fenomene economice şi la modul de producţie.

Este cunoscută butada lui Marx, că eu nu sînt marxist. Ei bine, Engels în ultimii ani ai vieţii sale, a făcut declaraţii de „interpretare

---

* Vezi nota precedentă despre E. Bernstein şi despre revizionism (*B. -N.*).

** D. Gusti utilizează o traducere a sa, realizată ad hoc, a textelor citate. (*B. -N*).

autentică" și de precizare radicală a raporturilor dintre bază și suprastructură, în numele lui Marx, ca și al său. Marx însuși avea intenția să scrie un studiu dezvoltat asupra „Dialecticii".

Aceste remarcabile documente interpretative sînt în număr de trei, puțin cunoscute de „marxiștii" vulgari, fiecare în parte și mai puțin cunoscute de „marxiștii erudiți" toate trei la un loc.

În anul 1895 a apărut puțin timp după moartea lui Engels în revista „Sozialistischer Akademiker", un organ al studenților socialiști din Berlin și care mai tîrziu a devenit cunoscuta revistă „criticistă"-socialistă „So, zialistische Monatshefte", a apărut o scrisoare concepută de Engels în 21 septembrie 1890, care cuprinde, între altele, următorul pasaj caracteristic : „Das von den Jüngeren zuweilen mehr Gewicht auf die *ökonomische* Seite gelegt wird, als ihr zukommt, haben Marx und ich teilweise verschulden müssen. Wir hatten den Gegnern gegenüber das von diesen geleugnete Hauptprinzip zu betonen, und da war nicht immer Zeit, Ort und Gelegenheit, die *übrigen* an der *Wechselwirkung* beteiligten Momente zu ihrem Recht kommen zu lassen ...Es ist leider nur zu häufig, dass man glaubt, eine neue Theorie volkommen verstanden zu haben und ohne weiteres handhaben zu können, sobald man die Hauptsätze sich angeignet hat, und das auch nicht immer richtig, und diesen Vorwurf kann ich manchen der neuren „Marxisten" nicht ersparen, und es ist denn da auch wunderbares Zeug geleistet worden".

Engels continuă apoi importanta sa confesiune, accentuînd că prietenul său dispărut Marx era de aceeași părere și anume în două puncte : 1) că situația economică *nu este singura*, ci numai în *ultimă instanță* momentul determinant în evoluția istoric-socială, și 2) așa-zișii factori ideologici, — „der politisch rechtliche und der philosophisch-religiös — künstlerische Überbau" — acționează la rîndul lor asupra momentului economic, astfel că amîndouă momentele formează o permanentă *interdependență* care cu dezvoltarea mai înaintată a culturii devine mai puternică și mai complicată.

Al doilea document este scrisoarea lui Engels adresată lui Mehring — eruditul istoriograf al partidului social-democrat — cu prilejul apariției lucrării sale *Lessing-Legende*, în 14 iulie 1893. „... sonst fehlt nur noch ein Punkt, scrie Engels și mai explicit, der aber auch in den Sachen von Marx und mir regelmässig nicht genug hervorgehoben ist, und in Beziehung auf den uns alle gleiche Schuld trifft. Nämlich wir alle haben zunächst das Hauptgewicht auf die *Abteilung* der politischen, rechtlichen und sonstigen ideologischen Vorstellungen und durch diese Vorstelungen vermittelter Handlungen aus den ökonomischen Grundtatsachen gelegt und legen *müssen*. Dabei haben wir dann die *formelle Seite über die inhaltliche* vernachlässigt — die Art und Weise, wie diese Vorstellungen etc. zustande kommen... Der historische Ideolog hat als auf jedem wissenschaftlichen Gebiet einen Stoff, der sich selbs-

tändig aus dem Denken früherer Generationen gebildet und in Gehirne dieser einander folgenden Generationen eine selbständige eigene Entwicklungsreihe durchgemacht hat... Diese Seite der Sache, die ich hier nur andeuten kann, haben wir, glaub ich, *alle mehr vernanchlässigt*, als sie verdient. Es ist die alte Geschichte, im Anfang wird immer *die Form* über dem Inhalt vernachlassigt. Wie gesagt, ich habe das ebenfalls getan, und der Fehler ist mir erst post festum aufgestossen...

„Damit hängt auch die blödsinnige Vorstellung der Ideologen zusammen: weil wir den verschiedenen ideologischen Sphären, die in der Geschichte eine Rolle spielen, eine selbständige historische Entwicklung absprechen, so sprechen wir ihnen auch *jede historische Wirksamkeit ab*".

Se trece cu totul din vedere „*Interdependența*" („Die Wechselwirkung") că un moment istoric, „sobald es einmal durch andere, schliesslich ökonomische Tatsachen, in die Welt gesetzt ist, *nun* auch reagiert, auf seine Umgebung und selbst seine *eigenen* Ursachen zurückwirken kann'."

În sfîrșit, într-o a treia scrisoare din anul 1894, Engels găsește — vrednic de remarcat că simte necesitatea a extinde „economicul" — că printre factorii economici trebuiesc socotiți și „fundamentul geografic" ca și „rasa". În această scrisoare Engels e și mai categoric în ce privește „evoluția politică, juridică, religioasă, filozofică, literară, artistică etc...., căci el spune: „Sie alle reagieren auf einander und auf die ökonomische Basis. Die Menschen machen ihre Geschichte selbst, precizează Engels, aber in einem gegebenen, sie bedingenden Milieu auf Grundlage vorgefundener tatsächlicher Verhältnisse, *unter denen die ökonomischen*, so sehr sie auch von den übrigen politischen und ideologischen beeinflusst werden mögen, doch in *letzter Instanz* die entscheidenden sind und den durchgehenden, allein zum Verständnis führenden roten Faden bilden".

Și mai departe: „Je weiter das Gebiet, das wir gerade untersuchen, sich vom Ökonomischen entfernt und sich dem reinen abstrakt Ideologischen nähert, desto mehr werden wir finden, dass es in seiner Entwicklung Zufälligkeiten aufweist, desto mehr im Zickzack verläuft seine Kurve".

„Zeichnen Sie aber die Durschnittsachse der Kurven, so werden sie finden, daes, je länger die betrachtete Periode und je grösser das zu behandelde Gebiet ist, diese Achse der Achse der ökonomischen Entwicklung um so mehr annähernd paralell läuft".

Iată trei declarații de cea mai mare însemnătate pentru înțelegerea adevăratului marxism și care vin din partea unuia din cei doi întemeietori ai materialismului istoric, și care se crede autorizat a vorbi chiar în numele amîndurora. Scrisorile lui Engels le-am cunoscut după ce mi-am format sistemul meu propriu de gîndire sociologică, ceea ce mi-a produs o mare satisfacție, căci ele au confirmat teoria mea *asupra structurii și funcțiunii societății*.

Cu cîţiva ani mai înainte de Bernstein a avut loc o puternică mişcare de apropiere între Marx şi Kant, cu formula împrumutată şi de Bernstein „Zurück auf Kant".

În deosebire însă de Bernstein, care în conferinţa sa a afirmat, fără a dovedi, că socialismul, pe lîngă constatările cauzelor urmăreşte şi un scop, pe care însă nu-l numeşte, dînd astfel dreptate marilor „utopişti" — Fourier, Owen şi Saint-Simon — găsind că şi socialismul cuprinde o bună doză de utopism, nefiind propriu-zis o ştiinţă, ci o mişcare către realizarea acelui scop ... nedefinit, neokantienii ori neocriticiştii — cum se mai numeau — urmăreau dimpotrivă probleme fundamentale precise, anume de a da marxismului o bază de teoria cunoaşterii şi o încoronare etică, cu un scop suprem — amîndouă de origine kantiană.

Împerecherea între Kant şi Marx a format deliciile intelectuale ale tinereţii mele. Căci rareori a oferit istoria gîndirii un contrast mai mare ca acela dintre teoriile filozofiei kantiene şi teoriile de ştiinţă socială ale lui Marx !

Mai întîi contrastul epocilor în care au trăit, cu aproape 100 de ani de diferenţe sociale. Apoi contrastul persoanelor, Kant un profesor german, care deşi cu interese politice, n-a ieşit din Königsberg şi n-a participat la vreo acţiune politică şi Marx un revoluţionar pasionat, care în mod voluntar ori involuntar (prin expulzări) a călătorit mult, devenind promotorul unei puternice mişcări de importanţă mondială.

În sfîrşit, contrastul metodelor; Kant raţionalist; Marx, realist-istoric.

Prima lucrare, care m-a făcut atent asupra „neokantianismului" în ştiinţa socială a fost a profesorului Rudolf Stammler, pe care însă ca student la universitatea din Leipzig îl audiam în Halle, înainte de a fi chemat la Universitatea din Berlin.

Lucrarea sa *Wirtschaft und Recht nach der materialistischen Geschichtsauffassung, Eine sozialpolitische Untersuchung* apărută în Leipzig, în 1896, cuprindea 668 de pagini pline de informaţii şi gînduri critice. A fost prima lucrare datorită unui universitar care trata cu competenţă şi subtilitate concepţia materialistă a istoriei.

Am văzut în capitolul unde se vorbeşte de seminarul criminalistic al prof. Franz von Liszt, că filozofia socială a lui Stammler juca un rol hotărîtor în discuţiile membrilor lui. După Stammler nu interesează pentru ce? ci la ce, cum? deci nu punctul de vedere genetic, cu problema cauzei şi efectului, ci punctul de vedere formal, cu problema mijloacelor, a scopurilor şi a scopului final.

Acest scop final nu poate fi însă de natură empirică, materială, ci o idee formală, regulativă, care stă în mod necondiţionat deasupra tuturor scopurilor şi drepturilor parţiale, conducîndu-le şi judecîndu-le. Această idee este comunitatea omenească.

Aşa că scopul suprem, final social este, după Stammler „Die Gemeinschaft frei wollender Menschen".

În același timp cu Stammler, Paul Natorp, profesor de filozofie în Marburg, a publicat în „Archiv für systematische Philosophie" mai multe articole sub titlul *Grundlinien einer Theorie der Willensbildung*, o introducere la lucrarea sa sistematică: *Sozialpädagogik. Theorie der Willenserziehung auf der Grundlage der Gemeinschaft* (Stuttgart, 1899) — iar Franz Staudinger, — *Ethik und Politik* (Berlin 1899); amîndoi, Natorp și mai ales Staudinger, sînt după Stammler „neokantieni marxiști". Iar Victor Adler, conducătorul social-democrației austriace, a scris în 1895 cu ocazia necrologului în onoarea lui Engels că ar fi posibil „die materialistische Grundlage der Marx-Engelschen Lehre durch eine kantische zu ersetzen"!

Cea mai importantă lucrare în acest domeniu este datorită lui Karl Vorländer, *Kant und der Sozialismus*, apărută în anul 1900.

În sfîrșit, Ludwig Woltmann, pe cît de talentat pe atît de inconsecvent scriitor — doctor în filozofie și medicină, a început prin a fi „criticist", publicînd în acest sens trei lucrări originale: *System des moralischen Bewusstseins*, în 1898, *Die Darwinistische Theorie und der Sozialismus* (1899) și *Der historische Materialismus* (1900), pentru a publica apoi o revistă și cărți (foarte curios!) dogmatice rasiste! Din 1902 Woltmann a întemeiat revista „Politischantropologische Revue".

Pot mărturisi, ca un lector conștiincios și admirator al primelor lucrări „criticiste" ale lui Woltmann cît am fost de amărît cînd am constatat grava și de neiertat inconsecvența sa!

Din lectura mai ales a primei lucrări *System des moralischen Bewusstseins*, mi-a rămas întipărit în minte, aplicarea în etica socialismului a celor doi termeni kantieni „eine Vollkommenheit" și „fremde Glückseligkeit" ca scopuri și datorii de îndeplinit.

Pentru aceasta este pentru Woltmann etica lui Kant o etică a socialismului, ca o îndeplinire economică „a legii morale".

Socialismul este deci în primă linie o necesitate etică.

Pe lîngă Stammler, Natorp, Staudinger, Vorländer, ar fi necesar de consultat „Sozialistische Monatshefte" pentru ca cineva să-și poată da seama cît de mare a fost mișcarea reformistă a marxismului pe baze și scopuri neokantiene.

Un coleg al meu din Institutul de Psihologie al lui Wundt, francez, văzîndu-mă cu cît interes urmăream toate curentele sociale privitoare la societatea viitoare m-a făcut atent asupra unei mișcări provocate de teoreticianul Georges Sorel, punîndu-mi la dispoziție și unele lucrări ale lui asupra „sindicalismului".

Firește mi-am procurat puținele lucrări ale acestei mișcări care se aflau în bibliotecile din Leipzig (Institutul de istorie universală al lui Lamprecht nu avea nici una!), iar restul din micul meu buget le-am comandat direct la Paris, obligînd moralmente pe una dintre biblioteci (bogata bibliotecă economică condusă de Karl Bücher) să se aboneze la revista

„Le mouvement socialiste" condusă de Lagardelle, organul periodic al mişcării.

În aceste încercări de a revizui, corecta, completa ori chiar înlătura unele din elementele teoriei marxiste s-ar mai putea adăuga încă cîteva de mai puţină importanţă, ceea ce renunţ însă a o face, căci n-au avut nici o influenţă asupra mea, n-au provocat nici un interes din parte-mi.

Nu mă pot opri însă să nu înregistrez „revizionismul" meu propriu *, care a avut două mari etape.

Întîi, în cursul meu început la Universitatea din Iaşi asupra marxismului, primul curs de pe catedră la o universitate română în 1910, prin care arătam că nu pot fi de acord cu „mecanicismul" marxist — aşa cum de altfel se răsfrînge şi în lucrarea fostului meu elev Petre Andrei, *Mecanicism şi teleologism în sociologia contemporană*, în care s-au utilizat atît notele mele de la curs, ca şi literatura problemei, aproape completă, care se afla în biblioteca mea personală.

Şi, în al doilea rînd, ultimul meu curs ţinut în 1945 la Universitatea din Bucureşti, în care am utilizat completările lui Engels şi am găsit că în marxismul astfel înţeles nu există dezacord între el şi sistemul meu, rezumat în mod fidel în acest curs **.

În sistemul meu şi în opera mea, am reuşit, cred, plecînd de la principii extrase din lunga mea experienţă şi mai ales din contactul intim cu realitatea socială, să ajung la construirea unei teorii proprii asupra realităţii sociale, fără a reface ori revizui o altă teorie!

---

* D. Gusti se referă la interpretarea pe care a dat-o marxismului în cursul anilor, despre care a vorbit totdeauna ca despre o concepţie de mare însemnătate în progresul ştiinţelor sociale (*B. -N.*).

** De-a lungul vremii, se poate urmări interesul manifestat de Dimitrie Gusti în a stabili concordanţe între propriul său sistem sociologic şi marxism. Vezi în acest sens şi 8. *Ultimul curs universitar*, în prezentul volum (*B. -N*).

7. DUPĂ CRIZE

Interesele mele, în timpul studiilor ca şi mai tîrziu, pînă astăzi, nu s-au mărginit numai la aprofundarea, aş putea zice, la trăirea, dezbaterea şi soluţionările crizei, despre care am vorbit, caracteristice sfîrşitului veacului al XIX-lea şi jumătăţii de veac al XX-lea, — „crize", care au rămas nedezlegate pînă astăzi ! — ci alături de aceste probleme ale spiritualităţii contemporane m-au preocupat cu pasiune celelalte domenii ale culturii, ca literatura şi teatrul, arta plastică şi muzeele, şi mai presus de toate muzica, care avea privilegiul de a mă emoţiona şi a-mi umple viaţa cu valori de natură universală, deci eterne.

Fără exagerare pot spune, că dorinţa mea de cunoaştere a îmbrăţişat după vorba lui Goethe, „alles was auf dem Himmel und auf der Erde war".

A fost epoca cea mai fericită a vieţii mele, fiind continuu într-o febrilă şi intensă activitate spirituală de zi şi noapte, nelăsînd să treacă un moment neîntrebuinţat, cu lipsa de orice responsabilitate, de care am fost mai tîrziu copleşit — faţă de alţii, însă cu cea mai gravă şi mai rafinată dintre responsabilităţi, aceea faţă de tine însuţi.

Iată într-adevăr o formă a responsabilităţii care, fără a fi „maximă de viaţă" ori „regulă" de conduită şi de autoperfecţiune, a corespuns însă unei fireşti, spontane şi naturale necesităţi a sufletului şi spiritului meu, formînd trăsătura caracteristică a personalităţii mele, care s-a format de pe urma acestei activităţi.

Ei îi datorez înfruntarea şi înlăturarea tuturor chestiunilor spinoase pe care le-am întîmpinat şi rezistenţa optimistă şi dîrză la împrejurările, de multe ori crude, de care viaţa mea n-a fost scutită.

A fost cea mai clară dovadă de marea putere educativă a frumosului, sub toate formele — la care s-au mai adăugat marele binefaceri spirituale şi sufleteşti ale frumosului din natură, precum şi cel descoperit în călătorii.

Nimic nu mi-a rămas străin din manifestările culturale în domeniile literaturii şi teatrului, al artelor plastice şi muzeelor, al muzicii şi operei din timpul studiilor mele. Nu voi menţiona însă acum decît ceea ce m-a impresionat mai profund şi a avut legătură cu studiile mele sociale.

Aşa, în domeniul literaturii, pe lîngă lecturile copioase ale operelor lui Gerhardt Hauptmann, ale romanelor sociale ale lui Honoré de Balzac şi poeziile asupra satelor şi oraşelor de belgianul Emile Verhaeren, m-au interesat de asemenea operele lui Turgheniev, Dostoievski şi Tolstoi şi piesele de teatru ale lui Björnson, Ibsen şi Strindberg.

Romane, poezii, piese de teatru, care au contribuit în cea mai largă măsură ca, alături de emoţiile provocate de aceste capodopere, să învăţ

a cunoaște stările sociale ale societății din veacul al XIX-lea și istoria ei în acțiune, mai mult decît din tratatele de specialitate. Sociologia pe care n-am întîlnit-o la cursurile universităților, am fost fericit să o găsesc în aceste lucrări.

Sînt opere, care în mod elocvent mi-au dat dovada de marea forță de cunoaștere pe care au dat-o unirea frumosului și adevărului, și a căror influență face pe om mai bun, mai pur, mai curajos și mai îndrăzneț. Romanele lui Honoré de Balzac, care împreună alcătuiesc „La comédie humaine", formează o enciclopedie de studii sociale și politice și sînt opera unui gigant*.

Profunzimea de observații și de gîndire, eficacitatea stilului, viziunea detaliată și sintetică a vieții, marele dar de a descrie pe oameni și societatea în care trăiesc, viața lor privată, viața lor de provincie, viața lor de capitală, omul în toate ezitările și incertitudinile sale, cu pasiuni, dorinți și vanități anarhice, pus în funcție de realitatea socială — iată însușirile acestei opere, care fac din autorul ei pe cel mai mare povestitor al secolului său și care m-a impresionat adînc.

Dacă pentru Balzac mi-a fost ușor să-i găsesc operele, biblioteca universităților din Leipzig și Berlin avîndu-le pe toate, mai greu mi-a fost să pot citi lucrările unui poet pe atunci necunoscut, Emil Verhaeren, asupra căruia am fost făcut atent de un coleg, bun patriot belgian și flamand, Reuters.

A fost într-adevăr o revelație. Romancierul sociolog Balzac a găsit pentru mine un minunat pandant în poetul sociolog Emil Verhaeren, poet unic, care în opera sa vastă și diversă a devenit creatorul unui nou mod de lirism, lirismul realistic al vieții moderne, sub toate aspectele. Verhaeren a rupt cu felul banal și convențional al poeziei lirice pline de confidențe amoroase, el a încercat — și a reușit — să traducă liric sensul profund al vieții moderne prin celebrarea patetică a ideii de regiune și de popor, de Europa, de umanitate și panteism, creînd frumusețea realului, necesarului și utilului, adevărata frumusețe a secolului, inspirîndu-se din cele mai recente descoperiri ale științei, din activitatea clocotitoare a orașelor, din tumultul uzinelor, al șantierelor, al porturilor, al gărilor și stărilor sociale ale satelor.

După revolta și amărăciunea unei filozofii de dezesperare, consecință a unei neurastenii grave — așa cum reiese din volumele de versuri patetice *Les Soirs*, *Les Débacles* și mai ales *Les Flambeaux noirs*, Verhaeren restabilit a emis cîntecul tumultuos al luptelor și victoriilor, proclamînd cu entuziasm credința în forța oamenilor și în viitorul lor strălucit.

---

* Una dintre ultimele lucrări despre Balzac: *Balzac, le roman de sa vie* de Stephan Zweig, traduit de l'allemand par Fernand Delmar, este surprinzător de superficială, și dacă o relev aici este pentru a o numi și foarte nedreaptă. Această lucrare este desigur cea mai slabă dintre istoriile romanțate de Zweig, datorită probabil și faptului că a fost lăsată în manuscris, neterminată, în urma sinuciderii senzaționale a autorului împreună cu soția sa în Rio de Janeiro.

Verhaeren a început prin a fi poet național. În volumul *Les Flamandes*, poésies, Bruxelles, 1883, el a cîntat cu un realism crud, care a reținut de preferință ceea ce este brutal și violent în natura flamanzilor, amintind tablourile celebre ale lui Teniers, Jean Steen, Jordaens și Pierre Bruegel cel vechi.

Flandrei îi consacră spre sfîrșitul vieții nu mai puțin de 6 volume de versuri (*Toute la Flandre: Les tendresses premières*, poèmes, Bruxelles, 1904 — *Toute la Flandre; la Guirlande des Dunes*, Bruxelles, 1907 — *Toute la Flandre: les Héros — Toute la Flandre: Les villes à Pignons*, Bruxelles 1909 — *Toute la Flandre: Les Plaines*, Bruxelles, 1911 — *Poèmes légendaires de Flandre et de Brabant*, Paris, 1916.

Am avut marele noroc ca aceste volume să-mi fie împrumutate de colegul meu flamand, cum am zis mare patriot și cu drept cuvînt admirator al marelui talent realist al lui Verhaeren, fără îndoială cel mai mare poet al unei națiuni.

Dar Verhaeren în realismul său liric nu s-a mărginit a se inspira numai din regiunea Flandrei în general, ci într-un mod excepțional poezia sa a fost influențată de fenomenele sociale ale vieții moderne în amănunte, și în special, absorbirea înceată a satelor de orașe, emigrarea țăranilor la orașe, devenind astfel niște dezrădăcinați, căci orașele fiind prea populate, nu ajungea a-i nutri; în volumele *Les campagnes hallucinées* (1893), și *Les villages illusoires* (1894). Și apoi marea problemă a orașelor, sub titlul sugestiv *Les villes tentaculaires*, 1895.

Pentru a scrie această minunată carte, poetul s-a inspirat din lungile și repetatele călătorii făcute în Anglia, în Germania, în Italia, în Spania, unde, ca un adevărat pelerin sociolog, a urmărit să surprindă secretul vieții moderne și mecanismul complex care reglează funcțiunea formidabilelor orașe-capitale. În uzine și magazine, pe străzi, în gări și în porturi, poetul în mijlocul mulțimii, pretutindeni, zi și noapte, a ascultat, observat și învățat să descopere și să caute frumusețea în urît, munca și plăcerea, suferința și bucuria, virtutea și viciul și ritmul armonios în tumultul discordant.

„Je sens grandir et s'exalter en moi,
„Et fermenter, soudain, mon cœur multiple".

Orașele tentaculare (*Les villes tentaculaires*), gigante, care cu mii de brațe se hrănesc din tot ce trăiesc în jurul lor „Toute la mer va vers la ville", formează astfel o inspirație poetică bazată pe o documentare sociologică. Catedrale, — casele lui Dumnezeu — music-hallurile — apoteoza viciului și a instinctelor inferioare —, bursa — „le monument de l'or", bazarul, cu traficul corupt și corupător de suflete, uzinele în tristețea și frumusețea lor, portul — cu viața lui internațională și tumultuoasă, toate aceste obiecte formează poemele impresionante ale volumului de versuri *Les villes tentaculaires*.

Ca tînăr student în sociologie am admirat la poetul Verhaeren metoda sa realistă de documentare pentru poeziile sale. Și am fost pentru aceasta

foarte recunoscător colegului meu belgian, că m-a făcut atent asupra lui şi că mi-a pus la dispoziţie scrierile sale.

Aceeaşi metodă de documentare realistă o întîlnim în toată opera lui Verhaeren.

Poetul devine un poet mondial, adăugînd ca obiect al poeziei pe lîngă naţiunea, satul, oraşul, mănăstirea... patrimoniul umanităţii întregi.

Verhaeren ridică acum cele mai înalte culmi ale lirismului în : *La multiple splendeur*, *Les Rythmes souverains*, *Les Flammes hautes*.

Căci

La vie est à monter et non pas à descendre
Nous apportons, ivres du monde et de nous-mêmes,
Des cœurs d'hommes nouveaux dans le vieux univers.

Poetul cere fiinţelor să se iubească şi să se admire unii pe alţii :

Il faut admirer tout pour s'exalter soi-même...
Admirez l'homme et admirez la terre
Et vous vivrez ardents et clairs.

Sînt imnurile care cîntă omul, lucrările sale, luptele sale, cuceririle sale, voinicia sa, care anunţă viitorul :

Je suis le fils de cette race
Dont les desseins ont prévalu
Dans les luttes profondes
De monde à monde,
Je suis le fils de cette race
Tenace
Qui veut, après avoir voulu
Encore, encore et encore plus !

La care se adaugă cîntecele sale de un larg panteism, unde ondulează şi respiră vîntul, arborii, pămîntul, fructele, florile.

Am cunoscut un poet de o energie şi putere de expresie unică al marelui adevăr al vieţii, cîteodată cu vehemenţă de accent, însă şi cu cîntece profetice, un poet puţin cunoscut, dar care în multe privinţe egalează pe marele Goethe — ceea ce după mine, este cel mai mare elogiu, care i se poate aduce.

Printre lecturile care mi-au umplut ceasurile de fericire şi de preocupări pentru un realism, care nu stînjeneşte, ci stimulează imaginaţia, pe lîngă Goethe şi belgianul Verhaeren, au fost multitudinea talentelor literaturii ruse şi ale literaturii nordice — care au avut în centrul lor pe om, poporul şi au descris societatea ca vestitoare a altor zile.

Gogol, Turgheniev, Dostoievski, Tolstoi, Gorki pe de o parte, Ibsen, Björnson, Strindberg, Sigrid Undset, pe de altă parte — toţi au analizat magistral societatea din veacul al XIX-lea care, deşi rusă ori nordică, se referea însă la complexitatea şi bogăţia vieţii sociale în general.

„Universitatea vieţii" a numit minunat Maxim Gorki sursa inspiraţiei sale, care se potriveşte pentru toţi autorii ruşi şi nordici studiaţi de mine; o universitate aspră, totuşi plină de făgăduieli; învăţătura din această şcoală, pe care ne-o dă realitatea socială, este aceea de la care învăţăm neîncetat.

În *Fraţii Karamazov*, un prodigios roman al lui Dostoievski, am găsit în gura lui Ivan, această declaraţie : „Mă duc în Europa, Oh ! ştiu „că voi vizita un cimitir, însă este unul din cele mai preţioase cimitire ! „El cuprinde resturile unor morţi preţioşi. Fiecare piatră povesteşte „istoria unei vieţi arzătoare, dovedeşte viaţa profundă a unui erou în „drumul său drept, în luptele sale, în ştiinţa sa „Oh ! vreau să sărut „aceste pietre şi să plîng pe ele ! Convins, de altfel, dinainte, că toate „acestea nu sînt decît un cimitir, şi nimic mai mult".

Europa un cimitir ! Vechiul geniu european, moştenitor al Greciei şi Romei antice, poate muri şi înceta în a lumina lumea cu grandoarea sa?

Aceasta a crezut-o Dostoievski şi o mai cred încă unii şi astăzi, din alt punct de vedere.

Dostoievski în *Le journal d'un écrivain* este profetul şi evocatorul unei noi civilizaţii pe baze ruse.

S-a discutat mult, dacă ideologia lui Dostoievski a fost expresia „sufletului rus". Nici un scriitor clasic rus n-a făcut obiectul unor analize atît de controversate ca Dostoievski.

În *Fraţii Karamazov*, Fedor Pavlovici vorbeşte în faţa unei sticle de coniac vechi, în jurul lui fiind fiii săi Ivan şi Alioşa, care îl privesc cum se îmbată cu încetul, şi discută dacă există Dumnezeu, dacă există imortalitate.

Studentul Raskolnikov în nenorocirea sa cade în genunchi şi sărută picioarele prostituatei, zicînd : „mă plec, nu înaintea ta, ci mă plec înaintea mizeriei întregii umanităţi". Să fie acest roman *Crimă şi pedeapsă* cheia misteriosului suflet rus?

Tolstoi nu iubea opera lui Dostoievski, pentru că, după el, Dostoievski nu iubea oamenii sănătoşi, fiind el însuşi bolnav.

Totuşi Dostoievski în romanele şi nuvelele sale (*Amintiri din casa morţilor*, *Oamenii sărmani*) a dat excelente tablouri ale societăţii ruse.

Cînd am citit însă lucrarea fiicei lui Dostoievski *Dostoiewski, geschildert von seiner Tochter* apărută în München (Editura Reinhardt) în care ni se trece înaintea noastră : închisoare, exil, suferinţă, epilepsie gravă, adevărat infern al vieţii sale triste, am înţeles de ce Dostoievski a luptat în lucrările sale pentru purificare şi eliberare. El este „Un génie déconcertant", un „Pandämonium", care creează un nou Infern, şi care în deosebire de tipurile lui Dante sînt reale, au existat cu adevărat în societatea timpului său. „Nimic nu e mai fantastic pentru mine decît realitatea" a spus o dată Dostoievski.

Examenele penibile de conştiinţă ale eroilor lui Dostoievski le fac mai toţi ruşii din romanele clasicilor lor.

Romanele lui Dostoievski m-au captivat. Ca membru al Institutului de psihologie wundtian din Leipzig, obişnuit cu severele experimente de psihologie, am găsit totuşi că romanele lui Dostoievski conţin uneori adevăruri asupra sufletului omenesc, căci, alături de elementele creştinismului primitiv (nu ortodox) şi mistice, am întîlnit în opera lui — mai ales în *Umiliţi şi obidiţi* — în *Idiotul*, *Crimă şi pedeapsă*, *Adolescentul*, — observaţii psihologice şi o adîncă critică a problemei binelui şi răului, descoperind realităţi zguduitoare.

Toate romanele sale se termină, ca şi tragediile greceşti, cu marea purificare a sufletelor. Alioşa, Nâskin, Rogojin, stareţul, Karamazov şi Raskolnikov cu lacrimi în ochi trec de la crime groaznice la pocăinţe, spre lumina salvatoare a unei vieţi noi de linişte religioasă, de calm sfînt şi de claritate cerească.

Opera lui Dostoievski este o puternică epopee a marilor suferinţe omeneşti, care oferă în acelaşi timp purgatoriu şi purificare.

De aceea Dostoievski a fost considerat ca creatorul unei noi credinţe, al unui creştinism apocaliptic şi al unui eroism religios, izvorul de mîntuire al unei noi umanităţi printr-o nouă religie a spiritului sfînt.

În *Fraţii Karamazov* călugărul Zosima vorbeşte astfel către Alioşa: „Iubeşte pămîntul şi acoperă-l cu sărutările tale. Sărută pămîntul fără „încetare, iubeşte-l fără a te sătura, caută entuziasmul şi extazul vieţii. „Acoperă pămîntul cu lacrimile tale de bucurie şi iubeşte aceste lacrimi „ale tale. Şi ţine sus acest entuziasm al tău, căci el este un mare dar al lui „Dumnezeu pe care El nu-l oferă multora, ci numai celor aleşi".

7.1. PORTRETUL UNUI „KAISER"

În primul meu semestru la universitatea din Berlin, după cum am văzut, venisem, fără voia mea, în contact la vîrsta de 18½ ani, cu Kaiserul ca cetăţean supus, cînd cu studenţii am manifestat cu făclii aprinse în faţa palatului, şi apoi cu ocazia vizitei împăratului Franz Ioseph, considerată în mod atît de exagerat ca un moment de istorie universală, punînd capitala Germaniei timp de trei zile într-un freamăt neobişnuit, cînd de fapt era o simplă sărbătoare de familie a căsătoriei prinţului moştenitor.

Aceste două întîmplări, precum şi faptul aşa-zisei popularităţi a împăratului, publicul de pe stradă părînd a se bucura de trecerea împăratului pe Unter den Linden, anunţată prin semnalul unui clacson cu trei tonalităţi : To-tù-tatò al automobilului împăratului, care de multe ori făcea ca studenţii, printre care mă număram şi eu, cu titlu de curiozitate, şi apoi fiind cursul plicticos — V. Marlitz — era o binevenită pauză în timpul cursurilor să se îngrămădească la ferestrele auditorului pentru a participa astfel la acest „eveniment", m-au făcut atent asupra sensului politic şi sociologic al problemei absolutismului şi a limitelor lui în legătură cu domnia lui Wilhelm al II-lea.

Eram ajutat în acest studiu al meu prin lecturile asidue zilnice și săptămînale, ale periodicelor „Vossiche Zeitung". „Frankfurter Zeitung", „Le Temps", „Times", „Vorwärts" și „Leipziger Volks-Zeitung"—ultimele ziare socialiste, apoi „Die Neue Zeit", „Sozialistische Monatshefte" — reviste socialiste, și în sfîrșit organul lui Harden „Die Zukunft", care acordau o atenție critică tuturor întîmplărilor epocii wilhelmiene.

Lectura conștiincioasă a publicațiilor importante — de la ziar pînă la revistă și carte — asupra actualității, a contribuit, din vremea tinereței pînă astăzi, la educația mea și formarea gîndirii mele. În anul 1904 în lucrarea mea juridică *Grundbegriffe des Pressrechts* am analizat marea însemnătate a ziaristicii — în sensul larg al cuvîntului — pentru istoria culturală.

O epocă întreagă a purtat eticheta și ștampila unui cap încoronat, cunoscut sub numele de „Der Kaiser", „Le Kaiser", „The Kaiser" — după cum pe vremuri Napoleon era : „L'Empereur". A fost era „wilhelmiană". Treizeci de ani pentru milioane de oameni „Der Kaiser" era o fanfară zgomotoasă. Toată lumea era familiarizată cu fizionomia sa, în uniformă strălucitoare, cu privirea fixă, și cu mustața agresivă — imitată de admiratorii săi și care a produs pentru aceasta o cunoscută industrie cosmetică, numită „es ist erreicht" —, cu brațul stîng atrofiat din naștere și abil disimulat*) printr-o atitudine marțială, care pentru unii însemna imperativul strigătului : „Hoch der Kaiser", iar pentru alții declarația făcută de generalul francez Gallifet ambasadorului german din Paris : „Pour vous dire la vérité, ce portrait c'est une déclaration de guerre".

Epoca studiilor mele universitare a fost dominată de această figură medievală absolutistă și l-am urmărit cu interes științific în toate acțiunile sale. Wilhelm al II-lea a fost într-adevăr prototipul absolutismului, ultimul specimen al seriei de Cezari, reprezentînd autocratismul absolut.

El mi-a servit ca un document viu, concret și ca o completare binevenită studiilor mele de sociologie politică.

Nu voi putea avea pretenția de a trata toate aspectele absolutismului — ori mai bine-zis ale neoabsolutismului-wilhelmian, însă voi reda observațiile mele diverse, care sînt așa de strîns legate între ele, încît constituie o contribuție documentară de interes principal.

Wilhelm al II-lea știa tot și înconjurat de oameni care-l aprobau și aplaudau era arogant cu cine îi aducea cea mai mică contrazicere.

Ce deosebire între aceste atitudini absolutiste și dogmatice, cotidiene față de absolutismul francez, delicat și plin de curtoazie, „Le Roi Soleil", Ludovic al XIV-lea, care dăruia fără să înjosească și nu urmărea să impună curtezanilor săi părerile sale decît prin persuasiune. „Le Grand Roi" a arătat o dată ducelui de Saint-Simon un sonet făcut de el și i-a cerut părerea ; ducele după ce a cetit sonetul i-a spus : „Sire, rien n'est impos-

---

* La 18 ani mama sa a născut un copil crezut mort, doctorii l-au electrizat și salvat, a rămas însă cu brațul paralizat, — ceea ce l-ar fi făcut incapabil a fi sublocotenent — situația l-a făcut însă șeful armatei.

sible à Votre Majesté, Vous avez voulu faire un mauvais sonnet, et vous avez pleinement réussi". La curtea lui Wilhelm al II-lea aşa ceva n-ar fi fost posibil. Să nu uităm ca Regele Prusiei aducea de 2 ori pe săptămînă o baie de la Hotel de Rome din Berlin — căci nu avea aşa ceva în palatul său — şi că la Congresul din Viena alt rege al Prusiei nu ştia ce este „Hommard", pentru că aşa ceva n-a mîncat niciodată la părinţii săi !

Jumătatea veacului XIX a dat straturilor superioare burgheze germane o forţă economică crescută brusc, datorită aşa-zişilor „Gründerjahre" anii care au urmat războiul din 1870, în cursul cărora capitalismul german a cunoscut o prosperitate nemaivăzută, graţie şi celor 5 miliarde de franci, indemnitatea războiului francez.

În această epocă s-a făcut și alianţa între casa imperială germană și marii proprietari feudali.

Noul stat federal german s-a mulţumit cu o constituţie, care dădea monarhilor ei întreaga putere și nu lăsa Reichstagului dreptul de a schimba miniștrii, acest drept fiind exclusiv al împăratului, care putea numi și trimite la plimbare pe orice ministru, în frunte cu Cancelarul Imperiului.

Reichstagul şi Dieta prusiană nu aveau dreptul de a decide asupra mersului afacerilor.

Sistemul electoral de 3 clase pentru Dieta prusiană asigura puterea politică marilor proprietari în provincia lor natală și în stat.

Chiar în Reichstag a făcut o mare impresie asupra mea, ca tînăr student preocupat de problemele democraţiei, declaraţia iunkerului von Oldenburg Januschau, care a putut striga în aplauzele amicilor săi, și amenința, că un locotenent şi zece oameni ai săi, ar ajunge pentru a trimite parlamentul diavolului !

Istoria politică m-a învățat, că după dizolvarea creştinătăţii medievale, al lui Corpus Christianum teoriile de stat s-au dezvoltat în două sisteme constituţionale opuse — sistemul absolutist al doctrinei lui Jean Bodin, care culminează în suveranitatea principelui şi doctrina lui Jean-Jacques Rousseau întemeiată pe suveranitatea poporului.

Amîndouă sistemele mi-au arătat istoria Franței, au fost create și aplicate acolo.

Iată însă că teoria și practica constituţională germană, deși influenţate de gîndirea politică franceză ne oferă forme politice particulare caracterizate prin expresii ca statul patrimonial (Ständischer Patrimonial staat), absolutismul luminat (aufgeklärter Absolutismus) şi monarhie constituțională (Konstitutionelle Monarchie).

Regimul lui Wilhelm al II-lea ne readuce la teoriile şi dogmele franceze punînd faţă în faţă instituţii, care nu se pot concilia : Absolutismul dinastic şi democrația națională, corespunzătoare celor două stări economice : o Germanie prusianizată, care menţinea în veacul al XX-lea puternice elemente feudale şi o viaţă economică, o industrie şi o tehnică din cele mai puternice și mai moderne şi care se aflau într-o ascensiune

impetuoasă, făcînd din Germania unul din cele mai formidabile state de pe continent.

Wilhelm al II-lea era exponentul agrarienilor feudali şi al imperialismului capitalist, iar Bebel era exponentul socialiştilor democraţi ; amîndoi luptau pentru hegemonie politică.

Am urmărit această luptă sub toate aspectele, căci îmi oferea unul dintre cele mai instructive spectacole, care nu se găsea nici la cursuri, nici în cărţile bibliotecilor.

Prin interpenetrarea marilor consorţii industriale şi a marilor bănci s-a născut o oligarhie financiară dotată cu toate caracteristicile capitalismului expansionist modern, care reclama noi surse de materii prime, o dominaţie a răspîndirii producţiei crescînde a produselor germane şi investirii de capitaluri germane.

Astfel, Germania a devenit în mod necesar un gigant economic şi, pentru apărarea intereselor economice, şi militar printre celelalte state ale continentului european.

Acest capitalism pe o bază feudală prusiană ca voinţă expansionistă şi agresivă a fost ambianţa istorică în care a domnit vanitosul Wilhelm şi care i-a alimentat şi dezvoltat gustul său de aventură.

Aşa se explică planurile de hegemonie şi cucerire mondială ale lui Wilhelm al II-lea — lărgite apoi fără scrupule şi cristalizate sub formă de „furor teutonicus" de Hitler.

Politica Germaniei înaintea primului război mondial nu se explică prin calităţile ori defectele personale ale lui Wilhelm al II-lea, ci prin stările de fapt din vremea sa, care, fireşte au fost exagerate şi compromise prin alurile cabotine, accesele de megalomanie şi deciziile nefaste ale omului ce ambiţiona să fie un „om mare".

În realitate Wilhelm al II-lea a fost o personalitate tragică, lumea l-a văzut în uniforme strălucite şi cu aluri de domnitor absolut, făcînd impresia de gigant, cînd de fapt era un actor închipuit, care juca roluri dictate de împrejurări, fiind mai mult un supus servitor al lor, decît un domnitor absolut, cum se credea nominal că este.

Căci Wilhelm al II-lea era atotputernic şi neputincios, victima frazei, prezumţiei şi imaginaţiei.

Profesorul Dr. Renvers a găsit un termen tehnic pentru dispoziţia Kaiserului de a „fabula" ori chiar de a minţi. Acest „Hang zum Fabulieren" a fost denumit „pseudologia phantastica", care ca eroul lui Rabelais, „se jette dans l'eau pour échapper à la pluie".

Perioadele de depresiune nervoasă erau foarte dese şi se manifestau cîteodată sub forme comice de infantilaj, bunăoară, cînd doctorul i-a spus că are un mic guturai (ein kleiner Schnupfen"), Kaiserul se ridică deodată, îl priveşte serios şi îi zice : „ein grosser Schnupfen ! Bei mir ist alles gross !)

Discursurile numeroase, — voiajurile, care se ridicau în 1894 la 199 zile de călătorie ! — vînătorile, — lipsa şi neputinţa de a studia, — recepţiile, — vizitele, — inaugurări de statui, — boteze de vapoare, — adiouri

solemne pe peron, — steaguri, defilări şi marşuri spectaculoase, — flori, — fecioare în costume albe — , viaţa era privită ca o jucărie.

Dar perioadele de depresiune luau cîteodată şi forme dramatice, cu intenţii de abdicare şi de sinucidere.

După întoarcerea de la Bjoerke în 1905, unde Kaiserul a proiectat acel proiect magnific şi a avut apoi un eşec puternic, cancelarul Bülow, care nu fusese pus la curent cu nimica a demisionat.

Kaiserul obişnuit cu supunerea oarbă a lui Bülow i-a adresat o scrisoare prin care îl ameninţă a se sinucide, dacă „scumpul Bernhard" persistă în demisia sa.

Iar cînd Kaiserul a aflat de atacurile unanime din Reichstag asupra faimosului interviu din „Daily Telegraph" şi că cancelarul Bülow nu l-a acoperit, nici apărat, a fost lovit de un aşa de mare atac de nervi, încît a chemat pe camerierul său Schulz şi i-a ordonat să comunice Cancelarului Imperiului la telefon că abdică şi lasă locul prinţului moştenitor.

Consternare generală ! Şi într-adevăr un caz unic de abdicare a unui împărat prin camerier ! Se spunea, că singurul care a regretat mai simţitor acest gest infantil al Kaiserului, de drept divin, a fost Kronprinzul, care n-a profitat imediat de invitaţia de a veni la tron !

Aceste gesturi au impresionat chiar pe intimii Kaiserului, care-l considerau bolnav, şi necesar a-l pune sub interdicţie. Aşa Eulenberg, unul din cei mai devotaţi ai lui a scris lui Bülow, care se afla ambasador la Roma, că Hollstein (un factotum din Ministerul Afacerilor Străine) „Seine Majestät für toll hält". Iar Cardinalul Hohenlohe, înainte de a muri, a făcut atent anturajul Kaiserului că ştie pozitiv pe mulţi, care urmăresc a declara pe Kaiser „unzurechnungsfähig" (iresponsabil).

Uneori mergeau atît de departe, încît îl comparau pe Kaiser cu acel capăt încoronat Wenzel, care deşi în domeniul „folie raisonnante" era un diplomat şiret, era alcoolic, paranoic şi sadic grotesc şi demonic, punînd o dată pe bucătar pe grătar pentru că nu i-au plăcut bucatele, iar altădată a chemat călăul şi a ordonat să fie decapitat pentru a simţi şi el ceea ce simte un om cînd este decapitat — pentru aceasta şi-a descoperit gîtul, legat ochii şi s-a îngenunchiat pentru a i se tăia capul — călăul a atins numai gîtul cu sabia — atunci Wentzel la rîndul său l-a legat pe călău, l-a obligat să îngenunche şi i-a tăiat capul ; atunci s-a scris pe perete „Wenceslaus alter Nero", la care Wentzel a adăugat deasupra „si non fui, adhuc ero".

Ceea ce mi se părea curios ca cercetător al vieţii de stat, şi contemporan al tinereţii mele cu regimul wilhelmian, erau aceste accese de mari slăbiciuni la un om care se considera ca încorporarea suveranităţii de drept divin, ori chiar ca o divinitate pur şi simplu — o suveranitate care şi-o atribuiau tipurile supreme de suveran, ca marii mogoli, împăraţii chinezi ca fii ai cerului, şi mai ales monarhii japonezi, care încarnau sensul

divinităţii însăşi, voinţa absolută a naţiunii, în suveran naţiunea lua cunoştinţă de ea însăşi!

Îmi făcea impresia că parcă Kaiserul nu era prea convins de drepturile divine ce şi le aroga, de vreme ce simţea nevoia să le justifice public.

Aşa înainte de a se îmbarca pentru Maroc — călătorie care a făcut atît zgomot şi a produs teama unui război imediat — Wilhelm al II-lea a ţinut un discurs de o elocvenţă caracteristică la Bremen: „Bunul D-zeu, a zis Kaiserul în uimirea celor ce îl ascultau, nu şi-ar fi dat atîta osteneală pentru patria germană, dacă nu ne-ar fi rezervat un destin mare. Noi sîntem sarea pămîntului... D-zeu ne-a făcut pentru a civiliza lumea".

Ori altă dată a pronunţat aproape cu aceleaşi vorbe, aceeaşi cuvîntare: „Niciodată D-zeu nu şi-ar fi dat atîta osteneală pentru patria noastră germană, exclamă Kaiserul, dacă nu ne-ar fi promis încă la mai mari destine..."

Aşa se explică visul de dominaţie a lumii, de a avea un mare imperiu colonial şi deci o puternică flotă de război („viitorul nostru este pe mare", a fost lozinca imperială) şi pentru care s-a proiectat calea ferată Berlin—Bagdad şi mai ales se arăta continuu „pumnul de fier al Germaniei".

Doctrina pangermanistă şi-a găsit expresia într-o Asociaţie specială, condusă de Dr. Karl Peters. 40 de ani mai tîrziu politica pangermanistă s-a încercat de Hitler a se realiza cu o brutalitate neumană, fiind ridicată la rang de doctrină rasistă.

Această politică pangermanistă era întovărăşită de o fanfaronadă care, îmi închipuiam ca sociolog, era necesară, pentru a justifica psihologiceşte planurile imperialiste, dar totuşi s-ar fi impus o oarecare măsură. Pe vremea cînd eram în Berlin, se cunoştea expresia berlinezului din regiunea de vest, care-şi exprima mîndria realizărilor lor municipale prin cuvintele „noch nicht dagewesen", adică „aşa ceva n-a mai fost". Ei bine, germanul din epoca lui Wilhelm (ca şi mai tîrziu din aceea asemănătoare a lui Hitler) zicea, fără să clipească din ochi: „Cele mai mari evenimente militare ale istoriei au fost prusiene; cele mai mari creaţii ale artei au fost germane. Cele mai mari invenţii şi cei mai mari savanţi sînt germanii. Cei mai viguroşi sportivi sînt germanii. Cele mai bune produse industriale sînt germane. Germanii sînt cei mai abili muncitori — unde se poate găsi o mai bună organizaţie şi o mai bună ordine ca în Germania? — atunci, acum vine concluzia pangermanistă, pentru ce lumea voieşte a ne contesta nouă germanilor locul nostru sub soare".

Wilhelm al II-lea în accentele lui isterice era exponentul timpului său.

Ceea ce îl încuraja pe Wilhelm în actele sale, pornite din cele mai bune intenţii, însă cu efecte puţin satisfăcătoare şi cîteodată chiar periculoase, a fost cultura unul „Hurrapatriotismus" — un fenomen social vrednic de studiat, fiind comun tuturor regimurilor absolutiste, de toate nuanţele şi care degenera ca factor politic pînă la „Hurrapatriotisches Delirium".

Acest patriotism de fațadă era întreținut de o clică de curteni care roiau în jurul Kaiserului și era reglementat pentru marină prin ordinul din 10 noiembrie 1908 — S. M. haben befohlen dass Hurrarufen innerhalb der einzelnen Schiffe absolut gleichmässig unter Hocheben der Mützen zu erfolgen habe... Beim Kommando „Drei Hurras für S. M. — werden die Flaggen hochgenommen. Gleichzeitig verlässt die rechte Hand der in Parade aufgestellten Leute das Geländer und geht an den Mützenrand. Auf das erste Kommando Hurra gehen die Winkflaggen nieder, das Hurra wird wiederholt, während die Mützen durch Strecken des rechten Armes unter einem Winkel von etwa 45° kurz hochgehoben und, sobald das Hurra verklungen ist, unter Krűmmung des Armes kurz vor die Mitte des Oberkőrpers gehoben werden... Beim dritten Hurra werden die Mützen kurz aufgesetzt, worauf die rechte Hand wieder an den Platz am Geländer geht. Bei der bevorstehenden Anwesenheit S. M. zur Rekruten — Vereidigung ist bereits nach diesen Bestimmungen zu verfahren".

Am reprodus acest document fără tăieturi, pentru că este foarte caracteristic pentru starea de spirit a unei bune părți a societății germane, care găsea aceste reguli (publicate în „Militär-Wochenblatt") mai interesante decît lectura discuțiilor critice din Reichstag: să strigi Hurra în tact și în unghi de 45° — iată atitudinea naturală a adevăratului supus.

În romanul său *Der Untertan* (din care s-a făcut și un film) de Heinrich Mann, eroul romanului Diederich Hissling „supusul", salută, strigă, trece cordoanele pentru a omagia pe împărat, pînă ce se simt ei singuri izolați, împăratul și supusul.

Plin de umor acest roman ne dă o pictură dintre cele mai crude a Germaniei din timpul lui Wilhelm al II-lea, a burgheziei și iunkerilor din acel timp și persiflează pe cavalerul fără pată, pe Kaiserul lui scump, înveșmîntat în pelerină albă și purtător al coifului de argint și care, ca și Lohengrin, este de drept divin și responsabil de actele sale constituționale numai în fața lui D-zeu.

La Nordeney unde am fost vara de cîteva ori, avînd pasiunea pentru Marea de Nord, întîlneam adesea pe cancelarul imperiului Bernhard von Bülow călare, care-și petrecea vacanța în fermecătoarea insulă nordică, avînd acolo și o vilă. Pe de altă parte prin ziarele socialiste și revista „Die Zukunft" am aflat raporturile dintre Kaiser și cancelar, care erau cînd prea cordiale, în primii ani ai cancelariatului, cînd prea încordate în ultimii ani, pînă la înlăturarea lui Bülow.

Întîlnirile mele cu cancelarul la Nordeney și comentariile din publicații m-au făcut foarte curios să cercetez mai de aproape și acest aspect al absolutismului care mai tîrziu mi-au fost confirmate prin alte experiențe proprii.

Ipocrizia și falsitatea și servilismul au fost ridicate la rang de factor politic mai evident ca oricînd, luînd proporția unui adevăr general, anume că absolutismul le cultivă.

Iată mai întîi un tablou idilic :

Kaiserul despre Bülow „Bernhard-Prachtkerl, hat sich vorzüglich gemacht, adoriere ich ihn".

Bülow despre Kaiser: „Seine Majestät reizend, rührend, hinreissend, zum Anbeten". Il numea *arbiter mundi*.

Şi fiindcă nu-i ajung adjectivele, Bülow mai adaugă : „Er ist mit dem grossen König und den grossen Kurfürst der bedeutenste Hohenzollern der je gelebt hat", tiradă care a fost ţinută anume ca să fie comunicată Kaiserul prin Eulenburg.

Dar şi mai mult încă, Bülow la anumite ocazii a sărutat mîna Kaiserului, ca semn de absolută devoţiune. Balzac îşi exprimă bucuria că la sosirea sa în Rusia servitorii îi sărutau mîinile „se jettent à plat ventre, adăuga el cu uimire, frappent trois fois la terre du front et vous baisent les pieds. On ne sait — încheie Balzac tristele sale observaţii, se prosterner qu'en Orient. C'est là seulement que le mot pouvoir a un sens".

Bülow s-a mărginit a săruta mîna (şi nu picioarele) însă prin aceasta cuvîntul de putere a păstrat sensul dorit de Balzac. De aceea cu bună dreptate Ballin, omul de încredere şi intim al Kaiserului — pentru care fapt a fost Kaiserul denumit de hitlerişti „împăratul evreilor" — creatorul faimoasei „Hamburg-America Linie" — a declarat: „Bülow verdirbt den Kaiser völlindg, in dem er ihm dauer die grössten Schmeicheleien sagt und ihn so allmählich zu massloser Selbstüberschätzung bringt".

Amintind de Ballin, nu mă pot opri să arăt, ce enormă activitate a desfăşurat el pentru expansiunea plină de prestigiu a Germaniei prin serviciile regulate pe care vapoarele somptuoase ale lui Hamburg-America Linie le-a stabilit cu Statele-Unite, Canada, Mexic şi America de Sud.

Pentru întîia oară, cînd am vizitat Hamburg, am luat cunoştinţă cu vapoarele gigantice.

„Deutschland", „Bismark", „Vaterland", cu săli de mîncare, cupole, săli de cultură fizică, piscină, grădini de iarnă şi avînd fiecare un echipaj de 500 de oameni, din care 200 erau numai bucătari-maeştri şi somelieri stilaţi.

Mai tîrziu am călătorit pe marele şi confortabilul à l'anglaise vapor „Queen Mary" — în drum spre New York, iar la întoarcere pe vaporul în stil francez rafinat „Normandie", care a făcut atunci tura din ultimele curse, fiind distrus — ce păcat pentru civilizaţie ! — în urma unui incendiu.

Ballin şi-a dat toate sforţările să reţină politica înarmărilor navale a Kaiserului şi tot el a fost contra războiului submarin al lui Tirpitz.

Cînd după pierderea războiului Ballin a văzut catastrofa şi opera întregii sale vieţi distrusă, s-a sinucis.

Tabloul idilic şi duetul cu accente aproape lirice dintre Kaiser şi Bülow s-a terminat însă în mod lamentabil ! Kaiserul despre Bülow : „el este un obiect de oroare. Seit Cezar Borgia hat ein so henchlerischer und verlogener Mensch nicht mehr gelebt", iar puţin timp după ce s-a despărţit de Bülow cu îmbrăţişări şi vii regrete el a indicat cu degetul regelui din

Würtemberg locul aproape de poartă exclamînd: „Hier habe ich das Luder weggejagt”.

Iar Bülow despre Kaiser, în interesantele sale memorii, o sursă profundă de studii și reflexii („*Denkwürdigkeiten* — von Bernhard Fürst von Bülow, hersausgegeben von Franz von Stockhammern, Berlin 1930, 4 vol.) : Kaiserul este un nevropat, un ingrat și va scrie una din cele mai întunecate pagini ale istoriei, consecință a unui necugetat regim personal. Amîndoi au avut dreptate, istoria faptelor contemporane ale observatorilor, care erau, au dovedit-o și au format o sursă profundă de studii și reflecții asupra conducerii absolutiste a unui stat și asupra rolului „supușeniei”, așa de frumos ironizat în romanul său *Der Untertan* de Heinrich Mann!

Din fericire am întîlnit și personalități, care au avut dezvoltat simțul demnității cînd întîmplarea oficială a făcut să vină în contact cu Kaiserul. Așa mi-a fost dat să aud, cînd am participat la sărbătorirea aniversării de 100 de ani a Universității din Berlin, pe rectorul universității Erich Schmidt (care în costumul său oficial părea un marchiz francez și a făcut impresie asupra Kaiserului, spunînd: „rectorul Schmidt a primit suveranul ca un suveran”) — a încheiat cuvîntarea de salut a Kaiserului cu cuvintele memorabile: „im *Götz von Berlichingen* erschalten zwei Vivat: Es lebe die Freiheit, Es lebe der Kaiser”. Iată, rectorul prin acest citat a avut curajul să pună mai întîi libertatea și apoi pe Kaiserul! (Profesorul Harvock însă un mare „supus” și devotat Kaiserului, de la care a avut nenumărate favoruri s-a grăbit îndată după abdicarea lui să uite extramonarhismul și să aducă omagii socialiștilor din guvernul republican, care reprezentau Ministerul Instrucției și Culturii).

Mentalitatea militarist-absolutistă a lui Wilhelm al II-lea s-a manifestat în mod vădit și față de propunerea pacifistă pe care în august 1898 țarul Rusiei a lansat-o în renumitul manifest din care desprindem următorul pasaj: „La conférence serait, Dieu aidant, d'un heureux présage pour le siècle qui va s'ouvrir. Elle rassemblerait dans un puissant faisceau les efforts de tous les États qui cherchent sans sermons à faire triompher la grande conception de la paix universelle sur les éléments de troubles et de discordes. Elle cimenterait en même temps leur accord par une conservation solidaire des principes d'équité et des droits sur lesquels reposent la sécurité des états et le bien-être des peuples”.

Manifestul de pace al țarului din 1898 este cea dintîi propunere de a se ține conferința la Haga, a doua conferință a avut loc între 15 iunie și 15 octombrie 1907 sub numele de conferința „păcii și dezarmării”.

În dialectica păcii și războiului — pe care eu am tratat-o în mod special în volumul *Sociologia Războiului*, publicat izolat, cuprins apoi în *Sociologia militans* — Manifestul țarului și conferințele de la Haga prezintă unul din cele mai importante momente, fiind, după cum am văzut din citatul de mai sus, cea dintîi manifestare oficială pentru organizarea păcii și înlăturarea războiului, după care a urmat inițiativa lui Wilson cu Socie-

tatea Naţiunilor (S. N.) şi a lui Roosevelt la San-Francisco cu Organizarea Naţiunilor Unite (O. N. U.).

Este foarte interesant şi caracteristic pentru psihologia militarismului autocrat, cum a reacţionat Kaiserul la propunerile conferinţei de la Haga. El n-a găsit decît cuvinte de ironie şi de dispreţ. Conferinţa era pentru el o „Konferenz-Komödie", mai mult încă „Der alberne Streich eines träumerischen Knaben" — acesta era iniţiatorul, ţarul, care mai tîrziu i-a făcut cea mai umilitoare curte, cu elogii pompoase, cînd după războiul ruso-japonez i-a propus pactul între Rusia şi Germania, după cum am văzut!

Din adnotările făcute de Kaiser pe rapoartele diplomaţilor săi (găsite în Ministerul de Externe din Berlin), reies mai ales două observaţii războinice: 1) „Die Konferenz-Komödie mache ich mit, aber den Degen behalte ich zum Walzer an der Seite" (A. 15. 196) şi a 2-a observaţie mai categorică: „Können wir uns einen Monarchen vorstellen, einen obersten Kriegsherrn seiner Armee, der seine durch 100 jährige Geschichte geheiligsten Regimenten auflöst, ihre glorreichen Fahnen an die Wände der Zeughäuser und Museen verbannt und seine Städte den Anarhisten und Demokraten preisgibt".

Şi, după ce face această profesie de credinţă, Kaiserul încheie trivial „argumentarea" sa: „In meiner Praxis, werde ich mich aber für später nur auf Gott und mein scharfes Schwert verlassen und berufen! Und scheisse auf die ganzen Beschlüsse!" (A. 15. 306).

Europa se afla în profundă tensiune între 1908 — 1914, sub marea presiune a aşa-zisei „păci armate" — numită mai tîrziu „război rece".

Complicaţiile europene, ameninţările cu războiul erau în aer. Kaiserul însă trona aferat şi volubil în „săptămîna Kiel, ", şi conducea regata...

În 28 iunie 1914 izbucneşte catastrofa mondială prin actul nebunesc al lui Gabriel Princip! Acum se punea pentru Wilhelm al II-lea proba cea mare şi verificarea totală a sistemului său de guvernare.

Am văzut în ce constă acest sistem: voinţa Cezarului este totul: „Hier gibt's nur einen Herr und der bin Ich" şi anume pentru că aceasta este voinţa divină (von Gottesgnadentum) D-zeul fiind nu numai protectorul ci şi aliatul Germaniei, reprezentată prin „EL".

De trei decenii a provocat, jurat şi a obişnuit poporul cu „*regis voluntas*" (cu proclamarea sa ca domn absolut al imperiului său, înscriind fără pic de tact în cartea de aur a oraşului München: „*sic volo, sic jubeo*)".

În toate domeniile vieţii de stat Wilhelm al II-lea a intervenit, prin a-şi spune ultimul cuvînt contra constituţiei, instaurînd un guvern personal.

Dar iată, izbucneşte războiul.

Şi conform constituţiei Kaiserul era „der Oberbefehlshaber des Heeres und der Marine", avînd „die höchste Kommandogewalt".

Cu alte cuvinte, în sfîrşit în mod legal absolutismul autocrat al lui Wilhelm al II-lea se putea desfăşura fără critică şi în toată libertatea!

Ce se întîmplă însă?

Wilhelm al II-lea, ,,învingătorul'' jocurilor de război în timp de pace, acum, în timp de război, renunță la toate atributele sale și devine în mod voluntar prizonierul Marelui Cartier, care de fapt îl ignora reducîndu-l la un simplu decor.

Și, ce minune! Kaiserul se complăcea în această situație rușinoasă. În timp ce poporul, peste 60 de milioane de oameni, se istoveau de oboseală muncind, iar peste 5 milioane de germani se luptau crîncen pentru a salva pe compatrioții lor de peste 55 de milioane de oameni, în dosul frontului Kaiserul ducea o viață inexplicabilă de huzur și de farniente.

Activitatea sa se reducea la o oră pe zi. Odihnit, optimist, vesel primea scurte rapoarte zilnic, se plimba, lua dejunul, făcea siesta, iarăși se plimba, făcea vizite, iar seara avea supeu cu oaspeți în palate somptuoase.

Fără îndoială Wilhelm al II-lea a fost creat pentru discursuri și atitudini teatrale asupra eroismului și nu pentru acțiuni eroice și sistematice. El vorbea continuu despre călătoria sa din Orient, amețit de ovații, orbit de tablouri, copleșit de cadouri, într-un cuvînt succese, succese...

Războiul s-a pierdut. v. Ludendorff a cerut imediat armistițiul, peste capul Kaiserului.

Acum începe capitolul tragicomic al finalului fără demnitate al unui om, care, ca și în tot timpul vieții sale nu-și dădea exact seama de situații.

La cererea insistentă a prințului Max von Baden din Berlin, de abdicare, Kaiserul se întreabă: de ce; ,,Chestia revoluției nu este așa de gravă, cu guvernul nou mai putem aștepta, căci în 14 zile totul se va liniști".

Și acum vine culmea naivității: ,,...mit Herrn Ebert würde ich gerne zusammenarbeiten... și adaugă..." ich habe gar nichts gegen die Sozialdemokraten, nur der Name, wissen Sie, der Name müsse geändert werden"

Ce coincidență sinistră! Wilhelm al II-lea a început prin a face curte, fără nici un rezultat, socialiștilor și a terminat, la sfîrșitul carierii sale, prin a ,,se declara gata a colabora cu socialiștii — numai — aci intervine turnura picantă — să-și schimbe numai numele de socialiști"!

La insistența prințului von Baden de a abdica, Kaiserul a convocat o ședință specială de a discuta marșul asupra Berlinului. La întrunire a luat parte pe lîngă Hindenburg, Plessen și generalul Gröner — întrunirea avea de obiect: ,,Vortrag über die vom Kaiser befohlene Operation gegen die Heimat".

Și atunci a avut loc un moment teribil de dureros pentru Kaiser. Generalul Gröner s-a sculat și într-un limbaj brutal, dar clar a spus: ,,Die Armee steht nicht mehr hinter Ihnen, Majestät", adăugînd: ,,Unter seinen Führern-Generale wird das Heer in Ruhe und Ordnung in die Heimat zurückmarschieren, nicht aber unter dem Befehl Eurer Majestät!"

Dar Kaiserul tot n-a înțeles situația, și a zis: ,,Bine, abdic, însă nu ca rege, ci numai în calitatea de Kaiser"!

Afirmînd cu tărie şi patetic, că va rămîne cu trupa, căci nu vrea să comită sinuciderea morală de a o părăsi, căci ar fi ca un căpitan care părăseşte vaporul înainte de a se scufunda, după 24 de ore însă Wilhelm al II-lea a comis această „sinucidere morală" şi în urma intervenţiei lui Feldmarschall von Hindenburg a plecat în Olanda. Graniţa nu era departe. După şase ore de aşteptare la graniţă, unde s-a cerut aprobarea de la Haga, ofiţerul de graniţă s-a adresat convoiului, zicînd : „Domnii pot trece".

Îndată după trecere Kaiserul în plină vigoare a cerut : „Und jetzt bitte eine Tasse guten starken englischen Thee !" aducînd astfel un ultim omagiu învingătorului !

Ce distanţă de la *arbiter mundi* ca *imperator* la solicitarea paharului de ceai englezesc ca fugar !

Ce urît epilog pentru un om „mare", care voia să domine şi să conducă istoria !

În 1813 în timpul bătăliei naţiunilor, Napoleon I a apărat două luni Franţa împotriva invadatorilor bucată cu bucată ; în 1918 alt împărat (von Gottesgnaden !) n-a găsit soldaţi pentru apărare şi a fugit !

Cît de actuale au devenit atunci cuvintele pe care le-ar fi pronunţat Bismarck, şi care m-au impresionat adînc cînd îmi făceam studiile în Berlin :

„Majestät, ar fi spus Bismarck, solange Sie die Offizierkorps haben, können Sie Sich freilich alles erlauben ; sollte das nicht mehr der Fall sein, so ist es ganz anders".

Ce profeţie !

Corpul ofiţeresc pe care se bizuia Wilhelm al II-lea în tot timpul domniei sale, nu l-a mai urmat !

Acest „rocher de bronze" s-a prăbuşit şi cu el şi Wilhelm al II-lea (asupra corpului ofiţeresc german ca o comunitate socială, vezi interesanta lucrare Karl Demeter, *Das deutsche Offizierskorps in seinen historisch-soziologischen Grundlagen*, Berlin 1930).

7.2. INTERMEZZO : REPUBLICA SOCIALISTĂ GERMANĂ

Lecţia sociologică de drept public al statului absolutist continuă după abdicarea lui Wilhelm al II-lea, mai bogată, mai sistematică şi mai metodică. Este în acelaşi timp şi continuarea lecţiei de sociologie psihologică a raporturilor dintre stat, naţiune şi individ. Absolutismului relativ, mai mult verbal, al lui Wilhelm al II-lea îi urmează un absolutism absolut de fapt al lui Hitler, — care nu este cum voia să fie Wilhelm al II-lea, numai din „graţie divină", ci este însuşi, adică se proclamă şi este acceptat el însuşi, ca divinitate.

Între aceste două tipuri de absolutism se scurge o perioadă de 15 ani, un simplu Intermezzo sociologic.

Am avut ocazia să dobîndesc o orientare personală printr-o călătorie pe care am făcut-o în Republica Socialistă Germană, nepierzînd o minută: vizitînd, întrebînd, participînd şi documentîndu-mă cît mai exact posibil.

După ce am asistat la falimentul politicii lui Wilhelm al II-lea, mi s-a prezentat ocazia să constat şi falimentul politicii celui mai înverşunat duşman al monarhiei şi al Kaiserului, al partidului social-democrat german *.

August Bebel — un fost lucrător — şi Wilhelm Liebknecht au întemeiat în 1869 ,,Asociaţia social-democrată a lucrătorilor germani", care mai tîrziu a devenit puternicul partid social—democrat... cel mai puternic partid socialist din lume pe acea vreme.

August Bebel, care în 1910 a sărbătorit 70 de ani, era purtătorul de cuvînt intransigent al acestui mare partid; în 1870, 21 iulie, el a refuzat a vota creditul de război reclamat de Bismarck şi mai tîrziu a condus partidul din victorie în victorie în alegeri, mai ales în urma legii excepţionale împotriva partidului social-democrat emisă de Bismarck, care a avut efectul contrar intenţiilor sale.

Karl Kautsky, ceh de origine, a fost, în domeniul ştiinţei marxiste şi al teoriei socialiste, ceea ce Bebel a fost în domeniul practicii politice. Kautsky, în revista condusă de el ,,Die Neue Zeit" era păstrătorul sever şi conservator al marxismului mondial **.

Atît Bebel cît şi Kautsky au dus lupte violente pentru înlăturarea dinastiei Hohenzollern, pentru proclamarea republicii şi realizarea societăţii socialiste.

Iată deci că prin revoluţie social-democraţii au luat puterea. Bebel însă nu mai exista. Ce a devenit însă Kautsky în organizarea practicii imensei opere, pe care el o viaţă întreagă a teoretizat-o, pentru a crea societatea nouă socialistă?

Kautsky, savantul şi severul teoretician al marxismului a devenit un simplu ajutor al Subsecretariatului Ministerului de Externe al Republicii germane şi s-a mărginit, ajutat de soţia sa, să cerceteze arhivele Ministerului pentru a dovedi culpabilitatea Kaiserului în declararea războiului, o lucrare care de altfel a fost apoi cenzurată şi mutilată de însuşi guvernul socialist.

Plin de uimire m-am întrebat, oare Kautsky n-a putut fi utilizat într-o guvernare socialistă pentru alte chemări mai importante?

Ce au devenit planurile de socializare? ori societatea fără clase? cînd regimul socialist revoluţionar în lipsa de rezoluţii şi soluţii pentru o so-

---

* Observator atent al evenimentelor, D. Gusti a izbutit să înţeleagă faptul, că lipsa unui partid proletar de masă de tip nou a dat social-democraţilor de dreapta şi ,,independenţilor" din Germania anilor 1918—1919 posibilitatea să ia iniţiativa şi să trădeze revoluţia din noiembrie 1918 izbucnită în Germania sub influenţa Marii Revoluţii Socialiste din octombrie şi în urma înfrîngerii militare din 1918 a militarismului german. Gusti dovedeşte o bună informaţie ştiinţifică, dar nu şi o analiză ştiinţifică pe care s-o ducă pînă la ultimele sale consecinţe (*B.-N.*).

** În perioada 1900—1914 (*B.-N.*).

cietate nouă n-a urmărit înlocuirea sistemului capitalist şi introducerea unui regim nou social, ci numai crearea celor mai bune condiţii de existenţă de socialism în sînul sistemului capitalist — ceea ce nu a reuşit!

Dar mai mult încă, Republica Socialistă a fost nu numai fără *socialişti*, dar şi fără republicani; ea nu era decît o preparare continuă şi camuflată pentru reintroducerea imperialismului german. Stressemann, care a fost ministrul afacerilor externe din 1923 pînă în 1929, şi pe care l-am cunoscut personal, fiindu-mi recomandat de Titulescu la Geneva, în calitatea sa de preşedinte al Sesiunii societăţii Naţiunilor, a declarat-o franc în *Memoriile* sale, că sforţarea sa de a ameliora raporturile Germaniei cu vechii săi inamici — în special Franţa — a reprezentat, prin naivul Briand, numai intenţia de a obţine evacuarea anticipată a Renaniei, a fost deci o simplă tactică de a înşela pe inamici!

Marele Stat Major continua să existe în mod secret şi era o forţă de stat în stat. Dacă Kaiserul a plecat, au rămas însă ofiţerii, ministrul socialist Noske activa cu ajutorul vechilor generali, funcţionarii în aparatul guvernamental, profesorii în şcoli erau toţi wilhelmieni.

Şeful social-democraţilor şi primul preşedinte al Reich-ului, Friederich Ebert, ca şi camaradul său de partid, şi Ministrul de Interne Karl Severing, n-aveau curaj revoluţionar şi erau legaţi de Hindenburg şi Reichswehr.

Aşa i-am întîlnit eu, cînd am fost în Republica Germană: şefii socialişti se sprijineau pe vechile puteri în stat şi în societate, şi prin acest fapt se slăbea şi se săpa republica *.

Obosită de război, Germania a creat revoluţia şi cu ea republica, care începută în tragedie, în 1918, pecetluia prin fuga lui Wilhelm al II-lea, a încheiat în tragedie, în 1933, prin venirea la putere absolută a lui Hitler.

După dezastru, republicanii au ales Weimar ca sediu pentru elaborarea constituţiei.

Există un „spirit" al oraşelor. Ostentativ şi intenţionat s-a ales Weimar, opunînd astfel spiritul acestui mic orăşel de 6000 locuitori, reşedinţa din Turingia a unui minuscul duce, unde Goethe a fost prim ministru, şambelan, poet, cercetător şi filozof — spiritului prusian imperialist al oraşului Potsdam.

În teatrul de la Weimar, condus mulţi ani de Goethe şi îmbibat de spiritul lui Goethe, s-a întrunit Adunarea Naţională a Republicii Socialiste Germane, s-a elaborat şi votat constituţia Republicii germane, denumită „Constituţia din Weimar", intrată în vigoare în 11 august 1919.

---

* În această analiză a sa, D. Gusti nu este în suficientă măsură obiectiv; el nu izbuteşte să înţeleagă evoluţia lucrurilor şi să vadă contribuţia pozitivă pe care evenimentele din Germania acelor ani a avut-o asupra desfăşurării ulterioare a evenimentelor din Europa.

În realitate, cu toate că scindată clasa muncitoare din Germania, ea n-a ştiut să atragă de partea sa ţărănimea muncitoare, şi pînă la urmă a fost înfrîntă, revoluţia germană a avut o mare însemnătate, deoarece ea a pus capăt monarhiei şi a influenţat avîntul mişcării revoluţionare într-o serie de ţări europene. (*B.-N.*).

Prin această alegere se exprima alegerea unei noi concepţii de viaţă politică : o perioadă de sinceră democraţie, de libertate cetăţenească, de tihnă antimilitară, de blîndeţe a moravurilor — caracteristică oraşului Weimar şi opuse ordinii poliţieneşti şi severităţii soldatului german, a sentimentalităţii ipocrite şi a bestialităţii latente — caracterizate prin oraşul Potsdam.

Potsdam şi Weimar formau deci poli simbolici ai celor două Germanii.

În timpul studiilor mele la Berlin, Potsdam era un punct foarte atractiv de excursie, l-am cunoscut de aproape prin drumurile pe care le făceam pe jos, cam obositor pentru mine la început, însă plin de farmec prin păduri, trecînd prin orăşelul vechi Babelsberg, devenit centru de producţie cinematografică.

Farmecul acestor plimbări creştea, mai ales că îmbina frumuseţea naturii cu admirabila spiritualitate a convorbirilor cu tovarăşii mei de drum, în perioada studenţiei cu Fehl, care m-a iniţiat în a aprecia discuţiile însoţitoare ale excursiilor mai lungi şi apoi, în perioada a doua a şederii mele în Berlin, cu Eduard Spranger, talentatul elev al lui Friederich Paulsen, pe care l-am cunoscut în casa lui Paulsen şi apoi în casa sa primitoare.

Potsdam era un oraş de cazărmi, şcoli de ofiţeri şi de pensionari — fostul meu prieten din Leipzig, Felix Krueger, s-a retras acolo, după ce a fost scos la pensie.

Atracţia oraşului Potsdam a constat în faptul că era un oraş de castele, imitate în cea mai bună parte de Friederich cel Mare după grandoarea şi fastul Regelui Soare, aşa că Potsdam era considerat ca un Versailles german.

Pe mine m-a interesat în special castelul Sans-Souci, unde totul era francez şi unde creatorul său, Friederich al II-lea, a trăit cu filozofii, pajii, cărţile şi cîinii săi. Acest castel mi-a impus reflecţii de sociologia istoriei foarte instructive asupra raporturilor crude de mai tîrziu dintre Franţa şi Germania. Pretutindeni în acest castel se reflecta personalitatea regelui prusian, care se mîndrea mai puţin de victoriile sale asupra Austriei şi Poloniei, ca de faptul că el era convins de a fi avut cel puţin tot atîta spirit ca „Monsieur Voltaire".

În biblioteca din Sans-Souci am văzut manuscrise ale lui Voltaire cu disputele şi tachinăriile răutăcioase între el şi Friederich al II-lea. Castelul se prezenta cu o eleganţă rafinată, cu „boiseries de cêdre", cu pereţii acoperiţi cu stofe preţioase de culoarea cărnii.

Totul era francez în acest castel prusian, ca şi limba vorbită şi scrisă a lui „Fritz", ca şi cărţile din bibliotecă, ca şi tapiseriile cu subiecte din fabulele lui La Fontaine, ca şi „le départ pour Cythère" de Watteau ori ceasul care aparţinuse lui Madame de Pompadour !

Restul castelului reprezintă stiluri amestecate, căci pe lîngă sălile în stil francez, mai era grădina în stil sicilian cu colonadele în stil anglo-olandez.

Personalitatea lui Fritz era totdeauna prezentă, pare că-l vedeam plimbîndu-se cu Ovid în mînă ori discutînd cu Voltaire. Curioase sînt contrastele istoriei !

Printre multele ironii pline de răutate Voltaire remarcă o dată, într-o convorbire avută cu Regele Prusiei, al cărui invitat era, că ambasadorii Franței aveau pasul înaintea electorului din Brandenburg și pe care nu-l numea decît „Monsieur". Voltaire mergea chiar mai departe cu răutatea și nu uita să ajute, că acest „Monsieur" era chiar Friederich Wilhelm I, strămoșul lui Friederich II.

Să nu uităm un alt contrast remarcabil. Napoleon reducînd numărul statelor germane de la 300 la 50, fără voia sa a contribuit a prepara drumul lui Bismarck și apoi al lui Hitler pentru unitatea Germaniei.

Potsdam a devenit sub „Regele-Sergent" o mare școală militară și fiindcă pentru a forma o armată puternică îi trebuia un cîmp de exercițiu a ordonat atunci a tăia arborii și boschetele, a distruge statuile inspirate de parcul din Versailles, pentru a crea sub ferestrele castelului o mare piață de manevre militare. Orangeria a devenit grajd, iar unele mobile de stil și covoare au fost vîndute pentru trebuințele armatei !

Acestui Potsdam militarist i s-a opus Weimar, locul înțelepciunii goetheene, înfrățit cu un umanism îndreptat spre o ordine universală — locul unde Goethe, printre copacii din parc și lîngă fîntînile din Gartenhaus, a murmurat tuturor — indivizilor, statelor și națiunilor — acest consiliu, de care avea mai ales nevoie noua Germanie : „Nu este decît un rău iremediabil, anume acela de a se abandona pe sine însuși".

Acest orășel Weimar s-a ales pentru a se proclama constituția republicii germane, pentru că mai mult ca orice oraș din Germania reprezenta tradiția poeților și gînditorilor, a lui Wolfgang Goethe, Johann Sebastian Bach, Martin Luther, Lucas Cranach, Franz Liszt, Friederich Nietzsche, formînd astfel „Athena germană".

Aici în Weimar, olimpianul Goethe apărea în strălucirea definitivă a unei majestăți deodată suverană și familiară.

Aici el a declarat către Rienner : „Viața noastră nu ne poate separa nici izola de alte neamuri, ci dimpotrivă ne obligă a lucra cu ele cît mai mult posibil".

Învățăturile din Weimar n-au folosit însă la nimic, valorile lor au fost însă aruncate peste bord, reîntorcîndu-se la învățăturile din Potsdam.

Dezordinea economică devenise prea mare, Germania era considerată ca țara șomajului, al 4-lea german fiind șomer. Pretutindeni, dar mai ales în cartierul Wedding al orașului Berlin, domneau mizeria, tuberculoza, sifilisul, cerșetoria. De aceea Wedding era simbolic și a alungat spiritul din Weimar. Pe lîngă spiritul militarist din Potsdam s-a adăugat spiritul social din Wedding contra spiritului umanitarist din Weimar. Mai mult încă, primul ministru nazist a fost Ministrul de Interne și de Educație din Weimar, Wilhelm Frick !

Orașul lui Goethe a dat pe cel dintîi Ministru al regimului hitlerist, înainte de a deveni Hitler cancelarul imperiului!

Iată un fapt ce ar deveni o surpriză, dacă nu ar avea totuși o cauzalitate necesară, pe care am încercat să mi-o explic prin experiențe personale.

În călătoria mea am cunoscut două importante mișcări, de ordin cultural, în republica socialistă germană, ca manifestări ale adevăratei și noii democrații.

Prima a fost inițiativa Prof. Becher pentru introducerea obligatorie a învățămîntului sociologic în universități și deci crearea de catedre de sociologie, ceea ce a provocat o polemică cu prof. G. Bellow.

A doua mișcare culturală a fost crearea unor instituții de muncă culturală a poporului („Volksbildungsarbeit") ca deșteptare și întărire a conștiinței democratice.

Cum eu de mult aveam convingerea că numai prin cultura poporului se va putea ajunge ca democrația din frazeologie obișnuită și ieftină să devină o realitate prin muncă sistematică, m-au interesat inițiativele republicii germane, deși le-am găsit mult prea reduse, față de ceea ce trebuia să fie (vezi capitolul din această lucrare privitor la „Cultura Poporului") și sub formă de încercări și tatonări plăpînde.

Am făcut cunoștință cu conducătorul acestei mișcări, Robert von Erdberg, care deținea importantul post de referent asupra „Das freie Volksbildungswesen" în Ministerul prusian al „Științei, Artei și Culturii Poporului". Erdberg a încercat să rîdice problema culturii poporului la rang de știință, creînd încă din anul 1910 un organ special, „Volksbildungsarchiv". El a fost cel dintîi care a recunoscut importanța muncii bibliotecilor populare care din 1905 a fost condusă de cunoscutul reformator al profesiunii de bibliotecar, Walter Hofmann din Dresden. Erdberg a încercat chiar în ultimii ani ai vieții sale de a întemeia o „Deutsche Schule für Volksforschung und Erwachsenenbildung" care însă după moartea sa a încetat a mai funcționa.

Oficialitatea republicană urmărea, îmi spunea Erdberg, a da clasei muncitorilor bunurile culturale, care pînă acum li-au fost refuzate.

Desigur o faptă foarte lăudabilă și necesară, însă după cum am putut observa, totul se făcea în mod haotic și foarte sporadic. Am vizitat cursuri serale, „Heime", Universități populare și „Volkshochschulheime", care se găseau pe ici pe colo cele mai multe în Turingia.

M-a impresionat un „cămin", „Heim", unde se aflau la un loc țărani și muncitori, pentru ca sub conducerea înțeleaptă a directorului, într-o strînsă comunitate de viață, locuind și trăind împreună să se ajungă la o înțelegere comună asupra problemelor vieții și universului și la o nivelare a asperităților care există între sat și oraș. Ceea ce interesa mai mult pe acești foarte simpatici locuitori ai „Heim-ului" erau problemele de astronomie și dacă există ori nu Dumnezeu.

Fiecare „Heim” era cu totul independent şi îşi forma individualitatea prin realitatea socială regională, prin personalitatea conducătorului şi prin gruparea elevilor. Mai erau apoi „Heime” creştine, socialiste şi „neutrale”.

Cînd mişcarea de cultură a poporului a început să ia anumite proporţii şi prin experienţă o metodă mai adîncită de organizare şi de activitate—, o dată cu dispariţia republicii a dispărut şi ea.

7.3. CONFERINŢE ÎN GERMANIA :

MÜNCHEN, LEIPZIG, BERLIN

München

Primit la gară de consulul român antihitlerist, făcea spirite pe socoteala „noii” rînduieli; dejun cu spirite în continuare (era la început regimul; nu credea în durata lui).

Rectorul m-a salutat după notele trimise din Bucureşti; după conferinţă dineu, după dineu confidenţe: totul centralizat, pentru orice bagatele trebuie întrebat Berlinul. Am să-l văd pe Rust? Ministrul? — atunci sînteţi privilegiat de soartă, căci nimeni nu-l poate vedea (nici un universitar, deşi Rust a fost profesor secundar!). Rectorul mă roagă să-i spun ce părere avem noi savanţii străini despre universităţile germane, despre autonomia lor, cum sunt tratate ca subordonate cu totul Ministerului şi Ministrului; universităţile primesc ordine şi acestea trebuie executate!

M-a impresionat mai ales tonul de desesperare care venea de la un profesor universitar naţional-socialist! Impresiune care a devenit emoţie cînd am vizitat pe prof. dr. *v. Zwiedenek*, care în mod foarte original stătea într-o confortabilă casă ţărănească în jurul oraşului München. El mi-a mărturisit că este consternat de felul barbar cum sînt trataţi evreii în lagărele de concentrare. Am fost şi sînt naţional-socialist, a zis el, însă nu pot decît condamna acest sistem de teroare şi tortură. La plecare: „Grüssen Sie unbekannterweise...”

A treia observaţie nefavorabilă au fost studenţii, îndrăzneţi, stăpîni pe universitate, pe profesori, pe numirea profesorilor...

Consulul mi-a recomandat, aflînd că sînt un sociolog realist, care mă interesez de întreaga realitate socială, aşa cum se prezintă ea, să vizitez „Das braune Haus” sediul principal al partidului, şi fostă reşedinţă a lui Hitler.

Fireşte, avînd o curiozitate fără margini am vizitat acest local... istoric. Am văzut astfel: 1) o imensă cartotecă cu fişele membrilor partidului; 2) o mare sală de şedinţă a unui plănuit Senat naţional-socialist, care n-a mai avut loc, cu mobila şi desenul covoarelor datorite lui Hitler, cu busturile lui Frederic cel Mare şi al lui Mussolini pe biroul de lucru al lui Hitler; 3) mi s-a arătat în special o mică masă, unde obişnuia să dejuneze „Führerul", fără carne şi fără alcool! cum adăogă cu mîndrie ciceronele meu!

La ieşire am fost invitat să văd monumentul închinat acelor naţional-socialişti care au căzut la marea manifestare de luare a puterii, cînd Hitler a fost arestat.

Münchenul îmi era cunoscut ca un oraş al artei. Acum însă totul mi se părea în stagnare, ca învăluit într-o melancolie tristă...

Condus la gară în zeflemelele consulului, care încă odată mi-a spus că nu crede în trăinicia regimului, am luat trenul spre Leipzig.

Leipzig

A treia invitaţie de a ţine prelegeri la o mare universitate germană a fost emoţionantă. Era doar oraşul unde mi-am format cea mai mare parte din persoana mea spirituală şi academică, oraşul care era „ein klein Paris, das bildet seine Leute"! cum îl numea Goethe.

Toţi foştii mei profesori: Wundt, Bücher, Lamprecht, Ratzel — dispăruţi! Conny bolnavă într-un azil de bătrîni!

Mi s-a rezervat soţiei mele şi mie o mare cameră cu baie în cel mai mare hotel al oraşului, Hauffe, care pe vremea studenţiei mele forma obiectul unei înfinite admiraţii, cu convingerea că ar fi un loc intangibil!

Rectorul universităţii m-a primit în uniformă... naţional-socialistă, cu cizme, cu şapcă etc.... Cînd l-am văzut am rămas înmărmurit!

De altfel foarte amabil în tot timpul şederii mele, încă din prima seară m-a invitat în loja rectoratului la un mare concert în iubitul şi veneratul meu „Gewandhaus", fără Nikisch, şi el dispărut!

L-am întîlnit însă pe prietenul meu *Felix Krueger*, care pe vremea cînd am dat eu doctoratul, şi-a ţinut prelegerea de „Privatdozent". Acum era urmaşul lui Wundt la catedră şi la direcţia Institutului de Psihologie; şeful unei şcoli kruegeriene „Ganzheits-Psychologie".

În timpul unei pauze muzicale, Krueger s-a apropiat de mine şi mi-a spus şoptind ca să nu fie auzit de soţia sa, că ea ar dori foarte mult ca să devină rector. Ce spun eu? Ce era să spun? Am spus, merită poate să experimentaţi aceasta, ca în laborator, căci după mine ar fi o chestie de psihologie.

Rectoratul său, aşa cum am prevăzut-o eu, a fost pentru un celebru reprezentant al psihologiei experimentale — un dureros experiment personal.

Dar venirea mea la Leipzig, pe lîngă prelegerile, la care am fost invitat, şi amintirile care m-au copleşit, a însemnat un mare eveniment

pentru viaţa mea, căci Facultatea de Filozofie a Universităţii mi-a decernat diploma de *doctor honoris causa rerum politicarum* — der Staatswissenschaften — şi cu această ocazie am făcut o comunicare în sînul intim al Facultăţii, la care au asistat toţi membrii ei, profesori ordinari, extraordinari şi docenţi.

În anul 1904 am dat doctoratul în filozofie la universitatea din Leipzig şi după 30 de ani aceiaşi universitate (în 1934) apreciază activitatea mea desfăşurată în acest interval în termeni extrem de elogioşi, ca o consacrare oficială a ei.

Influenţa regimului naţional-socialist în universitatea din Leipzig mi-a apărut sub trei forme caracteristice.

Profesorul Freyer, care, foarte amabil, m-a invitat la dejun, era autorul unei cunoscute şi remarcabile cărţi *Die Soziologie als Wirklichkeitswissenschaft*, în care se încerca stabilirea definitivă a sociologiei printre ştiinţe, deşi n-a arătat *in concreto* niciodată în ce constă această „realitate" concepută în sens hegelian. Acum însă, spre marea mea surprindere, nu mai era sociologia în sfera intereselor filozofice ale lui Freyer, ba chiar o nega în favoarea ştiinţei politice, exprimată în scrierea sa, cu care se mîndrea : *Die Revolution von Recht.*

Pentru Freyer acum nu mai era sociologia o ştiinţă principală, era discutabilă pentru el acum dacă ar fi ştiinţă, căci adevărată ştiinţă era acum „politica". (Aşa cerea politica nouă pe care el o susţinea, apăra şi justifica — filozofic ! Rezultatul practic pentru prof. Freyer a fost însă modest, căci nu i s-a dat de partid un loc de conducător, i s-a luat chiar şi direcţia Institutului, pe care l-a creat Lamprecht şi în schimb a fost trimis ca conducător al Institutului german din Budapesta.)

Asupra schimbării aprecierii sociologice după regimul politic, vezi capitolul „Criza sociologiei".

A doua întîmplare caracteristică regimului universitar naţional-socialist este faptul, că la comunicarea mea pentru membrii Facultăţii de Filozofie, am constatat că erau toţi tineri şi atunci am întrebat pe decan, dacă au venit numai docenţii la şedinţă.

Ah nu, răspunse el, toţi sînt profesori ordinari, cînd am intrat eu, adaogă el, am fost cel mai tînăr, acum însă, cu noile schimbări în universitate, sînt cel mai în vîrstă.

Tineretul primează — căci este mai conformist în opera de Gleichschaltung. De aceea tineretul dictează şi în chestiile de numiri de profesori. Cu mare durere am asistat la o astfel de scenă pentru ocuparea catedrei avută de Karl Bücher, marele meu profesor de economie politică.

Luam parte la un dineu în onoarea mea dat de rectorul şi decanul Facultăţii de Filozofie şi în prezenţa altor oficialităţi universitare. Cînd deodată apar trei studenţi în costumele lor oficiale, cu şepci pe cap, şi salutînd solemn pe Rector şi pe Decan îi roagă respectuos a lua parte la o consfătuire urgentă (pentru că în cursul dimineţii vor fi obligaţi a pleca la Berlin) în privinţa ocupării unor catedre vacante, printre care şi aceea

a fostului profesor Karl Bücher. Cu toate obiecţiile Rectorului şi Decanului, că nu pot întrerupe un dineu oficial, studenţii au rămas însă intransigenţi, invocînd urgenţa.

Şi atunci Rectorul şi Decanul s-au sculat de la masă, s-au scuzat faţă de mine spunîndu-mi că vor reveni în curînd, peste 15 minute cel mult şi au ieşit din cameră urmaţi de cei trei studenţi. Au trecut însă multe 15 minute, aproape două ceasuri şi cei plecaţi nu s-au întors, atunci, de acord cu comesenii, făcîndu-se prea tîrziu, ne pregăteam să plecăm, cînd apar foarte jenaţi şi îmbujoraţi de emoţie Rectorul şi Decanul spunîndu-mi că discuţiile au durat mult mai mult decît credeau ei la început, fiindcă n-au căzut de acord cu studenţii asupra numirilor profesorilor, mai ales în ce priveşte catedra ocupată de Karl Bücher. Ei, studenţii, s-au dus la Berlin cu propunerile lor, cu toată opoziţia oficialilor, care aveau în vedere în primul rînd valoarea titlurilor ştiinţifice, şi apoi pe aceea a titlurilor politice...

Atunci am înţeles şi mai bine reflecţia decanului Berve în privinţa vîrstei membrilor consiliului profesoral de la Facultatea de Filozofie a universităţii din Leipzig !

Am înţeles asemenea şi rugămintea Rectorului din München, ca să spun eu, profesor străin, ce părere avem despre autonomia universităţilor germane, la care am urmat !

Conferinţa de la universitatea din Berlin

Invitaţia de a ţine prelegeri la univers tea din Berlin a fost îndeosebi de emoţionantă. Căci aici începusem studiile mele ca student, şi acum, ca profesor arătam profesorilor şi studenţilor la rîndul meu, ce şi cum se poate studia sociologia.

Cînd în aula Universităţii, unde după un foarte frumos obicei academic Rectorul dădea mîna cu fiecare student nou înscris, Rectorul de astă dată venea cu celebra sa „Rektoratskette", ca în mod solemn să salute, pe fostul student, după 34 de ani, care venea nu să înveţe, ci să dea lecţii — a fost pentru mine un spectacol dintre cele mai impresionante.

Am simţit în mine mai puternic ca oricînd sentimentul „chemării", care m-a îndemnat să plec la vîrsta de 19 ani spre Berlin... spre a învăţa şi apoi la rîndul meu pentru a învăţa pe alţii.

Comitetul de organizare al prelegerilor împreună cu legaţia mi-au oprit două camere în hotelul care era „en vogue" atunci, hotelul „Kaiserhof". Era hotelul de reşedinţă a opoziţionistului Hitler, pentru că avea situaţia strategică politică de a fi la cîteva sute de metri numai departe de „Reichkanzlerpalais", aşa că ovaţiile continue, probabil anume pregătite, erau auzite din biroul de lucru al cancelarului Reichului.

Cum am ajuns la hotel m-am dus la camerele noastre — eram cu soţia în tot timpul pelerinajului conferinţelor — mi-am schimbat costumul de voiaj pentru a mă duce la legaţie, pentru a afla ziua şi ora primei

mele prelegeri. Cînd coboram scările m-a uimit un zgomot deosebit de lume care venea în cafeneaua hotelului, cunoscută în Capitală ca loc de întîlnire pentru a lua ceaiul în sunetul muzicii unei orchestre ungaro-țigănești.

Curios întreb ce înseamnă această fierbere a oamenilor, foarte grăbiți a intra în cafenea. Și atunci mi s-a răspuns „Was, wissen sie denn nicht, der Führer ist da", și mi se arată intrarea în cafenea.

Nu-mi venea să cred, am deschis puțin ușa, și într-adevăr ce am văzut! la o masă lungă se afla noul „Reichskanzler", Hitler, înconjurat de membrii guvernului său, cu care discuta și rezolva probleme de stat și din cînd în cînd i se aducea telegrame, care la rîndul lor erau supuse dezbaterilor — dezbateri care se reduceau propriu-zis la hotărîrea „Führerului", căci se observa că numai el vorbea.

Iar deasupra mesei, în jurul căreia era grupat Cancelarul și guvernul său, orchestra ungaro-țigănească delecta sala cu melodiile ei...

Spectacolul era unic. Iată Cancelarul unui mare Imperiu, venit la putere de curînd și care păstrînd tradiția atmosferei de cafenea din Viena, ținea a se inspira în rezolvarea marelor chestiuni de stat în cadrul acestei atmosfere de cafenea.

Și atunci repede am lăsat pălăria la garderobă și am intrat în cafeneaua-guvern. Am ocupat unul din puținele locuri libere de lîngă guvern și orchestră și nu mă săturam privind și observînd, cum oamenii intrau și ieșeau — ca la cafenea! — oprindu-se puțin pentru a face salutul reglementar pentru „Führer", iar acesta găsea timpul în toiul unei expuneri ori hotărîri să răspundă fiecărui cu un salut mai scurt.

După un ceas de observații am plecat cu convingerea, că acest nou cancelar care disprețuește formele va putea oferi surprize...

La legație am întîlnit pe Ministrul Petrescu-Comnen, care ținea mult să se pună accentul pe al doilea cuvînt, ca făcînd parte din familia bizanților Comneni, în timp ce se spunea că ar evita totuși întîlnirea cu o doamnă din diplomația străină berlineză, care într-adevăr era o descendentă a Comnenilor. Probabil pentru a evita schimburi de amintiri de familie... emoționante.

Foarte gentil și amabil tot timpul șederii mele la Berlin, a organizat un dejun cu rectorii (rectorul universității din Berlin și rectorul Politehnicii) și decanii și cu d-na și d-l prof. Werner Sombart. D-na Sombart a fost o elevă a mea foarte distinsă, pe cînd eram profesor la universitatea din Iași, unde a publicat o lucrare seminarială despre sociologia lui Alfred Fouillée în *Studii sociologice și etice*, de sub conducerea mea.

Devenind profesor la universitatea din București, mi se prezintă —cum am mai arătat—D-ra Corina Leon — fiica fostului Rector al universității din Iași, Prof. Dr. N. Leon, un distins elev al lui Haeckel din Iena, și-mi comunică că dorește numai decît a studia sociologia în străinătate și-mi cere sfatul meu. Și eu am întărit-o în acest scop și i-am spus că îi voi da o scrisoare de recomandație către cel mai talentat

economist-sociolog al timpului, profesor la universitatea din Berlin, Werner Sombart.

7.4. CELE DOUĂ GERMANII. TEORIA „OMULUI MARE"

Conferințele mele la acele trei Universități germane, unde am fost invitat să vorbesc (cîte două ori trei prelegeri la fiecare) mi-au dat suficient prilej să studiez și să meditez „pe viu" fenomenul Hitler.

Căci am străbătut Germania din sudul (universitatea din München, Bavaria) pînă în nordul ei, (universitatea din Berlin, Prusia) prin mijlocul ei (universitatea din Leipzig, Saxonia).

Mă întrebam cum se explică ca un om, care nu era cetățean german, nu avea trecut, nu era cult, la început un simplu caporal fără cunoscuți, necum partid, să ajungă a domina un popor și cu ambiții chiar a domina lumea întreagă.

Încă din timpul studiilor mele în Leipzig mă pasionau cercetările în domeniul „geniologiei" termen propus de W. Ostwald pentru o știință a geniilor, care considera „geniul" ca o culme înaltă a piramidei științei și a fost autorul interesantei lucrări *Grosse Männer, Studien zur Biologie des Genies* (1909). Citisem cu încordare deosebită aproape întreaga literatură asupra problemei, de la Schopenhauer (*Über Genie, grosse Geister und ihre Zeitgenossen*) și Lombroso (*Der geniale Mensch*) pînă F. Brentano (*Das Genie*, 1892), E. Eystrow, (*Soziologie des Genies*, 1900), A. Hock (*Die methodische Entwicklung der Talente und des Genies*, 1920), W. Lange—Eichbaum (*Irrsinn und Ruhm*, 1928 și *Das Genieproblem*, 1930).

În special două lucrări m-au interesat pentrucă s-au bazat nu numai pe biografia oamenilor remarcabili, ca Ostwald, ci și pe scrisori, autobiografii inedite, memorii, referate originale ale contemporanilor Ernst Kretschmer (*Geniale Menschen*, 1929), și Paul Plaut (*Die Psychologie der produktiven Persönlichkeit*, 1929) care a prelucrat cîteva note de răspunsuri ale unor proeminențe. Așa că mă întrebam : a fost Hitler un geniu în sensul și al disciplinei noi care se forma atunci sub nume de „Caracterologie" și căreia i se consacrau chiar două reviste speciale : „Jahrbuch" și a doua revistă „Vierteljahrschrift" ori în sensul vechilor probleme puse de filozofia istoriei? (filozofia istoriei, numită „conștiința de sine a sensului istoriei" este oare concepția pasivă a „destinului", indicat de hotărîrea divină și executat apoi de oameni „mari", „superiori", ori este filozofia istoriei înțelegerea sociologică și cercetarea omului ca ființă socială în legăturile sale cauzale cu evenimentele timpului?). Mi se oferea acum ocazia rară de a putea verifica, care dintre aceste două tipuri sînt valabile în explicarea ajungerii la putere și a ascensiunii lui Hitler. De cînd în 1904 am prezentat teza de doctorat la W. Wundt, am avut preocuparea constantă de a controla critic teoria mea asupra personalității sociale, care se deosebea atît de cunoscuta formulă a lui Goethe : „höchstes

Glück der Erkenkinder ist die Persönlichkeit", ca și de personalismul metafizic al lui Ch. Renouvier. Goethe :,,Nicht die Talente nicht das Geschick, zu diesem or jenem machen eigentlich den Mann der Tat, die Persönlichkeit ist's, von der alles abhängt. Der Charakter ruht auf der Persönlichkeit nicht auf den Taten. Der Mensch wirkt alles was er vermag, auf den Menschen durch seine Persönlichkeit". Aceste considerații sînt profund juste, lasă însă în suspensie întrebarea: ce este o personalitate? (Compară asemenea Prinzhorn, *Um die Persönlichkeit* (1927) Fr. Kraus, *Allgemeine und spezielle Pathologie der Persönlichkeit* (1919—26,2 părți), A. Huth, *Grundsätze einer exakten Persönlichkeit* (1930), F. Hluck, *Das Problem der Persönlichkeit* (1929).

Era firesc deci să mă ocup și cu problema personalității lui Hitler? Și anume ce fel de personalitate? În sfîrșit problema Hitler conținea și probleme esențiale ale așa-zisei psihologii sociale, care însă, după concepția cea mai importantă este o problemă a sociologiei (propriu-zis psihologia socială este un capitol al sociologiei) și anume raportul dintre masă și individ, dintre personalitate, națiune și stat.

Observațiile mele erau întemeiate pe un mare și bogat material experimental.

După fuga împăratului a urmat republica, condusă de un guvern social-democrat. Iată în sfîrșit că se oferea posibilitatea marelui partid socialist care de decenii în congrese, alegeri, întruniri și presă prevedea prăbușirea capitalismului, întronarea unui nou regim, al socialismului. Eram foarte interesat și eram stăpînit de o firească curiozitate științifică să văd cum au știut socialiștii să realizeze primul lor stat, după ce am urmărit cu încordată atenție, chiar cu pasiune, vehementa lor critică a guvernării feudale wilhelmiene! Crudă a fost însă decepția mea!

Sistem politic, produs al slăbiciunii, *nu trăia decît prin forța compromisului*. Schimbare de regim pro forma. Fără scopuri definite — toate proclamațiile nu puteau sătura țara flămîndă și armata epuizată. S-a arborat un nou drapel *și atît* — oratori mediocri, politică slabă — buni birocrați. De fapt, republica germană a schimbat numai fațada și prin lipsa de voință și de rezoluții ale conducătorilor, s-a urmărit crearea celor mai bune condiții de existență în sînul sistemului capitalist, nu însă pentru a crea un nou regim socialist, cu o societate fără clase sociale, cu socializarea mijloacelor de producție și a. m. d., așa cum eram obișnuit să cetesc și să aud ani de zile!

Guvernul ,,revoluției germane" era compus din persoane mediocre, fără idei precise, fără cunoștințe politice și mai ales fără voință, care se considerau nu oameni de stat ci funcționarii birocrației.

Astfel primul președinte al Reichului republican Friederich Ebert, ales în 1919, n-avea curaj revoluționar *, s-a sprijinit de la început pe

*) Vezi notele precedente. În decembrie 1918, liderii social-democrați de dreapta au hotărît trecerea puterii în mîinile guvernului Ebert-Scheidemann: iar la 31 august 1919, Germania a devenit republică burgheză. D. Gusti a înțeles aceste evenimente. (*B.—N.*).

vechile puteri, iar colaboratorii săi lucrau cu ajutorul vechilor cadre, cum era Noske, care întrebuința soldații și ofițerii fără ocupație, căci dacă Wilhelm II a plecat, au rămas însă ofițerii săi. Funcționari mediocri, erau ceilalți miniștri socialiști, ca Scheidemann ori Severing. Unde se afla vajnicul teoretician al marxismului ortodox, Karl Kautsky**) ? În loc să-l văd în fruntea conducerii, abia l-am zărit în birourile Ministerului Afacerilor Externe, însărcinat cu redactarea unei „cărți" speciale asupra originii războiului, pe bază de documente ! Pentru un marxist cum era Karl Kautsky erau însă probleme mult mai grave la ordinea zilei. Țara murea de foame, mizeria tuturor claselor sociale era de nedescris, clasa mijlocie era proletarizată, micii rentieri expropriați, muncitorii obosiți, în șomaj — 7 milioane fără a număra pe combatanți, clasa muncitoare nu avea încredere în ea însăși. De altfel și capitaliștii erau obosiți, șefii economiei capitaliste erau tot atît de puțin grăbiți a-și asuma responsabilități politice ca și clasa proletară.

Speculanții profitau de pe urma devalorizării crescînde a mărcii pentru a cumpăra mărfuri din străinătate și apoi a le vinde în Germania cu prețuri exorbitante. Germania se afla în plină inflație, salariile erau plătite zilnic și se reajustau foarte greu, prețurile se dublau, triplau, quintuplau la fiecare oră ! Prietenul meu prof. Werner Sombart a vîndut o casă ca să cumpere o alta și a doua zi banii primiți pentru casă nu mai aveau nici o valoare ! Dolarul costa o mie de miliarde de mărci, și mai mult încă ! Un timbru poștal costa 12 miliarde de mărci ! După 1919 Germania trebuia să plătească 2 miliarde de mărci reparații de război, și nu putea să facă aceste plăți decît prin împrumuturi. În 1930 au încetat însă acestea. Cancelarul Brüning s-a văzut în imposibilitate a plăti restul reparațiilor, atunci s-au redus salariile, s-au comprimat prețurile, s-a scăzut indicele general al vieței, agravîndu-se deci criza. Marile bănci s-au prăbușit, încercările de salvare a lor au crescut mai mult mizeria și au mărit iritația proletariatului. Este de închipuit ce stare de spirit domnea în populația germană.

Toate clasele societății erau declasate, păstrîndu-și însă vechile lor pretenții sociale. De unde putea veni satisfacerea lor față de eșecul total al statului ? Singură revoluția ar fi putut satisface exigențele lor.

Funcționarul voia ajutor. Industriașul și fabricantul voiau revalorizarea capitalului lor devalorizat. Agricultorul voia ca statul să impună prețuri maximale pentru produsele lor.

La toate aceste fapte se mai adaoga o teroare latentă, care s-a manifestat prin asasinarea ministrului de finanțe, Erzberger (în 1920) de către ofițerii de marină Schulz și Tillessen ; asasinarea lui Walter Rathenau, ministrul afacerilor străine, conspirații antiguvernamentale de tot felul, ca organizația consulară a lui Erhardt, putschuri organizate de partidul militar de dreaptă în 1920.

** Karl Kautsky (1854—1938) unul din liderii social-democrației germane și al Internaționalei a II-a, a evoluat treptat spre poziții evident greșite. „Teoriile" oportuniste ale lui Kautsky au fost aspru criticate de V. I. Lenin în lucrările *Statul și revoluția*, *Revoluția proletară și renegatul Kautsky* ș. a. Kautsky a făcut parte din guvernul german antipopular Ebert-Scheidemann la care se referă aceste pagini ale lui D. Gusti. (*B.—N.*).

În sfîrșit, o enormă decădere morală și depresiune psihică, ca consecințe ale stărilor sociale de mizerie și a nesiguranței viitorului, ajunse la paroxism printr-o dezorientare dezesperantă a tineretului, prin dezagregarea familiei și dezvoltarea alarmantă a acelei ,,la fleur d'asphalte",care era prostituția. Față de această situație, ce făcea Republica și conducătorii ei? Ea se sprijinea mai departe pe politică și baionetele ,,Reichswerului", promulga decrete-legi și lua măsuri antipopulare. Se prăbușea văzînd cu ochii. Incapacitatea, neputința completă a miniștrilor social-democrați au adus falimentul revoluției germane. Au creat o republică fără republicani și n-au reușit a cîștiga masele. Republica germană începută în 1918 în tragedie, a sfîrșit în 1932 în tragedie.

La alegerea de președinte Hitler contra Hindenburg la primul scrutin — Hitler a obținut 11 mil. de voturi, *Hindenburg* 10 mil. (aproape majoritate absolută). În Reichstag Hitler a avut 230 deputați. Mai puțin ca jumătate. Însă ,,nazii" fiind *cel mai puternic partid* după regulele constituționale și parlamentare trebuia să-i încredințeze cancelaria. A simțit oboseala tuturor, și în străinătate Anglia nu voia război — Franța criză de guvern. Lumea germană căuta o soluție care să-i satisfacă trebuințele prezentului și ambițiile viitorului, și să o scoată astfel din grozavul impas în care a căzut în urma a aproape cinci ani de război și a mizeriei materiale și morale nemiapomenite în care se zbătea. Tineretul între 15 — 25 ani era fără profesie, fără viitor, fără speranță. Părinții acasă erau ori șomeri, ori declasați cu averea pierdută.

Pentru înțelegerea cauzalității și fenomenului Hitler vom analiza pe scurt și în trăsături largi pe bază de observații proprii și de documente consultate, cînd mă aflam în Germania, cu prilejul decernării diplomei de Dr. H. C. din partea universității din Leipzig și a conferințelor ținute în München — leagănul nașterii național-socialismului — și în Berlin în faimosul hotel ,,Kaiserhof" — unde am locuit cît am stat în Berlin — centrul statului-major al lui Hitler, situat pe cealaltă stradă, la una sută de metri depărtare de palatul cancelarului imperiului german, pe care l-a ocupat Hitler în 1932 — așa că foștii cancelari de la Hindenburg la von Pappen auzeau din biroul lor, aclamațiile pe care partizanii săi le aduceau lui Hitler. Epopeea hitleriană poate fi prinsă în cinci acte dramatice : actul I omul modest, apatrid și suferind ; actul II începuturile sale politice modeste ca și omul, actul III, lupta și metoda pentru cucerirea puterii ; actul IV, lupta și metoda pentru cucerirea lumii ; și actul V, prăbușirea și sinuciderea. Pentru mine faimoasa problemă a filozofiei istoriei și a sociologiei omului mare — a genezei și a influenței lui în evoluția istoriei, a raportului dintre individ și societate — și-a găsit în Hitler o verificare și o confirmare *in concreto*, dintre cele mai elocvente și mai instructive, despre felul cum se creează ,,cùlturile " politice. Prin acest exemplar s-a ilustrat teoria atît de controversată a ,,omului mare".

Hitler s-a născut în Braunau în Austria, dintr-o familie foarte modestă (fratele său încă în timpul cînd el era atotputernic, avea un restaurant

destul de mediocru, pe care l-am frecventat, cu titlu de curiozitate, în Wittenbergplatz, in Schoneberg, din Berlin) și-a pierdut cetățenia germană, așa că era fără naționalitate, apatrid. Fără studii, n-a terminat decît 4 clase ale liceului, a devenit zugrav. În timpul cînd Parisul era ocupat de armata germană, într-unul din minunatele „boîte" din Montmartre, a apărut un zugrav cu o scară și în tăcere, cu pauze semnificative, a ridicat una cîte una treptele scării, făcînd de fiecare dată un popas și vopsind un perete pînă ce cînd a ajuns la ultima treaptă s-a prăbușit, în aplauzele zgomotoase ale publicului. A doua zi această scenă a fost interzisă și autorul ei arestat. La 21 ani fără adăpost, doarme pe băncile parcurilor alungat de păzitorii din cafenele. Trei ani frecventează azilul din Meidling, fundația evreiască a baronului Köniswarter, doarme pe somieră dură metalică — o cuvertură subțire și scurtă — cu hainele sub cap drept pernă — pantofii la picioarele patului, pentru a nu fi furate. Picta acuarele, cărți poștale pentru a fi vîndute în cafenele — fără succes. În armată — șeful companiei : „N-aș face nici odată un subofițer din acest isteric". Rănit, era în primejdie să orbească ; după ce s-a însănătoșit s-a stabilit în München, unde trăia în mizerie, din comerțul, foarte puțin rentabil, al vînzării de cărți poștale, ilustrate de el însuși. De aceea a fost obligat să intre în cadrele „Reichswehrului", și a primit să fie detașat la serviciul de „informații", care în limbajul obișnuit însemna „serviciu de spionaj".

În München, unde n-avea nici părinți, nici rude, nici amici, într-o zi, întîmplător în cafeneaua Fahrig de la Karlstor, a întîlnit pe un foarte curios poet cu ambiții politice Dietrich Eckart, creatorul minusculului „partid muncitoresc german", care aprecia la Hitler tocmai completa sa izolare.

Eckart l-a descoperit pe Hitler. El căuta un șef pentru „partidul" său. Un șef, care, după el, avea să împlinească curioase însușiri : „Șeful partidului meu, scrie Eckart, nu are nevoie să fie inteligent, este deajuns ca să fie o maimuță vanitoasă, politica fiind cel mai stupid meșteșug din lume și — adaogă cu ironie poetul creator de partid — el trebuie să fie celibatar, atunci vom avea femeile cu noi. „Național-socialismul a luat naștere într-o sală de cafenea plină de fum, unde se întruneau o jumătate de duzină de mic-burghezi. În aceasta constă acest fenomen social extraordinar — în timp de 14 ani, de la o infimă sectă, pe care nimeni n-a luat-o în serios, la supremația unui stat de peste 60 de milioane de locuitori — de la omul obscur, care nici măcar nu era cetățean german, la stăpînul Germaniei, căruia poporul i-a delegat cele mai mari puteri pe care le-a avut vreodată un om de stat în istoria universală ! Cu totul greșit a fost ademenit istoricul reputat F. Meinecke să reducă mișcarea rasistă la caracterul demonic al personalității lui Hitler.

Rolul lui Hitler nu se poate stabili științific decît prin interconexiunea cu mediul în care a trăit. Desigur că Hitler s-a impus fascinînd, hipnotizînd mulțimea, provocînd un fel de frenezie isterică, creînd o curte de admiratori, care erau departe de a fi dezinteresați, căci trăiau într-un lux neînchipuit de mare.

Dar cauzele profunde ale succeselor lui Hitler şi dacă a luat puterea nu numai pentru că fascina auditorul şi anturajul său, dar în primul rînd pentru că condiţiile economice şi sociale şi spirituale au determinat acest fapt. „Omul mare" Hitler nu a fost nimic altceva decît extractul din nenumărate dorinţe ale poporului german, un reprezentant general al epocii, un compendium al tuturor dispoziţiilor, erorilor, contrazicerilor şi năzuinţelor acestei epoci, un exponent al teoriei supranaţionaliste, rasismul, care avea significaţia emblemei hidoase a unor crime inexplicabile şi al trinităţii — dominare, exterminare şi servitute.

Metodologie de psihologie socială pentru a ajunge om mare nazist. Metodele folosite pentru a cuceri masele şi poporul oferă o adevărată psihologie socială experimentală, un tratat al raporturilor dintre individ şi mulţime, şi un sistem bogat de mijloace pentru a stăpîni mulţimea şi poporul. În această privinţă Hitler era un mare magistru, simţind ceea ce voieşte poporul german şi luînd cunoştinţă de el, ca mulţime şi nu ca indivizi, sub semnul programatic, numit „Gleichschaltung!" Termen tehnic, de mare circulaţie şi care însemna : normalizare şi uniformizare spirituală a întregii naţiuni prin partidul naţional-socialist hitlerian. Prin mijloace de constrîngere şi de persuasiune, cu un dozaj savant de la teroare pînă la o propagandă intelectuală continuă educativă şi minuţioasă a masei prin radio, ziare, broşuri, cărţi, instituţii, anume create şi prin transformarea universităţilor în instrumente de dominare spirituală.

Cînd după Leipzig m-am dus la Berlin pentru prelegeri — conform programului — am aflat de la eminentul meu prieten şi mare pedagog, Eduard Spranger, acelaşi lucru—catedra sa a fost dublată ,cu una de „Pedagogie politică" încredinţată lui Alfred Baumler—complet „normalizat—ceea ce nu era deloc cazul cu Spranger, ale cărui cursuri deveniseră pentru studenţi cu totul facultative. Adică un îndemn la neaudiere. Spranger mi-a spus, cu destulă amărăciune, că a renunţat să mai facă prelegeri de pedagogie, ţinînd în schimb un curs de istoria filozofiei şi a mai remarcat, că orice aluzie transparentă la regimul politic în vigoare era subliniată de studenţi cu aplauze — adică după obiceiul academic cu „trampeln" (baterea zgomotoasă din picioare !).

Trebuia creată prin „Gleichschaltung" o masă supusă, o turmă, fără de care nu poate exista o dictatură. În primul rînd, partidul naţional socialist-hitlerian s-a identificat cu statul, exercitînd astfel asupra Germaniei o putere dictatorială fără margini, căci statul era omnipotent, statul era totul, cu o centralizare absolută. Regimul hitlerian a fost acel al unei monarhii absolute (mai absolută ca a lui Wilhelm al II-lea). În al doilea rînd, partidul hitlerist a reuşit să absoarbă toată naţiunea. Mai ales prin două mijloace de normalizare intelectuală : acţiune continuă exercitată sub toate formele asupra maselor, şi educaţia politică a tineretului.

Masa pentru a fi „normalizată trebuia să fie dominată", (Hitler zicea „ca şi femeia masa iubeşte mai mult pe cel care comandă decît pe cel care

cere") lingușită și amuzată, Hitler era principalul ei dominator, lingușitor și amuzeur.

Hitler era un mare experimentator sociologic și de psihologie socială. O întrunire era transformată în laborator sociologic.

Principiul era dinamizarea publicului, adică a face să colaboreze publicul la reuniune, să trezească în el interes pentru „cauză", să devină o masă activă, gata pentru acțiune. Fiecare auditor trebuia să fie pătruns de sentimentul, că nu este decît un modest element al unei singure și mari comunități, cu o aceeași credință și voință de acțiune. Participanții la întrunire trebuiau să simtă că devin colaboratorii regimului, în sensul „salvează-ne, guvernează-ne, iubite și mare Führer"*. Cînd am luat parte la o imensă întrunire din Sport-Palast din Berlin a naziștilor, cu o întreagă mise-en-scène, mi-am amintit, că în orașele mari, mai ales în Paris și în Berlin, am asistat cu un deosebit interes de observator sociologic, pentru a învăța sociologia pe teren, la ședințele impresionante ale „Armatei Salvării" (L'Armée du Salut) care, prin toate mijloacele—cîntece și rugăciuni în comun, etc. — întrebuința artificiul de a face din auditor un colaborator activ, de a-l aduce pe banca expiației, și a face o confesie publică, de pocnit iluminat, care cere grație. Apelul Armatei Salvării era desigur mai nobil, decît acel al hitleriștilor, care îndemnau la acte violente, pînă la crimă !

Una din condițiile principale ale ascensiunii sale a fost de ordin psihologic și sociologic, și de cea mai mare importanță pentru crearea și dăinuirea „demonstrațiilor degenerate" și anume demonstrațiile spectaculoase și teatrale ale organizației de masă germane, care culminau în delirul unui om, care știa să cucerească și să stăpînească mulțimea prin magia unui verb psihopat.

Cine a avut ocazia să observe și să pătrundă în adîncul unei manifestații hitleriste de proporții grandioase, de la Sportpalast de pildă, din Berlin, a învățat acolo mai mult despre raportul dintre masă și individ, decît din toate tratatele de sociologie și de psihologie socială. Hitleriștii au fost maeștrii în regizorat și în iluzionism optic. Iată sala acoperită cu sute de proiectoare, dirijate în toate colțurile și în plafond, dau spectatorului impresia că se găsește în interiorul unei catedrale. La un comandament apar port-drapelele sub cupola luminilor albastre, avînd fixate lumini electrice.

Pe lîngă partea aceasta teatrală și arhitecturală de mise-en-scène intervine o impresionantă parte muzicală : cîntece, coruri, intrare și retragere în sunetul tobei, tambururi și trompete (împodobite cu capete de mort) dau spectacolului un caracter sinistru și amenințător.

Deodată, se face tăcere și printre cămeșile brune apare — un om, este „Führerul"(care se consideră un Wilhelm al II-lea). Acum se pregătește asaltul acestui om pentru cucerirea sufletului german. Oratorul începea

* D. Gusti denunță psihologia masei fanatizată prin procedeele demagogiei hitleriste. (*B.—N.*).

încet, cu fraze rare, întrerupte de pauze, cu sărituri în modulație, pe un ton abil și sarcastic, pentru a deștepta curiozitatea.

După puțin timp volumul vocii începe să se îngroașe. Frazele se umplu de o sonoritate puternică. Perioadele se lungesc din ce în ce mai mari pentru a izbucni deodată într-un urlet înfiorător, exploziv, care emoționează publicul german în cel mai înalt grad, iar pe publicul negerman pur și simplu îl îngrozește. Urmează o violență a exclamărilor, care taie orice răsuflare.

Strigătele sălbatice, de bestie rănită, îl prezintă pe orator ca pierdut într-o transă demoniacă și intrat în comunicație cu spiritul ce ar fi planat undeva în sferele transcendentale.

Mulțimea sugestionată țipă, se agită, geme. Iată, de 22 de ani poporul german s-a lăsat subjugat de magia verbală a unui om, desfășurată într-un cadru de teatru, astfel că s-a văzut un popor de peste 70 milioane devenind o trupă ascultătoare, primind și cuvinte de ordine ale tribunului, în timp ce alt popor, cu sensul ridicolului, mai sceptic și critic, n-ar fi cedat așa ușor unor astfel de înscenări naive.

Așa am întîlnit, și așa s-a format cultul lui Hitler, care cuprindea din nenorocire o practică mai serioasă și mai puțin umoristică, fiind foarte alarmantă.

După zece ani de zbucium, în momentul cînd mă aflam la Berlin ca invitat al Universității pentru conferințe despre sociologia românească, propaganda și agitația reușise să-l aducă pe Hitler la guvern prin falsificarea testamentului generalului Hindenburg, prin asasinarea proprio moto a celui mai bun prieten și al celui mai puternic stîlp al regimului său, căpitanul Roehm, prin asasinarea fără alegere a tuturor celor considerați ca primejdioși, așa că multe zile lumea nu știa cine a fost ori nu asasinat, mulți s-au adresat Ministrului României din Berlin, ca să facă sondaje oficiale în această privință — după cum mi-a povestit el însuși.

Hitler era tipul clasic al fanaticului, al autocratului, întrecînd cu mult pe Wilhelm al II-lea. Dacă el era de o putere sugestivă incontestabilă pentru marea mulțime, el era însă complet lipsit de inteligență și de cultură, ba mai mult, era chiar — după mărturisirile colaboratorilor săi (vezi bunăoară, memoriile generalului Haler, șeful său de stat major) chiar anormal și psihopat — totuși lumea îi dădea ascultare prin teroare.

De aceea își alesese un anturaj, care nu era altceva decît o amestecătură unică de așa-ziși doctrinari, fără resurse spirituale și de neurastenici criminali. „Antisemitismul" agresiv al ziarelor „Der Völkische Beobachter" și „der Angriff" ca și al nenumăratelor broșuri și volume de propagandă forma o manifestare vădită a unui sentiment secret de inferioritate, formînd doctrina de stat simplistă a faimosului „das dritte Reich". Era un antisemitism, care în realitate nu era decît o manie și o persecuție sălbatică, singurele forțe conducătoare ale întregii mișcări. *Mein Kampf*, faimoasa biblie național-socialistă, care a adus autorului multe zeci de milioane de mărci, era plină de lucruri comune, de reminiscențe puerile, de rancune

personale, de judecăți subiective, de lecturi superficiale, citate, luate în mare parte din discursurile învechite ale cunoscutului antisemit Dr. Lueger (șeful partidului social-creștin din Viena) — iar întreaga lucrare redijată în stil de școlar. Hitler a introdus în politică o magie a întrunirilor adaptată după împrejurări.

Întrunirea trebuie să aibă o mișcare proprie, un scop și un elan special, ea trebuia deci organizată în acest scop.

O trupă fidelă, bine echipată, încadrează masa amorfă a întrunirii pentru a-i da unitate. Membrii ei dau semnalul aplauzelor, intonează cîntece în anumite momente, fac zid la trecerea Führerului, formează poliția sălii, și se prezintă în număr mare asupra contradictorilor, dîndu-le lecții contondente și simțitoare. După întrunire ei formau în stradă coloane, și traversau străzile principale ale orașului în cîntece, perfect fericiți că purtau uniforme, că defilau în pas comun și cîntau în cor.

Hitler vorbea în „circ" ori în „palatul sporturilor". Era un evanghelist, care vorbește înaintea unui meeting, compus din 8000 de persoane — în afara zecilor de mii din Germania și din străinătate care ascultau la radio, „Convinșii" rîdeau cu el, fluerau republica cu el, ironizau pe francezi, formau un instrument pe care Hitler cînta o simfonie a pasiunii naționaliste.

Evanghelistul Hitler întemeia o nouă religie, care provoca panică în întreaga Europă. Pentru a sugestiona și apoi a domina masa se organizau demonstrații teatrale, cu regizori și grandioase mise-en-scène, întrebuințînd toate artele aplicate. O întrunire conținea o parte arhitecturală, o parte patetic teatrală, și o parte muzicală, cu intrări și retrageri în sunete de tobe. O întrunire lua proporția unei serbări grandioase (de multe ori fără gust pentru spiritul critic) pentru exaltarea regimului. O campanie electorală devenea o operă wagneriană, cu drapele, orchestră, uniforme, scene arhitecturale, cîntece, imnuri, frenezie . . .

Renașterea nopților din Walpurgia, în jurul focului, cu un tineret beat de muzică.

Național-socialismul a devenit un maestru pentru a cuceri masele prin reușita triumfală și artistică a organizației lor.

Torente de purpură, lumini electrice fixate la steaguri, sute de proiectoare, joacă un mare rol în spectacolul întrunirilor.

Niciodată n-a jucat un mai mare rol sociologic simbolul. Insigne, drapelul (cu faimoasa cruce încîrligată pe disc alb și pe fond roșu) apoi salutul.

La început se saluta cu „Heil" apoi cu „Heil Deutschland", „Sieg-heil" pentru a deveni salutul obligatoriu (și în scris) „Heil Hitler".

O dată cu introducerea neo-păgînismului german s-a propus introducerea salutului vechi „Hoiho ! Hoiho ! Hoiho !"

Oratoria : unul dintre instrumentele de influențare a maselor, deși după cum am văzut, nu cel mai important, care însă se încadrează în

sistemul propagandei naziste. După ce prin mijloacele cunoscute s-a făcut pregătirea necesară pentru apariția Führerului, iată-l pe estradă. Adunarea aclamă, gesticulează, strigă. Cînd încetează aceste manifestări tumultuoase, oratorul începe. Secretul efectelor discursurilor sale este foarte simplu.

Constanta repetare a aceloraşi subiecte : evrei, evrei, evrei — germani, germani, germani — patria noastră scumpă şi mare, patria noastră mare şi scumpă — este, desigur, de ordin psihologic, pentru a întipări în minţile ascultătorilor lait-motivele discursului. Hitler cînd vorbea, zidurile sălii aveau nevoie să fie solide, iar ochii i se aprindeau și se stingeau „ca farurile automobilului" cum l-a caracterizat un spectator.

Şi într-adevăr oratorul stăpînea locurile comune, și simțea ceea ce voieşte poporul : pace, socialism, comunitate, naţiune. Deși numai pro forma se referea cu patos la aceste dorințe ale poporului, căci de fapt actele erau în cea mai flagrantă contrazicere cu vorbele, urlete ca de femeie isterică, trecere bruscă de la gravitatea expunerii la o isterie și mai frapantă. Începe discursul pe un ton aproape normal, apoi vocea devine deodată mai puternică. Oratorul pare că nu mai este om de aparență umană, el continuă a vorbi ameţit de sunetul vocii sale. Tot atît de interesant este de a observa pe ascultători. Fiecare din frazele oratorului sînt punctate de urlete isterice ale auditoriului în delir. Iar aceste urlete, de multe ori fără sens, sînt transmise prin antenele radio şi impresionează profund prin strigătele de ură şi valurile de ameninţări !

Oratorul vorbea, bunăoară, de socialism, dar numea ca ministru pe un om ca Schacht, vorbea de comunitatea poporului însă arunca în cîmpuri de concentrare, fără judecată, mii şi mii de cetăţeni, adevăraţi martiri : vorbea de metode pacifiste și în același timp se înarma pînă-n dinţi și se pregătea să ocupe și chiar ocupa cu violență Austria, Cehoslovacia, Polonia etc. etc.

Totuşi „poporul" îl urma pe Führer ca realizator al aspiraţiilor lui. Ascensiunea lui Hitler se explică tocmai prin faptul că el se considera exponentul, copilul lui. El simţea cu masa, că poporul german era sărăcit, bătut, flămînzit, în descompunere, fără conștiința de sine însuşi, în luptă contra desperării. Şi atunci psihoza desperării era combătută cu altă psihoză, acea a unui nou ideal de șef, „Der Führer", care promitea „marea şi sarea".

De aceea discursurile lui Hitler — alcătuite din locuri comune, erau lovituri de tunet, profilau mirajul unui om mare, un nou Arhanghel. Masa inspira lui Hitler excese de delir furioase, cunoscute de psihiatri ca dedublări de personalitate, cu valuri, valuri de elocvenţă, care se termina numai cînd Arhanghelul epuizat se aşeza scăldat în sudoare ... cu forţa de fascinaţie la culme ...

În scrisoarea sa către Gustave Flaubert, din 10 decembrie 1877 Guy de Maupassant scrie : „Eh bien ! je trouve maintenant que 93 a été

doux, que Marat est un agneau, Danton un lapin blanc et Robespierre un tourtereau''.

Ce ar fi spus Maupassant dacă ar fi cunoscut cultul asasinatului practicat de Hitler, după proverbul german cunoscut „und willst du nicht mein Bruder sein, So schlag ich dir den Schädel ein''.

Oradour ! femeile cu copii mici închişi în biserică — focul a izbucnit deodată brutal prin explozia muniţiilor acumulate în altar. Flăcările ! Rănile grozave ! Tortură imensă ! Avem imaginaţie ? Ce dramă !

Însă la metoda această a exterminării prea spectaculoasă, trebuiau mijloace mai ştiinţifice. S-a utilizat gazarea „mijloc rapid". În lagărul Auschwitz — Birkenau — Muzeul Ororilor. În trei ani au fost masacraţi 4 milioane — 5 mil. de bărbaţi, femei, copii. Începînd din 1943 (primăvara) s-a introdus exterminarea „sistematică'' prin gazare, (în 2 ani au fost gazaţi 3 milioane de oameni !). Noi veniţi erau duşi spre camerele de gazare sub pretextul băilor şi duşurilor cu care era înzestrat spre a înşela aparenţele ! Ce cinism ! Intrările cu flori ! grădini şi grădinari. Noyez le poisson — limita supremă a sadismului !

Masacrul din Auschwitz a fost studiat cu sînge rece şi sadism de oameni de ştiinţă, ajutaţi de oamenii poliţiei hitleriste !

Organizarea lagărelor, ca şi a cîmpurilor de concentrare, urmăreau un singur scop : suprimarea acelora care erau consideraţi duşmani ai expansiunii hitleriste ! Unul din mijloacele de reducere la tăcere a opoziţiei. Un masacru studiat şi realizat „colosal'', savant. Inimaginabil — totuşi, imaginaţia impregnată de diverse descripţii a infernului dat de religia hindusă. Inconsolabil. Negaţia umanităţii — zeul morţii, Adolf Hitler! Tehnica mecanizată a morţii a întrecut în bestialitate pe Ginghis Han, Tamerlan, Alaric, huni.

Distrugerea de biblioteci. Operele neagreate se condamnă la autodafé, se pun pe lista cărţilor interzise, care se transmite librăriilor ; sînt cărţi desemnate ca marxiste, pacifice, iudaice. Scriitorii au alternativa : normalizare ori exil. Nu există decît o literatură autorizată, o presă normalizată, uniformizată. Metoda violenţei, contra evreilor, marxiştilor, francmasonilor.

— contra oricărui opozant !

Bestialitatea metodelor politice cu manevrele cele mai lipsite de scrupule pe care le-a cunoscut Germania şi istoria.

— Violenţa fanatismului alătură pe criminali alături de oameni „normalizaţi'' şi iniţiaţi în doctrină.

— Stabilitatea şi durata dictaturii era garantată prin represiunea rapidă şi violentă a adversarului ca şi prin conversiunea şi cîştigarea indiferenţilor.

— Pentru conservarea, exercitarea şi întărirea puterii orice activitate politică de opoziţie era calificată de înaltă trădare.

Decapitarea adversarilor politici cu reducerea lor la neputinţă prin dizolvarea organizaţiilor politice şi a tuturor asociaţiilor vieţei publice,

a organizațiilor profesionale și tehnice, a corporațiilor de meseriași și a uniunilor sportive.

— Metodele de tortură cele mai rafinate, atrocitățile din cîmpurile de concentrare au revoltat pînă și pe cei mai convinși național-socialiști, cum a fost de exemplu, cunoscutul profesor de economie politică de la Universitatea din München, profesorul Zwiedenek, pe care l-am vizitat în casa sa țărănească de lîngă oraș, cu o sală mare ce cuprindea o imensă bibliotecă și care mi-a făcut confesiunea, că este extrem de îndurerat, ca vechi național-socialist, de faptele rușinoase și sălbatice, care se comit și pe care el le condamnă cu toată energia.

— În aceste metode de guvernare intrau și asasinatele autorizate cu cuvîntul de ordine : Ucideți, veți fi recompensați ! Căci toate mijloacele sînt permise pentru atingerea scopului, Hitler a devenit un Loyola redivivus ! Partidul era totul. Cînd 5 nazi au asasinat bestial pe un lucrător din Silezia, Hitler în uimirea tuturor a telegrafiat asasinilor, condamnați la moarte și spunîndu-le „camarazi", s-a jurat să facă din eliberarea lor o afacere de onoare a național-socialismului ! Acest gest scandalos a indignat pe toată lumea ; von Papen a declarat, că omul care a numit pe acești asasini „camarazi" și-a pierdut orice drept de a guverna, cea ce însă nu l-a împiedicat să devină sub guvernarea lui Hitler ambasadorul acestuia în Constantinopol !

— Se cunoaște baia de sînge din 30 iunie 1933, care amintea noaptea de Saint-Barthélémy, cînd Hitler, cu mîna sa proprie, a ucis pe cel mai „scump" colaborator al său, căpitanul Roehm, căruia, cu cîteva săptămîni înainte îi arată printr-o scrisoare recunoștința pentru meritele excepționale cîștigate pentru partid și pentru persoana sa.

Asasinatul ca armă politică a fost ilustrat și mai tîrziu, cînd asasinii lui Dollfuss au fost declarați eroi naționali. Pentru asemenea executări sîngeroase se organizase trupe speciale de asalt, care aveau cultul revolverului !

O nouă știință, care dezonorează un popor : „știința asasinatelor".

Istoria Franței cunoaște o nebunie : noaptea lui Saint-Barthélemy. Nenumărate sînt însă Saint-Barthélemy comise în Germania de Hitler : cîmpuri de exterminare, care se numeau Oradour, Lidice, Buchenwald, Dachau, Maidanek, Mathausen.

— *Mare film polonez*, luat de Wanda Iakubowska în locurile suferințelor sale proprii. Mare și patetică mărturie ! ca omagiu martirilor *din Auschwitz*, în cîmpul de femei, *La dernière étape* : nu numai scene de tortură, camere unde oamenii se asfixiau cu gaz, crematorii monstruoase unde ardeau oamenii.

Descrie viața cotidiană a „cîmpului", sosirea transporturilor noaptea, vagoane ermetic închise, siluete în uniformă, selecțiunile pentru cuptoarele crematoriului, momente de grozăvie cînd femeile și copiii sînt despărțiți unii de alții, pedepsele, foamea, bătăile, loviturile cu cravașa,

plecarea la muncă, moartea, gesturile cele mai simple ale unei vieți oribile !

Ore întregi așteaptă femeile în noroi și frig, apelul ! Nemișcate, altfel vai ! ... Crematoriul din Birkenau fumegă, se pune întrebarea cîte victime a consumat astăzi, cîte camarade ?

În genunchi, în noroi, cu brațele ridicate, toate „deținutele" sînt acolo. Cine lasă brațul de oboseală, suferă loviturile violente ale comandantului SS ! Ce coșmar ! Ce tragedie elocventă ! Ce sadism ! Ce oameni care luptă pînă la sfîrșit și își păstrează demnitatea !

Legile ? Erau un bun cîștigat de civilizația juridică, că orice condamnare trebuia să decurgă dintr-o lege : *nulla poena sine lex.*

Naziștii au înlăturat acest principiu, înlocuindu-l prin formula oribilă : „orice acțiune care .lovește colectivitatea, în sănătatea și echilibrul ei, se consideră primejdioasă pentru stat și deci condamnabilă" — ceea ce deschidea porțile la toate abuzurile și nedreptățile ! Căci ce însemna sănătatea și echilibrarea colectivității ?

Noul drept nazist a fost suprimarea oricărui drept, anulînd cu totul libertatea individuală.

Politicul a înlocuit justiția, supremul drept fiind voința Führerului ! Un popor vesel este cel mai bun dintre popoare. Un popor trebuie să se amuze. Jocurile de circ nu sînt suficiente.

Un întreg program, călătorii pe mare și pe uscat, comedii, fabricile transformate în localuri frumoase, cu flori, cu igienă. Să se uite sclavia modernă, cum a numit-o Tolstoi. Să se uite că un grup de oameni domnește cu un drept necontestat asupra restului oamenilor, ca altădată vrăjitorii, pentru a menține sclavii în supunere. Drept răsplată li se oferă tot felul de bucurii („Kraft durch Freude") ...

Tineretul. Un adevăr politic lapidar, ajuns banal spune, că viitorul îl are acel popor (ori partid) care are de partea sa tineretul.

Acest adevăr, neglijat de statele guvernate democratic, și-a găsit realizarea cea mai strictă, în sistemele politice moderne ale dictaturii, care modelează după voința lor politică un tineret, care reprezintă a doua generație, cea a moștenitorilor.

Fizionomia sociologică a generației tinere germane era, așa cum am observat-o cu prilejul conferințelor mele, nespus de precară. Cînd a izbucnit războiul 15 milioane de copii reclamau dreptul la viață. Scoși de pe băncile școlii pentru a fi aruncați în vîltoarea războiului, au părăsit pe părinți și pe educatori. După război, intrați în adolescență, au suferit consecințele grave ale crizei economice, și morale, care conducea la șomaj întreaga cohortă a tineretului. Decepția acestui tineret era imensă. Republica socialistă din Weimar predica resemnare prin așa zisa „Erfüllungspolitik" care însemna a accepta, a se supune tuturor condițiilor de viață de mizerie ; li se cereau sacrificii fără sfîrșit, și mai ales, fără perspective ! Trecerea de la mizerie la revoltă este foarte simplă.

Sociologia desperării era concentrată în aşa zisa „Verzweiflungs-psychose". Dezesperarea comporta un element de virilitate.

Lumea germană era într-adevăr în agonie, dar ce lume nouă i se propunea tineretului?

Fantome? Utopii? — Fraternizarea popoarelor? ştergerea frontierelor între ele? reconcilierea umanităţii? Tineretul reclama instrumente mai substanţiale, soluţii rapide şi concrete, şi nu programe; el era animat de spirit de combativitate, care cerea atitudini şi forme precise de sensibilitate, căci prea era încărcat de experienţa frontului. Iată de ce tineretul era adeptul naţional-socialismului.

După ce am ţinut prelegerile la universitatea din Leipzig am vizitat cîteva lagăre de tineri, care înainte de a începe studiile universitare erau obligaţi a face parte din organizaţiile de muncă, numite „Arbeitsdienst". Şi aşa am venit în contact cu tineretul hitlerist, adunat în aceste lagăre de muncă, atît de deosebite de organizaţia pe care am dat-o Serviciului Social!

Dimineaţa se făcea muncă brută fizică, se învăţa explorarea şi asanarea terenelor; se exercitau în întrebuinţarea armelor de mic calibru (oh! revolverul!), se învăţa lectura hărţilor ... După amiază se urmau cursuri speciale asupra concepţiilor fundamentale naţional-socialiste. Totul era aranjat în stilul unui sever drill militar.

Tineretul german era supus la cele mai sistematice reguli de normalizare („Gleichschaltung") prin dezvoltarea dispoziţiilor gregare, şi a voinţei combative, insuflîndu-i un singur ideal, acela de a servi executînd ordine şi adorînd idoli şi idei romantice, de a voi să devină eroi. „Ierarhia" normalizării, în ordinea stabilită de Führer era, după convorbirea pe care am avut-o cu Rust, Ministerul Instrucţiei: 1) dezvoltarea corpului; 2) dezvoltarea caracterului, aşa cum a fost prescris de şefi; 3) şi în ultimul rînd venea dezvoltarea spiritului normalizat cu o voinţă intelectuală riguros reglată şi supusă continuu unui mare control! — S-au creat, în acest scop, cazărmi speciale, numite „cetăţi de camarazi".

Fostul ministru Rust mi-a declarat foarte neted, că la universităţi nu se vor admite profesori decît absolvenţi ai acestor cetăţi, căci zicea el, în prealabil, înaintea meritelor ştiinţifice, trebuie să vină gradul „normalizării", adică al loialităţii politice. „Tineretul să nu mai fie separat de lume prin ştiinţă, căci ştiinţa trebuie să introducă în viaţă, nu să o exileze". S-a exprimat foarte sever faţă de „clica" intelectuală a Occidentului, „părintele unui intelectualism responsabil de toate erorile timpului."

Această concepţie despre valoarea intelectuală a fostului ministru Rust, care făcea impresia unui plutonier, explică de ce cînd un profesor de filozofie, fost ministru de Instrucţie în România, cînd i-a întors vizita în Berlin, i-a dus, ca cel mai nimerit dar ... două mari butoaie de ţuică, motivînd că această băutură i-a plăcut cel mai mult lui Rust din tot ce a văzut în România.

7.4.1. UNDE-I GERMANIA LUI GOETHE ?!...

Cum am intrat în Germania pentru a ţine conferinţele, la care am fost invitat, am asistat la două aniversări : 100 de ani de la moartea lui Goethe, 10 ani de luptă a partidului lui Hitler. Goethe şi Hitler, Weimar şi Potsdam — două Germanii !

În hotelul în care stam, „Kaiserhof", care fusese rezidenţa lui Hitler în timpul opoziţiei, mi-a spus un ziarist că, într-o după amiază, se afla în hallul hotelului lîngă masa unde era Hitler în conversaţie cu o damă mai în vîrstă. Fireşte, ca ziarist, avea toată curiozitatea să afle măcar crîmpeie din această conversaţie. Doamna ar fi întrebat de ce naţional-socialiştii nu voiesc a lua parte la marile serbări „Goethe", la care Hitler ar fi răspuns : „Die deutsche Jugend *pfeift auf Goethe*. Sie will jetzt um *das Glück* ihrer Wahl kämpfen. Weshald sollt ich diese Tendenz der Jugend ablehnen? se întreba Hitler. Adică a ales între Goethe şi Hitler pe acesta din urmă.

Şi continua drastic : „Wir haben genug *alte Götzen* in Deutschland, um nicht das Andenken eines Mannes feiern zu müssen, welcher alles verleugnete, um von den Franzosen das *Almosen der Ehrenlegion zu erhalten*".

Iată cum a fost înţeles Goethe de şeful mişcării care sărbătorea cu mare fast 10 ani de existenţă a partidului său. Aceste „sentinţe" amintesc cuvintele surprinzător de superficiale — izvorîte şi ele din ignoranţă — ale cunoscutului profesor şi filozof Léon Brunschwicg care, întrebat ce a însemnat Goethe pentru civilizaţia umană, a răspuns scurt : „Goethe? L'homme qui dit aux femmes : adieu, je pars, je te pleurerai demain".

Atît a înţeles Brunschwicg din creaţia ştiinţifică a lui Goethe. De altfel însăşi această părere a lui Brunschwicg cuprinde strălucita dovadă a felului cum a înţeles Goethe să-şi apere libertatea personalităţii sale pentru a fi închinată exclusiv unei monumentale opere.

În acest an goethean, cînd s-a comemorat cel mai mare geniu care s-a născut cu 200 ani în urmă, tragedia republicii germane s-a transformat în farsă.

Lupta democratică între 1918 şi 1933 s-a încheiat. Din anul 1923, cînd feldmareşalul Hindenburg a ocupat locul de Preşedinte al Reichului, lupta a continuat pînă în 1932, cînd toate partidele democrate au votat proclamaţia : cine alege pe Hindenburg bate pe Hitler. Am adus cu mine numeroase afişe pe care la reîntoarcerea mea din Berlin le-am depus în arhiva Bibliotecii mele.

Care este realitatea germană, mă întrebam eu? Căci, după legea devenirii eterne, am văzut totul în Germania.

Am asistat mai întîi la cea mai înaltă ascensiune a unui popor, din punctele de vedere caracteristice ale unei superioare culturi, şi civilizaţii : ca literatură, filozofie, muzică, arte plastice, ştiinţă, economie ... Să fi

fost un simplu miraj? Căci a venit războiul din 1914, care mi-a dat deodată o viziune nouă, destul de teribilă a altei Germanii.

Invadarea Belgiei, prima și principala atrocitate, deși fusese garantată de Germania de un tratat în regulă, declarat însă ca un „petec de hîrtie". Not kennt kein Gebot! Teoria de a scurta războiul prin cruzimile cele mai groaznice, ceea ce a atras asupra Germaniei titlul de „barbar", „civilizația barbară", un epitet foarte des întrebuințat! Schiller a intitulat prima sa operă: *In tyranos*: acum pentru caracterizarea Germaniei de după război s-a recurs la cuvîntul general: *In barbaros*. Ce sînt barbarii? Nu sînt barbarii sălbăticiunii, ci barbarii „culturii"!

Căci era vorba de o morală a războiului, care conștient nu voia să țină seamă de doctrina fericitului Grotius, după care războiul se conduce numai între armate și conform unor anumite legi.

Bergson, în discursul ținut la Académie des Sciences Morales et Politiques, a spus memorabilele cuvinte:

„Lupta angajată contra Germaniei este lupta însăși a civilizației contra barbariei, combătînd în plină conștiință pentru libertate și pentru progresul uman".

Această caracterizare i-a adus lui Bergson cele mai violente critici, care s-au extins și asupra întregii sale filozofii, de ex. în Wundt, *Die Nationen und ihre Philosophie*, iar alții pur și simplu l-au făcut plagiatorul lui Schopenhauer!

Dar iată, într-o zi fac cunoștință cu o puternică și irezistibilă mișcare naționalistă, încorporată într-un om, Hitler, care a oferit omenirii muzeul groazei și al suferinței, muzeul faimoaselor lagăre de exterminare din Auschwitz (Oswiecin) și Birkenau... Hitleriștii au gazat și ars peste 4 milioane de oameni în instalații de omucidere savantă ridicată la rangul de sistem — în afară de acei uciși, ca, în Polonia, 5.384.000 polonezi (pe lîngă cei 643.000 căzuți în război).

Istoria celor două Germanii se rezumă la faptul că cîmpurile și pădurile unde se plimba Goethe au fost transformate într-un loc de ostilitate a omului, un loc de predilecție de ucidere brutală a omului: la cîțiva kilometri de casa lui Goethe s-au ridicat un secol mai tîrziu crematoriile fumegînde de la Buchenwald! Cîmpurile și pădurile unde se promena Goethe, au fost transformate într-un loc de cea mai josnică ostilitate a umanului și a omului, care au stat la baza splendidei etici goetheene.

Germania dezagregată politicește și neexistentă ca stat, — un popor nedotat politicește — a reușit totuși în veacul al XVIII-lea și al XIX-lea să-și asigure un înalt prestigiu spiritual, o vastă și durabilă influență culturală.

Muzicieni ca Bach, Haendel, Beethoven; poeți ca Lessing, Herder, Goethe, Schiller, Hoelderin; filozofi ca Kant, Fichte, Hegel au atins culmile de înălțare ale spiritualității mondiale și apogeul culturii germane.

În timpul cînd America de Nord proclama drepturile cetățeanului și Franța drepturile omului, Herder în *Ideile pentru o filozofie a istoriei umanității* afirmă că toate rasele formează „o singură și aceeași specie a genului uman", și că el nu cunoștea ceva mai sublim în om decît umanitatea...

Alexander von Humboldt stabilea „unitatea genului uman", după voiajurile sale de studii în Mexic și luarea de contact cu indienii, accentuînd chiar că toate triburile, cu toate diferitele niveluri de viață, sînt destinate libertății. Wilhelm von Humboldt proclamă la rîndul său idealul umanității. Goethe entuziasmat de cîntecele populare a înțeles poezia ca un dar al lumii și al popoarelor și a pledat pentru înțelegerea dintre Orient și Occident; în sfîrșit, pentru a încheia seria exemplelor, Kant în lucrarea sa despre *Pacea eternă* face apel la o confederație pacifică a popoarelor, iar Fichte în faimoasele *Reden an die deutsche Nation* se pronunță curajos contra monarhiei universale pe baze militariste a lui Napoleon, cînd Berlinul era ocupat de trupele lui Napoleon.

Se poate separa Germania laboratoarelor și a științei de Germania cazărmii? Se poate disocia oare Germania generoasă, tolerantă, de Germania violării Belgiei în 1914 (cu distrugerea bibliotecii din Louvain)? Germania din Weimar de Germania din Buchenwald? Germania fixată de Mme la baronne de Staël în cunoscutul ei volum *De l'Allemagne*, apărută în 1813, care era opusă Franței lui Napoleon (ce a expulzat autoarea), ca pămînt al libertății, al idealismului și al entuziasmului.

Această carte a fost lectura mea de predilecție cînd am pășit în Germania, pentru a mă înscrie ca student la Universitatea din Berlin. Mai tîrziu, filozoful Victor Cousin a numit Germania regatul pur al filozofiei transcendentale și sanctuarul metafizicii; pentru Michelet Germania era patria filozofiei istoriei; pentru Renan, însetat de erudiția și în admirație pentru exegeza savanților germani, Germania era știința universală prin excelență, iar pentru amatorii de orchestrații muzica germană era Olimpul lor, iar Wagner Walhalla al muzicii.

Dacă am asistat la toate contrazicerile politice și revoluțiile, care au determinat să se creeze un nou dicton: „Das Volk der Henker", pe lîngă vechiul „Das Volk der Denker", — apoi am mai văzut cum Germania a trecut de la rațiune la misticism.

Îmi era cunoscută anecdota, care ilustra marea dorință a Germaniei de a se instrui și de a activa științific. În Paradis, la intrare, un conferențiar într-o sală specială vorbea despre paradis: germanul, în loc de a intra în paradis, a intrat în sala unde se conferenția, pentru a avea mai întîi toate informațiile, — în acest răstimp însă s-au închis porțile paradisului, așa că germanul a rămas numai cu informația conferinței...

Panorama confuză și tulburătoare mi-a apărut mai ales în două expresii; una istorică *Der Untergang des Abendlandes* a lui Spengler *și alta filozofică*: Filozofia neliniștii și a morții a lui Heidegger.

20 – c. 1401

Curios că, după înfrîngerea dezastruoasă a Germaniei, amîndouă aceste curente şi-au făcut drum în străinătate, mai ales filozofia la modă în Franţa, existenţialismul lui Sartre, duce mai departe filozofia lui Heidegger în Franţa ! Iată un subiect de reflecţie relativ la tratarea gîndirii.

Mă întreb continuu, unde să găsesc adevărata Germanie? Sub vestonul inginerului, sub bluza lucrătorului, în condeiele intelectualilor? Un popor de peste 70 milioane de oameni nu reprezintă oare Germania eternă, cea a lui Goethe? Unde au ajuns sforţările unui Herder şi unui Goethe pentru a înţelege mai bine cultura popoarelor din Europa de Sud şi din Orient? în cadrul unei concepţii largi şi generoase a umanităţii? Ce a devenit teoria egalităţii raselor a lui Alexander von Humboldt?

Germania timpului meu era una din patriile civilizaţiei adevărate. Poeţii ei, muzica ei, filozofii, savanţii, reformatorii religioşi au de mult un loc respectat de toţi în Pantheonul umanităţii. Ca student, ca doctor şi Privatgelehrter înaintea războiului, chiar cu tot războiul, am iubit, venerat şi respectat vechea Germanie fecundă în genii.

Acest mare popor, însă ameţit de bărbaţi ambiţioşi, s-a lăsat prins în mirajele politicii pentru putere, cucerire şi dominaţie universală cu orice preţ.

Germania se află în fruntea ţărilor europene prin numărul traducerilor sale din literaturile mondiale, dar mai ales din literaturile engleză, rusă, franceză, americană şi a ţărilor nordice.

Am crescut în admiraţia unei Germanii fertile în genii şi în talente din cele mai variate.

Barbariile războiului n-au parvenit a mă face să uit că Germania a contribuit la zidirea secol de secol a civilizaţiei europene.

Am avut respect pentru Germania marilor spirite, însă nu pentru o Germanie defunctă.

Hitler a declarat că cultura germană va lua un avînt fără pereche şi că el Hitler va fixa în mod riguros condiţiile acestei expansiuni triumfale.

Iar Goebbels, şeful propagandei hitleriste, a declarat : „sînt convins că epocii noastre politice îi va urma o mare epocă culturală''.

Însă geniile şi talentele nu se prepară după ordine şi reguli şi nici ca avioane ori bombe incendiare, ca efecte ale unei tehnici bine reglate.

Geniile, talentele, producţia ştiinţifică şi artistică au nevoie înainte de toate de libertate, aer şi soare.

Ele nu suferă atmosfera cîmpului de concentrare, nici a constrîngerii, a delaţiunii şi a cruzimii.

O mare mişcare de creaţie artistică şi de cultură cere libertate de a gîndi, de a visa, de a munci în pace, fără persecuţie şi fără ferocitate.

Succesul violenţei impune numai spiritelor slabe, spiritele de elită nu se lasă însă terorizate.

De aceea cultura comandată în timpul regimului hitlerist a fost extrem de mediocră, chiar inexistentă în unele domenii.

Primul act al partidului național-socialist a fost de a arde cărțile în piețe publice cu solemnitate și ceremonial, care în loc să impresioneze, înfiora.

Cicluri de experiențe succesive și contradictorii — neisprăvite — țară în plină devenire.

Ascensiune și prăbușire; fericire și destrucție; confuzie și greșeli; victorie, prezumție, înfrîngere, reînviere, iarăși înfrîngere...

Curse furioase către culmi inaccesibile, dar o dată ajunsă sus, sus de tot, în prezența prăpastiei deschisă la picioarele lor, se precipită în ea cu toată viteza cîștigată.

Un exemplu elocvent și tipic de grandoarea și decadența unei națiuni. Explicările lui Spengler și astăzi ale lui Toynbee sînt, oricît ar fi ele de spirituale, nespus de simpliste...

Este necesară o analiză adîncită sociologică, care ar umple volume... Nu sînt suficiente titlurile pompoase și soluțiile grăbite, generalizatoare.

Tratatele de istorie universală nu cuprind explicări adînci, ci descripții de suprafață. Ne trebuie o istorie universală, scrisă din punctul la vedere al unei sociologii, care să îmbrățișeze comparativ întreaga realitate socială a națiunilor și a umanității, fără parti-pris și fără idei preconcepute, de nici un fel, nici filozofice, nici așa-zise „științifice".

Cu titlu de amuzament citez un astfel de specimen caracteristic. Este lucrarea unui „Generalarzt", Dr. F. Buttersack, cu titlul destul de atrăgător: *Auf und Niedergang im Völkerleben*" și cu subtitlul captivant de „Biologische Gesetze". O lucrare care în 80 de pagini tratează despre „renașterea în viața popoarelor", și anume despre „istoria renașterii în Grecia, Italia, Persia, Spania", pentru a continua apoi cu istoria renașterei în... Würtemberg, Bavaria și ... Prusia de Est: ș.a.m.d.

După cum am mai spus, am cunoscut două Germanii, una amabilă, studioasă, pacifică, creatoare — alta crudă, militară, agresivă, guvernată de o minoritate brutală, fără scrupule și interesată.

Dacă îmbrățișăm întreaga istorie a Germaniei, se poate vedea numai în secolul al XVI-lea, pe lîngă revolta țăranilor cu Thomas Müntzer în frunte, și aspectul particular al luteranismului, campionul rebeliunii contra obscurantismului clerical și medieval, triumful prusianismului și rapacitatea imperialistă.

În ultimii 70 de ani Germania a declarat cinci conflicte armate, contra Danemarcei, contra Austriei, contra Franței, în 1914 primul război mondial, în 1939 al doilea război mondial.

Germanul adevărat era, desigur, înspăimîntat de sadismul fără precedent al figurilor sinistre, care se recrutau din S.A. (Sturmabteilung), secția de asalt, care a avut ca șef pe căpitanul Roehm, asasinat de „Führer" personal, ori din S.S. (Schutzstaffel), garda pretoriană cu cămeși negre, a Führerului.

Brutalitățile comise la Dachau, Buchenwald, Maidaneck, Auschwitz, unde printre flori — dintre care distingeau mai ales floarea „Vergissmeinnicht", — frumoasa viață a omului — bărbat, femeie și, oh! copil —, servea de alimentare și de material furnalelor crematoriilor, sistemul groaznic de spionaj și denunțare a copiilor, care făceau eroi din copii ce denunțau părinții lor.

Ce curios popor, mîndru de cele mai mari curente umaniste și frățești, ca Lessing, Herder, Goethe, Schiller, Bach, Beethoven și în același timp mîndru de ulanul prusian, crud și monstruos de disciplinat, ilustrat la Oradour și Lidice.

Cum se poate împăca arta și știința cea mai nobilă și sadismul cel mai crud.

Iată drama Germaniei!

Este poporul responsabil pentrucă a tolerat și susținut pe conducătorii lui?

Bülow scrie în *Memoriile* sale, că venind în Berlin la începutul lui august 1914 a făcut vizită cancelarului Bethman Holweg și l-a întrebat cum se face, că a ajuns aici ca să aibă război la est, la vest și cu Anglia!

Cancelarul imperiului german ridicînd brațele spre cer a spus „dacă numai am ști cum".

Se spune că înainte de a izbucni primul război o carte asupra caracterului german demonstra că germanul este compus din două extreme: un suflet și un automat, și nu parvine aproape niciodată a umple spațiul intermediar, simplu și comun uman. Titlul lucrării ar fi fost *De Parsifal au pas de l'oie.*

„Automatul" iubește ierarhia, titlurile, disciplina oarbă, militarismul, uniforma, supunerea unei autorități; sufletul și spiritul german a fost găsit de Victor Cousin în regatul pur al filozofiei transcendentale, de Michelet în era filozofiei istoriei, de Renan în știința universală prin excelență, de iubitorii de muzică în zeii lor: Bach, Mozart, Beethoven, Wagner. Cu mult înainte, farmecul noutății spirituale germane a fost descris de Mme de Staël în celebra sa lucrare *De l'Allemagne* — căreia i-a răspuns H. Heine în faimoasa sa carte cu același titlu *De l'Allemagne.*

Așa am cunoscut eu Germania în timpul studiilor mele, în orele ei de apogeu, în plină strălucire a prosperității și gloriei ei.

După terminarea studiilor, mi-a devenit însă Germania din ce în ce mai mult o enigmă. Credința în comunitatea spirituală și în permanența valorilor intelectuale și morale s-a supus atotputernicei exigențe politice a necesității.

Cînd studiam limba germană, ca student, am găsit în cîteva expresii, unele intraductibile, reflexul spiritului german în căutarea unei credințe, contra diletantismului și scepticismului.

Așa este cuvîntul „Objektivität": germanul prin „obiectivitate" înseamnă că se gîndește la muncă și nu la ora cînd va primi prețul ei;

iubind munca pentru ea însăși; legat strîns de obiect și de opera sa aduce o conștientă perseverență, o asiduitate limitată, o răbdare serioasă și cordială și formează ceea ce limba germană numește ,,Tüchtigkeit'' — vigoare, energie, curaj la muncă, corespunde lui ,,efficiency'' întrebuințat foarte des de americani, o identificare cu munca în sine, o fuziune a vieții subiective cu conștiința obiectivă, o sinteză a vieții condiționată prin cunoștință; o predominare, un primat și un cult al lucrurilor asupra persoanei; o solidaritate între om și munca sa; munca este o trebuință primordială, cvasi-religioasă; căutarea importă mai mult chiar decît descoperirea : prin acțiune își găsește omul drumul către real.

,,Er-leben'' înseamnă viață trăită, în sensul unei experiențe interioare, ,,Erlebnis'', viață trăită printr-o experiență interioară profundă, Fenomenul de ,,Gründlichkeit'' înseamnă un ansamblu de calități de precizie, de răbdătoare minuțiozitate, pentru a merge pînă în fundul lucrurilor, și a descoperi lanțul cauzal, al cauzei și efectului, cu o perseverență, concentrare și o conștiinciozitate exemplară.

,,Objectivität'', ,,Tüchtigkeit'', ,,Erleben'', și ,,Erlebnis'', ,,Gründlichkeit'' — iată cuvinte care au fost pentru mine, în viața spirituală de student, mai mult decît simple cuvinte, ci o adevărată formă de viață.

,,Obiectivul'' poate firește cădea în ,,automat'', de la agentul de poliție care, fidel consignei, reglează traficul de automobil și atunci cînd nu circulă niciunul și se află singur într-o stradă goală, ori cînd se udă străzile chiar pe ploaie torențială, pînă la profesorul bizar și distrat, tot timpul, chiar cînd este senin și frumos cu tradiționala umbrelă, foarte ocupat cu clasificarea stelelor sau a fluturilor, — trăind în mizerie.

Caracterizarea de spirit a Germanului obiectiv se potrivește de minune : ,,dacă ar fi două porți la intrarea în paradis, și pe una ar fi scris : ,,intrare în paradis'' iar pe a doua ,,intrare în sala de conferințe asupra paradisului'', toți germanii, spune cuvîntul ironic, se vor precipita către a doua poartă — firește pentru a căpăta informații obiective ce este paradisul, înainte de a intra în el. Ironia merge însă mai departe, germanii după terminarea conferinței, bine informați de astă dată, au găsit însă porțile paradisului închise.

Pe lîngă alte multe cuvinte, sînt însă patru pe care le-am găsit în studiul limbii germane ca specifice spiritului german.

,,Sehnsucht'' o dorință (,,Sehnen'') vie, neliniștitoare, chiar violentă pentru a realiza ceva; ,,Stimmung'', unirea spiritului cu inima, veselie cu excitare, melancolie cu visare dulce; ,,Gemütlichkeit'' un sentiment de pace interioară, o atmosferă de bucurie fără griji, o sensualitate intelectuală, o stare cînd omul se simte ,,bine''; ,,Schaden freude'', compus din ,,Schaden'' a face rău și ,,Freude'', bucurie, exprimă sentimentul pe care cineva îl are față de nenorocirea altora.

Pe lîngă națiunile mari, Germania a exercitat și ea o magistratură înaltă în lume, grație geniului artiștilor, scriitorilor și oamenilor de știință.

După epocile însă fastuoase, ea a cunoscut epoci de mizerie şi de tristeţe tragică, din cauza unor conducători ambiţioşi şi fără simţul realităţii.

Germania a devenit astfel pentru toţi sociologii în general, şi pentru mine în special, un laborator bogat experimental.

Poporul este nemuritor şi cele mai bune din calităţile sale : sensul realului, seriosul în faţa vieţei, îndurare îndărătnică. Germanii le-au cîştigat mai puţin în epocile de fericire şi de uşurinţă, cît în epocile grave şi constrîngătoare, cînd trebuiau să sufere fără să dezespereze, să voiască pentru a dura şi a se reface.

Cruzimile nemiloase ale destinului strivesc un popor ori îl înobilează, căci ele oferă ocazia de a verifica raţiunea lui de a fi.

Germanii au darul lor înnăscut de a învăţa continuu ca popor; vor învăţa desigur a renunţa la misionarisme false, şi cu atît mai mult la mijloacele sălbatice de dominare, a controla riguros şi conştient pe conducătorii lor, căci dacă este frumos a se naşte, este încă mai frumos a renaşte, şi a se servi de ruine pentru a construi — atît din punct de vedere material cît şi moral.

Aceasta este una din laturile problemei grandorii şi decadenţei unei naţiuni : renaşterea naţiunii.

7.5. STUDIU COMPARATIV ASUPRA TEORIEI PUTERII

Împrejurările au făcut să cunosc direct ori indirect alte ilustrații ale puterii politice ridicată la maximum prin numeroase tipuri de „oameni mari".

Analiza de aproape a acestor oameni și stări sociale și politice mi-au oferit foarte instructive lecții asupra teoriei puterii și a raporturilor dintre individ, societate și stat.

De remarcat a fost frecvența și contemporaneitatea acestor dictatori, făcînd astfel din „dictatură" un fenomen social și politic care a dat signatura epocii *.

Nu voi vorbi decît de acele tipuri de dictatură pe care le-am întîlnit în activitatea mea ori în contactul direct cu unii reprezentanți autorizați ai statelor dictatoriale, care mi-au procurat materialul documentar necesar, printre care conta în primul rînd persoana lor, informațiile pe care mi le dădeau ei, de la sursă directă, fiind de cel mai mare preț.

Nu voi vorbi deci de dictaturile lui Waldemaras în Lituania, Achmed Zogu în Albania, Pangalos în Grecia, Stambolyski în Bulgaria, generalul Carmona și profesorul Salazar în Portugalia... și nici de numeroase dictaturi și lovituri de stat din America de sud.

Voi încerca să redau unele figuri și impresii, cu explicări cauzale, fără a avea intenția de a face studii complete.

Este vorba de o luare de cunoștință comparativă a unei importante laturi a civilizației în care am trăit.

O primă observație de făcut, că dacă statul dictatorial a apărut sub o formă aproape molipsitoare, în același timp, în unele state contemporane, el însă n-a atins state ca: Belgia, Olanda, Elveția, Suedia, Norvegia, Danemarca. Pentru ce?

7.5.1. PRIMO DE RIVERA SAU SOLITUDINEA TRAGICĂ

În calitate de președinte al comisiei pentru organizarea expoziției internaționale din Barcelona, am fost obligat în 1924 să vizitez expoziția și cu această ocazie am venit în contact cu dictatura generalului Primo de Rivera, pe care de altfel la o recepție l-am cunoscut personal.

---

* D. Gusti încearcă să trateze, în acest capitol, laolaltă, fără diferențierile necesare, situații esențial diferite. Trebuie reținut că deși realizează unele analize vii, ce prezintă interes, el nu izbutește să intre în esența problemei și să facă o analiză de fond. Nu se poate realiza un studiu științific asupra puterii cu o teorie generală asupra „dictaturii". (*B.—N.*).

Am fost impresionat de orașul Barcelona, cel mai mare centru industrial și cel mai important port al Spaniei, cu peste 1 milion și 200 000 de locuitori; grosul proletariatului spaniol este concentrat în regiunea Barcelonei, ceea ce a făcut din oraș centrul agitației politice, cu tendințe pronunțate de autonomie a Cataloniei.

Împrejurimile Barcelonei sînt pline de farmec, cu mănăstiri pe înălțimi, care au inspirat opera *Parsifal* al lui Wagner.

Pe una din înălțimile Barcelonei a fost achiziționat de guvernul spaniol pavilionul României — ca foarte reușit — unde se află și astăzi.

La Taragona am vizitat pe „les pères Chartreux", călugării refugiați din Franța și faimoșii fabricanți ai renumitului lichior „La Chartreuse", al cărui secret de fabricație îl deținea numai un singur călugăr, care înainte de a muri îl divulga unui coleg de încredere.

Mi-a făcut mare plăcere să întîlnesc pe acești călugări lîngă Barcelona, după ce am vizitat marea și impresionanta mănăstire din Savoia de unde fuseseră expulzați. Acum, pe cît știu, au revenit din Spania în Franța, unde și-au reluat intensele preocupări spirituale creștine alături de activitățile lor industriale și comerciale cu fabricarea lichiorului, pentru care, cum am văzut în Taragona, ei posedă aparate numeroase, patentate.

Spania se afla într-o situație foarte precară, cu o stabilitate foarte labilă a ordinii sociale prin dispariția clasei de mijloc, prin sărăcirea și proletarizarea marei burghezii și în schimb prin organizarea clasei muncitoare; la acestea se mai adaogă dările ridicate, deficitul mare al bugetului războiului în Maroc dezastruos, ceea ce făceau ca agitația socială să fie la culme, mai ales în Barcelona și regiunea ei.

În fruntea garnizoanei din Barcelona se afla generalul Primo de Rivera, care, împreună cu alți generali, au dat un ultimatum regelui, să aleagă între un guvern de generali, pentru a introduce ordine ori mai departe guvern constituțional, dar atunci cu toate consecințele care vor decurge.

Regele a ales și a numit pe șeful generalilor, pe Primo de Rivera, președinte al Consiliului.

Generalul Primo de Rivera era inteligent, cu mare putere de asimilare, cu talent de vorbitor, energic, capabil de hotărîri rapide și mai ales ambițios, dorind ca numele său să însemne ceva în istoria Spaniei *.

La început, pentru a liniști spiritele, a declarat că ia puterea numai pentru trei luni!

După trei luni însă și-a aprobat singur prelungirea, cu asentimentul formal al regelui, așa că în 1930 trecuseră deja 6 ani de cînd Primo de Rivera devenise dictator: adică ruptura cu Constituția (proclamată în 1876), desființarea partidelor, sugrumarea parlamentului.

În schimb generalul a creat „Union Patriotica", care nu era nici o miliție fascistă și nici izvorul puterii generalului, ci un conglomerat politic

* Vezi nota precedentă (*B. — N.*).

artificial, care trăia din voința generalului și numai atît cît acesta își va exercita puterea.

Cînd am fost la Barcelona, am putut constata personal, din convorbirile și micile anchete făcute de mine în orașul Barcelona și în regiunea lui, că generalul Primo de Rivera deși avusese intern rezultate pozitive — ca încheierea cu succes a războiului în Maroc, ca introducerea unei administrații bune (ceea ce am observat în primul rînd la minunata întreținere a drumurilor), cu dispariția deficitului bugetului — totuși opinia publică devenea nervoasă și nemulțumită. Motivele principale erau : creșterea impozitelor (prin care, după regula obișnuită, s-a echilibrat bugetul), politica intervenționistă exagerată în domeniul economic, prin întemeierea de fabrici noi, creări de monopoluri și trusturi,— pe lîngă : dorința de a-și putea exprima liber părerile, garanții juridice pentru siguranța cetățenilor, participare la administrație și guvernare, ca cetățeni liberi, majori, conștienți de sine și în posesiunea deplină a demnității lor *.

Un profesor de etnografie de la universitatea din Barcelona, care a apreciat în pavilionul României de la expoziție îndeosebi interioarele de locuințe țărănești, pe care le-am adus acolo din cercetările sociologice cu studenții mei, a încheiat reflecțiile sale asupra regimului dictatorial al generalului Primo de Rivera prin cuvintele : „drepturile pozitive ale cetățeanului au mai mare valoare decît cele mai frumoase tendințe patriarhale ale guvernului".

Sînt cuvinte care caracterizează minunat natura tuturor dictatorilor, „paternalismul".

Comparînd dictatura lui Primo de Rivera cu aceea a vecinului său din Portugalia, a generalului Carmona și a profesorului Salazar, ori cu aceea din Grecia, care exista în acea vreme, a generalului Pangalos, unde un singur om concentrase toată puterea în mîinile sale, ea era o dictatură numită „liberală" — dacă ar fi permisă împerecherea acestor două cuvinte cu noțiuni contradictorii, care se exclud — căci generalul Primo de Rivera avea pe rege deasupra sa — deși de multe ori mai mult după lege decît în practică —, domnea pe temeiul încrederii regale (firește generalul mai adăoga ca orice dictator, și a poporului), hotărîrile se dădeau în numele regelui, iar pe cele mai însemnate le supunea regelui spre aprobare. Era deci un guvern monarhic, mai mult de expresie a unei monarhii absolutiste, căreia îi lipsea controlul parlamentului și al presei, și avînd inițiativa legislației.

Guvernul dictatorial devenea din ce în ce mai nepopular și a căzut în disgrația regelui Alfons al XIII-lea.

În luna iunie 1930, generalul a părăsit Spania.

---

* Cum se vede, nu numai explicit, din textul propriu-zis al comparațiilor pe care le contureaza, ci și din contextul întregii elaborări, D. Gusti nu ignoră, și nici nu ocolește, cauzele negative ale aparentei „stabilități" instaurate prin teroare de dictaturile fasciste pe care le analizează. (*B. — N.*).

Cîteva luni mai tîrziu a murit la Paris, în hotelul Pont-Royal, unde locuiam întîmplător şi eu. Dictatorul „cu mănuşi albe" cum i se spunea de ziariştii francezi a murit părăsit de toată lumea, într-o simplă cameră de hotel.

Ca unul care, în timpul expoziţiei universale din Barcelona, am văzut personal cum guvernarea generalului Primo de Rivera era la apogeu, anturat de generali, adulat de cortegii de admiratori, întîlnirea noastră sub acelaşi acoperămînt al unui modest hotel, unde, singur, singurel, părăsit de toată lumea şi-a găsit un sfîrşit care m-a impresionat adînc, zicîndu-mi : iată cum sfîrşesc dictaturile — dacă nu cu un ceai englezesc, ori cu şampanie franceză şi otravă — printr-o moarte de o solitudine tragică.

7.5.2. ROMA

Academia română de istorie, creată din iniţiativa lui Vasile Pârvan, era terminată, ca una din cele mai importante clădiri din cartierul celebrelor „şcoli" franceze, engleze, americane etc. Oraşul Roma a pus terenul la dispoziţia statului român pentru aceasta.

Guvernul român a fost invitat oficial nu numai de direcţia Academiei Române, dar chiar de guvernul italian de a lua în primire şi a inaugura şcoala.

Guvernul român m-a delegat pe mine, ca Ministru de Instrucţie, al Cultelor şi Artelor de a prezida această mare serbare spirituală românească.

Eu am primit această sarcină cu o vie şi emoţionantă satisfacţie.

Prietenia care m-a legat strîns de creatorul şcolii mă făcuse să ştiu cu cîtă energie a luptat Vasile Pârvan pentru a putea lua fiinţă şcoala română din Roma. Ştiam apoi cît era de apreciat Vasile Pârvan de marii directori ai vechilor şcoli naţionale din Roma.

Consideram deci ca o mare distincţie a destinului, că am fost eu ales să aduc lui Vasile Pârvan omagiul ştiinţei româneşti în cadrul recunoaşterii ei de reprezentanţii ştiinţei universale.

Dar împrejurările erau aşa fel, încît — deşi eu n-am înţeles de la început că merg la Roma decît numai în calitate de Ministru al Culturii, deci în misiune exclusiv culturală, totuşi fiindcă guvernul italian arătase în diferite ocazii ostilitate României în chestia graniţelor ei naţionale, am ţinut să consult pe colegul meu, Ministrul Afacerilor Externe N. Titulescu, ca să-mi sugereze o frază, în discursul meu de inaugurare.

Evident Titulescu mi-a promis să-mi propună o asemenea frază.

Dar, tot aşteptînd textul s-a apropiat ziua plecării, aşa că în noaptea cînd îmi pregăteam bagajul, pe la orele 2, a sunat puternic telefonul, şi, surpriză, cine era... era Titulescu, care era dispus să-mi spună ceea ce trebuia să-mi spună. Fireşte conversaţia noctură cu Elveţia a fost foarte

dificilă, ceea ce a făcut să mă enerveze în cel mai înalt grad, făcînd reflecţii destul de amare şi iritate, cu toată admiraţia mea pentru Titulescu.

Am ajuns la Veneţia, unde am făcut o pauză de cîteva ore, după ce la graniţă am fost salutat de un reprezentant al guvernului.

Cu mine se afla şi un profesor de drept comercial de la universitate, care-şi făcuse studiile în Italia, şi care nu înceta cu elogiile, pe care mi le aducea, felicitînd patria că a avut norocul să mă desemneze pentru a prezida inaugurarea şcolii române de la Roma.

La Veneţia pentru a doua oară am găsit-o în plină ploaie şi cu ceaţă, ceea ce îmi amintea declaraţia acelui mare aristocrat moldovean, care după ce a ajuns în Veneţia a telegrafiat soţiei sale : „am ajuns cu bine, păcat însă că am găsit Veneţia inundată".

Am fost primit la gară de consulul României în Veneţia Bombardella, care cum m-a văzut m-a implorat să nu mănînc stridii, căci, zicea el, din cauza stridiilor a murit Take Ionescu — alte informaţii n-am aflat de la acest simpluţ „consul".

Cînd am fost a treia oară, am putut gusta imensul farmec al Veneţiei. La ieşirea din hotel pentru a vizita „Casa română" („Casa romena") din oraş, cumpărată de profesorul Iorga pentru studenţii, care nu erau în Veneţia, (lîngă Veneţia se afla Universitatea din Padua) şi pentru turiştii care se opreau în oraş (foarte rar mai mult de o zi două !) mi-a vorbit o doamnă, care mă aştepta, slabă, în haine negre, şi care mi s-a recomandat ca una care învaţă în Veneţia specialitatea mozaicului. Mai tîrziu am făcut cunoştinţă mai de aproape cu această mare artistă, dîndu-i comenzi pentru pavilionul României de la Expoziţia internaţională din Paris, în 1937, şi avînd eu însumi o podoabă deosebită în casa mea, una din cele mai reuşite mozaicuri de ale sale, doamna Nora Steriadi.

La Roma, inaugurarea şcolii s-a făcut într-un cadru solemn, în prezenţa unui auditoriu alcătuit din savanţi străini şi italieni — şi a tuturor directorilor străini de şcoli — şi din reprezentanţii corpului diplomatic al tuturor ţărilor.

Am rămas însă surprins de două fapte : 1) cu o zi şi o noapte înainte de serbare, poliţia a evacuat întreg localul şi a pus stăpînire pe el şi 2) Ministrul României se arăta foarte îngrijorat faţă de programul prea încărcat de oratori, şi a făcut apel la mine să decid, pentru că îi era teamă ca şeful guvernului italian să nu comită o mare nedelicateţă şi să părăsească sala în mijlocul serbării, dacă acest program ar dura mai mult decît o oră şi jumătate, aşa cum şi-a exprimat dorinţa, — pe motivul că ar avea angajamente după aceasta.

Iar atunci, cînd eu personal la început am notat pe toţi acei care doreau să vorbească, şi cum numărul lor era prea mare, Ministrul României a căzut într-o panică alarmantă şi m-a implorat să intervin cu autoritatea mea de reprezentant al guvernului, ceea ce am făcut cu uşu-

rință, reducînd întreg programul vorbitorilor la una oră și un sfert, spre satisfacerea și fericirea Ministrului.

La aceste două fapte s-a mai adăugat încă al treilea, cînd a sosit șeful guvernului, după ce nici n-a luat notă de salutul extrem de reverențios al Ministrului de Instrucție italian, a făcut în fața publicului select din sală primarului orașului Roma, un prinț de veche și autentică origine, severe observații, pentru că a venit cîteva secunde după sosirea sa !

Aceste trei fapte m-au introdus în atmosfera grea și încărcată care domnea sub regimul dictatorial fascist.

Guilelmo Marconi. — Am rămas în Roma peste trei săptămîni, n-am văzut însă orașul decît noaptea, atît am fost de ocupat cu recepțiile și vizitele de rigoare, dintre care rețin patru : 1) Cunoștința prețioasă cu marele inventator Guilelmo Marconi, care cu toate că era foarte absorbit în cercetările sale celebre, mi-a făcut plăcerea să vină la una din recepțiile pe care le-am organizat în onoarea sa și a frumoasei sale soții, deși nu era în obiceiul său a răspunde la invitații ; la rîndul său Marconi, în calitatea sa de președinte al Academiei de Științe italiene, mi-a dat un ceai în saloanele palatului somptuos, care era sediul Academiei. Tăcut, liniștit, chiar timid, Marconi părea continuu preocupat de gîndul de a pătrunde misterele naturii. Creatorul, folosind descoperirile făcute de Hertz și Branly, legăturilor între oameni numai pe căile văzduhului, cu ajutorul eterului, fără firele telegrafului ori cablurile submarine.

Marconi era un amorezat și un poet al științei.

„Ceea ce este frumos în știință, a spus el, este că te încurajează să visezi mai departe. Știința cere o minte suplă. Nu poți pune întrebări universului, după o formulă a ta, ci trebuie să observi, să iei ceea ce îți dă și apoi să cugeți asupra lui, cu chibzuință și experiență."

Privindu-l, falnic, cu ochi ageri, de vultur și în conversațiile avute cu dînsul mi-am amintit de cuvintele sale atît de adevărate și de profunde. „Știința întreține tinerețea, declară Marconi. Ea nu poate înțelege pe savanții aceia care devin cocoșați și galbeni la față, lucrînd în cîte un laborator. Mie-mi place să stau afară, confesează Marconi, să stau afară să privesc universul, să-i pun întrebări, lăsînd ca secretele lui să se implînte în inima mea și să-i admir frumusețile, pentru ca apoi să cuget, în felul meu personal, și să caut Adevărul".

Una dintre cele mai prețioase întîlniri, cît am stat în Roma, a fost aceea cu Marconi, iar convorbirile avute cu el au însemnat o strălucită confirmare, venită din partea unui om de știință a modestei mele metode de cercetare în domeniul științelor sociale.

2) În alt palat cu picturi de Rafael și desene rare de Michelangelo, care era localul marei enciclopedii italiene, președintele enciclopediei, vestitul filozof neohegelian Giovanni Gentile, (care a avut un sfîrșit atît de tragic, fiind ucis după prăbușirea lui Mussolini).

Am urmărit cu un mare interes organizarea enciclopediei italiene, unde, în deosebire de alte enciclopedii, cari copiau ori adaptau textele din

enciclopediile Larousse, Brockhaus, Meyer ori din enciclopedia britanică, se punea accentul pe inedit, cu echipe de tineri savanți și de fotografi și de desenatori, (vezi capitolul din această lucrare a enciclopediei române).

3) Am fost invitat să vizitez Universitatea din Roma și m-au impresionat foarte neplăcut sălile de curs improprii dintr-un vechi palat cu totul învechit. Rectorul universității mi-a arătat planurile unei „cetăți universitare", care—se spune—au fost realizate și apoi m-a rugat să vin să văd vasta sa bibliotecă.

Era prof. Del Vecchio, celebrul și eruditul teoretician al filozofiei dreptului. Atunci cînd se suia ori se cobora din automobil saluta cu evlavie drapelul tricolor românesc, care flutura în fața automobilului, pentru a-mi dovedi astfel respectul care-l poartă țării mele.

4) Am vizitat pe alt profesor celebru al Universității din Roma, cunoscutul filolog Bertoni. Mi s-a spus, că i-ar face mare plăcere, ca să primească pe un ministru român al Instrucției, el, care o viață întreagă a studiat limba română, ca romanist și a făcut mari servicii pentru răspîndirea și înțelegerea literaturii române.

Într-adevăr am fost primit cu o vie bucurie în vasta sa bibliotecă, și cum purta insignele fasciste la haină, l-am întrebat dacă universitarii sînt mulțumiți de regimul fascist; atunci profesorul Bertoni s-a îndreptat spre o ușă, a deschis-o și apoi a închis-o, a făcut același lucru cu o altă ușă, pentru a controla, dacă nu cumva este cineva, vreun inoportun, care să asculte (deși pe cît am înțeles acasă nu era decît soția sa, neavînd servitoare), mergînd apoi cu prudență așa de departe încît s-a apropiat de fotoliul unde stam și mi-a zis la ureche : nu sînt mulțumiți.

Căci întîmpinînd rezistență la intelectualii universitari, pentru represalii, universităților regimul le lasă așa-zisa libertate academică, adică fără să le dea un ban. Universitățile deci lîncezesc, a încheiat Bertoni, parcă îngrozit de marea confesiune ce mi-a făcut.

Mă uitam la insigna fascistă pe care ostentativ o purta profesorul la butonieră și — am înțeles !

7.5.3. TREI AUDIENȚE

Înainte de a sosi eu la Roma, Legația română de acolo stabilise, după cum era uzul, trei audiențe : la Papa, la Rege și la „Șeful guvernului". Fusesem prevenit ca nu cumva pe Mussolini să-l intitulez „Domnule Președinte", ceea ce l-ar indispune, ci „Il capo del governo".

Mă interesa în cel mai înalt grad să văd cum se răsfrînge regimul fascist-dictatorial în mintea acestor trei persoane, dintre care doi dictatori, „temporal" (Mussolini) și spiritual (Papa), iar al treilea, Regele, era un decor tolerat. Căci în Roma am întîlnit forma dictaturii din Spania, în care regele a fost păstrat, deși nu mai avea nici-o putere, — în Roma și mai puțin ca în Spania.

Dictatorul fascist a păstrat monarhia, În această privință se aseamănă dictatura lui Mussolini cu dictatura lui Primo de Rivera, cu deosebire că Regele Italiei era un monarh complet de carton.

Vroiam să aflu *de visu* cum se prezintă acest rege, care-și făcuse un nume ca specialist numismat, cunoscător al monedelor italiene din toate timpurile.

Regele avea obiceiul de a se așeza la muchea fotoliului, așa cum era mic de statură făcea impresia că în orice moment era gata să-ți cadă în brațe.

Conversația a fost banală la început, pentru a deveni însă senzațională la sfîrșit.

Regele găsea că limba italiană este grea din cauza consonantelor duble și că el însuși cîteodată greșește — ceea ce era desigur o mîngîiere pentru cine nu stăpînea desăvîrșit limba italiană. Apoi m-a întrebat ce-am văzut în Roma și deodată cu multă energie m-a deconsiliat să vizitez faimoasa vilă d'Este, cu celebrele și numeroasele fîntîni, pentru motivul, că ele produc o atmosferă de mare umezeală (am aflat mai tîrziu că regele suferea de reumatism), în schimb m-a invitat să văd portul de la mare al Romei : Ostia, unde se făcuse și importante săpături arheologice. Regele ținea așa de mult la aceste consilii, încît cînd a venit să viziteze școala română — — inaugurată cu cîteva zile înainte de „Șeful guvernului" — și cînd a adus cu sine și a donat o bogată colecție de monede pentru școală, prima întrebare care mi-a pus-o a fost dacă am fost la Ostia și dacă i-am urmat sfatul să nu fi fost la vila d'Este. Recunosc că oricît mi-a fost de penibil, dar nu am putut să-i spun, că primul lucru pe care l-am făcut cînd am ieșit de la audiența acordată a fost tocmai să vizitez vila d'Este, magnifică și foarte pitorească cu jocurile de apă ale fîntînilor.

Deodată însă, plin de curiozitate Regele mă întreabă : pentru ce a demisionat guvernul din care făceam parte? Iată o întrebare, care m-a pus în cea mai penibilă situație, eu nu știam, că în fața regelui nu mai eram o persoană oficială, un reprezentant al guvernului, ca Ministru de Instrucție al Cultelor și Artelor, ci un simplu particular.

Firește puțin ambarasat am răspuns, că eu nu știu nimic, și, nu m-am putut reține ca la rîndul meu să-l întreb, care ar fi motivele demisiunii. Regele, foarte bine informat, mi-a dat și amănunte, anume că Ministrul de Interne a demisionat, pentru că prefectul Poliției Capitalei (omul regelui Carol al II-lea) n-a executat un ordin al său.

S-a făcut o mică pauză, după care audiența s-a terminat. În salonul de alături mă aștepta un consilier de legație. Cum l-am văzut m-am grăbit să-i spun, du-te te rog imediat la legație și comunică Ministrului, că am aflat de la Regele Italiei că guvernul României a demisionat.

Regele a fost desigur binevoitor că m-a primit în audiență, deși știa că nu mai sînt ministru. În schimb ministrul român de pe lîngă Vatican, Vasiliu, s-a grăbit să decomandeze un dineu pe care îl plănuia și care mă

interesa prin obiceiul protocolar de a primi cardinalii,cu candelabre aprinse de oparte şi alta,de la intrarea în legaţie pînă la intrarea în salonul de recepţie.

Mai tîrziu am putut constata că acest domn aşa-zis ,,diplomat'' putea avea şi maniere grosolane, ca purtător al unui singur s, la Vasiliu !

De altfel, după puţine zile, am primit în cursul nopţii pe la orele 2 un telefon din Bucureşti, că în noua formaţie guvernamentală — a patra — mi s-a păstrat portofoliul ministerial — ceea ce a făcut asupra mea o impresie deosebită, pentru că nu eram înscris în partidul care formase guvernul şi apoi pentru că eram aşa de departe de sediul unde se dospeau guvernele şi unde aveau loc cele mai intense intervenţii pentru locurile ministeriale !

Dictatorul temporal. — În sfîrşit, a treia audienţă a fost la Şeful guvernului.

Scenele de la inaugurare îmi erau viu întipărite în minte şi a făcut să scadă interesul pentru audienţă.

Însă ca incorigibil observator sociolog, găseam că este totuşi o ocazie rară de a cunoaşte personal pe un dictator, care era admiratorul şi iniţiatorul ,,divinului'' Cezar, şi de aceea fusese botezat ,,Cezar de Carnaval'' şi care stăpînea ţara sa în mod absolut, juca un rol hotărîtor în relaţiile internaţionale şi era ostil României, pentru că era prea prieten cu oamenii de stat ai Ungariei*, cu care România avea relaţii foarte încordate, pe acea vreme.

Există un paralelism între persoanele celor doi dictatori, Mussolini şi Hitler.

Amîndoi au suferit, Mussolini a fost epuizat şi era obligat să doarmă sub poduri în Elveţia, în timp ce, după cum am văzut, Hitler s-a adăpostit într-un azil, creat de un evreu bogat. Mussolini a fost socialist, ziarist, director de ziare şi era fără îndoială mai cult — acei care îi cunoşteau pe amîndoi spuneau că era şi mai inteligent decît Hitler.

La început chiar Mussolini făcea haz de marotele antisemite şi simpliste ale lui Hitler, pentru ca mai tîrziu însă să devină adeptul lor.

Audienţa a fost foarte instructivă. Am cunoscut pe un mare actor care, în dorinţa sa de dominare, mergea pînă la limitele extreme ale cabotinajului.

Făcea parte din categoria persoanelor pentru care patosul, atitudinile teatrale ţineau loc de orice metodă de stăpînire a maselor, cum a fost bunăoară comediantul d'Annunzio, care, se ştie, a jucat un rol de condottiere în timpul războiului şi care era un artist al limbii, însă sărac în conţinut.

Istoria povesteşte că Cicerin, fostul ministru de externe al Rusiei sovietice, l-ar fi luat într-o zi în serios şi a primit invitaţia lui d'Annunzio să ia dejunul împreună la Gardona. După excelentul dejun, un lacheu a adus o sabie şi apoi a închis uşa. Atunci d'Annunzio se adresează lui Cicerin şi-i spune : ,,Ei bine, scumpul meu amic, n-am vrut să vă informez

* D. Gusti se referă la Ungaria hortistă (*B. — N.*).

înainte de dejun, însă am hotărît... să vă tai capul". Cicerin, spune mai departe istoria, s-ar fi îngălbenit, gîndind că acest nebun, care a făcut expediţia de la Fiume ar fi capabil de orice. D'Annunzio din timp în timp, verifica cu mîna ascuţişul sabiei, făcînd şi unele exerciţii de scrimă. Deodată cu un mare aer de nemulţumire şi de plictiseală a strigat : nu sînt în formă în această zi şi trebuie să repun planul meu pe o altă dată.

Benito Mussolini, „omul forte" devenit duce, — care a guvernat în despot masa de oameni, ce tremura, şi care ar fi voit să domine, ca şi catolicismul, ca şi Cezar, o mare parte a universului ,— era din categoria oamenilor à la d'Annunzio.

Soţia sa, Rachela Mussolini, în cartea sa *Ma vie avec Benito* (Paris, 1943), în francheţa sa naivă confirmă aceasta.

Iată, de ex., cum Benito a cerut mîna Rachelei : „a doua zi, scrie ea, a chemat pe părintele meu, pe mama mea şi în prezenţa mea a scos din buzunar un revolver şi a zis în mod foarte grav, sînt în acest revolver şase gloanţe, unul pentru ea şi restul pentru mine" !

Acest gest de atitudine melodramatică nu l-a părăsit nici cînd era atotputernicul „duce". Cînd am vizitat expoziţia revoluţiei fasciste nu m-a impresionat atît decorul, care era vizibil căutat a fi măreţ, ci mai ales o placă, care din cînd în cînd, în tăcerea de mormînt a sălii, pronunţa cu glas fatidic numai trei cuvinte : Duce, Duce, Duce !

Audienţa s-a desfăşurat ca la teatru. Am străbătut o sală enormă, goală, în fundul căreia se găsea un mic birou şi la el „şeful guvernului", care cu ochii învîrtiţi sub fruntea înaltă, cu gesturi de comandă şi cu atitudine eroică, avea, credea el, tot ce trebuie pentru a influenţa mulţimea, care totdeauna în statele dictatoriale, şi cu atît mai mult în ţările meridionale, avea nevoie de idoli noi, dacă nu chiar de zei.

Eram foarte interesat la spectacolul care mi se oferea.

În sfîrşit, după ce am străbătut sala imensă, urmărit continuu de ochii sfredelitori, care doreau să fie de vultur, am ajuns la biroul ducelui şi i-am prezentat, ca şi Papei, volumul din „Arhiva".

Referindu-mă la volumul meu, am putut polemiza indirect cu politica pe care Mussolini o ducea contra României, afirmînd — fără a putea să mă contrazică şi fără a avea aerul că fac „politică" — că după ştiinţa naţiunii, naţiunea trebuie să se realizeze integral în stat, care trebuie să păstreze deci întocmai graniţele naturale ale naţiunii... politica devenind astfel un complement necesar al ştiinţei sociologice...

Dictatorul nu s-a putut reţine să surîdă şi să spună : „sînteţi foarte abil, dealtfel ca şi în discursul d-voastră de la inaugurarea şcoalei, pe care am permis să fie redat presei, însă cu tăietura pasajului unde d-voastră atingeţi cu subtilităţi ştiinţifice probleme politice de actualitate".

Pasajul tăiat nu era de loc acel dictat de colegul meu Ministrul de Externe, dictat în plină noapte de la Saint Moritz.

Toţi dictatorii au nevoie de realizări mari, repezi cum n-au mai fost, pentru a frapa imaginaţia naţiunii şi a ţine tot timpul încordată atenţia pentru „binefacerile" noului regim. O realizare importantă a fost, fără

îndoială, secarea și amenajarea pămîntului din Litoria, care, din producător bogat de malarie, a devenit producător de cereale și civilizație.

Ca din pămînt au ieșit mici orașe, cu primării, librării, școli etc.

M-a interesat în special „Scuola di Littoria — scalo" — una din instituțiile unei mari organizații particulare, numită programatic „Opera contra l'Analfabettismo", care pentru Littoria purta subtitlul „Associano delegata : Le scuole per i Contadini dell' Agro Romano e delle Paludi Pontine".

Conversația noastră a alunecat pe un făgaș confidențial, aș spune chiar de confesiune, care a ilustrat în mod clar talentul său de actor.

Vorbind de diferitele atitudini pe care un conducător de mulțime ar trebui să le aibă, s-a dat exemplu pe sine. „Iată, a spus Mussolini, o anumită atitudine trebuie să am cînd vorbesc cu o persoană ca D-voastră ; altă atitudine față de un cerc închis, cum era auditorul în fața căruia s-a inaugurat școala d-voastră și, în sfîrșit, o complet altă atitudine față de marea mulțime, care așteaptă un cuvînt de îmbărbătare și de ascultare" !

Iar cînd m-a condus la plecare spre ieșire, străbătînd cu mine întregul parcurs al sălii sale, în fața ușii s-a oprit, și a mai adăugat : „nu v-am vorbit despre reforma administrativă, eu numesc pe miniștri după capacitățile lor, ei au însă o mare răspundere față de mine, și dacă sînt la înălțime îi păstrez, iar dacă nu — și acum s-a oprit, m-a privit în ochi, dîrz, cu o față severă și înfricoșătoare, parcă aș fi fost ministrul său — dacă nu, a accentuat, imediat îi licențiez" !

N-am știut cît de repede să părăsesc palatul Veneției unde a avut loc audiența, compătimind pe acei care au avut „favoarea" de a fi miniștrii unui astfel de „șef" !

Se știe că pe mulți dintre ei, în momentele critice ale „domniei" sale, i-a executat, printre care și pe ginerele său, contele Ciano, faimosul donjuan și dușman al poporului român, fiind în grațiile unei frumoase fiice a poporului ungar.

Și — finalul? Este sfîrșitul obișnuit al dictatorilor. De la ceașca de ceai englezesc a lui Wilhelm al II-lea, la cupa de șampanie franceză și otrava lui Hitler și la exilul singuratec și părăsit, și moartea într-o cameră de hotel modest al lui Primo de Rivera — la uciderea lui Mussolini într-un camion unde a fost descoperit în haine de soldat german, ce drum lugubru și sinistru !

7.5.4. O LUME „ÎN SINE" ...

Italia este o lume în sine.

În deosebire de Goethe — pentru care prima călătorie a însemnat o revelație și o revoluție sufletească, iar după a doua a venit mult mai puțin entuziast, — cred că cu cît cineva vede mai adesea Italia, cu atît descoperă valori mai multe și mai superioare.

Pentru nici un popor arta nu este atît în mijlocul vieţii ca în „Grandezza" Italiei; unde muzicalitatea este o zestre naţională a poporului. Să nu uităm minunea din istoria universală, că Italia, deşi divizată politiceşte, a fost capul şi inima Europei.

Madonele nu sînt umile, ci mîndre; în Italia s-a născut uomo universale, fiind în acelaşi timp filozof şi istoric, teolog şi jurist, astrolog şi doctor în medicină într-o persoană, iar pictorii erau şi sculptori şi arhitecţi şi poeţi şi savanţi şi muzicieni şi diplomaţi...

Casa de bancă Chigi, cu Aretino, amicul lui Raphael şi „secretarul umanităţii", „il banchiere della misericordia", avea ca principiu „un negustor în cîştig şi un rege în mecenat".

Cartea cea mai bună asupra locuitorilor şi ţării Italiei a rămas pînă astăzi *La Chartreuse de Parme*, ori *Les Promenades dans Rome* de Stendhal.

Cît am stat în Roma, fiind supraocupat, „promenadele" în oraş le-am făcut noaptea „au clair de la lune".

De altfel nu am a mă plînge, căci noaptea apărea Roma ca un muzeu mai pitoresc ca ziua, cu geniul gloriei şi cu valuri de frumuseţe pe drumuri înflorite, Cîmpia romană, peisajul Campagna romana este unul din cele mai frumoase locuri ale pămîntului.

Roma întreagă era sub ochii mei, cu acel suflu de grandoare, de fermă concentrare şi de universalitate, care face din Roma „oraşul etern".

Ruinele „Coliseului" văzute noaptea produc o impresie feerică extraordinară, ca cel mai majestuos monument al Romei antice, cu amfiteatrul său imens şi oval pentru 50 000 de spectatori.

Lîngă Coliseu apare mai pitoresc „Forum" acoperit de verdeaţă, care a fost inima vieţii politice şi comerciale a vechii Rome, iar acum adăposteşte pe turiştii ce doresc a se repauza şi pe amorezaţi.

De-a lungul acestui Forum printr-o largă avenue, numită Via dell' Impero, ajungem la Piazza Venezia unde din balconul lui Palazzo Venezia obişnuia „Şeful guvernului" să-şi arate talentele sale actoriceşti,—căzînd astfel dintr-un cadru impregnat de amintiri antice în decadele regimului fascist.

Piazza Venezia este legată prin strada principală a Romei, „Corso", cu Piazza del Popolo — o stradă strîmtă, deoparte şi de alta cu palate sombre şi masive ale Renaşterii : palate ale prinţilor spirituali şi temporali, Doria, Odescalchi, precum şi rezidenţele marelor bănci italiene.

Pe aceeaşi piaţă întîlnim un vechi palat, Palazzo Chigi, unde se află Ministerul Afacerilor Străine.

Am rămas foarte deziluzionat de puţinele şi puţin importantele librării ale Romei de pe strada comercială, Via del Tritone, una din principalele artere ale oraşului.

Strada cea mai modernă a Romei, cum se spune „salonul monden al Romei", este Via Vittorio Veneto, cu hoteluri luxoase şi bănci somptuoase.

Dacă Franţa este Paris, Italia este departe de a fi Roma.

Italia creatoare şi divină în special se oglindeşte în Florenţa şi Venezzia. Viaţa aici este o sărbătoare divers colorată, o grădină delicioasă şi un pămînt voluptuos, care te face să iubeşti viaţa prin bucurii delicate ori graţia gîndirii.

În Florenţa timpul este dulce şi colinele blînde, ea este plină de virgine fine, încadrate de îngeri şi de copii frumoşi, pictaţi ori sculptaţi.

Florenţa, oraşul florilor, oraşul muzeu, cel dintîi oraş al Italiei în privinţa bogăţiei, raritatea şi celebritatea pieselor din muzeu (din Galleria degli Uffizi şi Galeria Pitti), era cea mai indicată să organizeze din anul 1933 celebrul „Mai muzical florentin" (Maggio musicale fiorentino), universal cunoscut. De 18 ani s-au impus iubitorilor de muzică prin perfecta execuţie a operelor reprezentate, prin alegerea şi interesul pe care-l provoca fiecare spectacol.

Dacă Salzburg avea preponderenţa mozartiană şi Bayreuth exclusiv wagnerian, Florenţa, într-un cadru infinit mai artistic şi de o frumuseţe incomparabilă, a oferit anual festivaluri internaţionale şi naţionale prin stilul unei participări şi interpretări perfecte, făcînd apel în acest scop la specialişti celebri internaţionali pentru opere, genuri, ansambluri şi executanţi.

Fireşte aparţinea Italiei de a da în forma cea mai fidelă şi mai perfectă în primul rînd execuţia operelor naţionale : Verdi, Spontini, Donizetti, Bellini, Rossini, — glorificînd astfel melodrama italiană din ottocento, veacul al XIX-lea, comedii, muzică şi dans se alternau şi completau.

Calendarul programului de 40 de execuţii foarte încărcat se eşalona din primele zile ale lui mai pînă la a doua decadă din iunie. Nu se pot uita spectacolele în plin aer în una din cele mai frumoase grădini din lume, Giardino di Boboli, ori în mînăstirea Santa-Croce.

Leonardo da Vinci. — Am trăit momente sublime în patria „dictaturii spiritului" : muzică, artă, genii... Unul dintre aceste genii care nu poate avea egal în istoria culturii universale decît pe Goethe, a fost Leonardo da Vinci, unul din geniile cele mai extraordinare pe care le-a cunoscut lumea.

Aveam pentru el o admiraţie infinită ca pictorul Giocondei, al Sfîntului Ion Botezătorul, al „Cinei", însă în Florenţa am învăţat că pictura n-a fost pentru el decît una din nenumăratele sale activităţi spirituale.

Leonardo a fost un gigant quattrocentist, care primul a rupt imaginea prăfuită a unei Renaşteri încoronată numai de laurii antichităţii şi nutrită numai de erudiţie. Ca şi Bacon a părăsit autoritatea antichităţii pentru a interoga cu pasiune natura şi a descoperi astfel secretele ei prin mijlocul metodei experimentale.

Cercetările sale au părut utopice atunci diferiţilor mecenaţi care l-au protejat, de au rămas în cea mai mare parte fără aplicare. Ele apar astăzi ca intuiţii geniale ale descoperirilor ştiinţifice moderne.

Contribuţia lui Leonardo în diversele cîmpuri de cunoaştere ştiinţifică atinge proporţii gigantice. Înafară de cercetări geometrice, el a aprofundat chestiunea maşinilor, apoi în diferite rînduri, solicitat pentru lucrări de canaluri, a dezvoltat hidraulica şi hidrostatica, a desenat escavatoare, punţi turnante, sisteme de ecluze. El a visat asemenea a da omului puterea de a zbura şi pentru aceasta a analizat zborul păsărilor şi a schiţat apoi numeroase maşini de zburat — helicoptere şi chiar paraşute !

Ciuma făcînd mari pierderi de oameni în Milano, Leonardo plănuieşte un proiect de urbanism ţinînd seama de datele igienei.

În mecanica industrială inventează o serie de maşini, pentru tăiatul lemnului, al pietrei ; el elaborează asemenea instrumente de muzică perfecţionată.

Leonardo a refuzat însă să aducă la cunoştinţa publică unele invenţii ale sale, pentrucă s-a temut că vor fi utilizate contra umanităţii, astfel a refuzat să dea la iveală un proiect de scafandru „din cauza răutăţii oamenilor, cu propriile sale cuvinte, care l-ar fi întrebuinţat pentru a asasina în fundul mărilor, făcînd să explodeze vapoarele".

A studiat în geologie formaţia pămîntului, eroziunea, în botanică absorbirea apei, determinarea vîrstei arborilor, dispoziţia frunzelor. El a disecat sute de cadavre de animale şi de oameni, a studiat proporţiile corpului şi mecanica lui.

În tot timpul Leonardo n-a separat pictura de preocupările sale ştiinţifice, întocmai ca şi Goethe care cu toate cercetările sale ştiinţifice a rămas poet. Însă a întrebuinţat descoperirile sale pentru pictură, astfel aprofundarea anatomiei şi opticii şi studiul corpului uman i-a permis de a obţine proporţiile ideale ale corpului.

Pictura pentru Leonardo este o ştiinţă şi „o mică fiică a naturii", ştiinţa subtilă a clar-obscurului, faimosul său „sfumato", opunîndu-se contururilor netede şi sculpturale ale picturii florentine anterioare. În *Tratatul* său *de pictură* el sfătueşte, pentru a învăţa a compune „tablourile istorice", de a studia „sur le vif" scenele străzilor variate cu actorii şi spectatorii lor.

În mijlocul acestor cunoştinţe şi preocupări stă încă, ca şi la Goethe, omul şi iubirea pentru el, precizînd că „iubirea este cu atît mai profundă cu cît cunoştinţa este mai bine stabilită".

Ştiinţa întăreşte respectul pentru această „minunată creatură" care este omul.

Dar Leonardo nu se mărgineşte numai la aceste consideraţii statice, el uneşte iubirii viguroase de oameni încrederea dinamică în voinţa lor. „Obstacolele, scrie el în carnetele sale, nu ne pot face să cedăm căci orice obstacol cedează efortului. Acela care-şi fixează drumul după o stea nu-l schimbă".

Viaţa sa a fost un strălucit exemplu al acestor convingeri.

Cînd la o vîrstă înaintată, François I, după ce a devastat tezaurele italiene, l-a luat cu el pe Leonardo, dîndu-i ca reşedinţă castelul din Clux de lîngă Amboise, Leonardo bătrîn şi glorios n-a încetat de a picta şi a lucra în domeniul ştiinţei; el a conceput planul unui imens canal, pentru a transforma miasmele Solognei într-o grădină încîntătoare şi legînd Loire de Saône aproape de Mâcon, a alipit astfel din aceiaşi lovitură Touraine de Italia.

Iată, omul de ştiinţă şi omul de artă Leonardo, de proporţii, afară de Goethe, nemaiîntîlnite în istoria culturii universale.

Contemporanii nu l-au lăsat să realizeze decît cîteva instrumente militare de distrugere sau automate pentru amuzamentul copiilor, astfel un leu automat care merge singur!

Am vizitat Vinci, orăşelul de lîngă Florenţa unde s-a născut Leonardo.

Weimar şi Florenţa — Vinci — Goethe şi Leonardo — iată puncte de repaos şi de înălţare, care fac onoare umanităţii.

Italia oferă un aspect totdeauna nou şi de aceea am avut impresia că descopăr continuu o lume nouă cu emoţii multiple.

Veneţia. — Aşa a fost cu Veneţia. Pescarii care, fugind de barbari, s-au refugiat pe insulele lagunei erau foarte bine utilaţi pentru comerţ.

La apogeul republicii, marele titlu de glorie pentru dogi a fost de a obţine pentru comerţul veneţian noi privilegii în Occident şi în Orient.

Însă Veneţia înfrumuseţează cerul cu un surîs şi a dat naştere şi unei picturi specific veneţiene. Tizian a fost părintele picturii moderne, dar specialitatea Veneţiei este pictorul Tintoretto, care în deosebire de ceilalţi pictori care se găsesc în galeriile din toate părţile, nu-l poţi întîlni în cea mai mare parte decît la şcoala Sf. Roch, la Academie, la palatul ducal şi în 20 de biserici din Veneţia.

Tintoretto domină Veneţia, rezumă o tradiţie, ajunge la apogeu şi prin via sa expresivitate atinge direct problemele actualităţii.

De aceea pentru mine Veneţia n-a însemnat biserica San Marco cu vestiţii ei porumbei, nici palatul dogilor şi nici plaja modernă de la Lido, atît de preferată de amicul meu Titulescu cînd nu era la Saint Moritz! (—iar între timp îl puteai găsi şi la sediul Ministerului de Externe al cărui portofoliu îl deţinea! — ci Tintoretto. Am vizitat odată o expoziţie a celor mai de seamă tablouri ale lui Tintoretto în Veneţia şi am admirat amploarea producţiei, ca şi rapiditatea execuţiei; nu se pot compara decît cu acelea ale lui Rubens. Vastele tablouri ale lui Tintoretto, cîteodată atît de tumultuoase, exprimă un temperament dramatic, la care se îmbină cîteodată atîta tandreţă... Tintoretto, văzut în ansamblul operelor sale la acea expoziţie vizitată — şi care a fost un punct de atracţie şi de pelerinaj pentru iubitorii de artă din toate ţările lumii —se reînoieşte fără încetare şi opera lui este valoroasă şi astăzi, pentrucă artistul cu daruri excepţionale nu a avut decît un scop: expresia umană, un sens al vieţii, al luminii atmosferei, sănătăţii şi voluptăţii ei, care caracterizează Veneţia în toate

timpurile. Tintoretto a iubit cu pasiune viața și omul și în opera sa le-a dat o expresie monumentală.

7.5.5. ATATURK

Figura cea mai curioasă și originală dintre dictatori a fost Mustapha Kemal al Turciei, considerat mai mare chiar decît Petru cel Mare.

Cunoștința mea apropiată cu Ministrul Turciei la București, care a fost unul din intimii colaboratori ai lui Kemal (el spune chiar că a fost în multe privințe inspiratorul „kemalismului"), a făcut ca prin desele noastre convorbiri, cît și prin numeroasele documente, pe care mi le-a pus la dispoziție, să am informații bogate asupra operei lui Kemal.

Iar pe vaporul „Transilvania", care mă ducea la Marsilia pentru a lua apoi trenul pentru Paris și după aceea vaporul pentru New York, am cunoscut un ziarist și deputat turc, care—părea în voiaj de nuntă — ocupa cabina de lux a vaporului și s-a întreținut adesea cu mine asupra aceleiași opere.

În adevăr o operă grandioasă, totală, de transformare a unei națiuni, numai în cîțiva ani.

Rousseau a spus : on fait un peuple comme on fait une serrure. Am crezut totdeauna că această opinie este o simplă „boutadă", fără nici un temei științific.

Iată însă că acum mi s-a oferit un exemplu tulburător, de un om care a încercat și reușit să creeze o națiune nouă.

Ca unul care am scris și militat pentru o sociologie a națiunii problema merita toată atenția.

Kemal a transformat o catastrofă completă într-o victorie completă, întrunind eroismul ereditar cu geniul diplomatic al turcilor.

Kemal s-a opus la intrarea în război a Turciei alături de Germania.

În 1921 proclamă că guvernarea statului aparține națiunii, și nu sultanului, apoi bate armata greacă, depune pe sultan și se proclamă președinte al Republicii.

Iată cîteva date politice care au nevoie de cîteva lămuriri complimentare. În 30 octombrie 1918 s-a iscălit armistițiul de la Mudros, prin care Turcia capitulează catastrofal față de statele Antantei.

Guvernul sultanului numește în 1919 pe Kemal inspector al armatei a 3-a în Anatolia de Est, unde părți importante au fost ocupate de armatele Antantei, pentru a pune armata pe picior de pace. După zece ani de război Turcia se afla la pămînt. Dictatul învingătorilor a fost primit la Constantinopol, în al cărui port ancorează vapoarele de război ale Antantei.

Grecia ocupă coasta de vest a Asiei mici pentru a crea Grecia Mare, visul milenar al expansiunii grecești.

Cercurile politice turcești erau cu totul dezorientate, și aveau drept ideal de a sacrifica cît mai puțin pentru a salva cel puțin o viață săracă, contînd pe bunăvoința și simpatia uneia ori alteia dintre puterile Antantei.

Nimeni nu se gîndea la propriile ei forțe. La curtea sultanului domnea cea mai mare slăbiciune.

Atunci, în aceste zile de joasă umilire se ridică Mustapha Kemal, bazîndu-se pe puterile sănătoase ale națiunii turce, și proclamă următorul program : Turcia să fie liberă din punctul de vedere militar, politic, economic și cultural și să fie eliberată de orice protectorat.

Măsurile învingătorilor nu numai că trebuie respinse, dar trebuie definitiv înlăturate legăturile umilitoare de decenii, amestecul puterilor străine în afacerile interne ale Turciei, care au împiedecat Turcia a se dezvolta liber.

Ce îndrăzneală fantastică a se emite un astfel de program într-o astfel de situație !

Chemat la Constantinopol, Kemal — general adjunct al sultanului — refuză, atunci el este judecat și condamnat la moarte.

Gazi Mustapha Kemal Pascha, care avea 40 de ani, nu s-a lăsat însă intimidat și a început cu succes lupta contra Antantei, contra Greciei, contra domniei sultanului, contra marii mase a șovăielnicilor și chiar a partizanilor proprii, care erau gata la compromisuri și nu puteau urma gîndul și voința inovatoare.

Așa s-a creat ,,Kemalismul'', ca o dictatură pentru înlăturarea dictaturii, o dictatură care avea de scop a se face de prisos și de a se încorpora în voința și guvernarea de sine a unui popor conștient de sine, cultivat și capabil.

Poporul aștepta fapte eroice, iar Kemal simțea în el menirea de a deveni salvatorul.

Și atunci, în vara anului 1919, organizează în Anatolia rezistență hotărîtă contra aliaților, iar în 1922 bate definitiv trupele grecești în Asia Mică.

Reformele lui Kemal sînt fundamentale, atingînd deaproape înseși obiceiurile înrădăcinate de veacuri ale poporului — dovedind un spirit fin critic și realist de mare om de stat.

1. — Mai întîi, el are curajul de a suprima califatul, acea instituție suprastatală, care apare sub sultanul Selim-Puternicul cînd s-a unit demnitatea califului cu acea a sultanului, ,,Protectorul Islamului''. Kemal a văzut clar : atunci Selim era într-adevăr în stare să protejeze Islamul și era un act de înțelepciune politică, care aducea domnitorilor unui stat imperialist legitimare și prestigiu față de popoarele supuse. Acum însă, 400 de ani mai tîrziu, situația era alta. Protectoratul Islamului era o imposibilitate. Țări mari mahomedane, milioanele de musulmani din India, erau complect despărțite de domnia sultanului. Acum califatul era mai mult încă : o povară, care cerea numai sacrificii, fără a aduce beneficii.

Consecința logică a suprimării califatului a fost separarea bisericei de stat.

2. — A suprimat fesul pentru a introduce astfel o egalitate cu Occidentul.

3. — A suprimat rochia turcă (petche și tschartschaff) și voalul care acoperea figura femeilor.

4. — A suprimat separarea dintre sexe;

5. — A suprimat poligamia și în 1926 s-a adoptat codul elvețian;

6. — A introdus un nou cod al muncii, cu ziua de repaus duminica, și nu vineri;

7. — A introdus alfabetul latin și calendarul gregorian;

8. — A redijat noi manuale de istorie pentru a găsi strămoși mai glorioși decît triburile nomade din Turkestan, civilizația hittiților;

9. — A introdus o limbă nouă, fără îndoială opera cea mai extraordinară, și a făcut dicționarul oficial al noii limbi.

A făcut tot ce a voit pentru înălțarea poporului său, care l-a înțeles și l-a urmat.

Așa se explică că aceste reforme gigantice și uimitoare, pentrucă atacau însăși viața intimă a națiunii, au putut fi făcute de un om de stat care unea un idealism puternic cu simțul realității.

Statul nou turc, cu o nouă societate națională, ca formă o republică democratică, era întemeiat pe masa largă a poporului; Mustafa a dispus în acest scop de o bogăție de puteri ca nici un cap încoronat, ca nici un dictator al zilelor noastre.

O dictatură, care se asemăna cu celelalte tipuri, fiindcă apela la popor, la forța lui proprie, la demnitatea lui, însă deosebită de ele prin lipsa de ambiție personală a dictatorului.

Vizita școli pentru a constata cum se aplică noua istorie, noua limbă. Un fost ministru român la Constantinopol mi-a spus că a văzut cum Kemal frecventa catedrala, localurile de noapte, ca un simplu cetățean.

7.6. REZULTATUL EXAMENULUI COMPARATIV ÎN TEORIA PUTERII

O formă principală a vieții politice contemporane a fost apariția dictaturilor, cu o putere și o siguranță, care au provocat uimire și dezorientare*.

S-ar fi crezut că timpul dictatorilor a trecut pentru totdeauna, după ce apăruse gîndirea liberală cu poporul suveran, care domnește, cu ideea egalității și cu imperativul libertății politice.

După cum s-a văzut însă din studiul nostru, problema dictaturii nu a fost o noutate a timpului nostru și n-a fost numai o problemă centrală a lui, ci a tuturor timpurilor, ca o ilustrație a problemei centrale din sociologie și etică, a raporturilor dintre individ, societate, națiune și stat, pe de o parte, și a autorității și libertății, pe de altă parte.

Dacă dictaturile sînt forme sociale și de stat concrete, care atîrnă de timp, de loc, de oameni și de fiecare popor, ele au totuși, oricît ar fi de diferite, unele note comune de origine și de manifestări.

---

* A se vedea nota noastră de la p. 311.

Fiecare dictatură apare ca o acţiune de salvare, *Salus rei publicae suprema lex.* În urma unei epoci de nelinişte şi nesiguranţă socială, puterea politică este ridicată la maximum, de multe ori fără violenţă, în mod firesc, pentru a lupta împotriva haosului şi anarhiei politice şi pentru a crea din ruine o viaţă nouă, regimul, care ar trebui să domnească în *saecula saeculorum*, deşi, în afara unor dictaturi endemice, cum ar fi în unele state din America de Sud, marile dictaturi sînt scurte*.

Dictatura extraordinarului creator de imperii Attila (445—453) a durat opt ani; dictatura lui Cezar (48 a. Ch.—44) cinci ani; dictatura lui Alexandru cel Mare, care a supus 20 de popoare, a încrucişat rase, a schimbat obiceiuri, a ridicat regate pe ruine şi a domnit peste vaste teritorii, a durat numai timp de 11 ani; după moartea sa imperiul imens şi inform a căzut pradă disensiunilor interne; dictatura lui Oliver Cromwell a durat 9 ani, a lui Robespierre un an, iar cea a lui Napoléon Bonaparte 11 ani, care dacă a supus Europa, fără Anglia, după abdicarea sa a lăsat Franţa învinsă şi slăbită pentru mulţi ani.

Este vrednic de amintit singurul caz din istoria universală, dictatorul Sulla; a demisionat pentru a da statului un viitor.

La aceste exemple mai adăogăm acelea din expunerea noastră şi conchidem, că, desigur, dictatorii chiar dacă au fost uneori administratori judicioşi, au favorizat literele şi artele din ordin, eventual au avut creaţiuni de acţiuni fericite, însă scurta lor trecere a lăsat urme teribile, dezordine, războaie, crime...

Şi atunci s-ar putea întreba, ce valoare a avut bunul şi frumosul înfăptuit, eventual, cu preţul atîtor suferinţe şi ruine al căror autor responsabil a fost dictatorul respectiv...

Desigur dictatura săvîrşeşte o operă, care poate merită a fi lăudată, dar n-ar fi putut oare să o facă prin alte mijloace, mai umane? Nu-i apare oare cîteodată, în timpul celei mai înalte puteri, imperiul pe care l-a creat, ca un pustiu locuit şi frămîntat de spiritele celor sacrificaţi inutil?

Dictatorul îşi ia doi tovarăşi: naţiunea şi statul.

Glorie, putere, reforme, revoluţii — toate acestea dictatorul nu le păstrează pentru sine, ci le pune la picioarele altarului naţiunii. Iar statul îl ridică la rangul de Dumnezeire. Dictatorul considerînd puterea lui personală ca o rugăciune adusă acestui idol, statul, care-i justifică existenţa!

În această privinţă toţi dictatorii sînt elevii lui Machiavelli, care a fost capul cel mai ordonat al epocii, numit „creierul secolului", bogat în experienţă şi care, observator practic, lipsit de sentimentalitate, cu cea mai mare claritate a studiat „statul" ca un obiect ştiinţific.

El analizează, descrie şi cercetează în *Il Principe*, lucrare apărută în 1532, statul fără consideraţii estetice, teologice ori filozofice, ci exact ca un fenomen natural; statul nu este nici bun nici rău.

* Bazat pe experienţa tristă a dictaturilor de tip fascist, Gusti încearcă o caracterizare a dictaturii în general, neştiinţifică şi contradictorie. *(B.—N.)*.

„Cînd țara este în joc, nimic nu contează decît rezultatul și nu se poate vorbi de just ori injust, de clement ori crud, de lăudabil ori ignobil".

(„Dove si diliberatutto della salute della patria, non si debbe cadere alcuna considerazione ne di giusto, ne d'ingiusto, ne di pietosa, ne di crudele, ne di laudabile, ne di ignominioso, anzi posposto ogni altro rispetto, seguire al tutto quel partito, che le salvi la vita et mantenghile la libertà"). (*Discorso sopra la Prima Deca di Tito Livio*, 1540).

Este, după cum vedem, vechea sentență romană : a salva patria, suprema lege (*salus populi suprema lex*).

Teoria lui Machiavelli amintește faimoasele cuvinte ale lui Sir Henry Wotton, care se ducea în Veneția ca ambasador al Angliei, scrise în 1604 într-un album al unui negustor din Augsburg :

„Un ambasador este un om onest trimes în străinătate pentru a minți în profitul republicii" (*Legatus est vir bonus, peregre missus ad mentiendum reipublicae causa*).

Același spirit îl întîlnim la Richelieu în *Instructions et maximes que je me suis données pour me conduire à la cour : „Le dissimuler avec le silence est nécessaire et n'est pas repréhensible"*.

Statul este totul.

În fruntea teoriei sale a fost deviza : „Statul este putere"*. Idealul său a fost Cezar Borgia, aventurierul amoral lipsit de principii, un mizerabil fără conștiință !

În opera lui Machiavelli se resfrîngea imoralismul proverbial al Renașterii, cu coincidențele contradictorii, frumusețe și păcat, spirit și violență, farmec și putreziciune *.

Papa Alexandru Borgia a fost în viața particulară bun și blînd, ca Papă însă a practicat omorul și furtul. Asasinarea și minciuna aparțineau economiei existenței.

Savonarola, „mare auster", a voit să creeze „regatul lui Christ", însă nu era Christ, în sensul lui Christ, îi lipsea omenia, iertarea, grația.

Gîndirea lui Machiavelli din 1532 a fost desăvîrșită în opera lui Thomas Hobbes *Leviathan or the matter, form and authority of governement*, apărută în 1651, împrumutînd numele animalului din cartea lui Iov.

Statul, după Hobbes, devine Leviathan, cine i se opune ca inamic este înghițit. Ceea ce puterea de stat, marele Leviathan sancționează este bun, contrarul este rău.

Hobbes pornește ca și Machiavelli de la același material de observație empirică, găsind că pe de o parte lumea este compusă din oameni puternici, duri și pe de altă parte din simple automate, supuși legii inerției (compară din text părerea lui Hitler, asemenea vezi asemănarea cu noțiunile fundamentale ale filozofiei politice nietzscheiene : „Herren in Naturen und Herdenmenschen").

---

* Nu este de mirare, că după inaugurarea școlii de la Roma, Mussolini în cercul elevilor școlii, a făcut apologia lui Machiavelli. (Nota lui D. Gusti).

Statul este un Dumnezeu. Libertate? — este ceea ce nu este oprit de legi. Conştiinţa? — este o simplă părere individuală. Legea publică este conştiinţa cetăţeanului, căreia trebuie să se supună necondiţionat. Religia care nu este recunoscută şi legitimată de stat este superstiţie. Monarhia este cea mai bună formă de stat, pentrucă are cea mai autoritară conducere a statului.

Prietenul meu Ferdinand Tönnies, cel mai bun cunoscător şi cercetător şi editor al operei lui Hobbes, a publicat pentru întîia oară după manuscrisul original *Elements of law moral and politic* şi lucrarea *Behemoth* concepută de Hobbes la 80 de ani, care conţine reflexii şi istoria lungului parlament (1640—1660), care a declarat în deosebite rînduri că Hobbes l-a influenţat în concepţiile lui proprii sociologice, pentru întîia oară m-a făcut atent şi m-a îndemnat să studiez opera lui Hobbes. Pentru aceasta mi-a servit în primul rînd lucrarea lui Tönnies însuşi *Hobbes Leben und Lehre* (Stuttgart, 1898, în ediţia a II-a mărită, apărută cu titlul: *Hobbes, der Mann und der Denker*, Leipzig, 1912, ediţia a III-a, 1925). Filozofia lui Hobbes a fost mult apreciată în timpurile moderne, dovadă că s-a creat o societate internaţională pentru studiul ei, „Societas Hobbesiana".

Eu însă, cum am dovedit-o şi în teza mea de doctorat, n-am găsit justă analiza sa a naturii umane: *homo homini lupus est* (după cum n-am fost nici de părerea că *homo homini deus est*) şi nici consecinţa acestei concepţii a omului, anume că societatea omenească ar fi în stare naturală un război al tuturor contra tuturor: *bellum omnium contra omnes* şi de aceea oamenii sînt obligaţi să se unească între ei printr-un contract în stat şi apoi să se supună unui monarh, pe care toţi trebuie să-l asculte... În timpul cînd studiam pe Hobbes, aprofundam lucrările unui autor, care încă din primul semestru al studenţiei mele din Berlin îmi era cunoscut — treceam doar zilnic în faţa statuii sale la intrarea în Universitate, *Wilhelm von Humboldt*.

Creatorul spiritual al Universităţii din Berlin, care pentru prima oară a făcut deosebirea între instituţii care pînă la el se confundau — şi care încă şi astăzi se confundă! — anume între Academii, Universităţi şi Institute, în lucrarea sa *Über die innere und äussere Organisation der höheren wissenschaftlichen Anstalten in Berlin*.

A fost un autor deosebit de preţuit de mine în cursul studiilor universitare, prin două mari probleme, care aveau în acelaşi timp strînse legături contradictorii cu teoriile statului ale lui Machiavelli şi Hobbes, mai întîi marea problemă a raportului dintre individ şi stat şi apoi problema umanităţii.

În lucrarea lui Wilhelm v. Humboldt, care poartă titlul programatic: *Ideen zu einem Versuch, die Grenzen der Wirksamkeit des Staates zu bestimmen*.

Statul are în influenţa sa margini, el nu este absolut. Iată un alt limbaj decît acel a lui Machiavelli şi Hobbes!

Scopul statului constă, a scris v. Humboldt, în a îngriji pentru apărarea lui în afară şi siguranţa dreptului înlăuntrul lui, şi atît; el trebuie să lase o liberă dezvoltare evoluţiei individului şi a naţiunii.

Pentru ce? În interesul umanităţii, adaugă W. v. Humboldt. El trebuie socotit ca reprezentantul idealului şi eticii umanităţii prin excelenţă, care cuprinde trei momente: universalitate, individualitate şi totalitate (adică formarea vieţii într-o operă de artă).

Îmi aduc aminte cu mare plăcere de multiplele şi interesantele discuţii avute atît cu prof. Tönnies asupra raportului dintre individ, naţiune şi stat, cît şi cu prietenul meu dr. Eduard Spranger asupra noţiunii umanităţii, ca compliment al raportului amintit mai sus şi mai ales în legătură cu concepţia umanităţii la Herder, pentru care istoria este o evoluţie progresivă către umanitate şi Goethe şi la Auguste Comte (le Grand Être) despre care Spranger nu era destul de edificat, dovadă lucrarea sa: *W. v. Humboldt und die Humanitätsidee*, 1909, ediţia a II-a 1930).

Dictatorii au fost elevii lui Machiavelli şi Hobbes. Dar iată că apar individul şi societatea cu drepturile lor.

Atunci pentru renunţarea totală a eului în favoarea dreptului „sfînt" al statului, ca mijloc de constrîngere se întrebuinţează forţa, într-un sens abil camuflat de supunere voluntară, de majoritate fictivă prin crearea acelui conformism, „Gleichschaltung", pe care l-am cunoscut la Hitler, adică adaptare fără murmur la „ideologia" dictaturii.

Pe lîngă mijloacele de persuasiune cunoscute tuturor dictaturilor apare ca *ultima ratio* şi cel mai decisiv argument al conformismului: militarul. Armata fanatică a lui Cromwell ca model, arma de preferinţă M. S. revolverul!

Deţinătorii forţei îşi arogă o situaţie privilegiată creînd domnia privilegiaţilor asupra supuşilor, ei creează în acelaş timp şi o nouă formă de stat prin forţă, prin ruperea cu dreptul existent şi fără participarea celorlalţi membri ai statului, care sînt simpli dominaţi: ei tind a crea o nouă stare „de ordine", cu un nou drept, cu o nouă codificare. În deosebire de despotismul oriental care este liber de lege — *legibus solutus* —, fiind el lege, avînd adică o omnipotenţă legală.

Experienţa istoriei ne arată că dictatura alunecă adesea pe drumul despotismului, luînd dispoziţii capitale şi aşa de grăbite, că nu mai au timp să le preceadă măcar *pro forma* prin vreun decret-lege.

Ori, cum se obişnueşte, se publică în organul oficial, însă într-un singur exemplar, care se ţine secret, nimeni neputîndu-l consulta.

Dictatura devine astfel o nouă instituţie, la Roma, cum am văzut, chiar ca o instituţie conform constituţiei, cînd dictatorul primea puterea sa extraordinară printr-o corporaţie legală şi pe timp limitat.

Toate dictaturile încep prin a se proclama provizorii (atît cît trebuie pentru „salvare") însă acest provisorium se prelungeşte de fapt prin a avea o lungă existenţă, pregătindu-se legi, care tind la o viaţă eternă,

acele „pouvoirs établis" de totdeauna, care urmăresc a ține piept timpului schimbător și trecător... crezînd că epoca lor este măsura oricărei alte epoci. „Verweile doch, du bist so schön", cum spune poetul (ca și monarhiile absolute și „democrațiile" care se bazează pe pumn și pe teorii savante și pe constituții pe hîrtie răbdătoare.)

Intoleranța absolută este o notă caracteristică dictaturilor. Brutal și disprețuitor se pune întrebarea : *qui non est nobiscum est contra nos*, și atunci urmează pentru neconformiști procese de înaltă trădare, cu execuții, cum ne-a oferit atîtea exemple regimul hitlerist.

„Maulkorb" ! „Sacrificio dell'intelletto" ! Jocul este cîștigat, în jurul dictatorului toți tac (*quid tacit consentire videtur*) ori mint. Toată lumea jubilează ; tac ori surîd, chiar cînd surîsul este printre lacrimi.

Nu se poate deosebi, dacă în ochii cuiva se oglindește devotament ori conformism în ortodoxia oficială, chiar cînd se produc laude exagerate, căci ipocrizia și lașitatea domnesc sub toate formele și în toate timpurile, așa cum au fost magistral consemnate de marii cunoscători de oameni La Rochefoucauld și La Bruyère.)

Și atunci iată-l, în cuibul său din Berchtesgaden, privind prin imensele ferestre cerul, munții și brazii, singur, în mijlocul unei tăceri solemne de catedrală, fără a ști ce este o intrigă de culisă ori o polemică de presă, fără a se consulta cu cineva, avînd însă credința absolută în sine, ia hotărîri decisive, urmărește planuri cu putere de legi, poate invidiindu-se pe el însuși !

Și totuși dictatorul cu voința puternică și cu situații excepționale, posedă el într-adevăr puterea ? Voința care nu se lovește de nici o greutate, de nici o critică, de nici o opoziție, pierde forța ei combativă și motivele de a se înnoi și ajunge pe căi greșite, pînă la prăbușire, aproape voită.

Dictatorul caută cel puțin o rezonanță favorabilă, creînd majorități fictive, făcînd prin plebiscit apel la popor, avînd impresia că el care nu știe decît a ordona, ar asculta și pentru a-i cîștiga, dacă nu ajutoare, cel puțin bunăvoință și supunere, creează realizări peste realizări, unele mai strălucite ca altele, succese vizibile, succese și iarăși succese, care cîteodată nu reușesc și atunci aduc dictaturii lovituri puternice, oricît ar fi ele de invizibile. Dictatorul nu este atotputernic, pentrucă este supus condițiilor de viață economică și spirituală ale istoriei.

Și fiindcă revolverul nu ajunge, dictaturile și-au creat și o ideologie nouă, „*pro natura et pro institutia*" — prin natură și prin sistem, care au caracteristicele sectelor religioase (așa cum au apărut mai ales la Mussolini și Hitler). Admirația entuziastă pentru dictator, care ia forme de idolatrie, cu un ritual specific, cu jurăminte de supunere necondiționată, cu grupări și adunări asemănătoare ordinelor de călugări, cu exagerarea și glorificarea sentimentului național, care ar ține locul sentimentului religios.

Nu voi intra în discuțiile privitoare la „criza" ori chiar „falimentul" democrației și al parlamentarismului, care au fost calul de bătaie al

„dictatorilor" după revoluţia franceză, pentru că această importantă problemă va fi tratată de mine în altă parte *.

Îmi aduc aminte de numeroasele conversaţii cu profesorul Franz von Liszt, în legătură cu cursul său de „Filozofia dreptului" pe care îl ţinea la Universitatea din Berlin în faţa unui imens auditoriu şi cu teoriile, în care critica „sufragiul universal" democrat pe teme'ul că „individul abstract" trebuie înlocuit prin „individul producător", căci altfel temeiul democraţiei este fictiv ori chiar o farsă.

L-am făcut atent pe prof. v. Liszt asupra lucrării lui G. Sorel, asupra revistei dirijată de Lagardelle „Le mouvement socialiste", asupra articolelor lui Ed. Barth din această revistă etc. etc.

Îi spuneam lui von Liszt, care reprezenta în alegerile comunale ale oraşului Charlottenburg ori în alegerile pentru dieta Prusiei partidul democrat german, că eu sînt contra unei democraţii formale şi fictive, şi pentru o democraţie reală, socială şi de fapt.

Îi spuneam că acele trei cuvinte faimoase, trompeta revoluţiei franceze — „Liberté, Egalité, Fraternité", care se găsesc înscrise pe zidurile căzărmilor, tribunalelor şi chiar ale închisorilor din Franţa sînt ficţiuni, fraze goale de conţinut precis şi n-au în practica politică nici o valoare.

V. Liszt la început nu era de părerea mea, aflîndu-se sub influenţa fatidică şi sugestivă a marilor cuvinte.

Atunci i-am arătat, că Liberté — Egalité sînt noţiuni al căror conţinut stau în opoziţie, fiindcă egalitatea distruge libertatea, iar libertatea distruge egalitatea**.

Fr. v. Liszt mi-a spus că aş fi amator de paradoxe. Atunci în virtutea principiului sociologic realist i-am arătat, că dacă toţi oamenii sînt egali, adică identici, supuşi aceloraşi forme de viaţă, atunci ei nu mai sînt liberi. Iar dacă oamenii s-ar desfăşura liberi, fiecare după individualitatea sa, ei n-ar mai fi egali.

Cunoaşteţi, scumpe Profesor von Liszt, i-am spus eu, exclamarea lui Mme Roland, înainte de a ridica scările eşafodului : O Liberté ! que de crimes on commet en ton nom ! ori scrisoarea marchizei de Coigny către Lauzan, Duc de Biron, din 1792, care cuprinde pasajul : O liberté, quel mal tu nous causes pour le bien que tu nous a promis !

Şi pentru a ilustra aceste celebre declaraţii, am scos din buzunar un număr apărut recent din revista satirică „Simplicissimus" şi l-am înaintat profesorului v. Liszt, care cuprindea următoarea ilustraţie : într-o mare piaţă publică era ridicată falnic o imensă statuie a libertăţii, iar toţi cetăţenii erau obligaţi, cînd treceau înaintea ei, să o salute, — dar iată unul, care cu mîinile în buzunar, cu pălăria trasă peste ochi, trece ostentativ fără a o saluta, era Eduard Bernstein, revizionistul, despre care vom vorbi

---

* D. Gusti se referă la o problemă pe care nu a tratat-o ulterior (*B.—N.*).

** D. Gusti şi-a dat seama, încă în perioada formaţiei sale, de caracterul contradictoriu şi limitat al libertăţii şi egalităţii din orînduirea capitalistă (*B.—N.*).

imediat — şi atunci apar doi poliţişti, care-l arestează zicînd, „în numele libertăţii pentru că n-ai salutat statuia libertăţii te invităm la închisoare" !

Şi fiindcă prof. v. Liszt a făcut mult haz de ilustraţia din spirituala şi răspîndita revistă „Simplicissimus", i-am amintit şi de o nuvelă a lui Maupassant, care vorbeşte de un leu fugit din grădina zoologică din Paris şi trecînd prin Place de la Concorde a rămas uimit de cît sînge curgea — era în timpul revoluţiei franceze ! — atunci leul a alergat în alte pieţe, care, fiecare din ele, erau pline de ghilotine şi de sînge... înspăimîntat leul se reîntoarce în cuşca lui, iar cînd i se punea drugul pentru a nu ieşi a doua oară, leul s-a adresat păzitorului cu rugămintea de a lua toate măsurile ca să fie cît mai bine închis, pentru a fi astfel apărat ... de oameni şi de ghilotinele lor !

Atunci, a ripostat prof. von Liszt, dragul meu tînăr prieten, sînteţi pentru dictatură, dacă negaţi libertatea. La această obiecţie am răspuns categoric, că eu sînt pentru libertatea adevărată şi nu pentru libertatea care nu este libertate*.

O nouă structură socială şi economică a naţiunii, dacă merge mînă în mînă cu dezvoltarea şi afirmarea personalităţii sociale, adică cuprinde sintetic personalitatea comunităţii ca şi personalitatea individului — iată condiţiile unei libertăţi adevărate.

Nu pot intra în amănunte, am adăugat, pentru că asupra acestei mari probleme mă voi rosti în altă parte. Însă de pe acum pot afirma că numai printr-o autoritate autonomă ori o autonomie autoritară pe baza personalismului socialist (ori a socialismului personalist) se va putea dobîndi libertatea, pe care a visat-o şi Faust în partea a II-a... !**

Libertatea economică, spirituală, politică şi etică a personalităţii sociale în naţiune liberă şi libertatea naţiunii în lume în cadrul umanităţii — iată ce ar trebui să dorim. Căci libertatea nu se impune, nici nu se acordă ca un cadou, ci se cucereşte prin lupte zi de zi.

„Was du ererbst von deinen Vätern hast
Erwirb es, um es zu besitzen".

Fără a spune, că numai dictatura absolută este negarea democraţiei şi libertăţii, în timp ce dictatura constituţiei este organul lor, pentru că pentru mine problema libertăţii nu este, după cum am văzut o problemă politică, ci una sociologică şi de înaltă etică, dependentă de popor şi trebuinţele sale, libertatea trebuie privită în perspectiva cauzalităţii şi deci a necesităţii sociale şi etice — libertatea nu este licenţă.

---

* D. Gusti ilustrează aici concepţia sa despre adevărata libertate şi se dovedeşte promotorul unei adevărate democraţii, fireşte în limitele orînduirii sociale burgheze (*B.—N.*).

** Cum s-a mai arătat de către noi şi în volumele anterioare, şi în special în volumul II, etica personalităţii a lui D. Gusti, chiar şi atunci cînd utilizează conceptul „personalism", nu are nimic comun cu curentele „personaliste" din deceniul al patrulea. (*B.—N.*).

Ea este plină de contradicții aparente și de echivocuri, dacă nu este privită din punctul de vedere expus mai sus, care cuprinde atît puterea omului asupra naturii, asupra diviziunii muncii ca și asupra lui însuși.

Libertatea de a munci și de a trăi înseamnă dreptul la existență socială și personală, în același timp. Există libertate și libertate, după cum se proclamă prin doctrine ori se realizează de fapt*.

Revoluția franceză a răsturnat absolutismul, dar pentru cît timp? În 1794 absolutismul a devenit dictatura unuia, a lui Robespierre**, *de facto*, dacă nu formal (după ce în 2 iunie 1793 absolutismul a revenit ca dictatură a Convenției și a Comunei), pentru a deveni formal și *de facto* prin lovitura de stat a lui Napoleon.

Tot astfel puterile declarate moarte definitiv, vechile forme ale regatului, regimul clerical și domnia nobilimii au reînviat, în parte, în primul imperiu și aproape complet sub restaurația lui Ludovic al XVIII-lea și Carol al IX-lea.

Ce fluidă și schimbătoare este viața de stat ! Poate fi ea oare criteriul ori chiar arbitrul evoluției națiunilor și umanității?

Dictatorii sînt cei mai liberi oameni, ei se bucură de o libertate absolută, avînd a-și da socoteala numai lor înseși.

Dar sînt ei însă liberi? față de exigențele timpului, naționale și de stat, în alegerea metodei și a mijloacelor și fiind „iubiți" și serviți atît cît au armată în dosul lor.

Problema centrală rămîne în decursul veacurilor : raportul dintre autoritate și libertate, — care este în același timp și problema centrală a sociologiei, eticii și politicii ca știință.

Cu multă prietenie și atenție prof. Franz von Liszt a ascultat lungul meu expozeu, spunîndu-mi că el cuprinde aspectele complexei și obscurei probleme a dictaturii, promițîndu-mi, că față de unele laturi noi din expozeul meu, va reveni în viitoare convorbiri, ceea ce s-a și întîmplat deseori pînă am căzut de acord.

Prof. v. Liszt punea în discuție experiența sa ca membru în consiliul comunal al orașului Charlottenburg și membru în parlamentul Prusiei, iar eu experiența istoriei interpretate sociologic.

---

* În 309 a. Chr. erau în Atena 21.500 cetățeni liberi, față de 100.000 de sclavi iar în republica romană erau numai 214 cetățeni liberi la 21 milioane de locuitori (nota D.G.)

** D. Gusti ca și majoritatea gînditorilor sociali aflați pe poziții similare nu sesizează diferențele între radicalismul lui Robespierre și caracterul moderat al perioadei Consulatului lui Napoleon. (*B.—N.*).

III. ÎMPLINIRI

1. STATUL CULTURAL

Ce datoreşte oare statul, culturii? Fiind în serviciul naţiunii, iar nu naţiunea în serviciul lui : totul. Căci din cultură se plămădeşte spiritul de solidaritate şi conştiinţa valorilor comune, ce sînt chiagul unităţii spiritual-sociale a naţiunii.

Statul, personificare politică şi juridică a naţiunii, aşa cum ea trăieşte, pe planul economic şi spiritual, este numai organizatorul valorilor naţionale.

Naţiunea, şi numai ea este creatoare de valori; statul nu are decît datoria de a le apăra şi ocroti; de a le descoperi şi deştepta, cînd sînt ascunse; de a le înălţa către culmi cît mai ridicate cînd sînt prezente.

Statul, ca organizare politică şi juridică a comunităţii naţiunii, are datoria să urmărească ritmul particular de viaţă al naţiunii; să-l accelereze şi să-l conducă.

Aceasta este politica culturii care ar trebui să fie la baza oricărei politici de stat.

Iar principiile, ce vor trebui să stea în mod necesar la temelia acestei politici noi, nu pot fi decît acestea :

1. Nu poate fi despărţită cultura superioară, creatoare, de cultura poporului;

2. Cultura nu poate fi impusă; ci ea trebuie să trăiască într-o atmosferă de libertate, spontaneitate şi specificitate naţională;

3. Cultura trebuie clădită pe specificul naţional, care trebuie cercetat prin metoda monografică sociologică;

4. Instituţiile de stat, ce-şi asumă răspunderea organizării culturii naţionale, vor trebui să aibă o autonomie cît mai largă;

5. Astfel de instituţii nu pot avea de scop crearea culturii, ci numai crearea condiţiilor prielnice dezvoltării ei, stimulînd şi organizînd colaborarea tuturor elementelor culturale ale ţării.

Naţiunea presupune deci cultura, iar cultura nu fiinţează decît înăuntrul naţiunilor; statul naţional nu poate exista prin urmare decît sub forma de stat cultural.

Dar oricît ar fi de perfectă organizarea culturii, ea nu va avea valoare şi viitor decît prin elementele chemate să o conducă şi înfăptuiască. Cum vor fi aceste elemente aşa va fi şi opera realizată.

---

* În „România Literară", 19 mai 1932.

Nu trebuie să se mai amestece în această acţiune entuziasmul zgomotos de paradă şi superficial. Trebuie trezit însă entuziasmul stăpînit, sentimentul profund al unei datorii naţionale de împlinit.

În vîrful munţilor, în fundul văilor, în şesuri, pretutindeni, în tot cuprinsul României, ne aşteaptă, cu smerenie şi nerăbdare, o lume dornică de hrană sufletească, o lume ce aspiră la o viaţă mai bună.

Să nu întîrziem nici o clipă şi să nu precupeţim nici un sacrificiu. Să ne grăbim să ne ducem în mijlocul ei spre a-i întinde o mînă frăţească de ajutor, şi să-i ajutăm copiii să vie la noi, în şcolile anume pregătite pentru ei.

Vom întîlni acolo o dorinţă de bine fără margini !

Ajutînd-o, ne vom putea ajuta pe noi înşine, căci vom lucra astfel pentru întărirea neamului şi a statului.

2. LA ÎMPLINIREA PRIMILOR ZECE ANI DE FIINŢARE A O.N.E.F*

Împlinirea primului deceniu de fiinţare a Oficiului Naţional de Educaţie Fizică este, înainte de toate, prilej sărbătoresc de bucurie. Dar ea mai este, totodată, şi mustrare şi imbold.

Prilej de bucurie : pentru că o instituţie culturală a izbutit să înfăptuiască în chip strălucit gîndul bun şi luminat, ce i-a stat la temelie. Legămîntul că Institutul Naţional de Educaţie Fizică îşi va începe activitatea în toamna 1922, s-a împlinit acum zece ani ; iar începutul de atunci a fost într-un ceas bun. Stăruinţa de neînfrînt a conducătorului ei, d. Virgil Bădulescu, a trecut-o peste greutăţile începutului, a ferit-o de greşala năzuinţelor fără frîu şi i-a aşezat fiinţa în făgaşul sigur, îndreptat spre zarea marilor împliniri, în care înaintează astăzi.

Şi e mustrare această împlinire a zece ani de la înfiinţarea Oficiului Naţional de Educaţie Fizică, pentru toţi cei care ne-au putut călăuzi la acelaşi ceas de bucurie desăvîrşită, destinele instituţiilor chemate în viaţă de ei. Cea mai mare din toate aceste mustrări e, fără îndoială cea pe care o cuprinde faptul, datorită vitregiei vremurilor, a încremenirii la jumătatea drumului a marii iniţiative de adîncire şi lărgire şi totodată de răspîndire a culturii româneşti, din care înfiinţarea Oficiului Naţional de Educaţie Fizică nu era decît o parte.

Dar e şi imbold această sărbătoare a împlinirii a zece ani de la înfiinţarea Oficiului Naţional de Educaţie Fizică. Cum s-a înfiripat mlădiţa trainică de azi, din acele trei pătrimi ale puţinului cu care şi-a început activitatea Direcţia Generală a Casei Culturii Poporului, pe care, ca diriguitor al ei, am

* În revista „Educaţia fizică", an. XI, nr. 1, ianuarie 1933.

avut prilejul să le sorocesc atunci Oficiului — aşa poate renaşte, şi din sărăcia noastră de azi, întocmirea, încă de atunci dorită, care să dea închegare temeinică şi propăşire mai zorită culturii neamului nostru.

Şi oamenii, gata să-şi dea ce au mai bun pentru înfăptuirea acestui gînd, sînt, dacă nu prea mulţi, totuşi destui.

Oficiul Naţional de Educaţie Fizică a izbutit să răspîndească în fiecare ţinut al ţării cel puţin cîteva din elementele pe care le-a crescut. Vădite încă de acum, efectele activităţii lui vor ajunge să împînzească în mai mult decît o privinţă naţiunea întreagă. Fie ca de aici în zece ani, cei ce vor sărbători această aniversare să poată prevedea acţiunii ei rezultate la fel de mulţumitoare cu cele pe care i le ştim noi activităţii, prea puţin zgomotoase dar spornice, de la Oficiul Naţional de Educaţie Fizică.

3. SCRISORI. MĂRTURII

7 februarie 1929. Stimate Domnule Profesor, sînt foarte necăjit că nu pot ieşi astăzi din casă pentru a veni la seminar. Sînt, domnule profesor, chinuit de o excepţional de violentă durere de cap şi noaptea întreagă n-am putut închide ochii. Aceste insomnii — pe care le-am avut totdeauna — se repetă de la un timp în fiecare noapte. Fratele meu, doctor neurolog, întors acum din străinătate, mă găseşte oarecum zdruncinat fiziceşte (o veche boală de stomac agravată) şi nu e mulţumit de starea nervilor mei. El îmi cere, imperativ, să-mi acord o odihnă totală cît mai lungă. Uşor de zis ! ! Şi aceasta tocmai acum, cînd datorită bunăvoinţei extreme a Dvs, mă puteam considera ieşit la liman ! Fratele meu, sever ca toţi doctorii, mă asigură că starea mea nu tolerează munca în cursul acestui an. Atunci, ce e de făcut ? Un singur lucru : să nu vă încurc mai mult cu capriciile fiziologiei mele care are nevoie de serioase reparaţii.

Domnule profesor, aş fi dezolat dacă din cauza neaşteptatei mele defecţiuni, aţi avea cea mai mică neplăcere. Dar nu mi-aş ierta niciodată ca, din arivism, să vă ascund acum adevărul asupra mea şi mai tîrziu să vă las în drum, pe Dvs., care v-aţi purtat cu mine cu atîta grijă de soarta mea. De aceea cred că — înfrîngînd orice sentiment personal — e cazul să las locul liber pentru oameni mai valizi decît mine. N-am nici o îndoială că prietenul Vulcănescu — sau alţii — vor lucra cu aceleaşi bune intenţii ca şi mine şi la Facultate şi la Institut, şi poate cu mai bune rezultate. Îndată ce sănătatea mi-o va permite, stau la dispoziţia Dvs. Deocamdată, sînt nevoit să mă supun, după o grozavă criză sufletească, somaţiei medicale. Nu ştiu, domnule profesor, cum să vă mulţumesc pentru atît de puţin meritata grijă pe care aţi avut-o de mine. Nu ştiu cum să vă rog să-mi iertaţi — dacă se poate — vina de a nu-mi fi dat seama de realele mele forţe fizice, şi numai de aspiraţiile mele sufleteşti. Sînteţi, domnule profesor, singurul om care m-a ajutat să-mi fac o situaţie. Va veni poate vremea cînd vă voi putea dovedi recunoştinţa mea întreagă.

Primiți, vă rog, domnule profesor, expresiunea celui mai perfect devotament. Alexandru Claudian.

12 iunie 1921, Iași. Stimate Domnule Gusti, În sfîrșit s-a rezolvat chestia Aslan, căci alaltăieri a venit răspunsul Ministrului odată cu ordinul de-a se alcătui comisia pentru examen. Cum să vă mulțumesc pentru toată intervenția D-voastră? Să vă spun cuvinte multe? Cred că e mai bine să las viitorului sarcina de a vă dovedi prin fapte ce înseamnă o prietenie cîștigată — întîi prin știință și apoi prin necontenită apropiere sufletească timp de 11 ani. Pînă acum d-voastră ați fost „spiritus rerum" în această chestie și sper că veți continua a fi și mai departe. Pentru mine de acum încolo începe o luptă aprigă—și desigur că dacă aș rămînea singur în contra unora din acei care au puterea în mînă, aș cădea învins. Am încredere însă în acei care mă cunosc bine, cu care am lucrat timp îndelungat și aștept lucrînd mai departe.

V-am scris o scrisoare, în care făceam și ofertă pentru tipărirea „sociologiei revoluției" — ați primit-o? De asemenea am făcut ofertă la „Cartea Românească" pentru *Sociologia marxistă și sociologia neokantiană*. D-voastră ce ați hotărît? Vă rog de asemenea, dacă puteți, determinați-l pe dl Rădulescu-Motru să primească a fi în Comisia examinatoare. Avînd deplină încredere în spiritul d-voastră de dreptate, în dorința de bine ce vă călăuzește și în prietenia, pe care mi-ați arătat-o întotdeauna, sper că vor fi dejucate toate planurile răutăcioase ale dușmanilor mei (care sînt în același timp și ai d-voastră).

Dacă veniți prin Iași cred că ne vom vedea neapărat. Ce frumoasă colaborare vom putea realiza, atunci cînd voi fi și eu în sfîrșit aranjat! Multe lucruri bune se pot face prin o înțelegere științifică și prin o prietenie durabilă. Și acestea le veți găsi la mine. În fuga necontenită de persoane și întîmplări din București, în haosul acela de oameni grăbiți în a profita, veți găsi puțini care să rămînă credincioși unui gînd și unei prietenii.

Vă aduce Setlacec această scrisoare, pentrucă lui îi veți putea da unele detalii, care v-ar lua timp mai mult pentru a le scri — și el apoi mi-ar comunica tot ce ați voi D-voastră.

Cu multe mulțumiri și respectuoase salutări. P. Andrei.

18 iunie 1921. Stimate Domnule Gusti, V-am telegrafiat foarte desperat intențiile consorțiului de exploatare Aslan. Ei vor să intre toți patru în comisie pentru a avea majoritate și pentru a mă exclude de la concurs. Aslan i-a spus chiar rectorului Leon, că nu se știe de voi intra eu în concurs. Desigur tema va fi: lucrări tipărite cu 6 luni înainte de publicarea vacanței catedrei etc. În ședința de ieri (17 iunie) a ieșit Găvănescul la vot și prin o regretabilă eroare a lui Ibrăileanu, Bărbulescu, Philippide n-a venit. Bratu și Ibrăileanu au căzut în balotaj cu Tafrali— cîte 3 voturi. Acum dacă nu vine Dl Petrovici la o ședință viitoare totul e pierdut. Pe dînsul l-am contestat pe motivul că el e în concediu, deci nu avea dreptul să facă parte din comisie. Dar, după cum știți, la drept, Cuza, Alexandrescu,

Dragomirescu — deşi în concediu — fac parte din toate comisiile. Şi apoi cine ştie de va mai fi ministru pînă la concurs. Eu am vorbit cu dl Petrovici la telefon şi mi-a spus că poate va veni. Dacă l-aţi convinge d-voastră? Cuvîntul d-voastră l-ar determina desigur să vină la Iaşi mai curînd şi să ceară să fie în comisie. luînd parte şi la vot. Acum, stimate D-le Gusti, e vorba ce se mai poate face şi la Bucureşti. Dacă l-aţi convinge pe Dl Drouhet, în caz cînd R. Motru nu primeşte! În orice caz ştiţi D-voastră mai bine ca mine ce este de făcut. Sînt foarte amărât, căci Găvănescul et comp. — odată cu plecarea D-voastră de aici au dobîndit puterea în facultate şi îşi bat joc, terfelind tot ceea ce e drept, adevărat şi bun. Găvănescul ar fi declarat, spun unii studenţi — că poate ţine piept oricărui specialist, indiferent de Universitatea unde este el. Înţelegeţi ce înseamnă aceasta! Vedeţi cum am necazuri de acestea, vă scriu totul, imediat, pentrucă am convingerea că puteţi împiedeca mult rău şi multe ticăloşii şi apoi pentrucă am încredere în intenţiile şi în firea d-voastră sinceră şi deschisă.

Vă trimite odată cu rugămintea sa, cele mai bune urări de sănătate P. Andrei, Lascar Catargiu 26.

Stimate Domnule Gusti. Îndurerat îţi scriu aceasta, deoarece aşi fi dorit să nu mai am prilej pentru aşa ceva.

Văd însă că nu putem colabora şi e mai bine să ne despărţim cît este timp încă. Înţelegi uşor că nu sînt dintre acei care pot fi umiliţi la tot pasul Eu nu pot deveni un factor lăturalnic inutil atîta vreme cît din încredinţarea partidului, am fost numit în acest post.

După făgăduielile d-tale de deunăzi credeam că lucrurile se vor îndrepta, dar văd că totul continuă, ba încă şi mai rău ca în trecut.

Iau cunoştinţă din gazete, în care citesc aproape în fiecare zi, că se lucrează la proiecte de legi, că sînt comisiuni din care fac parte pînă şi şefi de cabinet, că se vor depune legi chiar în cursul acestei săptămîni etc.... şi mie nu mi-ai spus absolut nimic din toate acestea.

Nu mi se comunică nici măcar ce interpelări şi comunicări se fac în parlament, la buget se fac modificări despre care eu aflu abia la 2 — 3 zile.

Cred că e sub demnitatea oh! mea să accept toate acestea. Văd cum se lucrează şi la celelalte ministere şi cu durere constat că nicăieri nu se petrece acest lucru.

De aceea socot că e mai bine ca, fără zgomot, să ne despărţim, urmînd să lucreze fiecare cum va crede de cuviinţă.

În felul acesta se va mîntui orice neînţelegere în Minister. Cu distinse salutări, P. Andrei.

Sărbătorirea d-lui prof. D. Gusti *. Pe ziua de ieri, un grup impozant de profesori, academicieni şi oameni de cultură, străini aceştia de trivialele

---

* În ziarul „Dreptatea" 1935

combinații de culisă politică, care monopolizează mereu gîndul bucureștenilor noștri, și-au adus aminte că mai există ocupații omenești demne și senine și într-o atmosferă caldă au sărbătorit pe un pionier al științei și filozofiei românești, pentru meritele sale eminente de cugetător și organizator În colectivitățile de azi, înebunite de barbare revanșe, sînt așa de rare pornirile de recunoștință pentru gîndirea dezinteresată, încît numai peisajul moral al manifestației de ieri e reconfortant.

Am fost elev al profesorului D. Gusti. Ca și alte serii lungi de studenți m-am adăpat la larga sa erudiție, la cursurile sale așa de moderne și de informate. Mi-a rămas mai ales în minte *europenismul* firii și mentalității sale. Europenism în maniere, în gîndire, în larga sa obiectivitate, în perfecta sa politețe. Dar mai ales europenism în spiritul său de integrare a valorilor de civilizație apuseană la valorile românești. D. D. Gusti e un remarcabil om de știință teoretică. Cercetările sale în domeniul sociologiei și al eticii, în istoria doctrinelor sociale și politice aduc importante contribuții la formarea unor științe așa de recente și de plăpînde.

Legăturile sale cu savanții continentali sînt mai frecvente și mai strînse decît ale oricărui învățat român. Institutul social român contează printre cele trei, patru instituții europene care perfectează știința societății. Merite eminente desigur, dar nu merite cardinale ale profesorului D. Gusti. După cum în literatură nu există mare scriitor dacă nu se exprimă într-o limbă națională (în caracterul său hibrid stă tragedia lui Panait Istrati), tot așa în domeniul științelor morale nu se poate aduce o contribuție fecundă, reală, originală, decît prin cercetări proprii din domeniul realităților naționale. Fiindcă, în fond, interesează mult mai puțin vagi considerații generale de filozofie abstractă decît cercetări concrete și vii, păstrînd încă parfumul proaspăt și specific al pămîntului.

Cercetările de sociologie aplicate la realitatea românească vor rămîne marele merit al prof. D. Gusti.

Ne-am întregit și acum ne muncim, dibuind confuz, să ne limităm sufletește, să ne cunoaștem cine sîntem, ce suflet avem, ce putem face. Ne căutăm prin întunerec un stil sufletesc și unul cultural. Din haosul moral și intelectual de azi, din contopirea atîtor spirite provinciale trebuie să iasă configurația noastră morală de mîine. Cercetările monografice tind, pe căile sociologice obiective, la definirea sufletului românesc. Ele ne ajută să ne găsim pe noi înșine, să ne lămurim, să ne caracterizăm puterile și destinul. Cînd mîine, nația românească va lua conștiință de ea însăși, nu printr-o oarbă îngîmfare și nici printr-o sălbatică prigonire a ceea ce nu e ea, ci prin intuiția exactă, obiectivă, a propriului ei specific, lămurit fără false iluzii, numele profesorului Gusti va trebui mereu pomenit. Românism făcut de un european : asta ne trebuie. Mihai D. Ralea.

4. „TATATI"

Există, desigur, un spirit de familie, comun tuturor membrilor care o alcătuiesc, produs al atmosferei durerilor şi bucuriilor comune, al aniversărilor de tot felul, prilej de sărbători familiare şi al căldurii căminului, dar atunci cînd legăturile de familie sînt întărite prin afinităţi elective, membrul familiei devine ceva mai mult, un prieten.

Un scump, iubit şi nespus de bun prieten a fost fratele meu, Anastase, numit astfel de mine, ca copil, neputînd să-i pronunţ numele : Ta-Ta-Ti — un nume care i-a aparţinut toată viaţa şi pentru toţi intimii săi.

Am adorat nobleţa şi fineţa personalităţii sale, i-am admirat marile însuşiri de om şi de intelectual onest şi pasionat pentru adevărul social.

Ca să nu facă impresia total greşită de sentimentalism, voi istorisi următoarele fapte, care vor ilustra, cred, cu prisosinţă cele afirmate de mine.

Iată o scrisoare din Paris, unde şi-a făcut studiile juridice, scrisă în limba franceză „surioarei sale scumpe" („Très chère soeurette"), Cecilia, care conţine pe lîngă o efuziune de iubire pentru ea şi confidenţe despre traiul său în Paris, şi două observaţii foarte caracteristice pentru gîndirea sa de student, una relativă la un atentat fără importanţă — a fost rănit uşor la mînă — împotriva lui Dreyfus, ca o manifestare împotriva transferării lui Zola la Panthéon. Le pauvre Zola ! scrie el în această scrisoare, ce qu'il a été blasphémé et injurié par les nationalistes ! Şi acum întrebuinţează un stil de tînăr revoltat (des idiots, des imbéciles, des académiciens mal fichus, espèce d'avortons intellectuels à la tête desquels se trouvent les deux illustres Faguet et Barrès, ont voulu protester contre l'oeuvre „immorale" — entends-tu ? *immorale* de Zola ! Zola immorale. Zola dénigreur du peuple ! Şi atunci tînărul student exclama : Dans quel siècle que nous vivons, grand Dieu ! Şi apoi răspunde : Mais non, je te dis, nous vivons dans la plus ignoble des décadences. Oh ! cum ar fi judecat maturul de mai tîrziu epocile, pe care din fericire nu le-a trăit, dacă a fost aşa de sever cu timpul studenţiei sale !

A doua observaţie din această remarcabilă scrisoare este caracteristică pentru gîndirea sa socială, care l-a călăuzit întreaga sa viaţă. Întorcîndu-şi privirile de la oameni, iată că devine optimist şi fericit că trăieşte în vremea aceea la Paris, căci, continuă, scrisoarea : „ce qu'il y a de réjouissant ici, de réconfortant et plein de promesse pour l'avenir c'est le beau mouvement révolutionnaire de la Confédération Générale du Travail.

Şi atunci sindicalistul, care a rămas totdeauna, face o profesiune de credinţă impresionantă pentru un tînăr student : „Quant à moi je pense, que c'est la seule face du monde capable de régénérer la société de fond au comble, en nous apportant de nouvelles valeurs de vie, de nouvelles conceptions éthiques, de nouveaux principes juridiques. Sans cela nous marchons tous vers le plus effroyable des abîmes".

Prețioasă mărturisire sindicalistă. În biblioteca sa, pe care a donat-o Facultății de Drept din Iași, se afla o colecție, care se întîlnește rar în bibliotecile din străinătate, și care era unică în țara sa, revista completă „Le mouvement socialiste", editată de Lagardelle, la care au dat contribuții valoroase marii teoreticieni sindicaliști Georges Sorel și Eduard Berth.

Cîtă decepție amară a avut fratele meu mai tîrziu, cînd a luat notă cu durere că Lagardelle a devenit ministru sub regimul totalitar al lui Pétain, iar Sorel — pe motiv că este în vîrstă și nu poate aștepta timpurile frumoase sociale pe care le dezvăluie în lucrările sale originale și profunde — a devenit regalist!

Nu este de mirare cu astfel de preocupări, că teza de doctorat în drept a lui An. Gusti despre *Contractul colectiv* a fost o anticipare a legislației de politică socială de mai tîrziu.

Un al treilea fapt, care dovedește un mare curaj social a fost apărarea pe care An. Gusti a luat-o fățiș, și împotriva opiniei publice, montată de ziarul foarte răspîndit „Universul", prin care se învinuia luptătorul socialist Bujor, de fapte criminale.

Trimis în timpul primului război mondial la Odessa, în interes de serviciu, sub influența lui Rakovscky, românii numeroși de acolo au fost arestați în masă, unii deportați, alții chiar asasinați, toți brutalizați și cu banii confiscați. Odessa se afla în perioada tulbure revoluționară. An. Gusti însuși a fost arestat 48 de ore. Bujor a fost învinuit și deținut la închisoarea Doftana pe motiv că ar fi participat la aceste excese. Fratele meu, care-l cunoștea pe Bujor din Iași, cînd făceau amîndoi parte dintr-un „cerc de studii sociale" — propriu-zis „socialiste" — l-a întîlnit în două rînduri la Odessa și printr-o scrisoare publicată în ziarul popular de seară „Adevărul" a arătat că Bujor n-a fost întru nimic amestecat, că de altfel, nici temperamentul său blînd nu i-ar fi îngăduit.

Firește, intervenția lui Tatati a produs o enormă senzație și nenumărate atacuri împotriva sa din partea acelor pe care nu-i interesa adevărul, ci patima de a găsi cu orice preț pe responsabilii exceselor din Odessa.

Al patrulea fapt este de o elocvență vădită și scoate în evidență caracterul ferm al personalității lui An. Gusti.

Reîntors în București, după ce și-a dat cu succes doctoratul în drept la Paris, a devenit la început colaboratorul și secretarul celui mai mare avocat și mare om de stat, Take Ionescu. Putea deci să facă o carieră politică strălucită și să cîștige sume fabuloase de pe urma proceselor, — așa cum s-a întîmplat cu toți secretarii și colaboratorii lui Take Ionescu. Unii dintre acești colegi ai săi și-au făcut palate, averi mari, au devenit deputați, miniștri...

An. Gusti a avut chiar unele succese remarcabile în procese, pentru un tînăr avocat chiar senzaționale, la Casație. Dar atmosfera tribunalelor și a Curților de justiție nu-l satisfăceau, iar cariera de avocat, de multe ori transformată în carieră de „afaceri" îl dezgusta.

Şi atunci iată că renunţă la toate perspectivele fastuoase şi zgomotoase pentru a deveni subdirector general în Ministerul Muncii, într-o instituţie nou creată a Asigurărilor Sociale, care pentru consolidarea ei avea nevoie de oameni noi şi întregi.

Iată-l, că a luat loc, modest, într-o cameră de studii şi de organizare a unei acţiuni sistematice pentru binele muncitorilor, care era propriu-zis o continuare a preocupărilor sale superioare de la Paris.

În această calitate, devenind apoi Director General al Instituţiei, a fost inspiratorul şi autorul tuturor legilor de asigurare şi ocrotire a Ministerului Muncii, care după declaraţia lui Albert Thomas, cu ocazia conferinţelor ţinute la Institutul Social Român, erau socotite la Bureau International du Travail, dintre cele mai înaintate.

Iar lucrătorii au creat o bibliotecă, care purta numele de: „Biblioteca Anastase Gusti", ca un omagiu pe care i-l aduceau şi care cuprindea unele „Sfaturi către cetitori", care în opt pagini cuprindeau într-adevăr sfaturi valabile pentru toate bibliotecile din toate timpurile şi care culminau în adevărul că „arta cititului este arta să gîndeşti gîndirea altuia".

Ieşind din Minister pentru a intra într-o societate practică de asigurări „Generala", a putut să aibă preocupări mai intense teoretice şi să adîncească şi mai mult problemele care-l frămîntau permanent din vremea doctoratului şi a Ministerului. A citit mult. A meditat. A scris şi publicat. Avea eminente însuşiri de intelectual. Era predestinat pentru cariera universitară. Inteligenţa sa fermă şi clară, pregătirea sa aleasă, puterea sa de muncă l-au indicat pentru aceasta, ca şi pentru cariere sociale şi politice superioare.

Avea chiar intenţia a candida la o catedră şi pregătea în acest scop o lucrare mai mare, care ar fi avut marele privilegiu să unească sintetic experienţa ştiinţifică cu cea practică, cînd a intervenit nenorocita boală.

Latura cea mai simpatică şi originală a personalităţii sale era cea pur umană. Era nobleţa şi distincţia întrupată, de aceea avea numai admiratori şi prieteni.

S-a căsătorit cu o vară a noastră, exemplar rar de soţie devotată şi iubitoare.

Şi-au creat un „home" mic, însă plin de confort personal şi de frumuseţă, cu mobilă „maple" adusă din Anglia. Casa răsfrîngea personalitatea şi traiul lor, numai armonie : ei trăiau unul pentru altul şi ofereau un spectacol estetic de viaţă, un model de curăţenie şi lealitate sufletească. De aceea casa lor era un refugiu de odihnă. Din generozitate a donat casa prin testament Academiei Române.

La întoarcerea mea de la expoziţia internaţională din Paris, unde organizarea şi funcţionarea pavilionului României era aproape să-mi coste viaţa, contractînd printr-o excesivă surmenare o gravă boală de inimă — după ce soţii amîndoi au venit la gară mi-au arătat casa mea, de a cărei construcţie s-au îngrijit, ca şi cum ar fi fost casa lor proprie.

A doua zi aflu din senin că fratele meu trebuie să se interneze într-un sanatoriu !

În seara aceleiaşi zile vărul meu, Dr. Gh. Gatoschi, mă face atent că starea bolnavului ar fi totuşi gravă.

Profund emoţionat intru în camera unde se afla. Îl sărut pe fruntea umedă, el se uită resemnat în ochii mei şi-mi spune ; „frate, mor". Nu mi-am putut reţine lacrimile, deşi mă vedeam urmărit de ochii săi liniştiţi şi senini.

Adînc îndurerat, am părăsit camera.

După plecarea mea bolnavul roagă sora, care-l căuta, să nu mai lase pe nimeni să intre, pentru a nu suferi spectacol de emoţie. Delicateţea şi discreţia nu s-au desminţit un moment pînă la sfîrşitul vieţii.

Curajos, nu se plîngea niciodată de viaţă, deşi viaţa nu i-a dat decît recompense, pe care le dă bucuria interioară (care desigur sînt cele mai bune).

Soţia sa nu înţelegea să trăiască fără el. Erau prea indisolubil legaţi unul de altul pentru ca plecarea unuia să nu fie fatală pentru cel rămas.

Nu trăia decît cu gîndul să lase Academiei Române casa şi averea fără datorii şi apoi să-l urmeze unde a plecat pe calea cea lungă şi să se întîlnească acolo.

În zadar încercam s-o fac să înţeleagă că trebuie să trăiască, ca să-i cultive memoria, pentru care am şi făcut să apară un volum cu toate studiile sale mai importante, Îmi spunea că această publicaţie este cel mai frumos şi demn monument care i se putea închina. Însă rămînea la ideile sale nefaste. A trecut un an de la moartea soţului ei. În fiecare zi se întreba cum şi de ce mai trăieşte?

Într-o seară, după o baie fierbinte, iese pe balconul casei pe un frig de iarnă grea. În cursul dimineţii a avut o puternică hemoragie a plămînului de care suferea de mult şi a spus femeii de serviciu, cu surîsul mulţumit pe buze : „mă duc la domnul".

Astfel s-a încheiat drama vieţii a doi oameni excepţionali, exemplare rare de oameni aleşi...

5. CULTURA ADULŢILOR

Încă din primul an de cercetare monografică, 1925, am fost făcut atent de realitatea socială asupra a două mari probleme : 1) cultura unităţii sociale, satul, unde am lucrat şi 2) cultura adulţilor, a ţăranilor.

Cu fiecare an de cercetare s-a adîncit şi necesitatea acestor mari şi esenţiale probleme. Experienţa mea proprie mi-a impus luarea adîncită în considerare a lor. Experienţa şi nu laturile şi nici imitaţiile m-au îndemnat la aceasta. Căci ce am constatat în cercetările mele sociologice pe teren? Mai întîi problema omului ; ţăranul, înzestrat cu eminente însuşiri de inteli-

gență și voință, capabil a-și da seama de cele mai delicate situații, chiar internaționale și cu calități voluntare, de răbdare și rezistență incomparabile, în loc să fie dat culturii, civilizației, trăiește în condițiile cele mai scandaloase biologice și spirituale. Evident că soluția problemei analfabetismului, pe care am urmărit-o de aproape timp de decenii, nu cuprinde un panaceu ! Mai înainte de orice probleme de învățare a alfabetului, care se poate de altfel ușor uita, este aceea a sănătății ; ce face un om mai învățat decît cunoașterea alfabetului, dacă este ros de boli și care se moștenesc ! Apoi este chestiunea esențială a spațiului locativ, a locuinței, și a celor mai elementare reguli de igienă. Apoi alimentația insuficientă, nivelul vieții economice foarte scăzut, ca și nivelul moral, ori cel intelectual, lipsa unei lecturi, care să întrețină neuitarea alfabetului și a cititului din școală și să deschidă vieții largi și noi perspective, lipsa unor cărți pe care să le înțeleagă. Iată atîtea și atîtea probleme — numai unele din cele constatate — care mi-au impus să consider Cultura adulților, ca fundamentală unei vieți sociale și naționale sănătoase și prospere. Cercetare și acțiune — programul întregii mele activități publice (aș spune „politic" în sensul nobil al cuvîntului și nu în sens de politică de partid, de care am fost străin toată viața).

1) Chemat Palat — Casa Culturii Poporului — *însărcinat*. Refuzat. Propus Mehedinți—Motru. Prea ocupat I.S.R. monografie pentru care am refuzat și Ministru la Berlin plan vital, capital — Totuși s-a stăruit să primesc. Iarăși am refuzat, însfîrșit am primit cu condițiile : buget, local, personalul numit de mine, ca să știu cu cine lucrez, față de imensa responsabilitate ; titlul, nu Director General, ci Rector (pentru a accentua caracterul nou, nebirocratic).

Casa Culturii Poporului — vast program — original.

2) Înscăunare solemnă, originală ca și așezămîntul, în prezența Consiliului de Miniștri, Șef de stat major, personalități culturale : Iorga, Antipa — (înfricoșat — Ministrul Instrucției ține paltonul umil Primului Ministru — nu ca act de amabilitate, ci ceremonios, slugarnic). Nu știam de această solemnitate ; mi s-a spus numai să mă prezint pentru numire, cînd colo, ce văd, spectacol impresionant : tot aparatul de stat. Pentru ce ? — Nu pentru numirea conducătorului, dar pentru a se arăta însemnătatea mare, unică ce se acorda instituției. În cuvîntarea mea am arătat greutățile ce stau în cale, tot așa de mari ca și timpurile. Cu curaj am cerut : buget local, fără care nu se poate lucra. Știam că mă aflam în fața unor persoane ostile, deși pe față foarte servili, profund antipatici, îi știam falși politicieni, li se lua din mînă cel mai important instrument de dominare, „Poporul" — li se lua arma electorală !... Nistor, „Culturalii" tot politicieni — deși profesor, academician, ostil. Ministrul Instrucției propunea, fără elan, ca local „Casa Maca", iar cel al Finanțelor nu a vroit a se declara, cerîndu-mi o întrevedere. Am avut-o ... Bugetul, mi-a spus nu poate oferi nimica... Atunci în bugetul „viitor" ? Nu poate promite ! Am înțeles. Am cerut audiență la prinț, și am declarat franc, că rolurile erau împărțite :

Primul Ministru încîntat, operă mare, iar fratele său Ministrul de Finanțe, nu dă nici un ban ! Atunci — concluzia, „decît un vis sarbăd, mai bine nimic". Am prezentat demisia.

După ce am făcut bugetul, lista de personal și probleme, cum se putea lucra fără buget? fără local? Se compromitea ideea sublimă de a ridica poporul la rangul pe care-l merita. Prințul a insistat să mai aștept. Mi-a spus să cer audiență la Regele Ferdinand. Am așteptat. M-am prezentat în audiență. Regele m-a sfătuit de asemenea să aștept. Se va pune în buget ...

A survenit însă o nouă împrejurare hotărîtoare. Am propus personalul, oamenii de încredere care au sesizat sensul adînc al C. C. P., cu care am lucrat la I. S. R., pe care deci îi cunoșteam, pe care mă puteam bizui. După ce am prezentat lista, mi s-a spus să aștept aprobarea pentru mai tîrziu. Mi s-a părut gestul suspect. Altfel fusese înțelegerea : n-am primit decît cu condiția să mă lase liber în alegerea persoanelor cu care voi lucra *eu*. Au trecut cîteva zile, nici un răspuns. Telefonez la aghiotant, nu știe nimic. Atunci după alte cîteva zile, am hotărît, demisionez pentru a doua oară ! Senzație ! A fost chemat Antipa, i s-a plîns. Și a fost însărcinat să intervie pe lîngă mine. Eu însă mi-am menținut demisia, constatînd că pe lîngă ostilitatea vădită a politicienilor, se mai adaogă și „consilieri" oculți... Era prea mult. Nu voiam să-mi pierd libertatea pentru fantome ! Nu țineam la onoruri ! Demnitatea mea înainte de *orice altă demnitate* ! !

Făcut un mic voiaj de studii — Turingia — „Volksheime" — „Volkshochschule", regimul socialist văzut bine : prin cultură la socialism — vizită — interesant eveniment — țărani și muncitori la un loc — în Viena „Volksheim" descris de mine în „Politica Culturii".

După demisia din Minister și după ce am înmînat solemn volumul despre „*Un an*" exprimînd marele meu regret, că n-am putut reuși să dau forma de lege, decît numai „legea Fundațiilor" — am primit însărcinarea să conduc „Fundația Principele Carol" ca Director General.

Am încadrat imediat acest plan în planul meu aplicat și verificat cu echipele de cercetători sociologi. Și anume ceea ce din punct de vedere cultural în cercetările monografice era pe un plan mai secundar, acuma devenise operă mai amplă și mai sistematică. Cum și echipele monografice și echipele culturale urmăreau acelaș scop și formau propriu-zis o aceeași mică echipă.

A fost experiența de *cinci ani*. Bazată pe următoarele principii : 1) *Voluntariatul studenților* de la toate facultățile și universitățile, 2) Școli de echipe, 3) Școli de șefi de echipe („comandanți"), 4) O lună cercetări pentru a cunoaște nevoile satului ; 5) trei luni realizări conform constatării lipsurilor, 6) Activitate în 4 direcții : sănătate, viață economică,Spirit, Suflet, 7) Colaborarea strînsă cu țăranii, prin căminele culturale pentru a-i lăsa apoi să le conducă singuri : 8) cursuri țărănești, 7) școli țărănești cu internate ; 10) școli pentru conducători de cămine ; 11) inspectori culturali pentru a afla în orice moment cum se lucrează și care n-au fost la înălțime ;

12) La plecare tradiționala întîlnire a mea cu echipierii, în ajunul plecării — în fața localului fundației; 13) inspecția mea — mii de km — a echipelor la lucru (cele mai impresionante „voiajuri"), 14) Expozițiile rezultatelor muncii echipelor (curios, că aceste expoziții, bogate, sincere, unde se oglindeau nevoile neamului nu interesau — un fost Ministru, coleg de Academie Română, parcă-l văd trecînd cu indiferență, fără a se uita, avînd grijă însă de a nu pierde rangul din suita regelui — un ministru cu pretenție și de intelectualitate (mai ales în fraze) și de dragoste pentru talpa neamului" — (oh ! talpa: !); 14) Reviste pentru țărani („Albina") și pentru conducătorii Căminelor („Căminul Cultural"), 15) Reviste pentru echipieri, „Curierul echipelor", 16) Cărți pentru țărani, „Cartea satului", frumos tipar, autori, cei mai buni scriitori, ieftine. 17) *Congresele anuale* ale membrilor Căminelor 18) reprezentații alese de artă, cu cele mai dotate echipe de artiști populari (impresionant de originale și frumoase) 19) filme — Drăguș — Șanț — 20) Participări la expoziții internaționale Dresda — Tokio — Paris — NY. Iată elementele principale ale *doctrinei* Fundației, formată zi de zi, an de an, 5 ani de-a rîndul.

După cinci ani de muncă voluntară și entuziastă în sate, sute de studenți (a se vedea lista !) au venit din toate colțurile țării cereri de trimitere de echipe, precum și din partea echipelor de a se permanentiza rostul lor. *Și atunci am emis o imensă operă îndrăzneață* care pe baza experienței de 5 ani, să facă serviciul la sate *obligatoriu* și viu, aceasta ca să se dea învățămîntului o nouă și revoluționară menire. Acesta fu *Serviciul Social.*

„Cercetător". Am format cadre, muncitori științifici, chemați a *constitui* cadrele cercetării. Un cercetător nu se improvizează. „Erudiția" garantată prin simplul titlu universitar nu ajunge a înlocui curiozitatea — sensul observației — sensul experimentării pe care numai o lungă ucenicie înaintea problemelor concrete este capabilă de a o revela și afirma. Suveranul, deși era cîștigat pentru idee, ezita. Prea nouă și revoluționară era opera, tineretul de ambele sexe, cu tot sacrificiul ce li se cerea, erau captivați de opera măreață ce li se cerea — pentru patrie.

Oamenii politici erau vădit contra. Șopteau, intrigau, însă nu îndrăzneau a avea o atitudine fățișă. Eu energic, fără reticențe, am propus diferite anteproiecte de legi... ! *cu voința* luminată ! Atunci s-a convocat în *special un Consiliu de Miniștri* (De cînd cu Casa Culturii poporului al doilea !). Ședința aproape amuzantă. Iar afară de suveran care prezida ședința, toți membrii guvernului erau „puțin contra" — ori mai bine „contra pentru", Patriarhul Miron — Ralea — Andrei (cu școlile), Madgearu relativ la Serviciul Social a declarat că eu sînt un adevărat Președinte de Consiliu — i-am spus da, însă sociologic, și cultural, nu politic !. *Secretar General, unul tînăr.*

Cellalt personal? — *Eu singur, Voința și studenții, și Țăranii. Administrația contra. Totuși mare succes* ! Tineretul, la început (mai ales fetele, le venea greu să renunțe la roșul de buze !) Găseau serviciul social greu. Apoi cu nesaț se sacrificau pentru pătura cea mare : Poporul ! pentru a o ajuta, pentru a învăța de la el adevăruri ce-i vor folosi pentru exercitarea profesiunei sale.

Wallace, vicepreședintele U. S. A. invitat, a venit la dejun la legație, după dejun s-a oferit să-mi arate lîngă Washington un orășel model pentru funcționari și lucrători, care au cel mult 2000 dolari pe an. În drum i-am povestit de obligativitatea Serviciului Social pentru toate profesiunile. Atunci Wallace întrebă cu surîsul pe buze, și pentru cei ce vor deveni diplomați —, iar la răspunsul meu, sigur că da, o izbucnit într-un mare rîs de satisfacție.

Audiență la Președintele Roosevelt — prezentat textul în engleză — mi-a cerut o dedicație (ce am scris?) Mama mi-a vorbit de d-voastră. — Serviciul Social este cea mai avansată legislație (Tennessee Valey).

Cînd m-am întors *complotul* era aranjat de intrigantul și aventurierul Ur. după propria mărturie a însuși colaboratorului meu Dr. Banu.

— Oamenii politici invidiau : ce le păsa lor de marele folos al Legei. Dr. Marinescu credea că la Ministerul Sănătății se putea face totul — după șablonul cunoscut. Urdăreanu răspunde „ei, acum o puteți avea", ce importanță, doar nu o ceream la el, în schimb era o mărturisire că în sfîrșit s-au hotărît.

6. ULTIMUL CURS UNIVERSITAR *

Este de ajuns pentru unii să citească două-trei broşuri, pentru ca să se creadă marxişti !

Capitalul, care acum este tradus în româneşte, este foarte necesar şi este recomandabil să fie pus în mîinile oricărui om cult. Nu mai vorbesc de celelalte lucrări care se găsesc foarte rar în bibliotecile mari, căci în celelalte biblioteci particulare mici nu mai încape discuţie.

Institutul Marx-Engels-Lenin are toate, dar absolut toate lucrările lui Marx. Ai sentimentul de pietate, dacă vreţi de evlavie, faţă de felul cum sînt păzite aceste documente, căci marxismul, domnilor, este o doctrină de stat.

Domnilor, vreau să vă vorbesc puţin, înainte de a intra în subiectul cursului de anul acesta, ceva despre acest Institut Engels-Marx-Lenin care, în 1920, a fost creat ca un simplu cabinet. În 1931 s-au unificat aceste institute care s-au numit Marx-Engels-Lenin, sau pe scurt I.M.E.L. şi care pe viitor va trebui să se numească I.M-E-L-S-. Este un institut de cercetări sociale şi în special se ocupă cu problema marxistă. Pe lîngă lucrările lui Marx şi ale lui Engels, apăreau şi reviste. Acest institut aparţine Academiei de Ştiinţe a U.R.S.S. Ce este această Academie de Ştiinţe, care dispune de un astfel de institut? Ei bine, domnilor, trebuie să cunoaşteţi această evoluţie a Academiei de Ştiinţe.

Încă în 1725 Petru cel Mare a dat un ucaz în ziua de 28 ianuarie prin care se creează această Academie pentru a ajuta statul rus. De

---

* În manuscrisele rămase de la prof. Gusti se vorbeşte şi despre cursul său din 1945 (vezi 6.4.1 prezentul volum) astfel : „...ultimul meu curs ţinut în 1945 la Universitatea din Bucureşti, în care am utilizat completările lui Engels şi am găsit că, marxismul astfel înţeles, nu există dezacord între el şi sistemul meu, rezumat fidel în acest curs..."

Se impun atenţiei cîteva aspecte :

a) pînă s-a ajuns la această variantă ce-o publicăm în prezentul volum, Gusti a evoluat sensibil. De la predarea în 1910—1911, în primul său an de profesor universitar la Iaşi, a unor lecţii pe probleme ale concepţiei marxiste despre societate, cu informări şi referiri concrete bazate însă mai ales pe literatura ce-a cunoscut-o el în perioada studiilor — lucrări ale lui Marx şi Engels, dar şi ale lui Kautsky, Benstein, Adler etc., a ajuns în deceniul al patrulea să aprofundeze şi opera lui Lenin, dar a utilizat mai ales bibliografia găsită în limba germană. Se simte în evoluţia gîndirii lui Gusti o deplasare pe planul informării şi al gradului de receptivitate faţă de concepţia materialist-dialectică despre societate. În această perioadă i-au rămas neclare ~~pentru el~~ unele elemente fundamentale ale marxismului. Amintim dintre acestea în primul rînd *dictatura proletariatului*. De la articolul său publicat în 1919 pînă la sfîrşitul celui de al doilea război mondial schimbările sînt sensibile, însă nu radicale. El a rămas un democrat burghez receptiv. În această etapă, pozitiv rămîne faptul că a trecut şi la consultarea şi înţelegerea operei lui Lenin.

atunci însă Academia de Ştiinţe creată de Petru cel Mare, a dus o viaţă pasivă de lîncezire, a devenit un loc de refugiu individualist pentru savanţii obosiţi.

În aprilie 1918 se revine la spiritul dinamic, creator, constructiv. La 28 ianuarie, Lenin face un apel la oamenii de ştiinţă, apel care se găseşte în volumul XXXI al operei sale complete, ediţia engleză. La 24 martie 1942, guvernul Stalin dă o telegramă Academiei de Ştiinţe, exprimînd sentimentul de încredere ce-l are poporul că Academia de Ştiinţe se va pune în slujba poporului.

---

b) Vizitarea U.R.S.S. în 1945, ca preşedinte al delegaţiei Academiei Române, cunoaşterea unor surse noi, a unor realităţi social-politice şi economice a produs efecte pozitive deosebite. La 9 iulie 1945 scria că vizita făcută în vara anului 1945 a fost „cel mai frumos dar ce s-a făcut vieţii mele". În acelaşi timp se socoteşte dator să împărtăşească impresiile sale din U.R.S.S. publicului românesc, care mult timp fusese tendenţios informat despre realitatea sovietică. În cadrul seriei de conferinţe organizate de ARLUS după întoarcerea din Uniunea Sovietică a savanţilor români care au participat la sesiunea solemnă a Academiei de Ştiinţe, Dimitrie Gusti a vorbit despre Institutul Marx-Engels-Lenin şi despre Muzeul etnografic Lenin (vezi „Institutul Marx-Engels-Lenin" şi „Muzeul etnografic Lenin". Conferinţa d-lui prof. D. Gusti la ARLUS", în „Scînteia", an. I, nr. 272, joi 12 iulie 1945, p. 2. Vezi şi „Adevărul" din 5. X. 1946, articolul „Impresii şi constatări dintr-o călătorie în U.R.S.S.")

Realitatea sovietică, contactul direct cu literatura lui Marx, Engels şi Lenin — în biblioteca sa avea tot ce apăruse în limba germană, iar din opera lui Lenin avea tot ce apăruse în limba engleză la New York — l-au determinat pe Gusti să-şi schimbe atitudinea eronată ce şi-o manifestase în 1919. La 11 aprilie 1946, în lecţia a XVII-a a cursului său de sociologie, afirma „încă din 1910 am recomandat studierea aprofundată a marxismului, ca fiind cea mai bună pregătire metodologică. Recunosc că de atunci am rătăcit de multe ori, dar mi-am şi aprofundat cunoştinţele. Profitaţi ... de pe urma acestei din urmă experienţe şi începeţi şi dv. nu de a vă ocupa de unele rezultate, mai mult sau mai puţin actuale, ci de a studia marxismul. Înţelegeţi metoda marxismului... Nu există o mai bună înţelegere a ştiinţei sociale creatoare ca studiul marxismului care, pot spune, este cea mai bună interpretare în ştiinţa socială şi o adevărată prolegomenă la adevărata ştiinţă socială" (Dimitrie Gusti, *Curs de sociologie*, 1945—1946, A.S.F.L., p. 136—prezentul volum p. 353—417). Pînă la acest moment, Gusti parcursese un drum sinuos. În 1910 ca tînăr profesor de sociologie care, ca burghez cu vederi mai liberale, încerca să transmită studenţilor unele sumare informaţii despre marxism. În 1919, ca mulţi alţi ideologi burghezi n-a înţeles semnificaţia leninismului, şi a puterii sovietice. În 1935 notează că „bolşevismul rusesc a luat în răstimp cu totul altă dezvoltare prin planurile cincinale şi politica pacifistă"... — ca studiul nostru să fie complet — spune el — ar fi trebuit să ia în consideraţie şi aceste fenomene. Dacă n-o facem este tocmai pentru că ne-am dat seama de importanţa problemelor şi credem că le putem discuta în studii speciale, cu toate dezvoltările cuvenite" (*Sociologia militans*, I, 1934, p. 469, nota 1). În 1946, în vol.II al lucrării *Sociologia militans* (reeditată), nemaiavînd timp să revadă textele din 1919 în curs de republicare, renunţă să-l mai includă în lucrare. Iată ce scria Gusti despre aceasta în memoriul rămas în manuscris. „În anul 1920 am publicat un studiu : *Comunism, socialism, anarhism, sindicalism şi bolşevism*, un studiu recunosc cu multe erori, privitoare la fenomenul sovietic. Aceste erori se explică prin lipsa de informaţii, cum de altfel se afla pe acea vreme toată lumea, iar pe de altă parte prin influenţa scrierilor lui K. Kautsky (despre care nu ştiam că nu mai este Kautsky de pe vremea studenţiei mele, din anii după 1900) şi mai ales prin influenţa lucrării sale *Terrorismus und Komunismus. Ein- Beitrag zur Naturgeschichte der Revolution.* 1920...

După 23 August am putut dobîndi informaţii ample atît în privinţa gîndirii şi metodei leniniste ... cît şi în privinţa marilor realizări sovietice, informaţii pe care nu le-am putut avea între anii 1914 şi 1945, aşa încît în prefaţa ediţiei a II-a a lucrării mele *Sociologia militans* am putut scrie : „...de la apariţia primei ediţii pînă astăzi experienţa mea ştiinţifică s-a îm-

De la data de 24 martie 1942 într-adevăr s-a creat o Academie Națională de cercetări științifice de cea mai mare utilitate și de strictă legătură cu problemele statului. Această Academie de Științe prezintă două trăsături fundamentale și anume:

1). Ocupă un loc de frunte în organizarea statului, căci satisface necesitățile vitale ale societății.

2). Elaborează planul de lucrări pentru cercetările științifice care stau în strînsă legătură cu activitatea statului. Deci este vorba de un planism științific.

---

bogățit simțitor... călătoria de studii făcută în Rusia Sovietică, în urma invitației Academiei de Științe a Uniunii Sovietice din Moscova, care a sărbătorit jubileul de 220 de ani de existență, a fost o călătorie revelatorie din trei importante puncte de vedere: 1. mai întîi ea a impus o revizuire fundamentală a unor păreri greșite pe bază de informații eronate, asupra uriașelor realizări săvîrșite în scurt timp de cel dintîi stat socialist înregistrat în istorie; 2. În al doilea rînd, ca mi-a dat posibilitatea frecventării Institutului Marx-Engels-Lenin din Moscova — o adevărată citadelă a științei marxismului, impunînd a completa concepția mea despre doctrina marxistă... și, în sfîrșit, 3. mi s-a procurat un material deosebit de prețios prin doctrina națiunii ... cristalizată de Sovietul Naționalităților.

Ca o consecință a acestora am suprimat din ediția a II-a întreg pasajul privitor la bolșevism, rămînînd, după cum am promis în prefață, să public în vol. II un studiu complet și pus la punct, cu tot ce am văzut și citit"... (vezi Ovidiu Bădina, *Dimitrie Gusti*, Editura științifică, București, 1965). După părerea noastră acesta este un moment culminant în evoluția lui Gusti.

c) Cursul de sociologie ținut de Gusti în anul universitar 1945—1946 are și o profundă semnificație politică, în momentul în care reacțiunea burghezo-moșierească și așa-zisele partide istorice întreprindeau o propagandă antimarxistă și anticomunistă, a prezenta cu căldură și sinceritate sociologia marxistă însemna o poziție înaintată. Cu atît mai semnificativ ni se pare acest lucru cînd este vorba de un gînditor burghez. După părerea noastră era deja o opțiune.

d) Gusti a încercat în permanență să fie receptiv, să asimileze elemente pe care le găsea corespunzătoare modului său de a gîndi. Oricît ar părea de paradoxal, de la un sistem sociologic, etic și politic idealist-voluntarist bine creionat în perioada începuturilor sale de teoretician, treptat a ajuns la o schemă în care nu mai recunoșteai decît elemente din sistem. Căutarea destinată îmbogățirii sistemului l-a împins la schematism și la abandonarea unor idei de fond, însă idealiste. Aprecierea marxismului îl punea în situația să opteze. Gusti a preferat însă să găsească corespondențe între unele elemente ale doctrinei marxiste și ale doctrinei sale, decît să renunțe la sistemul său care, simțea și el, nu rezista. După părerea noastră, explicația trebuie căutată în două direcții: 1) psihologia savantului adult care, aflat în odihnă, nu este în stare să renunțe la un sistem de gîndire care devenise depășit (era, totuși, sistemul creat de el!); 2) oricît de receptiv ar fi un gînditor burghez, el nu poate accepta esențialul din marxism: *dictatura proletariatului*. Dimitrie Gusti s-a aflat în cumpănă, evenimentele s-au precipitat și el a fost depășit. Revoluțiile cer să treci de o parte sau de alta a baricadei. Gusti s-a străduit s-o facă, însă n-a mai avut timp să ajungă pînă la capăt.

e) În paginile care urmează publicăm, prescurtat, cursul de sociologie ținut de Dimitrie Gusti, în anul școlar 1945—1946, la Facultatea de litere și filozofie a Universității din București.

Așa cum se arată și în documentul de bază (Curs litografiat la Asociația studenților în filozofie și litere A.S.F.L.), textul reprezintă *notele stenografice* luate la prelegerile ținute de Gusti, dar care *nu au mai fost revăzute de el*.

Precizarea aceasta va trebui avută în vedere de cititor tot timpul, ca să nu fie surprins de tratarea pe alocuri „telegrafică" a unor probleme.

De asemenea, citatele date sînt traduse *ad hoc*, după versiuni diferite ale operelor clasicilor, și trebuie luate ca atare (*B.-N.*).

Planismul acesta se face de Academia de Ştiinţe prin organizări sistematice şi colective de lucrări.

Aceasta este deosebirea dintre Universitate şi Institut. Universitatea lucrează în mod individual, pe cînd Institutul lucrează în mod colectiv.

Deci caracteristic este că Academia lucrează prin institute care sînt în număr de 120. Ea se bucură de faptul că are la dispoziţia sa un buget şi aceasta constituie măreţia lucrurilor. Ceea ce impresionează pe cineva care merge în Rusia Sovietică, este tocmai numărul acesta mare de institute, lucrînd în chip cît se poate de armonios şi în strînsă legătură unele cu altele.

Ei bine, Institutul Marx-Engels-Lenin este unul dintre institutele Academiei de Ştiinţe. El lucrează şi autonom dar şi după directivele date de Academia de Ştiinţe.

Prelegerea a II-a *31 Ianuarie 1946.*

Vă spuneam în prelegerea trecută că Academia de Ştiinţe din Moscova, cu cele 120 de institute ale sale, posedă printre altele unul din cele mai importante institute, Institutul Marx-Engels-Lenin, care este un institut de o importanţă excepţională, pentru că acolo s-a dezvoltat, aş putea spune ca într-un sanctuar, doctrina ştiinţifică a lui Marx, Engels şi Lenin, doctrină de stat a primului mare stat socialist care s-a înfiinţat în lume.

Se ştie că socialismul a trecut de la o stare aşa-zisă de utopie, la o stare ştiinţifică, pentru că pînă la Marx şi Engels socialismul era o mare speranţă, dar numai atît. Cu Marx şi Engels, socialismul trece de la faza utopică la cea ştiinţifică.

Marxism înseamnă în primul rînd metodă de lucru. Metoda aceasta de lucru este un exerciţiu de gîndire ştiinţifică, care este o continuă confruntare cu realităţile vieţii. Este o metodă suplă, amplă, mişcătoare, aşa cum este realitatea şi viaţa. Este o metodă bazată pe legătura faptelor şi găsirea caracterelor generale ale faptelor.

Fără îndoială că acest Institut are o însemnătate mondială pentru că este depozitarul doctrinei ştiinţifice a lui Marx. Ştiţi cu toţii că în ultimele decenii s-au dus discuţii şi lupte crîncene în jurul doctrinei lui Marx. Pentru unii, Marx şi doctrina sa erau un domeniu tenebros. Pentru alţii, era un şef iubit şi clarvăzător al sutelor de mii de oameni, pentru că conducea lumea către un viitor luminos. Nici confiscarea cărţilor, nici arderea lor, n-au împiedicat gîndirea să-şi urmeze drumul ei şi să găsească în Rusia ţara unde să se înfăptuiască revoluţia socială, ca într-un imens laborator, căci prin Marx s-au descoperit toate secretele lumii capitaliste.

Ei bine, în acest Institut ai impresiunea că te afli într-o catedrală, unde găseşti toate operele lui Marx, Engels şi Lenin şi toate cărţile scrise despre aceştia.

Ai impresia că cine vrea ca într-adevăr să înţeleagă toată amploarea, toată profunzimea, cu o desăvîrşită atitudine de om de ştiinţă, fără a veni acolo ca un partizan, ci ca un însetat de adevăr, aci găseşte totul. Rareori sînt institute care să cuprindă în mod desăvîrşit, totul, dar absolut totul, în ceea ce priveşte o problemă, şi mai cu seamă o problemă de talia şi importanţa aceleia, cum este problema marxistă.

Am cercetat acest Institut în două rînduri şi l-am cercetat, vă asigur, deosebit de conştiincios. Este vorba de o primă clădire, în fostul palat al fostului prinţ Dolgoruki, lîngă care s-a mai clădit un palat special făcut pentru depozitarea acestor opere. Este un institut de documentare şi cercetare. Aci lucrează peste 300 de funcţionari în condiţii optime pentru cercetările lor. Aceşti specialişti, aceşti savanţi, cercetează tot ce priveşte geneza gîndirii marxiste, aşa încît cu acest institut se creează un gen nou de institut.

Partea documentară a institutului este alcătuită din două mari elemente, anume biblioteca şi arhiva. Biblioteca cuprinde broşuri, manifeste, cărţi etc. M-a impresionat în special biblioteca manuscriselor, bogată, cu peste 800 de piese. Se mai găseşte acolo toată biblioteca relativă la Fichte. Ea a fost cumpărată de Soviete şi depozitată în acest institut. Tot aşa, mai cuprinde biblioteca privitoare la socialism a lui Karl Grünberg, un mare savant în materie de socialism, originar din Focşani. Profesor la universitatea din Viena, acesta ajunge directorul unui institut marxist datorită unui tînăr foarte bogat, care devenise socialist şi comunist şi care înzestră universitatea din Frankfurt cu un mare aşezămînt de cultură marxistă, poate mai interesant din unele puncte de vedere ca acel din Moscova. Biblioteca lui Karl Grünberg am întîlnit-o la Moscova. Institutul Marx-Engels-Lenin a cumpărat-o şi tot în felul acesta a procedat cu foarte multe biblioteci.

Se mai găseşte în acest Institut o colecţiune foarte bogată asupra utopiştilor. De asemenea o colecţiune destul de importantă de cărţi scrise împotriva lui Napoleon al III-lea.

Cărţile rare sînt clasificate în magazine, nu în mod obişnuit, cum sîntem deprinşi, ca de pildă după clasificarea zecimală sau un alt mod de clasificare, obişnuit, ci este o clasificare specială, după probleme, după şcoli, după evenimente şi după curente, aşa încît cel ce vrea să consulte biblioteca într-o problemă oarecare, să poată avea dintr-o dată informaţiunea cea mai completă.

Operele şi ediţiunile rarissime, multe din ele unice, au o păstrare specială, fiind depuse în safeuri speciale sau în nişte clasoare de oţel, pentru a fi apărate împotriva furturilor, focului etc. Cînd am vizitat institutul, cele mai multe dintre safeuri erau goale, deoarece fuseseră evacuate, pentru a fi ferite de eventualele distrugeri ale războiului şi pînă în momentul acela nu fuseseră readuse. Aceste safeuri şi biblioteci sînt dintre cele mai bogate şi complete din lume.

Marele depozit de cărţi este împărţit cu totul aparte, după marile ţări unde Marx şi Engels au trăit şi au activat, după domeniul de ştiinţă

care cuprinde operele lui Marx și Engels. Există secțiune pentru Germania care are ca punct central toate operele care au contribuit la geneza gîndirii lui Marx și Engels.

M-a interesat sectorul din revoluțiunea din 1848—1849 cu cele 300 de numere și în sfîrșit o colecțiune de ziare și de lucrări asupra provinciei renane. Secțiunea istoriei franceze este grupată în jurul altei idei, anume în jurul ideii de luptă de clasă și cuprinde 1500 de titluri.

Secțiunea engleză este închinată mai ales dezvoltării diferitelor faze ale producțiunii capitaliste. În această colecțiune am cules importante amănunte asupra istoriei Statelor Unite ale Americii.

În categoria a doua de științe intră secțiunea filozofică, juridică, anarhistă, sociologică etc. Privitor la aceasta din urmă, m-a impresionat în special originea instituției familiei.

Institutul posedă două săli de lectură, dar partea cea mai originală încă, o constituie desigur arhivele, concentrate în localul nou. Aici este un laborator de fotografii și anume un foto-stat de o mărime excepțională, care nu se mai poate face astăzi.

Arhiva institutului are două mari secțiuni : arhiva Marx-Engels și arhiva Lenin. În arhiva Marx-Engels se găsesc 14.000 de documente din care 3000 sînt fotocopii foarte clare, iar 11 000 sînt dactilografiate. Între acestea, am găsit foarte multe opere în fotografii, foarte rare, care nu se găsesc într-altă parte. Am mai găsit un număr de 25 caiete de ale lui Marx precum și scrierile lui economice.

Pe lîngă cele 754 de documente, din care 328 sînt manuscrise, asupra a tot ce s-a scris despre aceștia doi, ce m-a frapat foarte mult este colecțiunea de 40 000 de fotografii ce cuprind materialul arhivelor secrete de stat tratînd despre activitatea politică a Franței, Germaniei etc.

Acest material oferă un mare interes, căci toate informațiunile agenților de poliție asupra lui Marx, Engels și Lenin se găsesc în aceste fotografii, care cuprind un număr de 400 volume mari. Conducător al acestui institut, Radov Seatevici, mi-a spus că este pe cale să publice cele mai multe din aceste documente.

În sfîrșit, 14 000 de numere foarte rare, care nu se găsesc nici la Paris, cuprinde arhiva franceză. Arhivele franceze sînt foarte bine alimentate în special la Institutul din Moscova. Este o colecțiune cît se poate de completă privitor la Babeuf, Blanqui etc. Se mai adaugă o colecțiune de 1000 de numere consacrată revoluțiunii din 1848—1849 din Ungaria. Se găsesc și documente care ne interesează pe noi românii, și care vor putea servi istoricilor ca material foarte interesant.

Secțiunea a II-a este consacrată lui Lenin. Cuprinde un număr de 23 000 de documente care se referă în cea mai mare parte la perioada lui Lenin ca șef de stat ; bilete, rezumate, planuri, raporturi, dări de seamă la congrese etc. toate formează o icoană completă a personalității lui Lenin. În afară de acestea mai există o colecțiune a colaboratorilor lui Lenin.

Accesul în institut nu este ușor, și cu drept cuvînt, căci tocmai raritatea materialului și importanța colecției pe care o posedă institutul

face ca să se recomande toată prudenţa. Cercetătorii acestui institut lucrează la o nouă ediţiune a operelor lui Marx, Engels şi Lenin care va fi de 40 volume pentru Marx şi Engels şi tot 40 de volume pentru Lenin. Sînt interesante toate acestea pentru ca să vă faceţi o idee şi vă fac atenţi asupra importanţei acestei probleme. Trebuie să înţelegem că problema aceasta marxistă nu se poate frunzări dintr-o broşură, două, pe care o găsim în librărie. De aceea este necesară o informaţiune serioasă. Asupra informaţiunei acesteia trebuie să revin. Trebuie să vă arăt că s-a lucrat foarte mult în materie de marxism şi că nu cu multă uşurinţă se poate vorbi de marxism, cînd cineva nu cunoaşte acest institut. Vedeţi dvs. atunci cînd *Stammhamer* a publicat o bibliografie despre marxism şi comunism, ce enorm material a putut să înregistreze. *Sombart* a publicat şi el în 1905 o contribuţiune la bibliografia marxismului. Tot aşa *Karl Kersch*, în faimoasa *Enciclopedie Americană*, vol. X, ne dă informaţiuni despre literatura marxistă. *Czöbel E.*, şi *Hajdu P.* în *Die Literatur über Marx, Engels und über Marxismus seit Beginn des Weltkriegs* în *Marx-Engels Archiv*, vol.I (1925). *Dyahn Ernst* publică în 1923 *Marx Bibliographie*. O carte care orientează minunat şi care este indispensabilă pentru cineva care vrea să cunoască evoluţiunea gîndirii lui Marx, este *Cronica vieţii lui*. Nu există doi Marx, unul tînăr şi unul bătrîn. Nu există decît un singur Marx. Cronica vieţii lui care a fost publicată de Institutul Marx-Engels-Lenin din Moscova cu prilejul a 50 de ani de la moartea lui, formează într-adevăr un îndreptar în labirintul de date şi izvorul unei bibliografii amănunţite asupra lui Marx şi Engels.

Relativ la bibliografie nu pot spune deocamdată mai mult.

În ceea ce priveşte ediţiunile, cele mai importante sînt fără îndoială ale acestui Institut Marx-Engels-Lenin din Moscova care cuprinde 42 volume. Prima serie de 17 volume, care n-au apărut toate, cuprinde toate lucrările economice, istorice, politice ale lui Marx în afară de *Capitalul*. A doua serie cuprinde 13 volume. A treia serie are 10 volume mari, cuprinzînd corespondenţa dintre Marx şi Engels. A patra serie are două volume, un registru general şi unul special; acestea din păcate sînt epuizate. Trebuie să ne referim la o altă ediţiune; *Gesammelte Schriften* editată de Franz Mehring, care este unul dintre cei mai mari cunoscători şi cercetători ai marxismului. Apoi, este interesantă opera postumă, cuprinsă în patru volume. Tot Mehring a editat operele postume, în special articolele scrise de Marx în „Rheinische Zeitung". Apoi menţionăm corespondenţa dintre Marx şi Engels, editată de Bebel şi de Bernstein.

Prelegerea a III-a — *5 februarie 1946.*

Vreau să înlătur o nedumerire. Am intenţiunea, după cum aţi văzut, să intru în adîncirea acestei probleme a marxismului. Mi s-ar putea reproşa de unii dintre dv: „Nu credeţi că sînt prea multe informaţiuni? N-ar fi mai recomandabil să fiţi mai rezumativ?".

Ei bine, domnilor, nu ! Îmi dau perfect de bine seama că nu fac un curs de doctorat, ci un curs pentru studenţii în sociologie. Dar, în lupta pe care o duc împotriva superficialităţii şi a lipsei de informaţiuni obiective, nu pot să trec cu atîta uşurinţă fără să vă reţin atenţiunea cu unele date asupra problemei acesteia, date pe care le consider absolut necesare pentru documentarea dv.

Continui deci informaţiunea mea cît mai largă pentru că printre altele, problema aceasta a devenit o doctrină oficială a Ministerului Educaţiunii Naţionale.

Este foarte greu să citeşti pe Marx, dar şi mai greu să ştii unde se găseşte pentru a-l putea citi. V-am spus de ediţiunile Marx şi Engels, iar în ceea ce priveşte Lenin, v-am spus că se pregăteşte o ediţie a operelor complete şi că în limba engleză a şi apărut opera completă pe care o am de altfel şi eu, şi care a apărut la New-York. În ceea ce priveşte doctrina filozofică a materialismului şi a empiriocriticismului care vă stă la îndemînă, se spune că se pregăteşte o ediţie şi la noi în limba română. Mai este şi o operă de care v-am spus, cu titlul *Experienţa revoluţiei ruse din 1905—1906*.

Relativ la Stalin, putem spune că sînt aici două lucrări : 1) *Problemele leninismului*, care este o operă minunată şi pe care v-o recomand ca lectură, în special paginile 662—693, unde veţi găsi capitolul „Despre materialismul dialectic şi materialismul istoric". Este o introducere destul de grea, deşi în aparenţă atît de simplistă.

O altă lucrare a lui Stalin este *Marxismul şi chestiunea naţională*, scrisă la sfîrşitul anului 1912 la Viena, apărută pentru întîia oară în revista „Luminarea". Despre acestea vom mai vorbi cu altă ocazie cînd vom relua şi problema naţiunii.

Relativ la biografii, ceea ce pot să spun e că nu avem încă o biografie bună asupra lui Marx, Engels sau Lenin. Din cele care au apărut pînă acum însă, cea mai bună, fără discuţie, este aceea a lui Mehring, publicată la Berlin în 1918, care caracterizează toate lucrările lui Marx şi în special operele postume. Apoi, este aceea a italianului Antonio ori Arthuro Labriola care se ocupă în special de articolele lui Engels despre Karl Marx. Mai este apoi biografia lui Beer, foarte cunoscut istoriograf al socialismului din timpurile medievale pînă în timpurile moderne.

Ceea ce interesează însă mai mult, fiindcă este vorba de sociologia marxistă, este în special trecerea de la starea de ştiinţă la starea sociologică, fapt care l-a făcut pe Engels să declare : „Noi socialiştii germani, sîntem mîndri să descindem din Saint-Simon, Fourier etc.".

Mai este o carte a lui *Paul Barth*, intitulată *Philosophie der Geschichte als Soziologie*, apărută în Lipsca în 1922.

Marx a trecut totdeauna ca făcînd parte din stînga hegeliană. Am citit cu surprindere într-un manual, şi aceasta v-o dau cu titlu informativ, ca să vedeţi şi dv. pînă unde merge ignoranţa cuiva, că Hegel a fost elevul lui Marx. Şi aceasta, cînd în toate cărţile se spune că Marx a făcut

parte din stînga hegeliană. În privința aceasta, a influenței lui Hegel asupra gîndirii și concepției lui Marx, pot să vă dau cîteva date bibliografice și anume:

Georg Adler are o carte: *Die Grundlagen der Karl Marxschen Kritik der besthenden Volkswirtschaft*, 1887; *J. Plenge, Marx und Hegel, Hegel und die Weltgeschichte* (Vertrag. 1931).

Hollandär, Marx und Hegel.

Max Adler, Studii asupra istoriei spirituale a socialismului, în care vorbește de Kant, Fichte, Feuerbach, Saint-Simon etc.

Urmează apoi scriitori ca: Treutsch, Alfred Brantal, Max Vorländer cu lucrarea sa *Kant und Marx*, Siegfried Max, Bükling cu *Elemente de istorie și filozofie a dreptului marxist*, și o altă lucrare despre *Plehanov, Helvetius și Marx*. Weltman a scris *Materialismul istoric, descriere și critică a concepției de viață marxiste.*

Gîndirea lui Marx trece prin etape, se dezvoltă continuu, se precizează, se completează. Nu poate să înțeleagă cineva pe Marx, dacă nu sesizează evoluțiunea și revoluțiunea acestei gîndiri. Marx este cel dintîi care s-a emancipat de filozofie. Este foarte curios că filozofii n-au participat la examinarea problemei. Primul care a făcut această trecere de la filozofie la știință socială, primul care a reușit acest proces de emancipare pe încetul, în etape, este Karl Marx. De aci rezultă mai multe puncte de vedere pentru înțelegerea gîndirii lui Marx.

În politică, Marx a trecut de la democrația politică la democrația socială, la socialism. Iar în filozofie, de la speculațiunea hegeliană la monism, iar de acolo la știința socială.

Sînt în special patru etape prin care a trecut Marx în lucrările lui. În anul 1836 a apărut prima lui lucrare, o lucrare de poezii. Avea 18 ani și era logodit cu Johanna von Westphalen. Cartea este intitulată *Buch der Liebe*. Nu este numai cartea unui amorezat, căci ea cuprinde pe lîngă multă pasiune, s-ar putea spune chiar violentă, și întregul lui program de mai tîrziu. Iată următoarele versuri din care se pot constata tendințele către care se va îndrepta mai tîrziu:

„Cum sensul acesta niciodată nu poate să rămînă liniștit, iar ceea ce îmi cuprinde sufletul puternic, nu poate rămînea liniștit, comod, *mă frămînt și mă agit continuu, fără odihnă*".

La urmă vine această caracteristică, ce este un fel de motto al întregii lui activități de mai tîrziu. Nu e vorba de nostalgie, ci este vorba de faptă. Ceea ce rămîne este fapta.

Ei bine, în această carte, care este foarte puțin cunoscută, și cei care vorbesc de socialismul științific nu o cunosc, Marx își dezvăluie oarecum gîndirea și faptele de mai tîrziu.

Urmează apoi perioada aceea de străduință a lui Marx, de a se lumina în problema filozofiei. Aceasta începe în 1841 cu teza sa de doctorat în filozofie la Iena, tratînd despre *Diferența între filozofia naturii la Democrit și la Epicur.*

În 1842 îl găsim redactor la „Rheinische Zeitung", unde scrie articole politice și de unde a fost înlăturat, fiind în prea mare măsură democrat. În 1844 a scos împreună cu Arnold Ruge ziarul „Deutsch-Französische Jahrbücher" și tot în 1844 *Critica filozofiei dreptului hegelian*.

A treia perioadă a activității lui începe în 1845 cînd părăsește complet punctul de vedere hegelian. Aș vrea să vă ilustrez aceasta, căci este interesant din toate punctele de vedere de a cunoaște evoluțiunea ideilor, nu numai evoluțiunea lucrurilor. Deci în perioada a treia Marx devine din hegelian feuerbachian. Este perioada de emancipare de ideologia speculativă hegeliană. În această perioadă publică împreună cu Engels *Sfînta familie*. De asemenea *Critica criticii critice*. Este interesantă această expresiune a lui de „Critică". Ar fi bine ca cineva să se ocupe și să cerceteze în ce constă această critică a lui Marx.

În 1847 începe perioada a patra, se emancipează și de Feuerbach și dă la iveală întîia lui gîndire originală și primele începuturi ale socialismului științific, în faimoasa lui polemică cu Proudhon, cunoscutul filozof și socialist francez. Proudhon publicase în 1846 cartea lui cunoscută *Philosophie de la misère*, în două volume. Marx publică împotriva ideilor scrise de Proudhon în această carte, ca răspuns, *Misère de la philosophie*, publicată în limba franceză în 1847 și tradusă în limba germană de abia în 1885.

Urmează apoi cunoscuta capodoperă *Manifestul comunist*, care apare ca un program de acțiune pentru aceste asociațiuni pentru propagarea comunismului care își au reședința la Londra, Bruxelles și în alte orașe. În 1848 Marx participă la revoluțiune și colaborează la ziarul „Die Neue Rheinische Zeitung". În 1849 devine corespondent la „New-York Tribune" unde între altele vorbește despre problemele balcanice și despre Țara Românească.

În 1859 apare lucrarea lui clasică *Critica economiei politice*, iar în 1867 primul volum din *Das Kapital*. Al doilea volum nu apare decît după moartea lui, în 1885, fiind editat de Engels. Toate aceste date sînt date evolutive nu ale unei lucrări, ci ale unui spirit. Și aceasta trebuie cunoscut mai de aproape.

Prelegerea a IV-a *7 februarie 1946.*

Continuăm expunerea noastră asupra genezei gîndirii lui Karl Marx și anume pe bază de documente, pe bază de citate cît mai multe, pentru ca să putem intra în intimitatea gîndirii lui, rămînînd ca mai tîrziu să facem propriile noastre observațiuni și comparații între sistemul lui Marx și sistemul de sociologie pe care am onoarea să-l preconizez.

Evident că este importantă perioada aceea de emancipare a lui Marx și anume aceea cînd iese de sub influența lui Feuerbach. În *Sfînta Familie*, Marx arată că metoda filozofică abstractă trebuie complet înlă-

turată. Filozofii cred, spune el, că ei pot dirija și transforma lumea din bibliotecă... Că poporul nu este altceva decît o turmă turmentată care nu are decît să se supună... Că filozoful idealist este un fel de rege, care comandă universul și că nu există nimic fără el și în afară de el.

Marx se leapădă complet de acest punct de vedere idealist, deși studiile sale economice poartă această amprentă la început. El combate acestea în numele umanismului lui Feuerbach, care spune că totul se reduce la om, dar adaugă Marx, și aceasta este interesant, omul acesta nu este omul individual, ci omul social care face parte din societate, omul aceleiași societăți, iar Marx își îndreaptă critica sa împotriva criticismului și așa ajunge la această titulatură : *Die Kritik der kritischen Kritik*, cînd devine realist.

În *Sfînta Familie*, Marx nu vede în filozofia lui Hegel decît expresiunea dogmei creștine ce se adaugă la filozofia lui Feuerbach. În felul acesta, Marx ajunge de la jumătatea drumului, la începutul drumului în lucrarea sa *Asupra filozofiei mizeriei* și *Asupra mizeriei filozofiei*. Aceasta este întîia lucrare caracteristică pentru gîndirea lui Marx.

Evoluția gîndirii lui Marx se poate împărți în trei mari etape : prima etapă cuprinde anii 1847—1849, a doua etapă cuprinde anul 1859, cînd dă la iveală *Die Kritik zur Politischen Oekonomie* și, în sfîrșit, a treia etapă cuprinde anul 1867 cînd a publicat primul volum al *Capitalului*.

Instituțiile economice, spune el, sînt categorii istorice. Istoria trebuie interpretată în lumina evoluțiunii economice. Deci relațiunile sociale sînt legate de forțele productive ale societății. Cîștigînd noi forțe productive, oamenii își schimbă felul lor de producție, și își schimbă în același timp felul lor de viață.

„Moara de vînt" va da societății pe suzeranul feudal... „moara de foc" va da pe capitalistul industrial, ... etc. Mașinile nu sînt o categorie istorică, după cum nu este o astfel de categorie boul care trage plugul. Acestea nu sînt decît forțe productive. Dar viața aceasta economică nu este altceva decît productivitate, care, după cum am văzut nu este decît o anumită tehnică.

Iată ce spune Marx în *Zur Kritik des politischen Oekonomie*.

„A fi radical înseamnă a înțelege lucrurile la rădăcină. Rădăcina însă pentru om este omul însuși". Iată punctul de vedere nou. Este punctul de vedere al omului. S-ar spune că este ideea lui Marx din tinerețe, pe care o reneagă mai tîrziu. Vom vedea dacă o reneagă, căci o vom întîlni și în *Das Kapital*, ultima lui lucrare.

În teza despre Feuerbach, iată ce spune : teoria materialistă care afirmă că oamenii sînt produsele împrejurărilor și ale educației și că, așadar, oamenii modificați sînt produsele altor împrejurări și ale unei educații modificate, uită că împrejurările sînt modificate tocmai de oameni și că educatorul însuși trebuie să fie educat.

Și tot în lucrarea despre Feurbach : „filozofii au interpretat lumea în moduri diferite. Este vorba însă de a o schimba". Cine o schimbă? Evident, am văzut în pasajul celălalt, că este tocmai omul.

În 1849 găsim în „Neue Rheinische Zeitung" : „societatea antică, societatea feudală şi societatea burgheză sînt simple exemple. Fiecare din aceste societăţi înseamnă un pas important în dezvoltarea istorică a umanităţii".

Marx nu tăgăduieşte importanţa societăţii antice, feudale sau burgheze, ci spune că ele sînt etape necesare ale evoluţiei societăţii. De aci mijeşte evoluţionismul lui despre care vom vorbi.

În 1867, găsim în *Capitalul* în volumul al III-lea următorul pasaj : este propriu-zis formarea legilor evoluţiei socialismului. Este simplificare a metodei dialectice realiste şi în felul acesta proletariatul şi bogăţia sînt contraste ; ele formează ca atare un tot. Nu este însă de ajuns de a le privi ca două laturi ale unui tot. Proprietatea privată ca bogăţie este obligată de a se conserva pe sine şi prin urmare de a conserva şi proletariatul. Proletariatul este obligat dimpotrivă, să se distrugă pe sine şi prin aceasta să distrugă contrazicerea sa, adică proprietatea privată. Aceasta este latura negativă a contrastului.

Prin dispariţia proletariatului dobîndim ultima fază, negarea negării, adică societatea socialistă.

Proletariat şi proprietate privată ! Proletariatul se luptă cu proprietatea privată, tinde să se distrugă pe sine *.

Nu mă pot opri, deşi Engels a spus că nu este un lucru mai uşor pe lume decît a înţelege dialectica hegeliană, nu mă pot opri, spun în special pentru domnişoarele şi domnii studenţi din anul I, ca să luminăm în cîteva cuvinte ce înseamnă metoda dialectică a lui Hegel şi apoi ce înseamnă noutatea dialecticii lui Marx.

Noi cunoaştem dialectica aşa-zisă vulgară, metoda aşa zisă socratică, metoda pe care o întrebuinţau sofiştii. Noi în fiecare moment operăm cu silogisme, pentru că în fiecare moment avem de-a face cu o afirmare. Aceasta o face logica formală, logica veche, care lucrează cu identităţi. A = A. Din legea aceasta a identităţii reiese legea contradicţiei din care reiese o a treia lege importantă, legea excluderii terţiului, căci A sau este A, sau este non A.

Ei bine, aceste legi Hegel le consideră osificate, fixe, dogmatice, care nu aduc nimic nou. Şi iată, spune Hegel, cînd spun eu A = A, ce este aceasta ? Este un adevăr abstract şi imperfect, căci desparte lucrurile fără a şti ce sînt aceste lucruri. Iată un exemplu : pămîntul este pămînt. Predicatul repetă ceea ce spune subiectul ; nu aduce nimic nou. Legea contradicţiei şi legea excluderii terţiului sînt primejdioase pentru că nu sînt adevărate. Contrazicerea este aceea, spune Hegel, care provoacă dezvoltarea, care provoacă desfăşurarea unei gîndiri. Nu este de ajuns ca noi să constatăm o contrazicere, ci să o cunoaştem, să o înlăturăm. Căci după logica clasică, contrazicerea este un defect, este ceva anormal, Hegel spune dimpotrivă, contrazicerea este ceva normal şi indispensabil lucrurilor,

---

* Ca proletariat (*B.-N.*).

este existenţa lucrurilor, căci numai atunci cînd intervine contradicţia începe şi existenţa lucrurilor. Lucrul împotriva căruia se îndreaptă contrazicerea se numeşte, spune Hegel, *pozitiv*, iar celălalt *negativ*. Contrazicerea nu înseamnă o distrugere, ci în acelaşi timp înseamnă clădire, apariţia unor lucruri noi. Contrazicerea este rădăcina oricărei mişcări, oricărei posibilităţi de viaţă nouă. Importanţa aceasta a contrazicerii, care pentru întîia dată apare în mod clar, este opera lui Hegel.

În acest mod Hegel distinge două elemente : pozitiv, negarea, negativ, afirmarea. Dar aceasta nu se termină aci. Mai este un grad, acela cum spune el, negarea negării. Aceasta înseamnă că negarea aduce cu sine un lucru nou. Acest lucru nou care este negarea negării, este după expresiunea lui, *sinteza*. Avem deci afirmare, o operaţiune şi o negare a negării, adică avem *o teză*, *o antiteză* şi *o sinteză*. Şi Hegel dă şi un exemplu intuitiv, pe care-l dau şi eu, pentru că este caracteristic. Să privim spune el, un ou. El cuprinde în sine un nucleu care deşteptat la viaţă distruge cuprinsul oului pe încetul. Cînd s-a desfăşurat negarea, — distrugerea oului, — atunci apare puiul care sparge oul şi iată deci negarea negării, care a dat un produs superior oului, puiul. Acest mod de a concepe natura, de a concepe istoria, de a concepe umanitatea, aceasta este metoda dialectică.

Deci ce aduce dialectica lui Hegel? Ea răstoarnă legile vechi ale identităţii, a contradicţiei şi a excluderii terţiului, împotriva cărora se opune legea afirmării, legea pozitivă, legea negării, legea negării negării, adică a sintezei, care sînt legile vieţii.

Evident că legea contrazicerii este legea negării căci adevăratul ferment al mişcării nu este pozitiv, ci tocmai negativ, căci luptă să înlăture pozitivul pentru a crea ceva nou. Acesta este procesul important prin care putem înţelege minunatul pasaj din *Capitalul* din volumul al treilea pe care l-am citit. Aşa trebuie înţeles acest pasaj din *Das Kapital* şi vom vedea întrucît aceasta ne duce la înţelegerea evoluţionismului sociologic.

Prelegerea a V-a *12 februarie 1946.*

Un curs de sociologie trebuie să lupte de multe ori cu curentele la modă. Indiferent de ce spune moda filozofică, sau moda ştiinţifică, datoria noastră a tuturor este înainte de toate să servim adevărul.

Cu cîteva ore înainte de a veni aci, mi-a căzut în mînă un discurs al lui Jaurès. Adresase o impresionantă apostrofă tineretului, în care spunea următoarele :

„Nu cer tinerilor să vină la noi pentru că aşa este moda, căci ceea ce ne-a dat moda, ne-a luat moda. Însă întreb pe toţi cei ce iau viaţa în serios, viaţa aşa de scurtă, întreb ce aveţi să faceţi din cei 20 de ani ai voştri? Ce aveţi de gînd să faceţi din numele vostru? Ce aveţi de gînd să faceţi din cariera voastră?"

Este aci un apel care ar trebui să intereseze şi pe tineretul de astăzi. De aceea, nu pentru că este moda marxistă astăzi, să ne preocupe problemele marxiste. Să nu facem şi noi ca tinerii de care pomeneşte Jaurès în discursul său. Noi vom căuta să găsim adevărul, întrebuinţînd un termen prezumţios, vom căuta să găsim esenţa gîndirii lui Marx. Şi în privinţa aceasta pot spune că este o enormă eroare de a citi o lucrare de a lui Marx cu prejudecăţi dinainte făcute. Iată un exemplu cum se numeşte acest curent al gîndirii lui Marx. Curentul acesta poartă diferite numiri. Unii îl numesc materialism economic, alţii îl numesc determinism economic, iar Durkheim îi zice obiectivism.

În ceea ce ne priveşte pe noi, întrucît intenţiunea mea, ca întotdeauna de altfel, este de a discuta în mod obiectiv această problemă a marxismului, eu îmi permit să numesc acest curent cu termenul de evoluţionism sociologic, sau, aş putea să spun, cu termenul de imanentism economic. Evident, prin termenul acesta de imanentism înţeleg că societatea burgheză are în sinea ei forţe inerente care aparţin societăţii. Societatea aceasta este ajutată de a deveni altceva printr-un proces dialectic cuprins în sînul societăţii. Care sînt aceste forţe? Aceasta este întreaga problemă a gîndirii marxiste. Care sînt aceste forţe imanente, inerente, de transformare a societăţii? Cînd Marx spune că societatea singură îşi sapă groapa datorită acestor forţe, devenind alta, cînd spune că întocmai după cum societatea antică şi societatea medievală s-au schimbat, tot aşa societatea burgheză se va schimba în societatea socialistă, el afirmă că „schimburile" sînt lucruri necesare, datorită forţelor interne ale societăţii. De aceea eu aş numi marxismul un imanentism sociologic sau un evoluţionism sociologic.

S-au comparat toate acestea cu o mare piesă care se joacă pe scena lumii, în patru acte şi cu opt scene. Întîiul act este, în această mare tragedie de dezvoltare şi de creare a unei alte societăţi, precizarea tendinţelor de evoluţie. Opera mare, genială a lui Marx este tocmai de a preciza, de a descoperi aceste tendinţe. Deosebirea cea mare între socialismul ştiinţific şi socialismul utopic, este că acesta din urmă nu procedează cu toată obiectivitatea. În utopism pleacă fiecare după capul lui şi construieşte o lume ideală de transformare, pe care o recomandă ca toţi s-o aplice. Ce comod este aceasta faţă de munca lui Marx, care toată ziua se trudea la British Museum pentru a vedea care sînt tendinţele de evoluţie ale societăţii.

Aceste tendinţe de evoluţiune formează un sistem sociologic de evoluţiune sociologică. Prima tendinţă este aceasta : scopul final. Finalitatea este transformarea societăţii burgheze. În al doilea rînd vin tendinţele care ne arată cum să realizăm scopul nostru. Al treilea vine factorul decisiv, condiţiunea care face ca aceste tendinţe să aibă rostul lor. Al patrulea este mijlocul care face ca aceste tendinţe să ajungă la criză prin catastrofa finală care prin aceasta duce la transformarea totală a societăţii burgheze în societate socialistă. Acestea sînt marile acte; în

jurul acestei probleme vom discuta noi pentru a înțelege adevărata gîndire marxistă.

Prin studiile lui şi în special prin studiile făcute în Anglia, Marx constată că sub influenţa liberei concurenţe, capitalul se concentrează în întreprinderi, din ce în ce mai mult. Şi atunci apar aceste tendinţe, căci eu nu vreau să le numesc legi. Gîndirea marxistă trebuie înțeleasă într-o sinteză a acestor cinci elemente la un loc.

Deci capitalurile mici sînt înghițite, spune Marx, din ce în ce mai mult, de capitalurile mari. Astfel apar fenomenele economice cunoscute sub numele de trusturi. Toate acestea formează teoria aceasta, adică constatarea că din ce în ce capitalul mic se concentrează în capitaluri mari. Dar paralel cu aceasta, vine a doua tendinţă, anume aceea că, capitalurile se concentrează în cît mai puţine mîini. La teoria concentrării producţiunii se adaugă teoria acumulării capitalului în cît mai puţine mîini. Sînt bine cunoscuţi regii din America ai diferitelor trusturi cari expropriază pur și simplu capitalurile mici şi caută să le aducă în mîinile lor. Deci puţinii capitalişti expropriază pe cei mulţi. Dar a treia tendinţă este mai caracteristică. Anume, constatarea că în sînul societăţii sînt forţe sociale care determină direcţiunea evoluţiunii sociale spre o socializare a mijloacelor de producţiune, care din mîini individuale trec în mîini colective. Din individuale, ajung în mîini sociale. Aceasta se poate observa, spune Marx, prin faptul că, spre exemplu, căile ferate, tramvaiele, etc., dintr-o comună devin întreprinderi ale comunei. Aceasta s-a învederat în timpul războaielor, mai ales în timpul celor două războaie mondiale. Aşa a fost în Anglia în ultimul război mondial, unde totul s-a socializat, pînă și ce era mai sfînt, cum este locuinţa fiecărui om. Ştim cu toţii, cum copiii, din măsuri de siguranţă şi prevedere, erau luaţi de la casele părinţilor lor și repartizaţi în alte locuri; tot astfel s-au petrecut lucrurile cu adăposturile contra atacurilor aeriene etc. A patra tendinţă este necesară, spune Marx, şi este aşa-zisa mizerie progresivă a proletariatului, care devine din ce în ce mai evidentă şi care, în felul acesta, duce la teoria catastrofei finale *, pentru că este destul să constatăm criza enormă prin care trece societatea capitalistă, criză din ce în ce mai gravă şi care totuşi în timpul lui Marx era destul de timidă.

Crizele acestea economice, de pildă cum este şomajul care bîntuie în prezent în Statele Unite ale Americii, toate aceste fenomene sînt simptome alarmante pentru societatea burgheză, dar sînt îmbucurătoare pentru societatea socialistă, căci ele nu au alt efect decît realizarea scopului final, transformarea societăţii burgheze în societatea socialistă. Dar aceste tendinţe trebuie să aibă o explicare. De ce aşa, şi nu altfel? Care este „causa movens"? Care este faptul decisiv în aceste tendinţe? Vă amintiţi dv. din scurtele citate pe care le-am făcut. Am văzut impor-

---

* D. Gusti foloseşte expresia catastrofei finale în sensul de prăbuşire a capitalismului. Dat fiind și caracterul cursului de sociologie, expunerea lui D. Gusti nu este riguroasă ca terminologie. (*B.-N.*).

tanța mare care se dă factorului producțiunii. Tot procesul istoric și social se datorește, în ultimă instanță, factorilor de producțiune. Ați văzut cum deosebirea dintre moara de vînt și cea de aburi a făcut ca să se schimbe regimul de producțiune, care a antrenat după el schimbarea întregii structuri sociale, schimbarea organizării societății. Deci o anumită stare a tehnicii determină o anumită formă a proprietății. Felul acesta al proprietății formează fundamentul pe care se clădește întreg edificiul vieții sociale, al dreptului politic, al moralei etc. Deci el determină viața ideologică a societății.

Avem aici o bază pe care Marx o numește structură. Pe această bază se construiește întregul sistem ideologic marxist. Baza și cu sistemul economic formează un tot. Totdeauna o clădire cu structura formează un tot. Această structură este un factor decisiv. De aceea greșit concep unii așa-ziși socialiști, care cred că societatea este concepută numai pe baza economică, care este numai fundamentul, dar care în mod logic și în mod necesar are ceva care îi aparține, formînd împreună, ideologia cu baza, un întreg.

Vom vedea că dacă această bază influențează ideologia, la rîndul ei și ideologia influențează baza. Acesta este al treilea act. Este condițiunea care face ca aceasta să se dezvolte așa și nu altfel. Această tendință care este acumularea capitalului, duce la concentrarea lui în cît mai puține mîini, apoi la socializare*, la pauperizare și în sfîrșit, la catastrofă. În toate acestea este ceva care lipsește. Este „causa movens". Să fie factorul economic? Dar acesta este numai un fundament. Ce face ca acesta să se pună în mișcare? Va să zică sistemul de producțiune determină anumite ideologii, determină o anumită structură a vieții sociale. Dar mai determină și diferențe de interese sociale. De aici crearea de clase sociale care sînt și ele determinate de factorul acesta decisiv economic. Dar clasele sociale au și ele mentalitatea lor, au autonomia lor, au conflictele lor. Este ceea ce s-a numit lupta de clasă, care face să se ajungă la negarea negării, prin triumful elementului proletar împotriva elementului burghez. Și deci numai prin acest mijloc luptele de clasă, aceste tendințe care se găsesc imanente, dar care deocamdată mijesc și așteaptă să fie puse în mișcare, se datoresc numai luptei de clasă. În felul acesta vedeți cum se explică sistemul de gîndire al lui Marx. Avem o bază, avem un factor decisiv, avem o ideologie care formează în întregul ei viața socială și avem o mișcare determinantă, care este conștiința luptei de clasă.

Aceste trăsături esențiale ale gîndirii marxiste au fost discutate, și datoria noastră este să analizăm cum au fost discutate. Au fost contestate, au fost preamărite. După unii cuprind întregul adevăr, după alții nimic nu este mai fals.

Exemplul cel mai edificator este cel care ni l-a dat *Sombart*, care este cunoscut ca autorul unei lucrări apărută în 1896 *Socialismul și miș-*

---

* Prin socializare D. Gusti înțelege, în acest context, creșterea progresivă a caracterului social al muncii (*B.-N.*).

carea socială. Am avut prilejul, căci era căsătorit cu o româncă, să vorbesc cu Sombart, care în 1896 era marxist. Sombart spunea despre Marx următoarele : „Toată ştiinţa despre societatea modernă este cuprinsă în *Manifestul comunist*", că „nimeni n-a avut atîta ştiinţă despre viaţa socială ca Marx. De aceea opera lui va rămîne sublimă timpurilor noastre etc.". Într-o altă lucrare din 1909 *Das Lebenswerk von Karl Marx*, găsim de pildă următorul citat : „Dacă Marx ar fi murit astăzi, ştiinţa socială ar fi trebuit să declare că pierdem pe unicul teoretician al ştiinţei sociale în stil mare". În alt pasagiu spune : „Marx împreună cu Hegel şi Darwin a avut cea mai mare influenţă în timpul nostru". Acestea le spunea Sombart într-o lucrare care a avut o circulaţie foarte mare. Iată că la ediţia a IX-a, care a apărut şi cu un titlu schimbat în 1924, în două volume mari *Grundlagen und Kritik des Sozialismus*, se schimbă acum atitudinea lui Sombart. Marx este un mediocru, nepractic, plin de contradicţiuni, fără valoare etc. Spune că a fost totdeauna bolnav, că era prea mult victima unor insulte, că gîndea mai mult cu instinctul, că este un negativ etc., etc. În special Sombart spune că a fost influenţat de tipărirea făcută în 1913 a corespondenţei dintre Marx şi Engels.

Încă în 1848 academicianul Reinband declară : „socialismul este mort. A vorbi de el înseamnă a-i pronunţa discursul funebru". Vă citez toate acestea pentru că s-a încercat înlăturarea definitivă a doctrinei lui Marx şi a caracterului acestei doctrine. Foarte instructiv în această privinţă, după cum aţi văzut, este exemplul lui Sombart. În special interesanţi sînt aşa-zişii revizionişti şi aşa zisul curent neokantian, cari au încercat să corecteze pe Marx, găsind că unele afirmaţiuni ale lui Marx n-ar fi juste.

Vom încerca lecţiunea viitoare să vedem ce sînt aceşti revizionişti şi aceşti neokantieni. În ce priveşte revizionismul, vă recomand cartea lui Bernstein : *Cum e posibil socialismul ştiinţific*, apărută în 1901 şi tradusă în limba franceză în 1903 cu titlul : *Socialisme et Science* cu o prefaţă specială a lui Bernstein. Ceea ce este de reţinut este că Marx nu a fost un dogmatic în sensul că a stabilit odată pentru totdeauna un catehism. El este creatorul unei mari metode. De aceea Vandervelde şi mulţi alţii au dreptate cînd spun că „cei mai mari revizionişti ai marxismului sînt Marx şi Engels"*. Este cunoscută de altfel butada lui Marx, cînd la un moment dat a spus că el nu este „marxist". Desigur nu te poţi referi la unele constatări de moment, făcute de Marx în British-Museum. De atunci pînă acum lumea nu a stat pe loc.

Pe mine însă mă interesează gîndirea eternă a lui Marx, mă interesează metoda, mă interesează adevărul care este etern în gîndirea lui Marx.

---

* În înţelesul dat de Gusti acestui concept (revizionism) el se referă la capacitatea inerentă marxismului de a stabili un acord continuu cu evoluţia societăţii, la posibilităţile lui de a oferi o metodă aptă pentru analiza ştiinţifică a fenomenelor sociale, a proceselor sociale contemporane nouă (*B.—N.*).

24 — c. 1401

Prelegerea a VI-a *14 februarie 1946*

Vă spuneam în lecţiunea trecută cum este împărţită atmosfera în jurul marxismului şi în special în jurul personalităţii lui Marx. Este Marx un profet nou? Este Marx ctitorul unei noi religii? A influenţat el politica, ori este Marx acel om antipatic care a creat un sistem, despre care se spunea că a scris o biblie? Reinband academicianul spunea că marxismul este în descompunere. Este marxismul în decompunere? O lucrare a lui se numeşte *Descompunerea marxismului* *. În tot cazul Marx a provocat mai multe reacţiuni, mai multe ofensive, pe care le vom reduce la trei.

Este aceea mai puţin importantă a aşa-zisului *revizionism*, reprezentat prin Bernstein. Apoi aşa-zisul *neokantianism* şi în sfîrşit, în al treilea rînd aşa-zisul *sindicalism*, creat în special de Barth şi Georges Sorel, care nu şi-au închipuit că vor fi consideraţi ca primii dintre părinţii spirituali ai fascismului. Despre toţi aceştia vom vorbi.

Am început cu revizionismul şi anume cu lucrarea lui Bernstein Eduard. Lucrarea lui a făcut vîlvă şi este intitulată : *Cum este socialismul ştiinţific posibil*. A apărut în 1901 iar în 1903 a apărut în limba franceză cu o prefaţă nouă, sub titlul *Socialisme et Science*.

Ce spune Bernstein? Concentrarea capitalului în întreprinderi cît mai mari posibile. Dar aceasta este exagerat şi complet fals în ceea ce priveşte producţiunea agrară. Dimpotrivă, întreprinderea mare şi marea proprietate are tendinţa de a se transforma şi a se fărămiţa în producţiuni cît mai mici. Şi în jurul acestei chestiuni, ce este cu problema agrară şi cu ţăranul? Totdeauna s-a pus întrebarea : ce este ţăranul? Este burghez? Este proletar? Aci s-a pus problema cum se aplică marxismul în materie de viaţă agrară. În ajutor este lucrarea datorită lui Ed. David, *Agricultura şi socialismul* ca şi lucrarea lui Vandervelde *Socialismul şi agricultura*. Evident că statistica are dreptate, proprietatea mare în agricultură tinde să se fărămiţeze, cum tocmai ilustrează teza lui Bernstein, împotriva tezei marxiste. Dar problema lui Marx rămîne în picioare, căci nu este vorba numai de problema agrară pur şi simplu, ci este vorba de producţiune în general, de schimb etc. Răspunsul cel mai bun l-a dat Uniunea Sovietică, care a dovedit că numai proprietatea mare poate să trăiască. Rusia Sovietică a dovedit adevărul că din punct de vedere al producţiunii numai proprietatea mare poate să trăiască şi că acolo unde se va menţine proprietatea mică, ea trebuie totuşi să se strîngă în centre mari, cooperative, sau cum vreţi să le numiţi, unde să se strîngă producţiunea. Vedeţi cîtă gîndire critică trebuie să ai ca să poţi deosebi adevărul de eroare.

A doua obiecţiune ce i se aduce este în privinţa celei de-a doua tendinţe. După Marx este acumularea capitalului în mîini cît mai puţine

---

* Ţinînd seama de caracterul expunerii, Gusti nu-şi dezvoltă aici punctul de vedere În alte pasaje însă şi în întreg cursul de sociologie, îşi exprimă dezacordul cu criticii lui Marx şi consideră marxismul ca ştiinţă socială fundamentală (*B.—N.*).

care expropriază pe cei mici și formează așa-zisul monopol industrial, financiar etc. etc. Și aici caută revizioniștii să găsească o eroare la Marx. În procesul de verificare, spune Bernstein, nu poate să dăinuiască aceste afirmări, pentru că iată societățile pe acțiuni, care sînt formate din acționari. Deci capitalistul mic există pe lîngă capitalistul mare, sub formă de societăți anonime. Aici această chestiune nu este, din punct de vedere principial, atît de importantă ca să înlăturăm observațiunile lui Marx, care în general rămîn în picioare, căci atunci cînd este necesar ca acești acționari, acești capitaliști mici să se strîngă în grup, pentru a face societatea, rămîne în picioare necesitatea unei acumulări de capital sub forma aceasta de acțiuni.

În general toate aceste discuțiuni nu au decît o valoare oportunistă și nu aduc nimic nou. Să examinăm celelalte curente, curentul neokantian și curentul sindicalist.

În ce privește curentul neokantian, acesta putem spune că este foarte interesant de studiat.

Lucrarea clasică este lucrarea lui Rudolf Stammler, foarte interesant cugetător neokantian, fost profesor la Halle, foarte celebru pe cînd eu urmam cursurile la Lipsca și mă duceam să-i ascult cursurile, fiind strălucit prin punerea în circulație a problemei, căci vorbea cu multă autoritate despre marxism, adăugîndu-i unele caractere care evident sînt de multe ori discutabile. Noi nu avem decît o singură datorie: să înțelegem argumentele, înainte de a le respinge sau a le aproba.

Stammler a scris lucrarea lui sub titlul *Economie și drept după concepția materialistă a istoriei*, avînd un al doilea subtitlu *O cercetare a filozofiei*. Ediția întîia a apărut în 1896 cu notițe foarte multe. Și astăzi încă prezintă o documentare de cea mai mare importanță.

În 1902 apare o altă lucrare care o completează pe aceasta, tot din punct de vedere neokantian. Lucrarea este intitulată *Doctrina dreptului drept*. Va să zică este și un drept care să nu fie drept! Dreptul, dacă nu este conform cu idealul social nu este drept. Dar care este idealul social? Aceasta este problema pe care o pune el. O altă carte, în care am onoarea să fiu și eu citat este *Manual de filozofia dreptului.*

În 1907 apare o lucrare de critică și de înlăturare a problemei. Este cartea lui Max Weber, unul dintre cei mai talentați dintre sociologii germani și care este unul dintre marile genii ale sociologiei germane, pentru imensul material documentar ce-l posedă.

Un alt neokantian socialist este P. Natorp, care publică în 1895 *Pedagogia socială*, în 1899 apare *Etica și politica*, o carte a lui Staudinger. În 1900 Karl Vorländer dă la iveală lucrarea *Kant și Marx. O contribuție la filozofia socialismului*; în 1902 lucrarea *Mișcarea neokantiană a socialismului*. În 1908 apare o carte cu întrebarea *Marx sau Kant?* de Gerhardt von Schultze-Gebornitz. Problema aceasta și-a pus-o mai demult faimosul teoretician socialist Jean Jaurès care scrie o lucrare *L'Armée nouvelle.*

Jaurès, în lucrarea lui de doctorat, dată la Toulouse, pune problema, considerînd pe Kant, Luther, Hegel, Fichte, ca fiind primii socialiști

germani. Problema merită să fie cunoscută. Îmi aduc aminte de un seminar pe care eu îl frecventasem cu multă plăcere. Este seminarul lui Frantz von Lizt. La acel seminar erau la modă discuţiunile acestea stammleriene : ce este idealismul social; dacă Marx poate să rămînă în picioare etc. Nu era o discuţiune, cît de secundară, de drept penal, de drept internaţional etc., care să nu fie privită din punctul de vedere al idealului social al lui Stammler. Era chiar foarte obositor, căci ajunsese un fel de dogmă. Îmi amintesc că am căutat să reacţionez, ţinînd o mică expunere filozofică prin care am căutat să arăt că trebuie să facem anumite rezerve în ce priveşte aceste concepţiuni stammleriene, recomandînd mai multă prudenţă.

Prelegerea a VII-a *19 februarie 1946.*

În ce constă socialismul neokantian, sociologia neokantiană? Am văzut că reprezentantul cel mai autorizat al acestui curent este Stammler. Ei bine domnilor, nu vreau să intru în amănunte; nu ne interesează. Ceea ce ne interesează foarte mult, este că punctul de plecare al lui Stammler în privinţa interpretării kantiene este realitatea socială, şi în legătură cu aceasta, posibilitatea de a critica.

Există desigur, unele dintre cele mai frumoase contraste din punct de vedere metodologic : punctul de vedere al lui Marx şi punctul de vedere al lui Stammler : şi anume, în ceea ce priveşte punerea problemei. Sînt două puncte de vedere ce trebuie considerate de obicei, şi anume punctul de vedere istoric şi punctul de vedere logic. Marx se întreabă care este *originea realităţii sociale,* Stammler se întreabă *în ce constă realitatea socială.* Primul se întreabă cum s-a născut realitatea socială, celălalt nu vrea să ştie de aceasta; spune: „nu mă interesează". Este tocmai cum vă spuneam: de o parte punctul de vedere istoric; punctul de vedere genetic : care este originea realităţii sociale? De altă parte este punctul de vedere logic : cum se prezintă, în ce constă realitatea socială? Sînt ele două puncte de vedere deseori confundate de sociologi, confuziune pe care noi am evitat-o la cursul nostru, pentru că pe noi ne-a preocupat atît geneza, cît şi punctul de vedere logic *.

Există legea cauzalităţii şi legea paralelismului. Cauzalitatea întreabă care este legea socială şi răspunsul îl avem în teoria „cadrelor"; dar avem şi întrebarea : care este natura vieţii sociale? şi paralelismul este tocmai răspunsul la această întrebare **. Vă fac atenţi că sînt două puncte de vedere care nu trebuie confundate.

Să vă dau acum gîndirea lui Stammler. Argumentarea lui Stammler este aşa de impregnată de gîndirea kantiană, încît numai în două cuvinte

---

* D. Gusti nu-şi dă seama că, de fapt, marxismul îmbină punctul de vedere logic cu cel istoric (*B.—N.*).

** Vezi : D. Gusti, *Opere*, I, *Sociologia*, din prezenta ediţie a operelor lui Dimitrie Gusti. Ca oricare autor de sisteme D. Gusti consideră că propriile sale soluţii sînt singurele valabile (*B.—N.*).

trebuie să ne aducem aminte care sînt elementele esenţiale ale teoriei cunoaşterii după Kant. Se ştie cum Kant afirmă că *materia* ne este dată sub formă empirică. *Forma* constă în funcţiunea conştiinţei, care se află în intelectul nostru, în afară şi cu totul deosebit de experienţă, adică sub forma apriorică. Experienţa cuprinde însă şi materia şi forma. Materia şi forma sînt deci complimentare şi necesare oricărui proces de cunoştinţă. Nu există formă fără de cunoaştere, după cum nu există cunoaştere fără formă. De la aceste reflexii elementare, de la acest a, b, c al teoriei cunoaşterii kantiene, pleacă Stammler, care, ca un acelaşi lait-motiv, în lucrarea lui voluminoasă şi foarte interesantă, se referă tot timpul la problema materiei şi formei sociale, întrebîndu-se în ce constă posibilitatea realităţii sociale, în ce constă posibilitatea experienţei sociale.

Aceasta nu poate fi decît dacă cuprinde forma şi materia. Viaţa socială, adică viaţa împreună cu indivizii care o compun, nu poate fi concepută fără o organizare externă, datorită unor norme exterioare care fac ca indivizii să poată trăi la un loc. Deci este o organizare a vieţii sociale, care este activitatea economică. Este tocmai ca un vas care cuprinde lichid şi care lichid capătă forma vasului. Dar acest lichid are nevoie de vas, şi în felul acesta este evident că acest vas împreună cu lichidul formează o unitate cu totul necesară. Mai departe : materia vieţii sociale, adică activitatea aceasta tehnică este economia. Nu este aceeaşi în diferite timpuri şi la diferite popoare. Este deosebită după timp şi după popor. Cu alte cuvinte, materia vieţii sociale se schimbă continuu. Dacă materia vieţii sociale se schimbă continuu, forma îi rămîne veşnic aceeaşi, căci orice materie socială trebuie să fie în orice moment şi oriunde organizată.

Materia şi forma socială sînt deci ca şi la Kant indivizibile. Nu se poate concepe formă socială fără materie şi nici materie fără formă. Forma socială este însă totdeauna aceeaşi, pe cînd materia se poate schimba. Va să zică materia şi forma sînt nedespărţite şi coordonate din punct de vedere logic. Forma socială trebuie considerată ca o funcţie eternă şi universală, pe cînd materia socială este veşnic schimbătoare după desfăşurarea ei în timp şi spaţiu.

Dacă avem o formă eternă şi o materie variabilă şi variată din punct de vedere logic, forma trebuie considerată ca apriori socială, căci este în afară de orice experienţă. Atunci forma aceasta este o funcţiune apriorică în viaţa socială. Şi aşa formează Stammler celebrul lui apriorism, sau primatul dreptului. De aci greşeala lui Marx, spune Stammler, căci Marx vorbeşte de un primat al formei sociale*.

---

* Fără să conţină concluzii finale la critica revizioniştilor, prelegerile lui D. Gusti asupra acestei probleme arată, chiar şi în cuprinsul acestor „note stenografice" care ne-au rămas, că el a sesizat lacunele esenţiale din poziţia oportunistă a „reformiştilor" şi „revizioniştilor" lui Marx, stabilind însă şi unele apropieri artificiale între marxism şi kantianism. Poziţia personală a lui Dimitrie Gusti în problema societăţii poate fi cunoscută în D. Gusti, *Opere*, I, din prezenta ediţie a operelor sale (*B.-N.*).

Dar ce este forma socială? Este o necesitate de organizare care are funcţiunea de a organiza raporturile dintre indivizi şi a le identifica cu ceea ce se numeşte drept, cu raporturile juridice. Iată dreptul care corespunde formei; deci dreptul fiind forma, acest drept primează. Primatului economiei, după Marx, i se opune primatul dreptului, un formalism juridic, afirmă Stammler. Aceasta este în esenţă sociologia juridică a lui Stammler. Dar Stammler se întreabă mai departe, dacă adevărata problemă sociologică constă în a ne întreba la ce se reduce funcţiunea juridică în organizarea socială, iar nu în a ne întreba cum s-a născut organizarea socială. Cu alte cuvinte adevărata problemă sociologică este în a ne întreba care este raportul dintre scop şi mijloc şi nu în a ne întreba care este raportul dintre cauză şi efect.

Dar raportul dintre mijloc şi scop este tot un raport dintre cauză şi efect. Deci deosebirea care o face Stammler nu poate rămîne în picioare şi întrebarea aceasta ori cauză şi efect, ori mijloc şi scop nu poate fi soluţionată.

Să vedem însă mai departe gîndirea stammleriană. Rămîne să ne întrebăm, spune Stammler, care este scopul suprem, care este stabilirea posibilului, ce scopuri, după care s-ar putea aprecia forma socială. Forma aceasta eternă apriorică care primează nu este un rezultat al unui capriciu. Dar din punct de vedere al realizării, realizările sînt atît de variate, încît cum apreciem noi aceste realizări după precizarea scopului suprem?

Deci problema devine o problemă a scopului suprem. Dar acest scop suprem continuă Stammler, nu poate fi un scop condiţionat empiric. Adică să aparţină materiei sociale. Acest scop suprem nu poate fi decît din punct de vedere formal şi trebuie să rămînă în afară de orice experienţă socială, diriguind această experienţă socială.

Acest scop formal este după Stammler idealul social care este deci forma formei, scopul suprem care dă directive. În ce priveşte conţinutul ei, este în afară de orice experienţă, în afară de orice materie socială care trebuie construită ca un imperativ al intelectului. Şi care este acest scop social? Comunitatea oamenilor cu voinţa liberă. În această comunitate, fiecare îşi însuşeşte şi face scopurile obiective ale altuia ca fiind propriile sale scopuri.

Este interesantă formularea aceasta care se apropie foarte mult de formularea anarhistă a idealului ultim al lui Bentham şi Spencer. Deci idealul social, comunitatea oamenilor cu voinţa liberă care totdeauna consideră scopurile lor justificate obiectiv sau care consideră scopurile altuia ca fiind scopurile lor. Este o formulă care a făcut pe vremuri ravagii. Era o problemă care stăpînea gîndirea politică a Germaniei, a Franţei şi a Italiei, anume, a dreptului comparat. Era dorinţa de a crea un cod penal care să fie la înălţimea vremurilor şi care să cuprindă principii recunoscute de toate popoarele, aproape dictatorial. Acela va fi dreptul penal care va corespunde idealului social. Pentru a fi deci „formă socială” organizarea socială în raporturi juridice, adică a fi „drept” trebuie ca

dreptul să corespundă acestui ideal social. De aci și titlul lucrării lui Stammler „Dreptul drept".

Voința adevărată este acordul cu idealul social, cînd idealul social și-a găsit materia eternă și universală de conducere de către o viață superioară. Deci orice reformă socială trebuie să fie măsurată după acest ideal social. De aceea se numește această gîndire a lui Stammler idealism social opus materialismului social al lui Marx.

Ei bine, domnilor, nu este nevoie de a face o critică a acestui ideal social, pentru că toată expunerea mea viitoare nu este decît o critică a gîndirii stammleriene. Vreau să scot însă în evidență o afirmare eronată a lui Stammler, atunci cînd spune că materia și forma după Marx ar fi lucruri deosebite, că Marx nu vorbește de formă. Eroarea este tocmai la Stammler, căci dv. vă amintiți că atunci cînd Marx construiește piramida socială, eu vă spuneam că nu trebuie niciodată ca să considerați baza separată de rest, ci dimpotrivă, că totul formează o unitate indivizibilă. Deci concepția juridică nu este de loc despărțită și nici nu se poate despărți. A spune că prin materie înțelege numai economia, este fals. După cum este fals a spune că așa a spus Marx, care, în realitate, nu a spus niciodată acest lucru.

Edificiul complet al lui Marx este economic și nu și ideologic.* Este condiționat de factorul economic, dar aparține unui aceluiași edificiu. Deci este complet eronat că religia și alte științe ar fi excluse din gîndirea lui Marx.

O altă problemă pe care Stammler nu o rezolvă este cînd spune că numai raporturile juridice formează forma. Dacă cercetăm mai de aproape, vedem că raporturile socialului nu se găsesc numai în raporturile de drept, ci și în obiceiuri, care sînt produsele autonome ale parlamentului social care este societatea și care lucrează în această materie și care nu are nevoie deloc de parlament. Și atunci toată această mare grupă care intră în această formă a lui Stammler, este complet eliminată. Totuși gîndirea lui Stammler este foarte interesantă și bine informată. Gîndirea aceasta însă, este lovită de două mari lacune care fac să se surpe întreaga lui construcțiune kantiană, care fac ca ea să rămînă fără valoare.

Iată a doua încercare de completare a lui Marx; am văzut revizionismul lui Bernstein și iată o altă încercare a lui Stammler. Mult mai importantă este încercarea revizionismului revoluționar sindicalist. Dar și aci este o revizuire care se bazează pe interpretări greșite. Acest sindicalism propriu-zis ar trebui să se numească altfel, ar trebui să se numească sindicalism. Concepția aceasta este formulată de Georges Sorel și de aceea chiar Stammler și Sombart îl desemnează ca fiind un Marx al sindicalismului. Și mai spun ei ca să se numească „sorelism". Sorel însă a fost cel dintîi care l-a trădat pe Sorel, căci deși lucrările lui sînt nespus de interesante și a adus într-adevăr o contribuțiune cu totul originală, la sfîrșitul vieții lui devine un regalist și a inspirat pe Mussolini. Dar toată gîndirea

* Textul este confuz ca formulare (*B.-N.*).

lui Sorel a căutat să formuleze sindicalismul ca fiind doctrina în opoziţie cu corporatismul şi în opoziţie cu curentul ideologic, de formulare a ideologiei individului, care este anarhismul.

Prelegerea a VIII-a *26 februarie 1946.*

Revizionismul şi-a găsit o expresiune mai clară, mult mai interesantă decît acea reprezentată prin aşa-zisul „revizionism sindical" şi în ceea ce s-a numit „revizionismul revoluţionar".

Vă spuneam că sindicalismul propriu-zis trebuie să se numească sindicalism. Pe noi ne interesează teoria care, veţi vedea, este vrednică să fie cunoscută de dv. Cine a inventat cuvîntul sindicalism? Georges Sorel în 1897 într-o mică lucrare care la început a trecut neobservată *L'avenir socialiste des syndicats*, iar cel care a popularizat acest curent, în special în sînul lucrătorilor, este Fernand Pelloutier. Tot Sorel mai are o lucrare apărută în 1919 *Matériaux d'une théorie du prolétariat.*

În 1902 Pelloutier scoate o mică lucrare *Istoria burselor muncii.*

În Italia curentul este ilustrat prin Labriola şi în special prin Leone cu *Il sindicalismo* în 1907. De asemenea este necesar de a se studia mai de aproape lucrările lui Lagardelle, care a scos o revistă „Le mouvement socialiste", indispensabilă pentru cunoaşterea acestei doctrine. La această revistă a colaborat Ed. Berth.

În ce constă curentul acesta? În primul rînd este o filozofie a acţiunii, a voinţei, a revoluţiunii sociale creatoare. Este o filozofie a transformării sociale, a speranţei, a intuiţiunii sociale, a entuziasmului. Şi tocmai prin aceasta ei caută să completeze filozofia ştiinţifică.

Punctul lor de plecare este o critică a curentului socialist şi a celui anarhist. Socialismul este acuzat că pleacă de la un fatalism economic pentru a ajunge la un fatalism politic. În sfîrşit, mai este o critică a anarhismului care face apologia fanatică a individului şi care este o simplă adoraţiune a lucrurilor. Este ceva care nu merită decît compătimirea şi surîsul nostru.

Sindicalismul este, o spun încă o dată, o filozofie a voinţei. Fatalismului i se opune voinţa proletariatului. Şi atunci, sindicalismul protestînd împotriva formelor acestea individuale dă naştere sindicalismului, pur şi simplu şi exclusiv din experienţa desăvîrşită a clasei proletare şi tinde a transforma societatea de astăzi într-o societate liberă care creează valori noi de cultură. Căci numai o societate liberă, compusă din personalităţi, va putea crea valori de cultură şi această societate liberă se naşte încet într-o luptă sistematică şi continuă.

Prin ce mijloace, cum se naşte această societate? Punctul de vedere este complet identic cu acel al marxismului*. Tot cuprinsul istoriei este alcătuit din lupta dintre două clase, aceea care domină şi aceea care este

* D. Gusti nu înţelege aici deosebirile calitative dintre sindicalism şi marxism (*B.-N.*).

dominată. Opera sindicalistă este organizarea nouă și cu totul altfel a luptei de clasă prin trei principii dominante.

În primul rînd este *organizarea luptei*. Principiul luptei este altul, căci este vorba de a acționa direct. Este lupta directă fără intermediar.

Al doilea principiu este *organizarea liberă*, este *principiul* autonomiei.

Al treilea, este *organizarea instituțiilor sindicaliste*.

Principiul luptei respinge orice compromis și preconizează o apoteoză a voinței, o deșteptare a conștiinței personalității, o deșteptare a curajului, a spiritului de sacrificiu, a demnității de om.

Lupta aceasta directă de clasă, este tocmai opusă concepțiunii generale democrate care se bazează pe partide și pe lupta parlamentară. Și aci intervine una dintre cele mai frumoase și mai juste critici care se aduc democrației*. În definitiv democrație înseamnă vot. Votul înseamnă votul abstract, universal, secret și obligatoriu. Se votează după anumite regiuni geografice fără nici o considerație decît aceea a cetățeniei. Dar cetățenia este ceva abstract. Căci ce este real, este cetățeanul cînd produce. Toată concepțiunea se falsifică și mai mult atunci cînd lupta nici nu se duce între cetățeni, ci între partide.

Ei bine, acesta este viciul cel mai mare al organizării așa-zisei democrații și trebuie înlăturat prin lupta directă de corp la corp, fără partide și în special fără parlament, care este cu totul inutil.

Societatea este într-un război permanent și atunci această acțiune revoluționară înseamnă o operă de fiecare clipă, o operă de azi și de mîine. Acțiunea trebuie să fie în așa fel concentrată încît trebuie să fie o luptă continuă fără amînări și fără răgaz.

Acțiunea directă este concepută de dușmanii sindicalismului ca ceva brutal. Dimpotrivă, acțiunea constantă a voinței lucrătorilor servește numai pentru a marca în fiecare moment deosebirea între clase. Este o luptă fără nici o reticență, e crearea unui mijloc pentru afirmarea viitoare, și actuală, a proletariatului. Deci la început și la sfîrșit orice sindicalist trebuie să pună acțiunea de ridicare intelectuală a maselor prin instrucțiunea lor culturală care nu se poate crea decît prin luptă. Sînt deci față în față cele două armate : cea capitalistă și cea proletară. Care este tactica sindicalistă, care sînt mijloacele? Care este tactica acestui război social? Sînt următoarele mijloace :

În primul rînd, sînt demonstrațiile de stradă. În al doilea rînd, sabotajul, care înseamnă un război de guerilă. Principiul sabotajului constă în faptul că pentru condițiuni proaste de lucru trebuie să se dea un lucru prost. O formă mai gravă a sabotajului este împiedicarea producției prin distrugeri sistematice ale mijloacelor de producție, ale mașinilor, de exemplu se aruncă nisip în mașini, iar în comerț se servesc lucruri stricate. Cea mai gravă formă a sabotajului este sabotajul serviciilor publice. Georges Sorel se indignează împotriva sabotajului și se întreabă ce urmărim noi în această

* D. Gusti acordă o înaltă prețuire curentelor sociale care sesizează lacunele și limitele democrației burgheze (*B.-N.*).

luptă directă? Evident, educaţia muncitorilor. Şi atunci ce fel de şcoală este aceasta?

Al treilea mijloc este boicotul, adică interzicerea de a se frecventa anumiţi comercianţi şi anumite întreprinderi. Opusul boicotului este aşa-zisul „label confederal". Label înseamnă fabricantul care dă de lucru lucrătorilor după cum doresc ei, este la rîndul lui simpatizat de lucrători şi i se cumpără mărfurile.

Aceste mijloace de acţiune directă sînt numai elemente pregătitoare ale luptei de clasă. Cel mai important dintre aceste mijloace de luptă este *greva*. Vă puteţi da seama de importanţa ce i se acordă acestui mijloc de luptă ştiind că au fost un număr de 830 de greve într-un an*. Iată dar cît de mult era la modă mijlocul acesta de luptă care astăzi este cam perimat.

Pe noi ne interesează justificarea fundamentală şi ideologică a grevei. Justificarea ei este faptul că prin ea se obţine un maximum de conflict economic. Este o formă a luptei de clasă care impune într-un mod categoric satisfacerea pretenţiilor lucrătorilor. În privinţa aceasta este o adevărată tactică în alegerea momentului cînd trebuie declarată greva. Şi ceva foarte important este un curaj nou de luptă. Se realizează întărirea voinţei chiar dacă nu se obţine ceva prin grevă. Aci avem de-a face cu un foarte interesant romantism social. Avem de-a face cu greve parţiale care sînt un fel de avantgardă.

Greva generală este numită de Sorel „bătălie napoleoniană".

În 1892 Pelloutier, la un congres din Tours al lucrătorilor, a emis ideea grevei şi a fost susţinut de Briand, care pe vremea aceea era un tînăr avocat. Refuzul de a lucra este caracteristica grevelor. Dar nu numai această simplă pasivitate a încrucişării braţelor formează caracteristica lor, ci şi voinţa de a birui. Greva, spune Sorel, este un mit, o utopie, o iluzie care deschide perspective, care trezeşte instinctiv sentimentul de mai bine. Este maximul de intensitate către mai bine, dobîndirea de către lucrători a instituţiunii noi a ceea ce trebuie să fie societatea viitoare. Este un mit necesar şi un mijloc excelent pentru acţiunea directă. Este cel mai bun mijloc pentru acţiunea directă. Este un examen hotărîtor şi definitiv pe care muncitorimea îl dă prin grevă. Muncitorii au intuiţiunea cum va fi societatea viitoare, şi dacă nu reuşesc, aceasta nu interesează.

Vă spuneam că aceste greve, teoria mitului social al lui Sorel a fost susţinută de avocatul Briand în 1892. Au fost de ajuns numai 18 ani, pentru ca în 1910, şi aceasta este o lecţiune a istoriei, acest Briand care nu găsea cuvinte mai elocvente pentru a preamări greva, să treacă de cealaltă parte a baricadei. Briand, într-o şedinţă faimoasă, pe cînd era preşedinte de consiliu, intervine energic în dezbateri, pentru a combate greva. Iată cam ce a spus în acele dezbateri: „Oare poate guvernul să-şi încrucişeze braţele, cînd orice comunicaţiune este oprită?" Şi mai departe: „Voim prin măsuri legale să găsim mijlocul pentru a opri orice grevă".

---

* Cifra se referă la perioada textelor comentate în prelegere. (*B.-N.*).

Dreptul de grevă al lucrătorilor este o sabie cu două tăişuri. De aceea este drept ca să se găsească mijloacele pentru a îngrădi dreptul de grevă. Briand propune legea pentru împiedicarea sabotajului cu pedepse severe pînă la doi ani, şi cu pedepse mult mai severe pentru distrugerile vreunui serviciu public sau de utilitate publică. Face o lege pentru a opri grevele la căile ferate.

Trebuie să recunoaşteţi că este cît se poate de interesant din punctul de vedere al istoriei politice, cum un om a putut avea două atitudini cu totul opuse ! Dar greva generală a fost combătută chiar din sînul sindicaliştilor, găsindu-se că este utopică şi cam contradictorie. S-a spus că dacă încetează orice activitate, oare nu sînt lucrătorii în pericol de a flămînzi. O a doua întrebare : punerea în scenă a unei greve generale, evident, ajunge la trezirea unei conştiinţe de sine a lucrătorilor, dar dacă nu se realizează acest scop, proletariatul rămîne fără discuţiune cu o mare deziluzie, şi de aceea obiecţiunea principală care i s-a adus, este că Sorel a avut mai mult în vedere punctul de vedere psihologic şi etic, decît cel social şi material. Deci perspective mici. Lucrătorul se află în faţa unei coaliţii a tuturor forţelor burgheze şi atunci evident că ne apare caracterul acesta utopic, pentru că este o luptă între forţe inegale. Şi aici intervine ceva.

Marx, cînd vorbeşte de cele două clase, recunoaşte că mai sînt şi clase intermediare care se coalizează între ele împotriva clasei proletare şi deci de la început greva nu are şanse de a izbîndi. Mitul acesta, cum a fost numit chiar de către Sorel, ,,c'est une illusion de jeunesse'', face să se perinde în faţa clasei muncitoare visuri periculoase. Din punct de vedere psihologic, greva trebuie înlăturată, pentru că rezultatul ei este tocmai contrariul. Aceasta este, în cîteva cuvinte, foarte interesanta concepţiune a primului principiu, acela al luptei directe şi anume prin înlăturarea intermediarilor de orice fel, în special a partidelor politice.

Al doilea principiu este acela al libertăţii, al autonomiei. Sindicalismul preconizează o organizare liberă a diferitelor profesiuni în vederea luptei care trebuie dusă. Un sindicat este asocierea lucrătorilor din aceeaşi profesiune. ,,Bourse du travail'' înseamnă asocierea muncitorilor din aceeaşi profesiune, iar ,,Fédération nationale'' însumează toate federaţiunile de lucrători la un loc. Bourse du travail şi Fédération nationale formează faimoasa şi cunoscuta ,,Confédération générale du travail'' cunoscută sub cele trei litere C. G. T. Principiul este acesta : individul liber în sindicat, sindicatul liber în federaţiune, federaţiunea liberă în confederaţiune. Iar ca deviză ultimă, ,,muncă liberă, în societate liberă''.

Prelegerea a IX-a

28 februarie 1946.

Vorbisem în lecţiunea trecută despre filozofia sindicalistă şi începusem să vă vorbesc despre principiul acţiunii directe şi al luptei dintre clase, luptă care constituie un adevărat război, un război civil, între cele două armate : armata capitalistă şi armata proletară stîndu-şi faţă în faţă. Şi am

spus că principiul acesta sindicalist al acţiunii directe, care întrebuinţează diferite mijloace pentru atingerea scopurilor propuse, culminează în acel al grevei, cu doctrina mitului a lui Georges Sorel. Vom continua astăzi expunerea noastră privitoare la aceste mijloace de luptă.

În al doilea rînd am văzut principiul autonomiei. Din aceste două principii, din această luptă şi autonomie, naşte societatea socialistă. Dar ce înseamnă această societate socialistă? Societatea nouă sindicalistă înseamnă o nouă mentalitate care se manifestă în toate activităţile omeneşti.

Deci al treilea principiu este această creare a unei culturi noi şi a unui om nou. Societatea sindicalistă înseamnă o societate în care să existe instituţiuni sindicaliste. Iar instituţiuni sindicaliste înseamnă o dezorganizare a statului şi organizarea lui prin societăţi sindicaliste. Atunci vom avea de a face cu o nouă unitate politică. Principiul acesta, care face obiectul discuţiunii noastre în seminar, este fără îndoială una din cele mai delicate probleme care nu este înţeleasă sau e foarte prost înţeleasă.

Ce este statul? Care este raportul dintre stat şi societate? Răspunsurile care s-au dat de sindicalişti au tendinţa de înlăturare a organizării statului. Această înlăturare a statului a fost caracterizată de teoreticianul lor cel mai distins Ed. Berth, prin următoarele cuvinte: „Statul este mort".

Ei bine, domnilor, această problemă a dispariţiunii statului şi înlocuirii lui cu o organizaţie politică nouă, aceasta este problema care preocupă şi pe marxiştii care au fost acuzaţi de anarhism.

În tot cazul, vedeţi cîte probleme noi şi interesante a pus sindicalismul. Trebuie să reţinem că Sorel, care la sfîrşit a spus „mult am sperat să îmbunătăţim prezentul, sînt însă prea bătrîn pentru a mai vedea realizarea acestor speranţe îndepărtate", — renunţă la tot ce a fost sfînt pentru el, se îndepărtează complet de socialismul ştiinţific şi desconsideră nu numai condiţiunile etice, ci, în special, condiţiile economice şi sociale.

Este foarte curios un fenomen care se petrece în Franţa de astăzi. Este curentul cunoscut sub numele de „existenţialism", curentul unei filozofii dinamice, care pune accentul pe viitor, pe speranţe, pe realizări. Filozofia aceasta aşa-zisă umanistă, este o filozofie în acelaşi timp pesimistă şi optimistă, care are drept autor pe Jean-Paul Sartre.

Sartre, filozof abstract, din singurătatea cabinetului său de lucru protestează şi pledează pentru necesitatea de a-i reda omului libertatea. Sartre nu este un original. El însuşi declară că şi-a luat ideile de la filozofi germani ca Husserl, Heidegger şi danezul Kierkegaard, care este un filozof destul de original. Dînsul publică în 1932 *Traité du désespoir*. Despre Heidegger apare la Louvain în 1942 *La philosophie de Martin Heidegger*. Acest curent mai este cunoscut în Germania prin Jaspers şi Scheller.

Este curios ce au găsit francezii şi în special Sartre, în gîndirea aceasta germană pentru a o adopta în Franţa. S-a obiectat, acum în timpul din urmă, lui Sartre: „cum ai putut d-ta ca francez, să-ţi însuşeşti gîndirea unor nazişti? Căci Heidegger a făcut propagandă pentru regimul nazist".

Răspunsul acestuia este că Heidegger a fost filozof înainte de a fi nazist și că dacă a devenit nazist înseamnă că a fost lipsit de caracter. Este, trebuie să recunoaștem, o argumentare destul de șubredă.

Dar în definitiv, Husserl și Heidegger spun cîteva lucruri esențiale. Husserl afirmă că nu există acel „cogito" al lui Descartes, iar Sartre crede că orice fenomen, ca atare orice gîndire, există ca fenomen fiindcă se manifestă și numai atunci fenomenul poate fi considerat ca atare, cînd activează.

Sartre a conceput filozofia lui cu două modalități : *l'être en soi*, care este o ființă fenomenală și *l'être pour soi*, care este o conștiință în care fenomenul se produce. Aci, intervine „l'angoisse", neliniștea, „die Angst" a lui Heidegger.

Omul își dă seama că este părăsit în lume, că merge către moarte și nu știe de ce există. El își dă seama că există, iar existența aceasta nu este decît o contingență absurdă. Și totuși el creează lumea, el participă prin conștiința lui la această situațiune. Omul are viziuni prin faptul că își dă seama că este suspendat, că are o existență efemeră, fără scop, și atunci este obsedat că este în centrul neantului. Iar de aci, o concluzie metafizică, că această neliniște este dovada existenței. Existența este o prezentare efectivă de fiecare clipă. Singură la om, existența precede esența, pentru că omul niciodată nu este o natură fixă, ci totdeauna este în devenire, devine altceva. Putem spune că există o dialectică a omului. Și atunci, spune Sartre, omul se definește prin acțiune. Dar dacă omul nu este decît ceea ce el se face, făcîndu-se însuși, își asumă enorme responsabilități. Și aceasta dă o a doua caracteristică : sînt disperările și desesperările, aceste sentimente născute din covîrșitoarea responsabilitate provocată de neliniște și care în același timp dă și grandoarea existenței umane.

Ea este o conștiință a condițiunii umane, prin faptul că disperarea aceasta pesimistă este în același timp și începutul adevăratului om ; ea este aceea care îl îndeamnă la creațiuni și la o continuă activitate către care nu este condus decît de această neliniște.

Domnilor, aceasta este desigur o apoteoză a omului izolat, care amintește pe Stirner, teoreticianul anarhismului individualist. Un om izolat, care în starea lui de disperare și de neliniște o rupe cu sine însuși și o rupe cu toată lumea, pentru ca să-și creeze el singur o viață nouă, o viață de construcții.

Domnilor, mărturisesc că nu înțeleg dece această concepție, care nu este nici măcar nouă, nici clară, opusă concepției lui Marx, are atîta trecere în Franța lui Descartes și a lui Auguste Comte !

Prelegerea a X-a

10 martie 1946

Am văzut în prelegerile trecute, că problemele sociale se concentrează în timpul din urmă în special în jurul a două mari concepții, și anume, una care tratează problema din punct de vedere marxist, iar cealaltă din punct de vedere sindicalist. La aceste două, am amintit și o a treia concepție,

pe care am tratat-o în prelegerea trecută, şi care, după cum am văzut, se manifestă în Franţa sub numele de „curent existenţialist" şi pe care l-am amintit mai mult, fiind la modă.

Unii din susţinătorii acestor probleme pun accentul mai mult pe real, spunînd : „pe noi ne interesează fenomenul social, ne interesează tendinţele de evoluţie şi chiar evoluţia acestor fenomene". Alţii spun : „pe noi ne interesează nu aceste fenomene, ci felul cum ştim noi să producem aceste fenomene, felul cum ştim să realizăm aceste fenomene".

Am văzut formula sindicalistă, care accentuează elementul voluntarist. Şi am văzut formula existenţialistă care construieşte un om creator, un om dinamic.

Trăim într-o completă anarhie de gîndire în sistemele de sociologie. Este vorba de a introduce în această anarhie o ordine. Sînt sisteme interesante, dar foarte unilaterale şi false. Sînt sisteme comode, care sînt stăpînite de acea faimoasă inerţie şi lene a gîndirii. Sînt sisteme care compilează, care iau de ici colo cîte ceva şi formează apoi „sisteme de sociologie", fără nici o valoare ştiinţifică. Lumea sociologică este plină de sisteme compilate. Noi vrem să introducem în gîndirea contemporană ordine, prin faptul că punem problemele aşa cum trebuie ele să fie puse. Plecăm de la cîteva adevăruri de o simplitate elementară, adevăruri cunoscute astăzi de toată lumea, care nu pot fi tăgăduite de nimeni, fiindcă sînt adevăruri obiective.

Primul adevăr care stăpîneşte nu numai gîndirea sociologică, ci şi gîndirea ştiinţifică în general şi implicit ştiinţele sociale, este noţiunea întregului. Întregul este noţiunea care domină toate ştiinţele contemporane, adică lucrurile nu trebuie văzute fragmentar sau să fie luate fragmentar. Cu cît păşim în lumea socială, cu atît fenomenele iau cît mai multe şi mai variate aspecte şi atunci sîntem îndemnaţi să luăm un element din totalitatea aceasta variată drept singurul element component al realităţii sociale. Este curioasă această constatare aşa de simplă, a unor greşeli pe care le fac sociologii de astăzi, cînd nu iau în vedere acest întreg.

Meritul mare al gîndirii marxiste este că a avut în vedere întregul. Noi avem de a face cu realitatea socială care trebuie privită numai aşa cum trăieşte şi cum există ea, sub formă de întreg. În ce constă întregul acesta ? Sînt diverse aspecte. Primul aspect e că întregul acesta constă din stări, din fenomene din ceea ce numim noi societate, şi dintr-un al doilea element, care este neglijat de majoritatea sociologilor, din elementul om.

Sînt unii sociologi care au în vedere numai omul, alţii care au în vedere numai societatea. Dar fiecare din aceste probleme cuprinde la rîndul ei atîtea şi atîtea alte probleme care sînt neglijate de sociologi. Ei bine, aceste două elemente, omul şi societatea formează un întreg. Acesta este primul punct de vedere în ceea ce priveşte realitatea socială.

Al doilea punct de vedere, care iarăşi este desconsiderat de cei mai mulţi sociologi, este că noi nu avem în vedere numai realul, ci totdeauna

și realizarea. Realul nu este ceva fix, ceva încremenit ; realul este ceva definit și ceva care devine în orice moment. Aceste noțiuni care par atît de banale și care totuși sînt fundamentale, întocmai cum a văzut Hegel și cum le-a aplicat Karl Marx și cum le aplicăm și noi, formează dialectica care unește prezentul cu viitorul. Noi trăim în viitor. Se spune că trecutul este elementul hotărîtor pentru viața noastră de acum. Se spune să cunoaștem trecutul pentru a putea cunoaște viitorul, pentru că nu trăim în trecut și nici pentru prezent ! Noi trăim pentru viitor. Dv. trăiți în viitor. Prezența dv. aci este închinată unui viitor. Prezența dv. aci este trecătoare, ea are în vedere viitorul dv., pregătirea dv. pentru viitor. Și atunci domnilor, apare al doilea punct de vedere și anume că nu numai realul este un întreg, ci și realizarea este un întreg și că întregul acesta formează o plămădeală de ceva care aparține trecutului, prezentului și mai ales viitorului.

Acest punct de vedere fundamental și esențial ne deschide perspective noi și ne dă soluțiunea la problemele așa de încîlcite ale sociologiei contemporane. Dar aceasta ne dă posibilitatea ca să se creeze un nou criticism social. Este un criticism social foarte complicat și veți vedea dv. de ce.

Mai întîi, ce înseamnează criticismul acesta social? În al doilea rînd, privește critica omului social și a personalității sociale și care este soluțiunea pe care o dăm omului social? În al treilea rînd, privește critica ierarhiei unității sociale și a clasificării realului, în care intră noțiunea statului și a umanității. Este o critică a metodei care culminează în metodele monografice care cuprind o critică a politicului, întrucît există o autonomie a politicului și o critică a eticului și a pedagogiei, adică o critică educativă. Cu alte cuvinte cum se formează personalitatea socială. Sînt două elemente componente : critica legii și în sfîrșit critica științei sociale și a științei omului social.

Prin urmare realitatea socială este un tot viu în curs de desfășurare continuă, care a fost deschis totdeauna mai departe spre viitor, un tot viu alcătuit din stări și din oameni. Care sînt aceste stări? Cari sînt acești oameni? Care este problema omului, a antropologiei sociale? Iată domnilor, problemele fundamentale ale sociologiei ! Și soluțiunea acestor probleme este de cea mai mare utilitate, pentru că ne dispensează să consultăm nenumărate teorii pe care cei din anul întîi n-au de unde să le cunoască. Ne dispensează să le cunoaștem, pentru că soluțiunile care se dau sînt soluțiuni parțiale. Aci însă noi dăm o soluție totală, adică o soluțiune care descoperă într-adevăr, adevărul social*.

Deci domnilor, care este realitatea socială? Ce este omul social? Ce este realitatea socială? Nu este o noțiune mai cuprinzătoare, mai impunătoare decît aceea ce numim noi societate. Bine înțeles, această noțiune, bine adîncită cuprinde în mic tot ce ne dă în mare universul și umani-

---

* D. Gusti pune în evidență acele trei idei din propria sa concepție sociologică, așa cum o cunoaștem din scrierile sale (vezi : D. Gusti, *Opere* I—IV, din prezenta ediție), care permit, după părerea sa, un acord cu concepția sociologică marxistă. Vezi și prima notă la acest curs. (*B.-N.*).

tatea. Toate problemele universului şi ale umanităţii se răsfrîng aci ca într-o fărîmă de rouă. Numai să ştim să le descoperim, numai să ştim să le ghicim care sînt. De aci rezultă greutatea înţelegerii, de aci greşelile care se fac. În diferitele curente de sociologie se pune accentul mai mult pe părţile de contribuţie ale universului, ale umanităţii, cînd în realitate ele formează un întreg.

Să considerăm în primul rînd realul social, ceea ce numim noi viaţa socială, ceea ce numim societate. Aceasta are sau nu o cauzalitate? Este prima întrebare care se pune. Care este cauza acestui real social? Dacă sociologii contemporani ar pune aceste întrebări atît de simple, ar fi obligaţi să dea un răspuns corespunzător şi ar elimina multe din încîlcelile care de cele mai multe ori nu au nici o valoare. Care este deci cauzalitatea socială, prin urmare care este realitatea socială?

Sînt doi factori care corespund celor două probleme despre care am vorbit de la început. Este factorul obiectiv şi factorul subiectiv. Este adică manifestarea şi condiţionarea manifestărilor şi pe urmă este omul aşa cum se manifestă el. În privinţa aceasta toată lumea este de acord că în noţiunea aceasta a omului intră noţiunea de acţiune şi cînd spunem acţiune, spunem voinţă şi anume o voinţă socială. Trebuie să înţelegem că nu este vorba de nişte cercetări experimentale pe care le facem. Nu-i vorba de voinţa din tratatele de psihologie, ci de o voinţă socială care nu este exclusiv a omului, ci este şi a societăţii şi aceasta ne interesează pe noi. Şi atunci, dacă este aşa, care sînt condiţiunile realităţii şi ale realului care împreună cu factorul voinţă ne dau cauzalitatea şi care sînt elementele voinţei sociale? Sînt două mari probleme care într-un mod foarte clar şi limpede ne rezolvă problema aceasta, cea mai mare problemă din sociologie şi din ştiinţă în general, problema cauzalităţii. Vă fac atenţi că problema cauzalităţii este contestată în ştiinţele fizice şi în biologie şi este înlocuită cu altceva. Cauzalitatea cuprinde două probleme : *problema pentru ce* şi *problema cum*. Pentru ce societatea este aşa? Cum se prezintă societatea? Iată ceea ce ne interesează.

Dacă în sociologie noi găsim o altă lege dominantă, legea paralelismului, — vom vedea în ce constă aceasta — totuşi nu se poate nega, atunci cînd se tinde de a se înlătura problema cauzalităţii din discuţiunile sociologice, că noi trebuie să explicăm fenomenul acesta al cauzei realităţii sociale. Deci care sînt condiţiunile şi în ce constă factorul acesta al voinţei sociale, care împreună ne dă cauza socială. Aceste condiţiuni ni le dă observaţiunea curentă. Nu este nevoie de o prea mare filozofie pentru ca să vezi că într-adevăr o societate atîrnă în funcţionarea ei de anumiţi factori materiali, de la care noi nu putem să ne sustragem, pe care noi nu putem să-i evităm.

Este factorul cosmic şi factorul biologic. Sînt factori naturali. Cine poate tăgădui această influenţă mare pe care au avut-o aceşti factori asupra poporului olandez care a luptat tot timpul cu mizeriile cosmologice? Cine poate spune că problema adaptării la mediu este o fantezie şi nu o realitate? În afară de aceasta, mai sînt încă doi factori. Este un factor extra-

ordinar de important, dar care este prost înțeles și trebuie bine înțeles, *factorul istoric*. Cînd spun factor istoric spun viață socială. Factorul acesta istoric este hotărîtor. Nu înseamnează însă o istorie așa cum se face la facultate, ci pur și simplu istoria este o sociologie, este o știință a vieții sociale luată în întregimea ei. Vom vedea ce se înțelege prin aceasta, mai tîrziu.

La Academia Română, cînd am afirmat cît se poate de categoric că istoria înseamnă viață socială privită dintr-un alt punct de vedere, anume al trecutului, și că în viața socială se cuprind toate stările sociale economice, juridice etc., care toate la un loc formează factorul istoric, am avut aprobarea colegilor mei din secțiunea istorică. Cînd factorul istoric se cuprinde și în alți factori, anume în factorul psihic care stă în cea mai strînsă legătură cu factorul istoric, înseamnă că este reflexul pe care stările sociale le redau în psihicul omului. Ei bine, acum este mult mai greu de a analiza voința socială. Vom vedea că voința socială este foarte rău înțeleasă, tăgăduită ca ceva care nu are însemnătatea pe care i-o acordă unii, și-mi permit ca printre aceștia să mă număr, însă cu excepția că eu nu consider voința socială ca fiind ceva autonom, ci în legătură cu condițiunile sociale, așa cum le-am formulat.

S-ar crede că factorul om ar fi o simplă jucărie a acestor condițiuni sociale și că n-ar merita să i se dea atențiunea cuvenită.

Ce este această voință socială? Ea trebuie analizată pentru că în analiza voinței sociale se scoate în evidență mai bine caracterul social al activităților umane și interdependența între voință și aceste stări sociale. O voință care acționează dar care este supusă tot problemei mari pe care am discutat-o, ar trebui să fie discutată ca o problemă de etică a determinismului voinței. De aceea, dacă ne obișnuim să judecăm clar și simplu, vom vedea că problema aceasta se rezolvă foarte ușor dacă analizăm bine cauzalitatea și dacă analizăm bine voința, ce este voința și care sînt condițiunile în care se manifestă ea. Această voință apare sub diferite forme. Pe mine mă interesează nu voința așa cum se manifestă în lumea socială a animalelor sau a primitivilor, ci cea care se manifestă nu ca un instinct ci ca ceva conștient. Omul social este social fiindcă acționează și este social fiindcă trebuie să acționeze. De aci voința socială, în primul rînd pentru că omul cu greu și în decursul timpului își dezvoltă conștiința de sine. Omul are conștiință totdeauna, dar conștiința de sine se dezvoltă mult mai greu și mai tîrziu. Conștiința de sine nu o are decît omul evoluat; ea se dobîndește; nu te naști cu ea. Se dobîndește prin experiență și mai ales prin experiențe culturale. Conștiința aceasta de sine este întovărășită totdeauna de doi factori, factorul emoțional și de un factor rațional propriu-zis. Este o constelație rezumativă a vieții sufletești cu un caracter social și voluntarist. Și atunci conștiința de sine așa cum se exercită ea, are în mod inerent un sentiment al aprecierii eului, al dragostei de eu, ceea ce numim iubire de sine, care e cu totul altceva decît egoismul. Această iubire de sine se exercită totdeauna. Și aceasta este foarte caracteristic. Iubirea de sine totdeauna și în același timp se manifestă printr-o afirmare a personalității și

printr-o confirmare a ei în lumea în care se exercită. Şi aceasta cine este? E lumea naturală şi socială.

Aceasta este, cu o expresiune foarte generală şi asupra căreia îmi fac toate rezervele mele, ceea ce se numeşte simpatie, care este totdeauna şi în mod inerent legată de iubirea de sine şi amîndouă legate într-o conştiinţă de sine. Această simpatie, împreună cu iubirea de sine dă naştere acelui sentiment pe care atît de greşit, la început Kirkegaard apoi Sartre, îl numeşte sentimentul disperării sau „l'angoisse". Noi îl numim sentiment de religiozitate. Nu este vorba de religie sau de cult, ci de starea sufletească care este în strînsă legătură cu iubirea de sine şi cu factorul social, umanitatea. Aceasta se prezintă ca o stare de efect sintetic şi se numeşte *religiozitate.*

Deci voinţa socială înseamnă conştiinţă de sine, înseamnă iubire de sine, înseamnă simpatie, înseamnă religiozitate, dar mai înseamnă ceva şi despre aceasta vom vorbi lecţiunea viitoare.

Prelegerea a XI-a *12 martie 1946*

Continuăm explicarea sistemului de sociologie care are marea calitate de a da un tablou sintetic şi explicativ şi care are, în acelaşi timp, şi frumoasa menire de a pune capăt tuturor contradicţiunilor din diferite sisteme de gîndire contemporane, aşa încît prezintă un fel de sinteză a gîndirii sociale. Aci îşi dă întîlnire tot ce este controversă şi se dizolvă, se concentrează într-o gîndire nouă şi care îşi găseşte un ecou şi o confirmare şi în comparaţiune cu sistemul de gîndire marxist. *

Sociologia care este la baza acestui sistem este o disciplină care se naşte şi se constituie din contactul direct cu realitatea concretă. Sînt anume cîteva capitole care formează un adevărat coşmar ştiinţific al gîndirii sociologice şi care veţi vedea cu cîtă uşurinţă le vom înţelege şi le vom găsi explicaţia. Este problema genezei. Am văzut cele două puncte de vedere care sînt : *punctul de vedere istoric*, care răspunde la întrebarea pentru ce existenţa realităţii sociale se prezintă într-un anumit fel şi pe urmă *punctul de vedere logic* care prezintă lucrurile existenţial, adică cum se manifestă, cum înţelegem noi realitatea socială.

După Stammler, aceste două puncte de vedere sînt opuse, contradictorii, şi cel valabil este ultimul, adică punctul de vedere logic. Noi găsim că nu sînt despărţite, că nu se pot despărţi unul de altul. Punctul de vedere genetic nu se desparte de punctul de vedere existenţial. Cum se explică geneza şi cum înţelegem existenţa la care mai adăugăm şi formula filozofiei existenţiale? Esenţa reconstituită de factorii permanenţi. Problema aceasta a esenţei este iarăşi o problemă importantă în sistemul nostru de sociologie. Pe lîngă problema esenţei mai vine o problemă pe care noi o numim problema viitorului. Problema timpului social, problema viitorului, se prezintă în special cu accentul pe evoluţie, pe mişcarea con-

* A se vedea nota noastră de la p. 383 (B.—N).

tinuă, a realității sociale care nu este niciodată încremenită, ci totdeauna alta, totdeauna se prezintă sub aspecte noi, variate.

Am plecat rîndul trecut de la concepțiunea întregului, care este viața socială. Acest întreg cuprinde următoarele mari capitole: primul este *realul*, apoi *procesul de realizare* a realului și atunci se pune întrebarea : ce înțelegem noi prin această realizare? Iar în privința procesului de realizare, o altă problemă : anume ce se întîmplă cu procesul de realizare a realului?

Prima întrebare este o întrebare cauzală: cum a devenit realul? Deci prima problemă este o problemă de geneză a realului și a doua întrebare e problema cum există realul? Deci *existența realului.*

Cînd am început să vorbesc și să ne întrebăm care sînt condițiunile care formează împreună cauza realului, am văzut că și aci problema se împarte în două mari capitole. Am spus că primul este ceea ce numim noi cadre. Acestea formează așa-zisul mediu. Domniile voastre știți din lecturile ce le-ați făcut, care este importanța problemei mediului, ce s-ar părea că este foarte elementară și foarte cunoscută. Este o problemă care totuși este foarte neclară și care cred că este prima dată explicată în ceea ce numim noi cadre. Și cadrele sînt condițiunile în care se desfășoară viața socială. Aceste condițiuni sînt de două feluri : naturale și sociale? naturale permanente, și sociale, care sînt continuu altele. Pe lîngă condițiunile acestea naturale, care sînt cele cunoscute și care sînt fără îndoială acele care contează și pe care nici noi nu le putem neglija, și pe care le numim „cosmice" și „biologice", mai sînt și condițiunile istorice și cele psihice, care nu sînt propriu-zis decît expresiunile pe care le vom găsi în materie de existență că este întregul, viața socială.

Condițiunile psihice formează propriu-zis problema omului. Și vom vedea că chestiunea aceasta a omului, care este elementul al doilea, este tot așa de importantă ca și problema cealaltă cu care formează împreună cauzalitatea.

Dar ce este omul? Noi am văzut, fără a intra în discuțiuni biologice sau naturaliste, că problema omului înseamnă în esență omul care activează, care este un element activ în această cauzalitate și că el se manifestă prin creațiune, dar mai ales prin aceea ce am numit noi voință : iar această voință se manifestă de exemplu cînd vorbeam de lupta de clasă sau de orice acțiune socială. Omul acesta nu este un om pozitiv, gînditor din bibliotecă, ci este omul care creează, care activează și aceasta face ca omul acesta să nu fie omul lui Feurbach și nici omul înfricoșat de ideea existenței. Nu omul schopenhauerian, ci omul care trăiește în societate, omul real, omul concret, nu omul invențiunii unui filozof, omul fictiv, ci omul care este ca toți din dv. Și atunci omul acesta își pune în exercițiu voința, care este o voință socială. Deci voința socială este altceva decît voința lui Rousseau sau a lui Schopenhauer. Este o voință care nu aparține nici politicii și nici construcțiunilor filozofiei. Este o voință care, am spus, este și ea alcătuită din factori emoționali și din factori raționali. Factorii emoționali sînt iubirea de sine, simpatia, religiozitatea ; și mai este alcătuită din facto-

rul rațional care face, întocmai ca și factorul emoțional, ca voința să aibă rădăcini în viața socială și în lumea socială*. Aceștia nu sînt decît marea problemă a scopurilor și a mijloacelor, care totdeauna sînt sociale, iar mijloacele pe care le alegem noi ca să realizăm scopurile sînt totdeauna sociale. Noi trăim într-un fel de iluzionism. Cînd dv. doriți prin faptul că frecventați cursul, să luați examenele pentru ca să intrați în societate, aceasta nu este decît o voință socială. Societatea vă obligă s-o faceți căci în realitate societatea dă prin intermediul dv. licența, căci ea are nevoie de oameni pregătiți. Deci voința dv. este o voință individuală, care are o coloratură, o tinctură socială. Dar ca să dați examene, trebuie să urmăriți cursurile, să faceți lucrări de seminar etc. Iată așadar, mijloace pentru a da licența. Și atunci, toate aceste cauzalități de mijloace, toate aceste construcțiuni care se termină totdeauna cu realizarea unui scop, acestea sînt un lanț cauzal de scopuri și de mijloace care fac ca voința să fie totdeauna socială.

Și atunci ajungem la un lucru pe care unii, care se pretind chiar a fi experți foarte înaintați, cum am avut ocazia să întîlnesc chiar la colegii dv., nu înțeleg și le denaturează. Este punctul acesta, cînd întrebînd : în definitiv, dacă voința socială e socială, prin acest efect cînd individul trăiește în societate și societatea trăiește în individ, atunci toate acțiunile sînt condiționate anticipat. Tot ce fac și tot ce voi face este condiționat, oricît mi-aşi da eu aere de solitar și de mare individualist și chiar atunci, prin această reacțiune, sînt social. Și dacă atinge toate actele mele, dacă eu sînt social înainte de a fi individual și dacă sînt social, atunci cînd vreau să fiu individual, dacă acest social este premergător experienței mele individuale, atunci psihicul meu, personalitatea mea intimă trebuie să fie socială, dacă mai ales prin scopurile existenței mele mă încadrez în scopurile sociale. Întrebuințînd expresiunea kantiană, am numit acest social ca un apriori, dar încă odată, nu este nimic din mediul fizic. Eu nu mă înlătur de la programul meu complet al cercetărilor, dacă constat că există ceva înainte de orice.

Deci vedeți dv. ce importanță are această voință socială pentru ca să ne explicăm problema omului. Dar în același timp voința socială e legată continuu de cadre, atît de cele naturale cît și de cele sociale și atunci, prin această colaborare se creează ceva nou, se creează valori sociale, se creează societatea, se creează realul social, care este deci un produs intim între acestea toate. Dar aceasta nu este înțeles de sociologi, căci ei găsesc că cadrul cosmic, cadrul geografic sînt acelea care dau caracterul pregnant. Nu mai vorbesc de tratatele rasiste. Dacă deschideți un tratat rasist, și nu vorbesc de rasismul acesta pe care îl știți cu toții, ci de celălalt rasism, de cel științific, veți vedea că factorul biologic este la fel socotit ca esențial. Tot așa, dacă veți lua tratatul de sociologie istorică, cum este de pildă tratatul lui Paul Barth sau al lui Xenopol, veți vedea că adevărata sociologie este

---

* D. Gusti continuă să prezinte propria sa concepție sociologică voluntaristă, așa cum o cunoaștem din D. Gusti, *Opere*, I–IV, din prezenta ediție (*B.–N.*).

numai pe baze istorice. Nu mai vorbesc de Tarde care crede că numai în psihologie este adevărata sociologie. Și nu mai vorbesc de sociologii americani, cari pun accentul pe instinct, teorie pe care noi o respingem. Respingem această sociologie a instinctului. Instinctul social este la animale. La om este voința socială. Și atunci, aceasta este sociologia așa cum o văd psihologii, geografii, istoricii, biologii și înțelegem cît sînt de unilaterali aceștia toți.

Dintre acești factori, cadrele și voința socială, dintre cele două condițiuni care în mod indispensabil trebuie să fie împreună pentru a avea cauza, mai rămîne o întrebare de pus. Care este dintre aceste condițiuni, elementul principal? Toate acestea sînt probleme de logică. Dacă vom lua un tratat de logică ca cel al lui John Stuart Mill care după mine este cel mai bun tratat de logică, veți vedea că Mill dă un exemplu : el se întreabă care este cauzalitatea unei boli. Și răspunde că sînt diferite condițiuni care cauzează această boală. Este condițiunea care stă în organismul propriu-zis, care este apt de a se îmbolnăvi. De pildă este slăbit, subalimentat etc. Și apoi mai este o condițiune obiectivă, cum sînt de pildă microbii. Evident, nu se poate îmbolnăvi cineva numai cu microbi. Dar oare este condițiunea principală microbul? Dar atunci de ce microbii nu atacă toate corpurile și nu produc condițiunile acestea de boală? Dar dacă microbul găsește un organism slăbit, atunci el își găsește terenul prielnic de manifestare, de dezvoltare ... Deci microbul ori organismul este condițiunea principală? În urma acestei analize, Mill spune că condițiunea principală este fără îndoială organismul, căci dacă el ar fi fost puternic, ar fi rezultat că microbul nu și-ar fi putut face acțiunea lui de îmbolnăvire.

Dacă ne întrebăm acum prin analogie, care sînt condițiunile principale din acești doi factori? Cadrul care este enorm de complicat sau voința socială? Ei bine, să presupunem că este cadrul. Dacă am lua de pildă satele pe care le-am cercetat, vedem că aceste cadre există și sînt aceleași pentru nenumărate sate. Dar în același timp vedem că sînt unele sate foarte prospere și sînt altele sărace. Cum se explică aceasta? Se explică prin faptul că omul știe să profite de aceste condițiuni, știe să creeze din aceste condițiuni ceva prosper. Am avut un elev care nu înțelegea prea bine aceasta și după ce a făcut niște cercetări, a venit la mine și mi-a spus că teoria care susține că voința este socială s-a confirmat acolo pe teren.

Deci, dintre acești doi factori, dintre aceste două condițiuni, este o condițiune primă care este voința care, iarăși trebuie să o spun, nu este voința searbădă din tratatele de psihologie, ci voința de toate zilele care are rădăcini prin aceste cadre. Deci o voință concretă, o voință reală, care este condițiunea primă de a da nota dominantă. Și atunci, dacă este așa, iată că am ajuns să înțelegem problema esenței. Dacă această voință este aceea care a determinat cauzalitatea în colaborare cu toți factorii cadre, atunci iată că acesta este factorul esențial, adică cel care conține esența. Rămîne însă acum, marea problemă a existenței.

Ce este realul ca atare? Şi în cazul acesta sînt două mari probleme de rezolvat: problema existenţei, care este un produs al acestei cauze pe care o numim manifestare şi apoi existenţa acestei manifestări analizată din punct de vedere global şi pe care noi o numim o existenţă paralelă şi care constituie legea paralelismului*. Despre acestea însă, vom vorbi în prelegerea viitoare.

Prelegerea a XII-a *14 martie 1946*

Un sociolog, André De Maday, a publicat o lucrare intitulată *Introduction à la Sociologie envisagée comme connaissance des faits sociaux par les causes* pe care, dacă o comparaţi cu cele ce v-am spus, veţi vedea cu cîtă simplitate tratează el problemele expuse dv. în lecţiunile precedente. Domnul de Maday consideră cauzele într-un mod aşa de naiv, încît nu-şi dă seama tocmai de complexitatea acestei probleme a cauzalităţii. În lecţiunea trecută am văzut care sînt cadrele şi am spus că o a doua problemă importantă este problema existenţei, adică odată ce în mod genetic ne explicăm cum a devenit realitatea aşa cum o vedem, rămîne o întrebare căreia este destul de greu să i se dea un răspuns exact, anume ce este această realitate?

Existenţa se manifestă mai întîi prin produsele cauzalităţii care lucrează în special prin factorul social şi cuprinde atît viaţa socială trecută, cît şi viaţa socială prezentă. Se mai manifestă apoi, prin factorul psihic. Ei bine, în existenţa realităţii sociale a unui popor, tocmai aceste două elemente se manifestă. Dar se pune o întrebare: anume, în ce constă viaţa socială? Este o problemă asupra căreia sociologii nu sînt clari deloc. Şi dacă am văzut cîtă confuziune există în privinţa cadrelor, putem spune că aceeaşi mare confuziune există şi în legătură cu problema existenţei.

Veţi vedea dv. că sînt chestiuni foarte elementare care totuşi nu sînt deloc lămurite. De pildă, care este raportul între existenţă şi cadre? Existenţa este un produs al cauzalităţii; dar, la rîndul ei, existenţa produce cauzalitate. Veţi vedea ce uşor este aceasta de înţeles.

Noi o numim cu un termen consacrat activitate socială. Dar activitatea aceasta a vieţii sociale noi o numim *manifestare* a vieţii sociale, care ne dă *valorile sociale*, ne dă creaţiunea socială. În privinţa aceasta am văzut din scurta expunere pe care am făcut-o că unii înţeleg marxismul ca fiind exclusiv un materialism care nu vrea să ia în consideraţie problema omului. Vom vedea în adevăratul marxism şi vom vedea cu texte, că nu este adevărat aceasta. Vom vedea că concepţiunea aceasta exclusivist economică nu este marxistă.

Alţii, am văzut pe Stammler, vorbesc de un primat al formei, de un primat al dreptului, de primatul unor reguli care formează şi dau sens materiei sociale. Dar care este realitatea? Întrebuinţînd două expresiuni de ale lui Kant, care după cum ştim vorbeşte de două categorii şi anume de

*) Vezi notele precedente. (*B.—N.*).

categoriile care constituie fenomenele și categoriile de care *fenomenele sînt reglementate*.

Sînt două lucruri care nu trebuie să lipsească. Dar din punct de vedere al importanței lor, care este principala? Fără îndoială că pentru ca să reglementezi, trebuie să existe ceva ce poate fi reglementat. Acesta este elementul constitutiv. Atunci, factorii constitutivi ai realității sociale sînt tocmai factorul economic și factorul spiritual; iar factorii regulativi sînt factorul juridic și factorul politic. Prin aceasta, evident că nu se exclude factorul juridic și factorul politic, dar nu se exclude nici factorul economic și spiritual, pentru că ei sînt punctul de plecare al acestor doi factori.

Este aci un element de organizare. Organizarea cui? Organizarea acestei substanțe sociale. Este adică o organizare funcțională. Avem o substanță și în același timp o organizare funcțională a ei prin factorul juridic și politic. Nu poate fi concepută o funcțiune juridică și politică în afară de categoria economică și spirituală. Deci factorii aceștia constitutivi și regulativi sînt cei doi factori indispensabili existenței. Viața socială este alcătuită din acești doi factori economici și spirituali, căci nu poate fi concepută fără de ei. Dar nu poate fi concepută nici o condițiune economică fără ca aceasta să nu aibă consecințe spirituale, iar acestea împreună au necesitatea de a fi organizate din punct de vedere juridic și politic.

Problema aceasta a existenței dă naștere la două mari probleme. Avem întîi de-a face cu cadrul și cu voința. Avem de-a face cu o posibilitate obiectivă care este cadrul și avem de-a face cu o posibilitate subiectivă care este voința. Care pot fi aceste posibilități obiective? Pot fi cele patru cadre și avem de-a face cu posibilități subiective, cu o stare de actualitate, care este existența, este raportul dintre starea filozofiei, între „natura naturans" și „natura naturata". „Natura naturans" înseamnă „Dumnezeu este creatorul lumii", iar „natura naturata" înseamnă „creația". „Natura naturans" este creațiunea cauzalității, iar „natura naturata" este produsul cauzalității *.

Un om de stat, cu adevărat om de stat, trebuie să fie stăpîn pe aceste cunoștințe elementare sociologice. Trebuie să știe care sînt potențele unui popor la un moment dat, pentru ca să poată acționa în completă cunoștință de cauză.

Definițiunea politicii cu drept cuvînt este în cîteva cuvinte, aceasta: „transformarea necesarului în posibilități și a posibilului în necesar", adică a posibilului necesar. Acest posibil trebuie să devină actual, dar trebuie să se știe ce devine actual. Vedeți așadar, importanța mare care se dă problemei acesteia a existenței. Aci intervine problema mare a reciprocității cauzalității și a existenței, problema aceasta a reciprocității între cauză și efect; cauza devine efect și efectul devine cauză. Totdeauna în lumea socială efectul sau existența devine o cauză la rîndul ei, generatoare de alte efecte. Va să zică, problema existenței se reduce la creațiuni de valori economice, spirituale, juridice și politice care se obiectivează și formează

* Toată expunerea are un caracter neclar (B.—N.).

o unitate obiectivă. Această unitate obiectivă noi o numim *unitate socială*. Iar voința socială care este alcătuită din elementul emoțional și elementul intelectual, devine personalitatea socială. Și toate acestea împreună în mod armonic și unitar, formează un maximum de realizare, formează personalitatea socială. Nu personalismul pe care îl reprezintă stimatul meu coleg, domnul Rădulescu-Motru sau școala din Paris. Eu declar numai, că această personalitate socială este altceva decît personalismul lui Renouvier sau al colegului Rădulescu-Motru, pentru că pune accentul pe caracterul social al voinței care se transformă într-o personalitate socială, care este adînc înfiptă în viața socială. Și atunci, personalitatea socială și unitatea socială alcătuiesc propriu-zis realul. Deci prin real înțelegem cadrul voinței sociale și aceste manifestări care formează unitatea socială.

Aceasta este problema existenței, problemă desconsiderată de sistemele contemporane, pentru că nu iau în considerație cauzalitatea, iar cînd au în vedere personalitatea, iau numai unul din factori. Așa este de pildă sociologia lui Auguste Comte, atît în prima fază cît și în faza a doua. Alții iau în vedere numai factorul politic, și în privința aceasta sînt foarte mulți sociologi, ca de pildă Oppenheimer. Majoritatea sociologilor nu privesc această problemă decît fragmentar, luînd numai unul din factori, cînd în realitate fiecare reprezintă un grăunte de adevăr, dar nu tot adevărul și nu este deloc onorabil pentru un intelectual de a face compilațiuni. În ce ne privește pe noi, este vorba de o concepțiune cu totul nouă care pune la punct pe fiecare cu părticica lui de adevăr.

Dar problema existenței, așa cum o vedem, deschide o perspectivă dintre cele mai importante pentru o a doua lege sociologică, care este legea paralelismului. Dacă luăm de pildă cadrele : avem cadre naturale și cadre sociale. Ei bine, în problema cauzalității, în problema potențialității, în problema virtualității sociale, totdeauna cadrul natural și cadrul social împreună formează condițiunea care dă realitatea socială.

Dacă privim problema voinței sociale, am văzut care sînt elementele tipice emoționale și elementele tipice raționale. O consecință firească a întregii expuneri de pînă acum, este că voința socială nu poate fi concepută numai cu elemente tipice emoționale sau numai cu elemente tipice raționale, ci ele în totalitatea lor împreună formează voința socială. După cum de asemenea am văzut din punct de vedere al manifestărilor, că și acestea sînt alcătuite din elemente constitutive și din elemente regulative. Și atunci, reiese în mod evident, ca o consecință a celor expuse pînă acum, că numai împreună aceste două elemente, împreună cu toți ceilalți factori formează la un loc în mod necesar unitatea socială.

Constatăm că între factorii sociali și factorii naturali este o interdependență activă și că tot așa se întîmplă cu factorii tipici emoționali și factorii tipici raționali. O voință cu cît este mai personală, adică cu cît este mai conștientă de valoarea individuală, cu atît își dă seama mai mult de situațiunea ei în lumea mijloacelor și a scopurilor. Și atunci am spus că

aceasta formează legea paralelismului social. Paralelismul acesta este a doua lege care corespunde factorului existențial*. Din punct de vedere genetic realist, socialul este explicat prin cadrele sociale; din punct de vedere existențial este explicat prin legea paralelismului. Și această lege completează însă tabloul pe care îl avem despre realul social. Deschideți un tratat de sociologie și veți vedea cum este concepută aceasta de sociologii contemporani. Veți vedea că este concepută cu totul fragmentar.

Acum se pune o nouă mare problemă ignorată de cei mai mulți sociologi. Acum este problema că acest real social, care este definit așa cum am văzut, că acest real este el însuși în stare de devenire. Acest real social, acest prezent, este ceva care încă n-a devenit, este încă viitor, după cum viitorul este destinat a deveni prezent. Este foarte ușor de înțeles că toată problema dialectică așa cum o pune Hegel și mai tîrziu Marx, este clar că, și aci este marele secret descoperit de gîndirea marxistă, că în prezentul acesta sînt elemente care fac ca el să nu mai fie prezent și să devină viitor. În aceasta constă existența, care din momentul în care devine existență devine la rîndul ei factorul unei existențe noi și aci este marea greșeală a sociologilor care se mărginesc numai în a constata existența.

Raportul acesta dintre cele două posibilități, dintre posibilitatea obiectivă, care este cadrul natural și social și dintre posibilitatea subiectivă care este voința socială, există ca un raport care atîrnă totdeauna de felul cum este cadrul, cum este voința. Acest cadru și această voință nu sînt încremenite. În special cadrul social este factorul viu. Sînt factorii aceștia sociali care continuu sînt în plină activitate și atunci aceștia nu încetează cu produsul unui real, ci dimpotrivă, acești factori caută mai departe activitatea. Iar acest real devine la rîndul lui un alt cadru, deci prezentul nu este decît un viitor nedefinit încă, iar viitorul este ceva care va deveni prezent. Trecutul este ceva cu totul tranzitoriu între prezent și viitor. Trecutul este ceva care a fost prezent, prezentul este ceva care devine imediat trecut, iar viitorul este ceva care este permanent. Noi trăim în viitor, omul trăiește în viitor. Așa-zisa concepțiune dinamică, așa trebuie înțeleasă. Chiar această metodă dialectică nu o înțelegem decît cînd analizăm problema cauzalității. Domnilor, dacă este așa, atunci intervine pe lîngă problema realului, a întregului real, o a doua mare problemă fundamentală, anume problema realizării, care și aceasta este un întreg. Va să zică realizarea ca întreg. Încă o dată vă rog, să reflectăm : cînd am vorbit aci, am vorbit de o cauzalitate și de realizare, care este o realizare a existenței. Aci este vorba de o realizare a existenței viitoare. Problema aceasta trebuie analizată iarăși ca un întreg. Veți vedea că sociologii eticieni văd numai o latură a problemei acesteia. Aceasta o vom face rîndul viitor.

---

* Vezi critica paralelismului sociologic gustian, în Ovidiu Bădina, *Studiu introductiv*, la D. Gusti, *Opere*, (*B.—N.*).

Prelegerea a XIII-a *21 martie 1946*

Sînt trei probleme care sînt indestructibil legate între ele. Este problema de care am vorbit, problema realului și realul am văzut că are o strînsă legătură mai întîi cu problema cauzalității și apoi problema existenței. Problema cauzalității cuprinde problema cadrelor și problema voinței sociale care formează personalitatea socială. Apoi avem problema existenței căreia i-am văzut care îi sînt elementele componente. Împreună formează unitatea socială. Acestea două, personalitatea și unitatea socială, formează împreună realul. Dar este a doua problemă mare care decurge de aci și care stă în legătură cu problema cauzalității, este problema realizării realului. Și atunci, odată cu problema realizării, vine a treia problemă mare, raportul dintre real și realizare sau dintre realizare și real. Acestea nu sînt trei probleme deosebite, ci formează toate împreună o problemă, iar tocmai acest lucru se ignorează de către sociologi. Am vorbit de problema realului. Să vedem în ce constă problema realizării.

Problema realizării este o problemă capitală pentru a înțelege metoda pe care o preconizez și fundamentele sistemului nostru. Immanuel Kant în trei fraze a formulat quintesența tuturor sociologiilor. Iată cele trei fraze : Ce putem ști ? Ce trebuie să facem ? Ceea ce este permis să sperăm.

Această minunată formulare privită în ansamblu din toate punctele de vedere, o găsim în filozofia medievală, care în multe privințe servește ca model filozofiei contemporane. Încă din filozofia medievală erau cunoscute sub cele trei formule : *ratio essendi*, *ratio cognoscendi* și *ratio normativa*. Este tot ce poate fi mai minunat în problema aceasta, în continuă mișcare, fără a fi înțeleasă niciodată. De aceea esența și existența sînt la baza cunoașterii adică a ideilor pe care se bazează normativul. Raportul dintre realizare, o realizare care este o linie ascendentă către ceva mai superior, aceasta este problema problemelor. Și fiindcă l-am citat pe Kant, am și un exemplu cum nu trebuie să se formuleze aceste probleme, căci Kant le-a formulat greșit. Morala este după el pur și simplu aplicarea unei idei formale, care există și dă naștere irealului, eliminînd realul. Această concepțiune a lui Kant este cu totul rigoristă, tocmai pentru că face o faptă morală și o condițiune a acestei fapte morale este ca să facă această faptă morală în afară de orice plăcere și în afară de orice condiție. Rigorismul este în afară de orice construcțiune psihică. Dar în același timp această moralitate care este faimosul imperativ categoric, aceasta înseamnă o concepțiune negativă ; pe lîngă rigorism, este și negativism, care nu spune ce să faci, ci spune ce să nu faci. Acțiunea ta să fie astfel, ca să poată fi generalizată, și de aci au loc trei mari greșeli. Este *logicianismul*, căci este evident o construcțiune logică. Fundamentul eticii se reduce la un fundament logic, de a nu veni acțiunea ta în contrazicere cu o altă acțiune. Deci criteriul este un criteriu logic, abstract. De aceasta nu se păzesc cei mai mulți care cad în aceeași eroare. Nu este cazul nostru. Deci această realizare este pur și simplu după Kant o consecință a cauzalității, căci unitățile sociale sînt dinamice, în continuă mișcare. Prin aceasta se creează

noi realuri, iar procesul acesta de creare este realizarea. Realizarea aceasta este din punct de vedere etic, căci aparţine unei ştiinţe unitare, care este ştiinţa vieţii sociale, şi aceasta este eroarea, căci nu este posibil să existe o ştiinţă etică, ci toate trei aparţin unei ştiinţe care este ştiinţa socială.

Din acest punct de vedere greşeala aceasta metodică, din nenorocire este împărtăşită şi de cei care caută realului social o motivare. Şi atunci avem de pildă o etică a moralităţii, adică a realului etic, care propriu-zis este realul social. Moralitate înseamnă toate fenomenele pe care Lévy-Bruhl le-a găsit sub forma generală de obiceiuri, definind chiar etica ca fiind ştiinţa obiceiurilor, ceea ce este complet greşit. Etica este o mare problemă. Dar această moralitate, noi am văzut-o din cursul de etică, şi cred că nu este greşit de a vă aminti de problema autorităţii şi a autonomiei.

Societatea se conduce ea însăşi; societatea îşi dă o legislaţiune ea singură şi rolul important îl joacă obiceiul; iar prin această legislaţie pe care societatea şi-o dă spre a transforma societatea autoritară într-o societate autonomă, ne dă problema autorităţii societăţii autonome. Dacă principiul este acelaşi, eternele formule de dezvoltare ale societăţii sînt variate. Iar opinia publică este instituţiunea care face ca o societate să se judece pe ea însăşi. Şi atunci principiul autorităţii este amendat de principiul autonomiei.

În afară de moralitate noi avem acum în etică probleme de o importanţă capitală, pentru că se construiesc idealuri sociale, pentru că scopul suprem ar fi după unii fericirea, iar alţii spun că ar fi egoismul. Fericirea ar fi privită sub concepţia negativă care spune că nu există fericire sau sub concepţia pozitivă, care susţine că există. Problema care se pune este însă care din aceste două, ori egoismul, ori altruismul? Şi atunci ne mişcăm într-o nesiguranţă totală, pe care eu am analizat-o şi am pus problema cum trebuie să fie pusă, arătînd că plăcerea nu poate fi un principiu de construcţiune, o realizare, şi în locul ei am făcut analiza voinţei sociale care ne dă personalitatea socială. Vedeţi dar, cum toate sistemele etice converg către o aceeaşi problemă. Realizarea aceasta superioară este ceea ce numim noi idealul etic. Care este idealul etic? Care este scopul suprem, realul suprem către care trebuie să tindă orice societate? De aci concepţiunea aceasta care pune accentul numai pe real. Aceasta este o concepţiune cu totul unilaterală. Problema este cum trebuie şi către ce trebuie să se îndrepte realul. Şi aceasta este fericirea, egoismul sau voinţa socială? Prin ideal social înţelegem personalitatea socială şi unitatea socială. Este acelaşi lucru, aceeaşi problemă fundamentală ca şi la problema realului, adică omul şi stările societăţii. Şi atunci o realizare maximală a omului şi o realizare a stărilor, cu acele categorii economice şi spirituale. Pe acestea construim noi unitatea socială, iar personalitatea socială se construieşte din analiza voinţei sociale şi sub forma lor de dezvoltare maximală. Atunci personalitatea şi voinţa socială împreună formează idealul social, adică

un real sub formă de dezvoltare maximală. Dacă vreți, este puțin revoluționar în toată concepțiunea eticii și este un rezultat nou*.

A doua problemă mare care se pune : dacă noi am reușit să cădem de acord, în mod necesar realizarea nu poate să fie decît realizarea celor două componente ale idealului, care împreună formează realizarea supremă, adică idealul social. Întrebarea care se pune este : prin ce mijloace se realizează idealul social?

Personalitățile le putem cunoaște numai prin felul cum activează și cum creează valori care sînt : valorile economice, spirituale, politice și juridice. Ei bine, care sînt? Am intrat în noua concepțiune a mijloacelor. Care sînt și cum acționează aceste mijloace? Aceasta e întreaga problemă politică, care nu are alt scop decît de a găsi mijlocul cel mai bun pentru realizarea idealului social. Iată o concepțiune cu totul realistă. Este știința care se bazează pe toată realitatea socială și sociologică și care are un fundament.

Mijloacele acestea, care sînt și ele scopuri în subordinea scopului suprem care este idealul social, mijloacele acestea au și ele o organizație pe care noi o numim dreptate socială. Domnilor, problema justiției este o problemă care a preocupat pe toți gînditorii din antichitate, din Evul Mediu și pînă în zilele noastre. Cum în materia aceasta nu este vorba de a mișca prin argumente sentimentale ci de a demonstra, nu putem formula o concepție a justiției, decît dacă înțelegem care este armonia de care se vorbește atîta de la antici încoace. Le întregim în trei scopuri mari, anume scopul social, scopul național și scopul umanitar. Nu mai sînt, în afară de aceste trei scopuri, alte scopuri. Sînt scopuri sintetice. Dacă vreți, am putea spune și scopuri individuale, dar care sînt scopuri determinate de cel social. Oricîtă experiență am avea, umanitatea aceasta totdeauna planează deasupra noastră. După cum universul planează deasupra noastră și nu ne dăm seama de el, tot așa este umanitatea de care nu ne dăm seama, dar care planează deasupra noastră. Auguste Comte este cel dintîi care a dat o concepție realistă a umanității : „toate generațiile care sînt solidare în spațiu și solidare în timp, formează o singură unitate, care este umanitatea". Vedeți dar, că există o unitate între ele... Am văzut tot falimentul politicii fasciste și naziste care se datorește tocmai acestei desconsiderări pentru scopurile umanitare. Nu poate să dăinuiască ; adevărata justiție este o armonie între aceste trei scopuri. Iar scopul național nu trebuie să vină în contrazicere cu scopul social... Este dacă vreți, o concepție socială a națiunii. Națiunea trebuie să dea seama din ce în ce mai mult. De aceea s-a creat organizarea aceasta a Națiunilor Unite, care prin simpli reprezentanți ai celor 51 de state la care, dacă socotim bine, trebuie să adăugăm în curînd cel puțin 13 state, care sînt cele mai multe europene și care vor trebui să intre în această organizare a Națiunilor Unite, deci în total 64 de state, care vor discuta

* Punctele de vedere expuse aici de D. Gusti sînt cunoscute din prezenta ediție a lucrării, vol. I–IV (*B.–N.*).

chestiunile mari, fatale, care privesc interesele capitale ale acestei naţiuni. Nu se discută acolo chestiunile de mică importanţă. Pentru aceasta trebuie să se creeze un organism nou, căci altfel vom avea iar o pace fictivă şi de aceea trebuie să avem solidaritatea aceasta între naţiuni şi în umanitate. Comte vorbea de religia umanităţii. Noi nu putem vorbi despre aceasta, însă trebuie să vorbim despre o ştiinţă a umanităţii. Şi atunci greşeala mare este politica măruntă, care a fost totdeauna la preţ, este faptul că nu au avut în vedere că ei nu sînt oameni de stat, că nu sînt decît instrumente şi au pus accentul uneori pe scopul naţional şi au înlăturat scopul umanitar şi social, ori au pus accentul pe scopul social şi au înlăturat scopurile umanitar şi naţional. Deci iată realizarea idealului etic social, adică transformarea maximală a personalităţii sociale în legătură cu unitatea socială. Niciodată personalitatea socială nu trebuie desprinsă de ceea ce numim unitate socială. Împreună fac realul şi atunci pentru realizarea maximală a acestor două, pentru aceasta avem nevoie de o nouă lege, legea politică, care este legea dreptăţii sociale; pentru aceasta noi realizăm personalitatea socială. Aşa trebuie înţeleasă problema.

Mai este o problemă mare, o problemă ultimă. Aceste realuri care au cauzalitatea de bază, ca o încununare a idealului, aceste realizări şi aceste realuri, nu au nici o legătură între ele? Care este legătura între ele? Căci realul dă naştere la alt real, iar acesta devine un alt real care dă naştere la cadre, la o altă voinţă şi aşa mai departe.

Evident, sînt două feluri de a concepe lumea. Putem să luăm un tratat de sociologie şi vom vedea că adevărata istorie universală este cînd e concepută din punct de vedere al evoluţiei sociale. Istoria universală este istoria umanităţii. Întrebarea este dacă înţelegem lucrul acesta sau nu îl înţelegem? Nu se înţelege. Pînă acum nu s-a înţeles. Istoria universală ne oferă creaţiuni care sînt numai creaţiuni militare şi pacifice. Aceasta este concepţia greşită; dar dacă s-ar scrie istoria universală din punct de vedere al realului social şi al tendinţei acesteia de realizare socială către dreptate socială, vom vedea că avem de-a face cu realuri şi realizări. Comte spune cu drept cuvînt că nu există decît două clase conducătoare. De aceea în calendarul lui nu pune decît pe marii inventatori. Creaţiunile acestora sînt foarte numeroase. Trebuie să avem deprinderea să le vedem sintetic şi atunci constatăm că există o solidaritate şi aci între realuri şi realizări şi că propriu-zis formează şi acestea un întreg. Şi atunci se termină ca un punct culminant care formează legea circuitului. Circuitul social înseamnă legea care stabileşte o interdependenţă între realuri şi realizări.

Cu aceasta am terminat expunerea noastră. Vom vedea în lecţiunea viitoare cum acestea concordă cu punctele de vedere ale marxismului.

Prelegerea a XIV-a

2 aprilie 1946.

În cursul şedinţelor pe care le-am făcut noi în altă parte împreună cu profesorul de folclor şi etnografie de la universitatea din Moscova,

Bogatîrev, cînd ne-a făcut interesanta sa comunicare, ca şi din conferinţele personale, a reieşit interesul deosebit pe care îl au străinii pentru lucrările noastre. Nu mult după aceea a venit domnul ministru al Ungariei la Bucureşti, ministru al instrucţiunii publice, care în mod foarte amical a participat la lucrările monografice. Din conversaţiunile avute cu domnul Bogatîrev şi cu domnul Keresti, care declară că cunoaşte lucrările noastre şi care m-a invitat să ţin cursuri la Budapesta, spunînd că acolo voi întîlni mai mulţi studenţi dornici de a mă asculta, am fost determinat ca să nu trec aşa de uşor asupra faptului pe care vi l-am expus dvs. aci ; el nu formează numai o simplă gîndire teoretică, o simplă recapitulare intelectuală a unei experienţe, ci a fost publicat în aşa fel încît rezultatele sînt cunoscute ; iar cel de al XIV-lea Congres Internaţional de Sociologie trebuia să aibă loc la Bucureşti.

Această metodă şi acest sistem, împreună, constituie un întreg, aplicat de Institutul Social Român, care a luat naştere în 1918. Era în timpul refacerii, în ajunul luptelor de la Mărăşeşti, în ajunul păcii de la Buftea, cînd trei sferturi din ţară era ocupată de germani. Atunci s-a luat iniţiativa destul de generală, ca să se strîngă rîndurile intelectuale şi să se încerce o renaştere politică a ţării.

Ei bine domnilor, este necesar să cunoaşteţi şi dvs. din istoria contemporană, cum s-a format în această epocă o figură în special proeminentă de care dvs. aţi mai auzit. Este vorba de profesorul Vasile Pârvan, care a publicat în această epocă o lucrare astăzi scandalos de uitată ; nu vorbesc de oamenii de ştiinţă, ci de aşa-zişii intelectuali ai ţării. E lucrarea lui intitulată *Ideile fundamentale ale culturii sociale contemporane*, publicată în primul număr al Arhivei pentru ştiinţă şi reforma socială din 1919. Noi posedăm această lucrare, care este una din cele mai înţelepte şi mai fundamentale gîndiri asupra problemei şi noţiunii noi de cultură socială. Recomand cu multă căldură şi insistenţă să citiţi această lucrare.

În sfîrşit, pacea de la Buftea a fost un vis urît. Am venit cu toţii la Bucureşti şi atunci Asociaţia noastră s-a transformat în Institutul Social Român, care este a doua fază prin care a trecut. Şi am încercat ca această şcoală socială să se formeze în diferite instituţiuni, cam vreo 21 de secţiuni. Nu voi spune care sînt aceste secţiuni, dar vă trimit, pentru cei care sînt curioşi, în special la o lucrare în două volume, lucrare jubiliară. Primul a fost publicat în 1945 şi poartă titlul : *25 de ani de publicaţiuni ai Institutului Social Român*, în care aveţi toate publicaţiunile, tot ce s-a tipărit în 25 de ani şi în care se constată că un Institut particular a putut să umple 200 de pagini de tipar numai cu titluri de lucrări şi reviste cunoscute în străinătate, dar care nu sînt cunoscute de studenţii români, dar pe care, în schimb, studenţii unguri le cunosc şi, după cîte mi s-a spus, le apreciază.

A doua este o lucrare relativă la activitatea acestor 21 de secţiuni, care a culminat într-un program de activitate şi de reconstrucţiune a

statului. Al doilea izvor de informaţie este o altă lucrare jubiliară, intitulată : *Sate, orașe și regiuni cercetate între anii 1925—1945*. Opera aceasta a început în 1925, cînd 6 studenţi, membri ai Seminarului de sociologie, s-au dus pentru prima oară în comuna Goicea din Judeţul Dolj. Din această lucrare, datorită doamnei Lucia Apolzan, se constată că s-au cercetat un număr de 600 de sate.

A treia fază este aceea în care ne găsim, adică este faza cercetărilor. Cum s-au făcut aceste cercetări? Noi am plecat de la principiul fundamental al sistemului şi aceasta ne-a determinat să întrebuinţăm o anumită metodă.

Primul principiu al metodei este că nu trebuie să te adresezi la fragmente ale realităţii sociale, ci metoda aceasta se adresează întregului. Nu te adresezi la elemente abstracte ale realităţii sociale, pentru că nu există decît concretul, satul ca atare; dacă iei de pildă numai ceea ce este la modă în Facultatea noastră, şi studiezi numai literatura satului, aşa-zisul folclor, cu acestea n-ai studiat mai nimic din ceea ce formează satul. Căci cît rămîne afară din ceea ce formează satul!

Ceea ce m-a impresionat foarte mult, este că d-l. prof. Bogatîrev mi-a declarat că pentru el nu există folclor aparte ca ştiinţă deosebită, ca disciplină independentă, ci există un folclor funcţional care este în funcţie de societatea care îl creează. De pildă, cînd spunea că îl interesează folclorul la prizonierii de război, la soldaţii care au luptat etc.

Şi atunci, nu a fost vorba de a cerceta pe teren folclorul, ori economicul, ori etnograficul, care este descripţia etnosului. Dar ce este etnologicul? Este descrierea etnosului, care este ceva specific. Aşa avem etnosul românesc, avem etnosul englez, etnosul francez etc. Este ceea ce numim noi naţiunea. Şi atunci, cum poţi să spui d-ta că poţi face folclor şi cu aceasta ai terminat studiul poporului român? Aşa încît noi, fără ca să luăm atitudini critice, am procedat cum a trebuit încă din 1925 şi ne-am adresat, încă o dată, concretului nu abstractului. Ne-am adresat concretului, adică tot ce este în viaţă şi tot ce aparţine acestei vieţi şi care există întrucît există viaţa ca atare. Acest concret, cum se manifestă el? Poporul român se manifestă prin tot felul de unităţi sociale foarte complicate. Sînt în special cîteva tipare de unităţi sociale care cuprind toate unităţile sociale. De aceea titlul acelei lucrări de care vorbeam se cheamă ,,Sate, oraşe şi regiuni cercetate".

Va să zică aceste sate, oraşe şi regiuni cercetate, fiecare în parte, ca întreguri. De aceea noi ne-am opus totdeauna să considerăm satele aceleaşi între ele.

Satele sînt toate diferenţiate între ele. Ele au individualitatea lor, pentru că am văzut că nu poate fi conceput un sat fără cadre, fără manifestări. Am văzut cît de greu, cît de complicat este acest mecanism al unităţii sociale care nu este identic pentru că cel mai mult variază aceste cadre şi aceste manifestări... După ce ai studiat aceste cadre şi manifestări, studiezi în ce constă voinţa socială.

Domnilor, în al treilea rînd, al treilea principiu fundamental este metoda directă. Înainte se lucra după metode destul de comode care, se credea că ating culmea ştiinţificităţii, anume se lucra prin chestionare. Îmi aduc aminte de prof. Nae Ionescu care susţinea necesitatea simplificării cercetărilor monografice, pe motivul că nu este nevoie de a se pleca pe teren, ci este destul să se lucreze de la masa de lucru prin trierea şi studierea răspunsurilor primite la chestionare, care ar forma o bază cît se poate de bună şi completă pentru formarea unei păreri.

Ei bine, pe acestea, fără a avea vreo polemică cu cineva, noi de la început le-am înlăturat, şi trebuie înlăturate, căci ceea ce este necesar este contactul direct cu realitatea socială, fără ajutorul intermediarilor. Deci, metodă directă.

Al patrulea principiu al acestei metode este principiul să vii în contact direct cu întregul. Dar acest întreg este aşa de complicat, încît se pune întrebarea, cum se poate face această cercetare? Iată, am în arhiva mea o lucrare asupra satului Ciucea, unde este înmormîntat poetul Goga, redactată de o învăţătoare care a făcut o cercetare monografică bună. În această lucrare face confesiunea că, la început a crezut că nimic nu este mai uşor decît a face o monografie. După ce a citit lucrările noastre, s-a uitat în jurul ei pentru colaborări şi a găsit pentru partea economică şi pentru partea de folclor. S-a dus la Cluj şi a învăţat sistemul de notare. O simplă învăţătoare, punîndu-se în contact cu elemente competente, prin faptul că a ştiut să facă această colaborare vie, a dat o monografie minunată. La început a făcut aşa cum se face de obicei; şi atunci, dintr-o dată şi-a dat seama că nu se poate lucra decît prin colaborare cu alte elemente, care să fie cunoscătoare în diferite ramuri de specialitate, şi în felul acesta a realizat ceea ce nu poate să realizeze statul acesta român, care trebuie să-şi dea odată seama în ce constă realitatea aceasta românească. Atunci, care este morala fabulei? Este aceasta; că trebuie cercetat acest concret, aceste întreguri în mod direct şi prin colaborările oamenilor de specialitate. Deci trebuie făcută o cercetare în mod colectiv, prin echipe colective, în care să fie toţi reprezentanţii autorizaţi ai specialităţilor respective, pentru a ne scăpa în felul acesta de superficialitate, căci vine fiecare specialist şi se ocupă numai de partea specială a lui. Deci metoda colectivă este cea mai bună metodă pentru a face cercetarea de natură monografică. Şi fără a intra în amănunte, pot spune că prin această metodă am reuşit să facem cele 626 de cercetări în satele româneşti şi această metodă se întrebuinţează şi de studenţii unguri la Budapesta şi la Cluj. Este o influenţă şi în metoda de cercetare în facultăţile din Franţa, unde s-a arătat că nu există folclor decît numai pe bază de cercetări sociologice.

Va să zică aceasta este metoda, acestea sînt rezultatele şi vă rog foarte mult să le cercetaţi în volumele pe care vi le-am indicat. Dar în definitiv, ce urmărim noi cu aceasta? Urmărim să facem prin compararea lor o sinteză care să ne dea ceea ce numim noi o ştiinţă nouă, o

știință a națiunii și aci am putea intra în discuții interminabile asupra unei probleme învechite, anume așa-zisa știință a spiritului poporului, lucru moștenit de la germanul „Volksgeist". Acest Volksgeist cum îl găsești, cum îl cercetezi? Unii s-au gîndit să facă o statistică a poeziei populare din care să-l constate. Nu ne interesează toate acestea: constatăm că există și altă metodă, cu totul romantică, deci cu totul falsă. În ce constă un popor, o națiune? Este necesar să le cercetăm. Dar ce este interesant, pentru că aceasta deschide perspective noi față de problemele timpului, este acea problemă care astăzi este dominantă și care de 20 de ani preocupă lumea de specialitate; este problema veșnic nouă, veșnic veche, este problema războiului și a păcii. Eu spun că este o problemă veche, pentru că problema aceasta nu este o invențiune nici a lui Wilson și nici a Societății Națiunilor, ci este pur și simplu bazată pe o înlănțuire de fapte și de idei care în mod necesar au trebuit să ajungă aci și pînă la sfîrșit vor trebui să ajungă la închegarea programului lui Kant, „pacea eternă".

Este interesant că această organizație își are rădăcini adînci din punctul de vedere al evenimentelor istorice încă din timpul cînd se propunea crearea statului universal pe baza acelei „pax romana" care după aceea a devenit „pax britanica". Întîlnim după aceea, această idee în mod regulat, în așa-zisa „pax ecclesiastica" în timpul Evului Mediu, iar din punct de vedere ideologic, avem diferiți filozofi și oameni de știință care au fost preocupați de această pace, culminînd la Kant.

Toate acestea sînt preocupări veșnice ale spiritului uman. Vedeți dar, cît de actuală a fost totdeauna această idee de pace eternă. Dar acum, o întrebare; cum ajungem la un rezultat definitiv pentru că pacea, așa cum a fost alcătuită pînă acum, a fost clădită pe baze greșite, pe construcții politice și juridice, ceea ce a constituit o greșeală enormă. Pacea va fi într-adevăr eternă cum o vede Kant numai dacă ea se va clădi pe alte fundamente și anume pe fundamentul economic-social. Pace eternă! Dar a cui? Evident, pacea popoarelor, pacea națiunilor. Se face aceasta acum, prin faptul că s-au întrunit reprezentanții a 51 de state cîte sînt acuma, dar care într-un viitor apropiat vor fi cu cel puțin 13 state mai mult, adică în total 64 de state. Cum vor fi aceste națiuni unite? Cum vom avea noi pacea aceasta reală? O vom avea dacă o vom clădi pe un fundament solid, nu pe fundamentele pe care au fost clădite pînă acum toate păcile care s-au succedat mereu în istoria umanității. Pacea reală, pacea aceasta definitivă, nu poate fi decît o pace economică și socială a națiunilor și nu a statelor, și numai atunci cînd va crea conștiința solidarității între popoare, cînd își vor da seama aceste popoare că într-adevăr toate fac parte din ceva care unește și că toate sînt numai reflexul unui întreg, pe care Kant l-a numit atît de frumos umanitate.

Eu mi-am permis să-mi dau părerea că numai atunci cînd vom avea o știință a națiunii la fiecare națiune, deci 64 de științe ale națiunilor, care își dau seama de structura lor spirituală și economică și cînd se va

crea o interdependență vie, reală, adică o conștiință a solidarității lor comune și colective, numai atunci vor avea posibilitatea de a se crea într-adevăr o pace între națiunile unite și nu între state și reprezentanții guvernelor, care sînt efemere.

Și atunci am propus extinderea metodei, și cu aceasta închei, și la cercetarea tuturor celorlalte națiuni care să fie un Institut Central Internațional de cercetări și de cunoaștere a Națiunilor Unite, care pe lîngă cercetările acestea ar avea rolul de a crea interdependența atît de necesară între națiuni, prin tot felul de mijloace, ca universitatea națiunilor unite etc. Și atunci, acest Institut internațional ar avea menirea de a crea tocmai ceea ce este indispensabil pentru a avea pacea, căci sînt două probleme care se pun și anume : problema suprimării războiului, și aceasta se poate face pe cale politică și juridică, iar o a doua problemă, care se face numai pe cale constructivă, este organizarea păcii, care se poate face numai pe baze economice, culturale și spirituale. Iar aceste elemente intră în categoria constitutivă și categorică regulativă. Cînd se construiește o pace regulativă, cînd spunem că vrem să fie pace, aceasta întră în categoria regulativă. Ei bine, orice pace regulativă este provizorie; orice pace constitutivă (economică, spirituală) este pacea adevărată și aceasta va fi pacea văzută de Kant, pacea definitivă, pacea eternă.

Prelegerea a XV-a *4 aprilie 1946*

În toate timpurile s-a făcut constatarea elementară în ceea ce privește viața societății, și anume că niciodată oamenii nu au fost mulțumiți. Totdeauna s-a descoperit cu multă perspicacitate că societatea este plină de vicii și de mizerii aducătoare a tot felul de nenorociri. Și atunci s-au întrebat gînditorii, cum facem, ce metode întrebuințăm, ce mijloace ne stau la dispoziție pentru a înlătura aceste vicii, aceste defecte? Răspunsurile sînt în general de două feluri. Unul l-am văzut în răspunsul socialismului științific : salvarea societății se găsește în ea însăși : viața însăși, printr-o dialectică măiastră, arată directivele necesare pentru transformarea societății. Al doilea răspuns care ne interesează și despre care vreau să vă vorbesc în prelegerea de astăzi, este răspunsul pe care îl dă acestei probleme socialismul utopic. Acest răspuns este cu totul opus acelui dintîi. Nu este nimic de așteptat de la această societate *. Ea trebuie schimbată și încă schimbată radical. Trebuie rasă complet și înlocuită prin alta.

Care alta? Este aceea pe care geniul observator, intuițiunea omului de știință, a sociologului, o descoperă și o găsește. Aceasta este societatea perfectă. Domnilor, aceasta este ceea ce se numește în general socialismul

---

* D. Gusti se referă la societatea burgheză. Neclaritățile provin din stenografierea nerevăzută (*B.—N.*).

utopic, acest sentimentalism, dacă vreți, care face loc unei concepțiuni de filantropie socială, înlocuind organizarea de astăzi prin alta. Deci nu din afară, ci dinăuntrul societății; ceilalți spun : nu dinăuntrul societății, ci din afară va veni schimbarea societății. În jurul acestor concepțiuni se învîrtește toată problema.

Nu vreau să vă fac dovada, căci nu este timpul acum să intrăm prea mult în amănunte, vreau să mă mărginesc numai să vă dau un exemplu și vă prezint în acest scop un sociolog și socialist utopist, care în același timp este comunist federalist. Este una din cele mai reprezentative figuri sociale. În 1918 se discuta la Paris crearea unui birou internațional al muncii, cînd se punea problema să se găsească o legislație mondială, un parlament mondial al muncii. Ei bine, această idee nu era de loc originală. Ea se datora faimosului sociolog englez Owen, care cu o sută de ani înainte de organizarea Biroului Internațional al Muncii creat la Paris, îl preconizase în operele sale. Aceasta este opera lui Owen. Owen n-a fost numai un apostol al vieții sociale, ci a căutat să o introducă în viață, cum este sistemul de pedagogie socială pe care îl preconizează. În special interesant și cunoscut este Owen mai ales pentru că a creat la New Lanark prima fabrică organizată în chip modern. Eu vreau să vă vorbesc de ceea ce este esențial din gîndirea lui și din reformele lui. A creat o faimoasă fabrică, ilustrațiune a unei gîndiri a lui expuse în 1803, în lucrarea intitulată *O nouă concepțiune a societății*. Este o justificare a planurilor lui. Ea nu poate fi socotită ca un model de gîndire sistematică, dar pentru prima oară se afirmă cu mare pasiune, importanța mediului, evident cu problema care ne preocupă, și anume, cum transformăm noi această societate, într-o societate mai bună? Este concepțiunea pe care o întîlnim și în veacul al XVIII-lea, că omul este prin natura sa bun și dacă este plin de vicii, aceasta se datorește mediului care îl înconjoară. După el mediul este hotărîtor. Și atunci, cum transformăm mediul acesta, cum facem să dispară răul social? Cum introducem binele social și fericirea socială? Creăm un nou mediu, o nouă organizație socială. Omul, spune Owen, este influențat de împrejurări, caracterul omului este datorit mediului în care trăiește. Și atunci, și reforma socială trebuie să atingă cele mai profunde baze ale organizației sociale. Owen a dat un exemplu strălucit prin organizarea și transformarea fabricii din New-Lanark într-o fabrică model. Nu este vorba de a face o fabrică care să dea cel mai mare cîștig, ci este vorba să se creeze un mediu nou, o societate nouă, model, pentru lucrătorii care lucrează acolo. Și într-adevăr, a creat această fabrică model, care face titlul de glorie a lui Owen, căci pe vremea aceea era în fabrici cea mai desăvîrșită mizerie, atît în ce privește condițiunile de muncă ale lucrătorilor, cît și în ce privește salarizarea, orele de muncă etc. Copiii de la 6 ani lucrau cîte 12 ore și mai bine pe zi. Nu era nici un interes pentru lucrător. Ce să mai spunem de chestiuni care astăzi sînt lucruri cîștigate, cum e confortul, asistența socială etc. Nimic din toate acestea. Lucrătorul intra în fabrică din fragedă copilărie, după cum vedeți, de la vîrsta

de 6 ani și ieșea de acolo bătrîn, fără să aibă la bătrînețe un trai asigurat pentru el și familia sa. Aceasta bine-nțeles, dacă nu murea între timp de vreo boală necruțătoare, rămînîndu-i familia pe drumuri. Owen purcede la o reformă radicală a acestor condițiuni de muncă și propune cîteva principii care astăzi, după cum am spus, sînt bunuri cîștigate de lucrători.

Astfel, el propune scurtarea timpului de lucru, fără ca prin aceasta să se micșoreze productivitatea. Propune magazine de consum, o bucătărie publică pentru muncitori, locuințe noi, sănătoase, cu grădini, cu inspectori ai locuințelor, propune introducerea băilor, o bancă de economii, asigurarea împotriva bolilor, ridicarea conștiinței personale a lucrătorilor. Propune de asemenea o instituțiune care pe vremea aceea era desigur privită ca ceva foarte original, anume înființarea comitetului de fabrică. Fabrica era astfel transformată într-un local familiar plin de confort, de frumusețe și cu o atmosferă plină de odihnă și de reculegere, care a ajuns în scurt timp un loc de pelerinaj nu numai pentru persoanele de vază din Anglia, dar și pentru personalități europene, ca regi, ambasadori etc. Erau multe personalități ilustre care făceau cor în a-l preamări pe Owen pentru realizările lui. În corul acesta o singură voce făcea excepție. Era vocea faimosului Denitz care, cu toată franchețea și brutalitatea, nu se arăta deloc bucuros de realizările revoluționare ale lui Owen. „Noi nu dorim deloc ca masa de muncitori să fie prosperă și neatîrnată, căci cum am putea altfel să o conducem?” Ei bine, Owen a încercat prin schimbarea mediului și a condițiilor de viață, să creeze o nouă societate și într-o mare măsură a reușit.

Dar nu este numai aceasta, care, dacă vreți, este un fapt divers. De Owen sînt legate încă trei mari reforme. Tot în legătură cu această problemă a vieții sociale, Owen și-a pus întrebarea : care este viciul fundamental al vieții sociale de pe atunci, care era în plină dezvoltare capitalistă, în Anglia? El a atins punctul sensibil al problemei, prin răspunsul ce-l dă, prin analiza profitului pe care, mai tîrziu, o dezvoltă Karl Marx.

În 1800 Owen a găsit că viciul acesta fundamental, este goana după profit, după cîștig, adică dorința fiecăruia de a cîștiga cît mai mult și cît mai repede, indiferent dacă se jignesc sau se distrug alte existențe.

Ce este profitul? Și în această privință este cît se poate de interesantă definiția pe care o dă el profitului : „este ceea ce întrece prețul de cost al lucrurilor”. Din punct de vedere etic este o nedreptate, pentru că acest „mai mult” care se realizează, intră în mîinile altor indivizi decît ale celor care au muncit. Profitul este în același timp și nelogic, căci tocmai lucrătorul este exclus de la putința de a-l dobîndi, de a putea consuma produsul muncii sale, căci lucrul este imediat majorat în piață și lucrătorul nu poate răscumpăra produsul muncii sale. Este monstruos aceasta și formează o mare tragedie din punctul de vedere al subalimentării clasei muncitoare. Ce propune Owen? Sînt două propuneri pe care le face, propuneri foarte realiste și celebre. Anume : *suprimarea profitului*. Dar cum să suprimi profitul? În mod teoretic se practică prin cooperative, cu maga-

zine de schimb și cu bonuri de muncă. Cu aceasta, intrăm în capitolul enorm asupra căruia renunțăm de a insista, capitolul cooperației. Se cunoaște întîia înjghebare făcută în orașul Rochdale. Într-o seară de decembrie, s-a deschis într-o cameră un mic magazin : copiii de pe stradă rîdeau, negustorii rîdeau, dar aceasta este începutul a ceea ce numim noi astăzi cooperație. S-a deschis un magazin în această stradă dosnică, magazin pe care l-au făcut 24 de lucrători : unul era vînzător, altul contabil, altul casier etc. Ce urmăreau acești 24 de lucrători, faimoșii misionari ai cooperativelor de mai tîrziu? Urmăreau întemeierea unui magazin de consum care să înlăture pe intermediari, deci pe cel care era o sursă a profitului.

Deschiderea acestui magazin, după cum am spus, a însemnat o dată memorabilă pentru istoria cooperației. Așa a început mișcarea cooperatistă, sub inspirația lui Owen. Este în același timp prima lecțiune de solidaritate socială, redusă la 24 modești și umili muncitori, care, reușind prin aceasta să suprime profitul, au dat naștere marelui curent al cooperației, curent de cea mai mare importanță economică, socială și educativă.

Dar nu numai profitul acesta al intermediarilor a fost înlăturat căci sînt două feluri de profit. Unul este al fabricantului, iar altul pe care și-l însușește intermediarul. Amîndoi vor cîștiga, iar nenorocitul care a produs este expus la o speculă extraordinară. Și atunci s-a luat inițiativa să se facă magazine de producțiune.

Interesant este că în această operă grandioasă stau la un loc lucrătorul, întreprinzătorul, vînzătorul, consumatorul, formînd la un loc societatea de cea mai mare valoare etică și socială, căci se stabilește o fraternitate practică și o solidaritate socială.

Înlăturăm profitul. Dar cum îl înlăturăm? Prin ce mijloace? Owen, găsește că un mijloc odios al profitului este banul. Deci, conchide Owen, moneda trebuie suprimată definitiv, căci ea tinde să deformeze caracterele. Cum să înlocuiești profitul? Prin bonuri de muncă. Pentru un număr de ore de muncă, lucrătorul va avea dreptul la un număr de bonuri, de pildă pentru zece ore de muncă i se dau zece bonuri, cu care va cumpăra anumite obiecte. De aceea în practică a creat o bursă a muncii, un magazin, cooperative ale muncii care lucrau în felul acesta : fiecare societate putea aduce produsele muncii sale, ale căror prețuri erau calculate prin orele de muncă respective și schimbate cu produse similare calculate în aceleași ore de muncă. Acesta era principiul. El nu a luat însă în considerare totul. De aceea această bursă a muncii, în 1834, a dat faliment, căci a devenit pe urmă un obiect de speculă : lipsind buna credință, nu se putea controla în chip real această muncă. Atunci Owen a recurs la ajutorul experților care nu au fost nici ei la înălțime ; pe urmă au venit dificultăți de ordin mai general, care nu au dovedit decît buna lui credință, căci eșecul lui Owen este datorit în bună parte lipsei lui de pregătire sociologică : faptul

că nu s-a gîndit la bătrîni, la bolnavi, la infirmii care nu aveau posibilitatea să intre în această organizare a lui, în aceste magazine, au făcut ca încercarea lui Owen, pînă la urmă să dea greş.

O a treia organizare a lui Owen este din punct de vedere al *idealului păcii*. Owen se întreabă : care este idealul păcii sociale ? Şi găseşte că separaţiunea actuală dintre oraş şi sat, dintre industrie şi agricultură, trebuie să dispară.

Owen a văzut foarte clar că separarea aceasta dintre sat şi oraşe trebuie să dispară. Crede că trebuie să se creeze o unitate socială care să cuprindă şi satele şi oraşele, şi această realizare va fi comuna, care va cuprinde şi activitatea agricolă şi activitatea industrială. Numărul membrilor comunei trebuie să fie între 500 şi 3000. Să nu fie mai mulţi de 3000, dar să nu fie nici mai puţini de 500. Lucrările se fac în comun, produsele aparţin comunei. Munca va fi comună, iar pentru lucrările inferioare să fie întrebuinţate maşini. Nu va fi nici o proprietate a obiectelor de consum. Consumul este deci acelaşi şi este pus la dispoziţia tuturor. Este, va să zică, un comunism absolut. Toată lumea locuieşte într-un palat superb, unde fiecare familie îşi are un apartament frumos, cu tot confortul necesar. Fiecare comună este autonomă. Ceea ce este interesant e că comunele sînt dependente unele de altele, pentrucă nu pot să ducă o existenţă separată, ci numai prin unirea lor federalistă. Speră că cu timpul aceste comune, acest fel de organizare, datorită superiorităţii lui, se va întinde asupra întregului glob.

Mai departe, spune că pretutindeni vom avea la distanţe egale, aşezate în chip cît se poate de armonios, palatele comunelor, împrejmuite de ogoare, de grădini şi de fabrici. Aceasta este organizarea din punct de vedere administrativ.

Din punct de vedere politic, nu vor mai fi guvernanţi şi guvernaţi. Propune un sistem nou politic. Este contra conducătorilor aleşi prin alegeri şi propune o egalitate perfectă politică. Este foarte curios faptul că face nişte propuneri copilăroase. Singurul criteriu spune Owen, să fie vîrsta. Toţi membrii, de la 30 la 40 de ani, vor avea grija afacerilor interne ; cei de la 40 la 60 de ani vor avea grija afacerilor externe. Aceasta pentru a înlătura alegerile. Restul poporului va fi împărţit astfel : între 12 pînă la 20 de ani se vor învăţa muncile de ordin economic ; iar de la 25 la 30 de ani se va lucra în mod zilnic, cîte două ore. De la 30 de ani se vor consacra numai afacerilor politice.

Din punct de vedere pedagogic, adoptă principiul, că personalitatea trebuie dezvoltată, fiecare om va alege munca care-i va plăcea. Copiii vor fi crescuţi în comun.

Owen nu s-a mărginit ca acest plan să fie expus numai în mod teoretic, ci a căutat să-l şi aplice. În 1825 părăseşte patria sa pentru ca, de departe să demonstreze tuturor prin exemplu, adevărul teoriilor sale. În 1828 a cumpărat domeniul New-Harmony din America. Toate elementele care s-au prezentat au fost binevenite, încît s-a alcătuit o socie-

tate foarte pestriță. La mulțimea de necunoscuți încă s-au asociat și oameni foarte entuziaști și foarte cunoscuți, ca : Th. Say, cunoscutul sociolog etc. căci în timpul cît a stat în Europa, Owen și-a creat o foarte frumoasă situație, din punct de vedere moral. Foarte fericit, Owen s-a gîndit să dea marea lui lovitură, pentru a introduce doctrina lui comunistă în New-Harmony. Aceasta a avut iarăși un efect dezastruos, pentru că colonia creată de Owen n-a putut suporta regimul introdus de întemeietorul ei și atunci încep să aibă loc dezordinile, încep să aibă loc furturile. Owen încearcă de 7 ori să schimbe constituția. A introdus chiar proprietatea privată, dar nici aceasta nu i-a reușit deloc. Experiența a dat greș și faliment moral și material; în schimb a fost învinuit de rea credință. Tot așa cum în același timp Cabet a încercat o experiență similară. Acestor fantezii li s-a opus concepția științifică a socialismului, despre care vom vorbi în lecțiunea viitoare.

Prelegerea a XVI-a

9 aprilie 1946

Discuțiunea între real și ideal, care stă la baza întregei expuneri pe care am făcut-o pînă acum, și care stă la baza marii probleme a construcțiunii viitoare, are un foarte interesant aspect etic, pentru că ne oferă unul dintre cele mai interesante spectacole etice a două concepțiuni; fiecare dintre aceste două doctrine, doctrina romantică ori doctrina realistă științifică, cuprinde în sine un pesimism și un optimism. În același timp e vorba de pesimismul și optimismul creator, nu de pesimismul întîlnit în diferite lucrări, pesimism plîngător, care culminează în pesimismul și metafizica lui Schopenhauer care, după cum știm, propune înlăturarea cauzei, recomandînd resemnarea omului. Nu despre acest pesimism este vorba, ci de pesimismul creator, care este în același timp și pesimism și optimism, căci critica aceasta necruțătoare a societății din toate timpurile, face să se nască dorința de mai bine, dorința de o societate mai bună. Totdeauna oamenii n-au fost mulțumiți de societatea în care trăiesc. Ei bine, societatea aceasta considerată nedreaptă, vicioasă, plină de defecte, în ceea ce privește prezentul, se dezvoltă într-un optimism cald, în ceea ce privește viitorul ce o așteaptă. Vieții acesteia i se opune totdeauna o lume viitoare mai bună, mai dreaptă și din care vor lipsi toate relele de astăzi. Revoltat împotriva prezentului, îmbrățișează viitorul cu vaste speranțe, concepînd mărețe planuri de transformare socială.

Două sînt metodele de conciliere. Prima este pesimismul ideologic, apoi pesimismul științific marxist, care se încoronează cu un optimism dramatic și se transformă într-un optimism eroic. Aceste două metode înseamnă în același timp și două metode de a construi. Prima metodă despre care am vorbit și rîndul trecut caută idealul social în afară și independent de realitatea socială. Argumentarea este cunoscută. Omul, prin firea lui este bun, este sociabil, este tipul „homo homini amicus”,

este tipul „homo homini deus", iar nu tipul „homo homini lupus". Societatea ar trebui să facă pe acest om fericit. Şi totuşi omul, care prin firea lui este „homo homini amicus", „homo homini deus", este transformat de societate în cel mai dezolant instrument de nenorocire şi de imperfecţiune. Omul, care este perfectibil, nu se poate ridica la înălţime, din cauza societăţii. Omul este bun, după cum Dumnezeu este bun. Iată de pildă, un elev al lui Fourier care spune : „A crede că Dumnezeu, a crede că omul este bun, a crede că formula societăţii este vicioasă, a crede că trebuie să corectăm societatea şi natura omului, acesta este crezul nostru".

De altfel şi Fourier este de această părere. Deci lumea, societatea, este plină de lipsuri, este plină de nevoi, din vina ei.

Un alt utopist, Cabet spune : „Societatea noastră e plină de neliniştе, este dezordonată, este plină de războaie şi mişcări sociale, este plină de catastrofe şi calamităţi". Şi atunci, se întreabă toţi aceştia, cum se împacă bunătatea lui Dumnezeu, cu răutatea societăţii ? Şi explicaţia tipică o dă tot Cabet, pe care-l iau ca exemplu al utopismului romantic. Iată ce spune : „Dacă aceste vicii, nenorociri, nu sînt efectul voinţei, naturii, atunci trebuie să căutăm cauza în afară. Această cauză nu este răul, ci este reaua organizare a societăţii. Deci iată cauza. Societatea este rău organizată. Evident, trebuie atunci să schimbăm organizarea societăţii. Cum se face aceasta ? Este o chestiune de construcţie logică. Ordinea socială trebuie pur şi simplu născocită, inventată. Deci, adevăraţii arhitecţi ai edificiului social viitor sînt priviţi ca fiind oameni vizionari, acei care întrezăresc adevăratul viitor al umanităţii. Aceştia au misiunea de a inventa, de a modela realitatea după idealul social inventat de ei. Iată un model : pe Cabet, care a publicat unul din cele mai populare romane *Voyage en Icarie*.

În Icaria aceasta, nimic nu este accidental. Societatea ideală este deci societatea cu totul şi exclusiv raţională. Regatul este împărţit în 100 de provincii cu 10 comune egale. Pe teritoriul fiecărei provincii, sînt oraşele care sînt repartizate în mod egal şi regulat. Cele mai desăvîrşite proporţiuni de simetrie şi de regularitate se văd în capitala Icariei. Fluviul însuşi, care străbate ţara, curge în linie dreaptă. Acestei egalităţi trebuie să-i corespundă o egalitate socială. Cabet face unele concesii de natură psihologică. Are în vedere mai mult slăbiciunile oamenilor. Admite o singură diferenţiere, anume a hainelor la femei : blondele vor purta mai mult haine de culoare albastră, pentru că le prinde mai bine această culoare, pe cînd brunele vor purta haine de culoare mai ţipătoare, ca de exemplu culoarea roşie etc. Dar indivizii nu sînt egali din punct de vedere fizic. Unii sînt mai mari, alţii sînt mai mici, unii mai slabi, alţii mai graşi etc. Şi atunci, această mare şi grea controversă privitoare la îmbrăcăminte care trebuie să fie pentru toţi egală şi din acelaşi material. Cabet o rezolvă uşor, propunînd ca hainele să fie confecţionate pe aceeaşi măsură, însă din stofă elastică, în aşa fel încît să se poată da după mărimea şi forma corpului fiecăruia. Dar ceea ce este interesant la acest mare

prooroc al societății viitoare, e că a încercat în 1847 să creeze și el o societate după chipul pe care-l recomandă. A făcut mare senzație în Franța un manifest al lui Cabet prin care invită publicul francez să-l însoțească în America să vadă Icaria. Și atunci îl vedem în anul 1848 cum exclamă : acum vom face încercarea ! Am experimentat și iată rezultatele : existau după un an în această localitate un număr de 69 de bărbați și femei. După opt ani profetul și reformatorul Cabet este exclus din colonie.

Ca să vedeți cît de perfectă era societatea aceasta, iată un dialog intervenit la o întrunire în Icaria :

Cetățeanul Katz are cuvîntul și atunci spune : —„Cabet ești un escroc și un infam !"

Cabet : — „Te somez să spui tot ce știi despre mine".

Iată că această scenă ne arată că nu era nevoie să pleci din Europa în America pentru a avea o astfel de scenă pe care o puteai obține foarte ușor și în Europa.

Acești oameni întreprinzători, acești căutători de fericire universală, aceștia se numesc profesori de utopie. Maurice Charmeille a cerut introducerea în școli, în locul istoriei, a învățămîntului utopiilor, învățămînt care, după el, dă elevilor o lecție de istorie așa cum trebuie să fie omenirea, iar nu așa cum este.

Acestui utopism romantic, i se opune pesimismul lui Marx, care persiflează cu mult succes încercările acestea ale utopiștilor de a schimba lumea în chipul acesta. Marx găsește că este culmea naivității de a avea astfel de iluziuni și de aceea, în mod foarte drastic, spune că o societate viitoare nu poate fi inventată, ci descoperită, pentru că societatea viitoare se găsește în sînul societății actuale și că nu este deloc nevoie de a inventa proiecte de societăți viitoare, ci numai de a studia adînc și temeinic condițiunile, de a descoperi condițiile, legile realității de față, care cuprind în aceste legi și tendințele transformărilor viitoare.

Societatea de astăzi capitalistă, cu necesitate va deveni o altă societate mai bună, nu fiindcă o vrem noi, ci fiindcă o vrea ea, noi neavînd alt rol decît să descoperim imboldul acesta de transformare a societății capitaliste în societatea de mîine. Spectacolul se desfășoară sub ochii noștri. Drumul acesta social este alcătuit, după cum v-am mai spus, în cinci acte : concentrarea capitalistă, acumularea capitalului, socializarea, criza prevestitoare și cauzalitatea pe care o cunoaștem. Mijlocul care face ca această schimbare să devină mai rapidă, să capete un tempo mai dezvoltat, este lupta de clasă. Această tragedie constă în faptul că regimul capitalist își sapă singur groapa, după cum spune Karl Marx, atît de plastic. Tendințele de evoluție formează însăși procesul de revoluție socială care înseamnă în același timp și scop.

De aceea idealul social se află în această evoluțiune. Ea cuprinde și planul viitoarei organizări și idealul social. Să-l descoperim dar !

Aceasta nu se poate face decît prin metode foarte migăloase. De aceea marxismul este împotriva acestor poeți de construcțiuni sociale.

Dar ultimul termen al evoluţiei sociale, care este? Acesta este revoluţia socială.

Dar acum trebuie să ne dăm seama că prin revoluţie socială Marx înţelege doi factori. Un factor obiectiv, că societatea capitalistă trebuie să ajungă la un grad mare de dezvoltare şi un factor subiectiv, proletariatul ca un ultim exponent al dialecticii sociale trebuie să-şi dea seama de menirea lui, trebuie să fie conştient de forţa lui, de rostul lui. Deci al doilea factor pe lîngă factorul obiectiv, este conştiinţa de clasă. Aceştia sînt doi factori componenţi de o importanţă capitală pentru înţelegerea marxismului. Căci nu cred într-un fatalism şi nu stau cu braţele încrucişate; adevărata concepţie marxistă este faptul înţelegerii că intervenţiunea omului este necesară în acest proces, în această revoluţie socială.

Aci am ajuns la concepţia aşa-zisă social-democrată care înlătură din sfera posibilităţilor factorul violenţă şi atunci avem de a face cu un pesimism social.

Dar iată că este o nouă concepţie care nu exclude intervenţia umană. Aceasta pleacă de aci, pentru a ajunge la construirea unui optimism eroic şi marxismul acesta creator este reprezentat prin Lenin şi prin Stalin. Şi aceasta îşi găseşte expresiunea în formarea aşa-zisului planism. Nu poţi înţelege bine marxismul dacă nu înţelegi în ce constă planismul care este cea mai desăvîrşită formă socialistă. De aceea vă recomand cu căldură cea mai bună carte, deşi este cam veche, anume cartea lui Battelheim. Această carte este foarte bună pentru că ne arată metoda planurilor, ne arată organizarea acestor planuri. Ei bine, această problemă a planificării nu o înţelege un critic al marxismului şi al leninismului, H. De Man, socialist belgian, care a scris o carte *Zur Psychologie des Marxismus*. El vorbeşte de teoria acţiunii mobilelor oamenilor şi ajunge la un fel de marxism vaporos care cade tocmai în greşeala pe care o imputăm socialismului romantic. Voinţa marxismul nu o neagă ci o explică, dar nici nu o impune. Factorul om nu este deloc neglijat de adevărata înţelegere a marxismului. De pildă, cînd se vorbeşte de evoluţia socială, Marx şi Engels spun de atîtea ori că ea are nevoie de intervenţia omului. ,,Oamenii fac istoria''. Actele de voinţă decurg din cunoaşterea împrejurărilor care le-au determinat.

Iată deci, modelul utopic şi modelul ştiinţific al construcţiunii vieţii sociale viitoare. Idealul social nu trebuie căutat în afara realităţii ca o inspiraţiune profetică, ci trebuie realizat în orice moment şi aceasta este caracteristica pe care o aduce filozofia marxistă sovietică, prin organizarea luptei şi organizarea creaţiunii ei prin planism. Iată deci două atitudini, două posibilităţi, două forme ale pesimismului şi optimismului social. Mai este necesară o ultimă observaţie.

În definitiv, dacă studiem cu toată atenţiunea toate aceste încercări, unele mai puţin fericite, altele mai grandioase şi definitive, pentru că noi care sîntem obişnuiţi de a respecta realitatea trebuie să recunoaştem că din punct de vedere ştiinţific şi sociologic avem o ocazie unică de a vedea

cum se face acest plan şi care sînt adevăratele surse de învătăminte ştiinţifice şi practice, din care ne interesează cele ştiinţifice ; făcînd o observaţiune foarte obiectivă, trebuie să spunem că tot ce se întîmplă în lume este pentru idealul acesta marxist, care este şi un ideal al dreptăţii sociale care a rămas de totdeauna şi pînă acum alcătuit din trei elemente : fiecare să fie răsplătit după munca sa, după meritele sale şi al treilea, să dispară exploatarea celor mulţi, a omului de către om. Unul dintre socialişti scrie în privinţa aceasta : „socialismul este ordinea socială în care exploatarea unei părţi a membrilor societăţii de către alţi membri devine imposibilă, în care exploatarea omului de către om se desfiinţează". Apoi vin celelalte complemente ca : dreptate socială etc.

Aceste scopuri nu pot fi izolate, ci trebuie văzute în deplină solidaritate între ele. Şi în legătură cu această dreptate socială, trebuie să vorbim puţin şi de problema egalităţii sociale. Nu este vorba de o supremă egalitate socială. Ar fi un nonsens. Oamenii se nasc desigur inegali, atît prin aptitudinile lor biologice cît şi prin cele intelectuale şi fizice. Nici o ordine socială nu va putea suprima această inegalitate. Este vorba de o egalitate socială care se poate realiza.

Lumea nu vrea să ştie şi nu vrea să cerceteze că lucrurile acestea care se discută astăzi au fost prevăzute în filozofia kantiană, au fost prevăzute de Kant, în lucrarea *Critica raţiunii practice*. Iată ce spune Kant: „În toate creaţiunile, în tot ce voim şi asupra a tot ce avem vreo putere, omul singur este scopul în sine. El trebuie să fie considerat totdeauna ca scop".

Ei bine, în tumultul acesta pe care l-am trăit în timpul războiului şi după război şi mai ales în cele mai elementare reflexii pe care trebuie să le facem privitor la felul cum a fost dus războiul, constatăm o totală tendinţă de a se desconsidera principiul acesta kantian de preţuire a omului. E bine ca această ruşine să fie astăzi spălată şi să reîntronăm credinţa în om şi în valoarea omului.

În prelegerea viitoare vom cerceta două probleme, pentru a ne edifica complet care este spiritul marxist.

Prima este problema întregului în filozofia marxistă care este de o însemnătate capitală şi a doua problemă este aceea a raporturilor dintre suprastructură şi infrastructură. Este faimoasa afirmare că marxismul ar fi unilateral.

Prelegerea a XVII-a

11 aprilie 1946

În această prelegere ultimă, ne vom strădui pe cît posibil, bazîndu-ne pe documente, să încheiem expunerea sociologiei marxiste, vorbind de cea mai delicată şi controversată problemă din domeniul marxismului anume întrucît problema marxismului poate fi cercetată ca un întreg sau ca simple fragmentări. O a doua problemă foarte neglijată este problema omului şi, în sfîrşit, o problemă foarte importantă şi care pentru

mulți este necunoscută, o formează problema idealului social, care prezintă o formulare foarte îndrăzneață.

În ceea ce privește problema întregului, iată ce se spune : domnia metodică a întregului asupra punctelor izolate, formează una din trăsăturile esențiale ale gîndirii marxiste. Această unitate merge foarte departe. Este vorba de probleme care ar merita ca pentru fiecare din ele să se facă un curs special. De aceea din lipsă de timp, le formulăm numai.

Ce este această unitate? Ce reprezintă această unitate? Este vorba de o problemă foarte grea; este vorba de raportul dintre gîndire și realitate, de raportul dintre subiect și obiect; este întrebarea dacă ele formează probleme deosebite sau formează o singură problemă. În privința aceasta influența lui Feuerbach este categorică, atunci cînd spune în *Tezele asupra reformei filozofiei*, apărute în 1802 și care au avut o mare influență asupra gîndirii lui Marx : „Adevăratul raport dintre gîndire și real este numai acesta : realul este subiect, gîndirea productul realității; gîndirea e din realitate, nu însă realitatea din gîndire". Este tocmai formularea hegeliană, pentru care gîndirea era subiect și realitatea product. Aceasta a avut o influență hotărîtoare asupra gîndirii lui Marx și Engels. Ce spun ei? „Nu este gîndirea care condiționează realitatea, ci realitatea care condiționează gîndirea". Acesta este fundamentul în gîndirea marxistă. Și în privința aceasta trebuie să spunem că se găsesc și puține, foarte interesante influența spinoziste.

Deci cauza realului nu este gîndirea; iar Feuerbach, și cu el Marx și Engels spun că realizarea gîndirii este realitatea. Adevărata dialectică, spune Feuerbach, nu este un monolog, ci este un dialog dintre eu și tu. Lenin afirmă că dialectica este studiul contrazicerilor în însăși esența lucrurilor. Vă spuneam, atunci cînd am discutat problema dialecticii marxismului, că Marx introduce un nou principiu în logică, anume principiul concilierii, principiu pe care-l găsim și în logica formală, ca fiind principiul care unește fenomene cu totul opuse. Și mai departe Lenin afirmă : „Dezvoltarea dialecticii este lupta contrazicerilor. Aceste contraziceri au menirea să reconcilieze, iar acel instrument care face aceasta este dialectica". Iar formula cunoscută a lui Marx, care vă spuneam că reflectă foarte mult adevărul fundamental descoperit de Feuerbach, este formula cunoscutelor existențe ale stărilor sociale a oamenilor, determinînd existența lor.

Domnilor, foarte importantă este această problemă asupra căreia din nefericire nu putem insista mai mult. Într-un studiu, pe care vi-l recomand cu multă căldură, anume lucrarea lui Stalin *Problemele leninismului*, Stalin a scris un articol, (pag. 662—693) anume *Despre materialismul istoric și materialismul dialectic* din care vă voi cita cîteva pasaje, pe care le veți găsi Dvs. la paginile (663—666) și anume :

...„De aceea, metoda dialectică socotește că nici un fenomen în natură nu poate fi înțeles, dacă-l vom lua izolat, nelegat de fenomenele înconjurătoare, căci orice fenomen, în orice domeniu al naturii, poate fi prefăcut în nonsens, dacă-l privim nelegat de condițiunile înconjurătoare,

rupt de ele şi, dimpotrivă, orice fenomen poate fi înţeles şi justificat, dacă este privit în legătura sa indisolubilă cu fenomenele înconjurătoare, dacă-l privim aşa cum este condiţionat de fenomenele care-l înconjoară"...

,,... De aceea, metoda dialectică cere ca fenomenele să fie privite, nu numai din punct de vedere al legăturii şi condiţionării lor reciproce, dar şi din punctul de vedere al mişcării lor, al schimbării lor, al dezvoltării lor, din punctul de vedere al apariţiei şi dispariţiei lor treptate"...

,,... De aceea metoda dialectică socoteşte că procesul de dezvoltare trebuie să fie înţeles nu ca o mişcare în cerc, nu ca o simplă repetare a drumului parcurs, ci ca o mişcare progresivă, ca o mişcare ascendentă, ca o trecere de la vechea stare calitativă la o nouă stare calitativă, ca o dezvoltare de la simplu la complex, de la inferior la superior"...

,,... De aceea, metoda dialectică socoteşte că procesul de dezvoltare de la inferior la superior se produce, nu în ordinea unei desfăşurări armonioase a fenomenelor, ci în ordinea dezvăluirii contrazicerilor proprii obiectelor, fenomenelor, în ordinea ,,luptei" de tendinţe opuse care acţionează pe baza aceastor contraziceri"...

Din aceste citate vedem unele trăsături fundamentale ale problemei care ne preocupă. Vedem că întîi este *opoziţia cu metafizica*. Dialectica priveşte totul ca un tot unitar, un tot în care fenomenele sînt legate între ele. De aci, conchide Stalin, nici un fenomen nu poate fi înţeles dacă îl vom lua izolat etc. Va să zică, vedeţi primul punct cîştigat şi am putea ilustra cu foarte multe citate, că primul punct al sociologiei marxiste este problema întregului.

Al doilea punct, greu de discutat şi de înţeles, este punctul care a provocat aşa-zisele completări ale marxismului, dar care toate au ca sursă de inspiraţie neînţelegerea punctului de vedere marxist. Este *raportul dintre aşa zisa infrastructură şi suprastructura* ideologică. Este raportul dintre baza economică şi edificiul ideologic. Ei bine, aci avem din fericire problema rezolvată de Marx şi Engels. N-au avut nevoie Marx şi Engels să vină comentatori care să le completeze sistemul, pentru că ei singuri au îmbunătăţit acest sistem. Această infrastructură economică şi suprastructură ideologică, această bază şi acest edificiu formează un sistem unitar în care baza şi edificiul nu pot fi concepute decît în acelaşi timp. Şi în privinţa aceasta nu am decît să vă citez două documente. Iată :

În 1845 Marx, într-una din tezele asupra lui Feuerbach spune între altele :

,,Dacă oamenii sînt produse ale împrejurărilor, împrejurările însele se schimbă şi sînt produse de oameni", iar citatul exact, mai complet, îl avem atunci cînd spune (teza a treia asupra lui Feuerbach) : ,,Doctrina materialistă că oamenii sînt produse ale împrejurărilor şi ale educaţiei, uită că aceste împrejurări şi ele sînt schimbate la rîndul lor de oameni". Şi pe urmă ,fraza clasică, că ,,educatorii înşişi trebuie să fie educaţi". Această afirmare a lui Marx o găsim confirmată în două scrisori clasice ale lui Engels, din 1890 şi 1894, în revista ,,Sozialistische Akademiker". Este, dacă

vreţi, testamentul lui Engels. N-am să vă citez scrisoarea din 1890, căci este prea lungă ; în ea vorbeşte de aceste forţe nenumărate care formează spune el, o grupă nesfîrşită de paralelograme ale forţelor care dau o rezultantă şi care însă este un product : întregul. Am să vă citez scrisoarea din 1894, eare este caracteristică.

„Deci evoluţiunea politică, juridică, filozofică, religioasă, literară, artistică, ş. a. m. d., se bazează pe evoluţia economică. Însă toate acestea care se bazează pe evoluţia economică, la rîndul lor, reacţionează * Foarte important în această a doua scrisoare este de reţinut următoarea chestiune : nu este, aşa cum se concepe de unii şi alţii, în mod comod, o influenţă automată a situaţiei economice, ci oamenii fac istoria lor însăşi. Însă, într-un mediu care este dat şi care condiţionează pe omul singur pe temeiul unor raporturi care se găsesc, pe care omul le întîlneşte şi le condiţionează în relaţiile lui. Pe lîngă factorul politic şi ideologic, totuşi, în ultimă instanţă, hotărîtor este factorul economic.

Deci, istoria se face prin oameni şi nu prin influenţa automată a situaţiei economice, deşi influenţa situaţiei economice, în ultimă instanţă, este hotărîtoare. Dar factorul producţiei se bazează pe necesităţile oamenilor care trăiesc în societate, deci pe necesităţile societăţii care, la rîndul lor, sînt condiţionate de felul cum există societatea, precum şi de factorii economici care sînt hotărîtori. Este cunoscută marea importanţă, care i se dă în planificare în Rusia Sovietică, ştiinţei, pentru că ştiinţa are o importanţă incalculabilă în desăvîrşirea acestei planificări, prin faptul că influenţează producţia. Iată ce spune un scriitor marxist. „Nu putem să neglijăm factorul economic. Este necesară această interdependenţă dintre aceşti doi factori”.

Chestiunea care se pune nu este de a nega ideologia suprastructurii sociale, ci de o considera ca un element, de a o considera ca existînd ca un element constitutiv al întregului social din care face parte şi infrastructura şi suprastructura. Chestiunea principală este nu de a nega, ci de a explica.

„. . . Din cele spuse de Marx, nu urmează însă că ideile şi teoriile sociale, concepţiile politice şi instituţiile politice n-au însemnătate în viaţa societăţii, că ele nu exercită o acţiune inversă asupra existenţei sociale, asupra dezvoltării condiţiunilor materiale de viaţă a societăţii. Am vorbit aci deocamdată de *originea* ideilor sociale, a teoriilor, concepţiilor, instituţiilor politice, de *apariţia* lor, am spus că viaţa spirituală a societăţii este o reflexie a condiţiunilor vieţii sale materiale. În ce priveşte *însemnătatea* ideilor sociale, a teoriilor, a concepţiilor, a instituţiilor politice, în ce priveşte *rolul* lor în istorie, apoi materialismul istoric nu numai că nu le neagă, ci dimpotrivă subliniază rolul şi însemnătatea lor serioasă în viaţa societăţii, în istoria societăţii” (Stalin, *Ibid.* p. 675).

Idealul şi teoriile sociale de aceea apar, pentru că sînt necesare societăţii.

---

* şi asupra lor înşişi şi asupra bazei economice. *Nu* este activă *numai* cauza economică şi tot restul *nu* e doar efect pasiv. Ci e acţiune reciprocă în baza necesităţii economice, care se impune mereu *în ultimă instanţă*”.

„...Ideile şi teoriile sociale noi nu apar decît după ce dezvoltarea vieţii materiale a societăţii a pus în faţa societăţii sarcini noi. Dar, odată apărute, ele devin o forţă din cele mai serioase, care înlesneşte rezolvarea sarcinilor noi puse de dezvoltarea vieţii materiale a societăţii, înlesneşte progresul societăţii. Tocmai aci şi apare însemnătatea uriaşă a rolului organizator, mobilizator şi transformator ai ideilor noi, al teoriilor noi, al concepţiilor politice noi, al instituţiilor politice noi. Ideile şi teoriile sociale noi de aceea şi apar, propriu-zis, pentru că sînt necesare societăţii, pentru că fără acţiunea lor organizatoare, mobilizatoare şi transformatoare, este *imposibilă* realizarea sarcinilor arzătoare ale dezvoltării vieţii materiale a societăţii. Apărînd pe baza noilor sarcini puse de dezvoltarea vieţii materiale a societăţii, noile idei şi teorii sociale îşi croiesc drumul, devin patrimoniul maselor populare, le mobilizează, le organizează împotriva forţelor care dispar ale societăţii şi uşurează, în felul acesta, răsturnarea forţelor care dispar ale societăţii şi care frînează dezvoltarea vieţii materiale a societăţii" (Stalin, *Ibid.* 675 — 676).

Domnilor, avem aci întreaga problemă aşa cum am numit-o noi, problema cauzalităţii sociologice. Iată o cauzalitate pe care noi, vă amintiţi Dvs. am formulat-o ca fiind cadrul + voinţa socială, şi care la un loc formează realitatea. În marxism există un cadru şi un mediu, şi există un impuls, impulsul omului*. Am văzut că dacă oamenii sînt produsul împrejurărilor, produsul mediului, totuşi aceste împrejurări sînt schimbate de oameni. Problema omului este foarte neglijată de unii care sînt economişti-marxişti, dar nu sînt sociologi. Principiul omului ca valoare şi ca ideal, al naturii omului cum a fost înţeles de Feuerbach ca un dialog între eu şi tu, omul acesta împreună cu stările sociale şi mediul social, acestea toate determină realitatea societăţii : acesta este firul roşu conducător încă din tinereţea lui Karl Marx şi pînă la Lenin.

Aceasta corespunde întocmai principiului pe care l-am preconizat noi şi pe care îl constat că se verifică în doctrina marxistă. Ca să controlăm această expunere cu un exemplu precis, să ne întrebăm care este raportul dintre diferitele unităţi sociale, care este raportul dintre societate şi dintre exponentul formal şi oficial al societăţii care este statul ? Cum concepe Marx aceasta ?

Concepţia lui Marx şi a marxismului despre stat o vedem atunci cînd vorbeşte de problema democraţiei, cînd vorbeşte de reforma statului. Marx tratează această problemă a statului pentru prima oară într-un mod foarte frumos în lucrarea sa *Războiul civil din Franţa*, apărută la Londra în 1879. După aceea o tratează Engels în lucrarea *Anti-Dühring*.

A produs o mare senzaţie faptul că Marx a fost învinuit de utopism şi de anarhism. De utopism, pentru că a formulat în special două fraze, este expresiunea lui foarte caracteristică : „Cu vremea maşina statului va dispare" şi că „Distrugerea maşinii de stat va aduce revoluţia socială". Că statul nu va fi înlăturat, dar el moare.

---

* Vezi nota noastră de la p. 383 (*B.-N.*).

Ce sînt aceste două expresiuni : „Distrugerea mașinii de stat", și ce înseamnă pe de altă parte „moartea statului"? Este foarte curios în special că un mare savant, Kelsen, jurist eminent, caută în lucrările lui să convingă pe cititori că Marx este o pildă de inconsecvență. Kelsen n-a înțeles problema atunci cînd vorbește de „distrugerea mașinii de stat" și de „moartea statului", căci trebuie pusă întrebarea ce moare și ce se distruge? Nu este vorba de moarte în general și de distrugerea statului în sine, ci de moartea și distrugerea statului actual. Statul și societatea nu sînt două lucruri deosebite și nici nu stau în opoziție, spune Marx. Societatea există sub forma statului și statul există sub forma societății. Statul este forma istorică, concretă, a vieții sociale, așa cum apare în istorie. Societatea își creează un organ, un instrument de organizare, care este statul. Dar este evident aceasta : de pildă Engels, cînd se întreabă ce este statul modern și spune : „Statul modern este numai organizația pe care societatea burgheză o dă societății". Și anume ce fel de organizație? Organizația societății capitaliste. Ce înseamnă această organizație capitalistă? Înseamnă organizarea formei și puterii unei clase pentru a supune pe alta, pentru a conduce altă clasă, pentru a exploata o altă clasă. Dacă forțele sociale sînt organizate politic și dacă statul nu este decît rezultatul unei activități organizatoare a societății, atunci cînd se vorbește despre moartea și distrugerea statului, nu este vorba de o moarte și de o distrugere a statului existent decît în măsura în care prin această moarte și distrugere creează posibilitatea unei forme noi de stat, adică posibilitatea ivirii unui alt stat, a statului socialist. Dar ce este acest stat socialist?

Un lucru este cert, spun Marx și Engels, că statul acesta nu poate dăinui; adică statul burghez este cel ce moare, iar nu statul în general.

Este surprinzător la un om de talia lui Kelsen să susțină astfel de lucruri. Iată ce găsim în *Das Kapital*, în volumul întîi, la pagina 45. Marx vorbește de o societate, de oameni liberi care cu mijloacele de producție comune, colective, lucrează în mod constant, întrebuințînd forța lor, forța muncii, ca o forță socială. Evident, acești oameni muncesc social, se bucură de natura producției sociale, nu sînt stingheriți de organizația aceasta coercitivă capitalistă, pentru faptul că dispar clasele și atunci statul viitor în legătură cu societatea viitoare ne va da o nouă ordine socială armonică. Statul nu devine superficial; statul devine un alt stat, în funcție de o nouă societate.

Ca o concluziune a sociologiei marxiste, rămîne să vedem care sînt punctele elementare ale ei și vom vedea că ele concordă cu sociologia pe care am onoarea a o recomanda atențiunii Dvs.,* căci și în sociologia marxistă găsim o problemă a întregului, o problemă a paralelismului social, o continuitate, un ciclu continuu. Găsim toate problemele fundamentale, pînă și problema societății viitoare, problema idealului social, toate le găsim în sociologia marxistă.

---

* Vezi notele noastre precedente cu privire la apropierile pe care Gusti încearcă să le stabilească între sociologia gustiană și sociologia marxistă. (*B.-N.*).

Și pentru a încheia, trebuie să spunem că sociologia marxistă are o importanță enormă metodologică. Iată ce spune Engels în „Nachlass-ul" său, în vol. I:

„Nu sînt rezultatele propriu-zise, cele de care avem noi nevoie, ci mai mult de studiul lor. Rezultatele sînt nimic față de evoluțiile care ne duc la ele" Și în altă parte spune:

„Metoda este sufletul sistemului, este sufletul concepțiunii materialiste a istoriei". Și tot Engels a formulat o frază în limba engleză care poate servi drept motto: „Pentru a înțelege ce este puddingul, pentru a arăta ce este puddingul, trebuie probat, adică trebuie mîncat". Metoda deci! Să ne însușim metoda! De aceea, încă din 1910 am recomandat studierea aprofundată a marxismului ca fiind cea mai bună pregătire metodologică. Recunosc că de atunci am rătăcit de multe ori, dar mi-am și aprofundat cunoștințele.

Profitați domnișoarelor și domnilor studenți de pe urma acestei din urmă experiențe și începeți și dvs. nu de a vă ocupa de unele rezultate, mai mult sau mai puțin de actualitate, ci de a studia marxismul. Înțelegi metoda marxismului și, din acest punct de vedere, desigur, ce am spus în 1910 cu atît mai mult are valoare astăzi. Nu există o mai bună înțelegere a științei sociale creatoare ca studiul marxismului care pot spune, este cea mai bună interpretare în știința socială și o adevărată prolegomenă la adevărata știință socială.

Cred că în puținele prelegeri ce le-am făcut, am ajuns să vă conving de importanța acestui studiu și nu mă îndoiesc că mulți dintre dvs. se vor pune pe lucru, pe drumul acesta de a studia, de a-și însuși metoda aceasta, de a aplica metoda marxistă. Și nu pot termina decît cu urarea și dorința ca dvs. să obțineți succesul cel mai deplin în acest studiu.

27 – c. 1401

7. PROIECTE *

București, 5 noiembrie 1947
Comisiunea Ministerială pentru Redresarea economică și stabilizarea monetară
Secretariatul General

Domnule președinte, Ca răspuns la propunerile Dvs. din oct. și 4 noiembrie a. c. vă comunicăm:

„Acordul de colaborare” dintre Consiliul Superior Economic, Institutul Central de Statistică și Institutul Social Român la care vă referiți, înseamnă în concepția D-lui Președinte al Comisiei Ministeriale de redresare economică și stabilizare monetară și a noastră că I. C. S. și I. S. R. își vor îndruma activitatea și lucrările conform directivelor primite de la Comisiunea Ministerială și Consiliul Superior Economic.

Considerăm absolut necesară o strînsă conlucrare a cercetătorilor I. S. R. cu organele Confederației Generale a Muncii. Intenția Dvs. de a realiza această colaborare o considerăm justă și pozitivă.

În elaborarea lucrărilor sale I. S. R. va adopta dialectica materialistă a marxism-leninismului, singura care poate duce la o interpretare justă a rezultatelor obținute prin cercetarea monografică și statistică a realității.

Din programul dvs. minimal ne-ar interesa în primă urgență anchetele asupra pierderilor în cîmpul muncii și asupra bugetelor familiilor muncitorești.

Din programul maximal care nu ne pare întocmit conform unei viziuni de ansamblu și a unui plan care să serieze problemele, ne-ar interesa îndeosebi:

VII 23 e) Regiunea industrială Reșița cu privire specială asupra centrelor de unde se recrutează muncitorimea.

IV 10 Orașul Galați ca port, centru industrial și comercial și regiunea Brateșului cu privire specială asupra participării populației sătești la lucrările de îndiguire, asanare și fertilizare a luncii Prutului.

---

* Manifestînd neîntrerupt o hotărîre fermă în a-și continua opera de cercetare sociologică în serviciul poporului, D. Gusti a cerut în 1947 sprijinul fostului său student, Miron Constantinescu, care manifestă o receptivitate deosebită, sugerînd totodată îmbunătățiri în structura tematică și, implicit, în orientarea cercetărilor de teren. Întrucît nu avem textul proiectului Gusti, redăm răspunsul la proiectul amintit, care ne dă posibilitatea să înțelegem conținutul lui de idei (*B.-N.*).

VI Bazinul carbonifer al Văii Jiului

IV Regiunea Comăneşti-Moineşti-Bacău

Considerăm de asemenea că sociologia românească fostă unilateral sociologică rurală, trebuie să devină în primul rînd o sociologie urbană a centrelor industriale şi a populaţiei muncitoreşti.

Aceasta nu înseamnă părăsirea cercetărilor în sate. Dar ordinea de studiu trebuie să se conformeze ordinei de importanţă. Cu deosebită consideraţiune ss. Miron Constantinescu. P. S. Vi se aprobă subvenţia de 60000 lei din fondul C. S. E. cu obligaţia justificării.

CADENŢE FINALE

În acțiune am dobîndit sensul responsabilității *și am simțit sensul grandoarei operei, din care am expus numai cele mai significative — ca realizări, cred, durabile pentru că s-au confirmat astfel pînă acum !*

Am iubit viața simplă (însă în cadrul frumosului) în mijlocul elevilor, colaboratorilor.

Am fost continuu în devenire, — urmărind dialectic un drum ascensional.

Omul este născut a ridica nu a coborî. Am avut credința în mine. Departe de ambiții vulgare, ori de tendințe de arivism, da, am avut ambiția de a cerceta, a ajuta, a întări Știința, a o difuza, a o aplica.

Unitatea profundă a vieții și operei s-a arătat în voința de organizare *care s-a manifestat în compoziția însăși a programului de lucru și viață.*

Aștept cu demnitate a se face dreptate operei. Cred în eficacitatea și durabilitatea ei.

În 1939, cu ocazia participării României la Expoziția Internațională din New-York, în calitate de comisar general al pavilionului României, după dorința eminentului prof. de sociologie și politică de la Universitatea din Columbia din New-York am alcătuit o schiță în limba engleză a sistemului meu de sociologie; schița era menită, după dorința colegului meu prof. Mac Iver, de a fi înaintată unui editor din New-York—din cauza plecării mele însă, schița n-a fost prezentată profesorului Mac Iver.

În 1941, a apărut în Paris în editura „Presses Universitaires de France" volumul La Science de la réalité sociale *cu subtitlul* Introduction à un système de sociologie, d'éthique et de politique.

Sistemul de care vorbește și prefața trebuia să apară în aceeași editură — din cauza împrejurărilor variate și complexe, n-am putut împlini contractul pe care-l făcusem cu reprezentantul autorizat al editurii franceze.

Omul nu poate fi separat artificial de munca lui, de preocupările lui. Cum poate fi creată o imagine vie a omului creator evitînd problemele creatoare pe care acesta le rezolvă? Alegerea temei nu a apărut în mintea și inima celui ce scrie spontan, *ci în*

urma experienţei, *în viaţa sa simţind nevoia de a exprima şi împărtăşi oamenilor ceea ce a văzut şi simţit.*

Ce naivitate a crede că am vrut să prezint un „erou" general „un om abstract" în afara mediului concret!

Nu am fost numai un observator, ci am participat la viaţă ! *Încercarea de a îngrădi prezentarea vieţii la relaţii şi viaţa personală, fără descoperirea creaţiei activităţii autorului, duce la răvăşirea vieţii, la lipsirea sa de frumuseţe şi măreţie.*

Erudiţia abundentă *şi* minuţioasă *nu striveşte* în el gustul *profund al vieţii.* O curiozitate fără încetare *pentru toate problemele.* Iubeşte a trăi *şi a privi pe alţii să trăiască.* Această iubire tenace a vieţii *explică refuzul de a accepta lumea aşa cum este. A depăşit stadiul revoltei pure, contra nedreptăţii, minciunii.*

Din această realitate generoasă, bogată şi nuanţată. (*Prin acţiunea în imediat am dat o desminţire eclatantă acelora care pretind că a trata actualitatea este a transforma o operă ştiinţifică într-un reportaj jurnalistic*) *— Se învaţă mai mult ca din toate bibliotecile lumii.*

Iubire ! *Am simţit că am trebuinţă de a trăi în iubire — în iubirea tuturor lucrurilor — a pătrunde totul atît de profund şi atît de real pentru-că-l iubeşti.*

A trăi în iubire, *nu vorbesc de „iubire personală", însă de un sentiment infinit, Natura, Arta, Societatea, om — şi „oameni",*

Iubirea, ca o lumină — nu pot vedea lucrurile decît prin razele sale.

A trăi nu este un act individual.

Încredere în viaţă — dă fiecărui lucru valoarea sa de realitate.

Soare în mine şi pe lume !

Un om care a trăit (*dramele sale*) sistemul său — *care a suferit — care a rezolvat aceste probleme de astăzi — într-un contact direct şi profund cu lumea aceasta — în sociolog!*

Personajul cel mai real, cel mai tipic al sistemului este el însuşi.

Însuşiri tehnice numai — barbarie pură !

Nu mi-am luat (viața și opera) după *și* din *cărți.*

Am dat o contribuție la transformarea omului. *Am* voit *a deveni : — spirit de decizie ; nu m-am lăsat antrenat din drumul meu de nimic și nici pe căi negative de un formalism fie academic fie funcționalist !*

Am vibrat pentru iubire și admirație.

Am fost setos de frumusețe.

Am avut pasiunea pentru adevăr și dreptate — *am fost gata a consacra viața celor mai bune cauze, urmărind cu perseverență, continuitate și criticism desfășurarea dialecticii vieții mele și sociale împletite la un loc.*

Am iubit autenticul, marea probitate. Exemplu constant de demnitate (poate am exagerat)...

Am avut gustul renunțării.

Putere de răbdare. Persistență în nenorocire ;

Capabil de prietenie. Aproape de popor.

Cei mai fericiți ani — școala sociologică : o școală a amiciției ! O familie ! Ce durere, desființată !

Școală, Elevi, Oameni

Castă, sectă? ori spirit de familie?

Am trăit intens cu ei.

Au putut conta pe mine, eu am sperat în ei.

N-am cerut nici o recunoștință. Se vorbește adesea de recunoștința elevilor pentru maestru, profesorul lor — însă am știut prea bine că un profesor este obligat generațiilor de tineri care se succedă în viața sa, — dacă își dă osteneala de a-i privi, de a-i asculta și să-și dea bucuria de a-i iubi.

În timp de un an fiecare om însă aduce un nou. Îi văd sosind cu plăcere, pare că în afect el mă rîmnește. — Le-am dat cărți și metoda de lucru, fără care n-ar fi făcut teza de doctorat.

Pasiune dominantă — setea de adevăr.

Totdeauna stăpîn pe mine — nu m-am lăsat tîrît nici de pasiuni, nici de evenimente.

Nici o vanitate.

Am zis numai adevărul.

Am creat Opera ca cel mai iubitor dintre oameni.

A fost o viață consacrată omului, națiunii, umanității. N-am urmărit tot timpul decît a ajuta pe alții să învingă a trăi.

Am practicat prietenia, simplu, sincer...

Am fost fidel vieții.

Școala din București n-a fost o asociație de admirație a șefului ei — n-a fost o clică de ajutor reciproc — a făcut o familie, care s-a desmembrat formal, datorită evenimentelor—unii membri au format însă familii din sînul familiei mai mari — a fost și a rămas o prietenie colectivă — fiecare „elev" a avut toată libertatea de gîndire și de acțiune — singura condiție : argumentul.

Nu mă interesa decît lansarea problemei și precizarea metodei. Amănuntele, dezvoltarea, aplicarea o lăsam intenționat elevilor mei, îi punem să lucreze.

N-am cunoscut oboseala inteligenței, capitularea sau dezesperarea.

Optimism — *totdeauna lucid, conștient de dificultățile de rezolvat și bazîndu-se pe încredere nestrămutată — chiar dacă realizarea întrevăzută aparține generațiilor viitorului. — Această speranță s-a afirmat cu anii — manifestă convingerea din ce în ce mai fermă că o apropiată întîmplare va permite oamenilor o viață mai fericită, o mai bună întrebuințare a inteligenței, a frumuseței, a bogăției inutil întrebuințată în lume.*

Sînt pentru o altă filozofie — venită de jos, din pămînt, din procesele muncii, care fiind fenomenele naturii, se servesc de ele pentru interesele omului.

Simt nevoia unei contemplări mai blînde, mai lipsită de răspundere.

Ochiul care a privit sever și cercetător în multe ar dori acum să cuprindă liber întreaga imagine a lumii într-un soi de reverie spirituală, să contemple pe lîngă adîncurile înălțimei și depărtările existenței.

◆

După rigurozitatea muncii — 50 de ani de muncă neostenită dă dreptul să privesc visător.

◆

Timpul care-mi stă înainte este limitat „oceans of time”.
Știința și înțelepciunea
O personalitate nu poate fi înțeleasă cu ajutorul unor formule rigide, ci numai din forma unui destin făurit din propria sa viață.
Goethe : Numai ceea ce-i rodnic este adevărat.
În seara vieții văd încă nespus de mult teren nedesțelenit și roditor pentru doctrina mea.
Timp de 50 ani (1904 teza 1954) : muncit — luptat.
— Cîte am plănuit, văzut, creat și ajutat !
— Cîte înfăptuiri în toate domeniile sociale !
— Acum aș merita odihnă ! Simt nevoia unei vieți mai blînde — mai lipsită de răspundere (am avut simțul răspunderii foarte dezvoltat).
— Acum cînd se face seara ! după 50 de ani de muncă ! Timpul care-mi stă înainte este limitat !

◆

Marc Aurel : viața trăită așa ca și cum ar fi infinită; omul trebuie să construiască o punte pentru liniștea eternului prin săvîrșirea prezentului și a imperativelor sale. Liniștea aceasta filozofică este astfel prezentul împlinit și nu tulburată de visurile grozave ale valorilor, nici turburată de strigoii trecutului.

◆

Atitudine curajoasă împotriva haosului (Omul în frămîntarea timpului și a hotărîrilor).

◆

Neliniștea este ceasul timpului care bate puternic. Liniștea este micul moment între două lovituri de pendulă ale ceasului, acest incomparabil moment care poate avea greutatea a sute de ani.
Liniște nu înseamnă de a lăsa lucrurile să meargă, nu în sensul lui Laisser-faire — din indiferență și indolență letargică, ci prin dialog repetat, precis, loial, onest între destin și propriul lui suflet.
Liniște, nu prin vorbe, ci prin acțiune.
Acest pămînt cu belșugul cîmpiilor, cu codrii și turmele, cu apele, cu fluviile, cu marea lui — cu zăcămintele de păcură și de cărbuni ale dealurilor, cu creierii de metal scump al munților — el ne-a creat, el ne hrănește din dărnicia lui, el ne stăpînește.

Cu sufletul pe care îl are poporul nostru am putea să fim domnii acestui pămînt. Spiritul rasei se ridică vulturește, să-l măsoare, să-l ticluiască, să împlînte în el templele culturii, să-i zmulgă din măruntaie comori de civilizație.

În piatră zace aur — în pămînt păcură — sufletul dormitează, uriaș în adîncul mulțimii, să-l deșteptăm.

Precum e nevoie de o tehnică industrială pentru a pune în valoare bogățiile pămîntului — tot astfel e nevoie de o tehnică culturală pentru a valorifica zăcămintele de preț ale sufletului românesc.

Asemenea eroului din mitologie Anteu care prindea putere cînd venea în contact cu pămîntul — am fost totdeauna încrezător, puternic optimist, deoarece legătura mea profundă cu oamenii a fost indisolubilă. În clipele celor mai grele încercări, dragostea lor a zdrobit toate mașinațiile — toate mîrșăviile.

Am adus în îndeplinirea tuturor sarcinilor o scrupuloasă atenție; nu mă întrecea nimeni în conștiinciozitate, meticulozitate și imparțialitate.

Am rămas fidel idealului unei întregi vieți. Încă odată îmi fac examenul conștiinței: el este foarte pozitiv.

Dacă aș reîncepe viața mea, aș face același lucru. Am crezut în seriozitatea vieții.

Eroul modern nu mai este aventurierul prometean, cuceritorul și fondatorul unui imperiu, care nu lucrează și nu gîndește decît la propria sa glorie — însă acel care lucrează pentru umanitatea întreagă — ieri erou sau sfînt — astăzi militantul care își consacră viața sa pentru o maturitate modestă și obscură, însă care prepară rînduirea unei lumi pe care probabil nu o va vedea!

A integra gîndirea în acțiune. Gîndirea și acțiunea au produs din același elan un eveniment care începe a aduce fructe.

Nu vreau să fiu înfrînt, ridic mereu capul — sînt optimist — cred ferm într-un viitor mai bun — la o lume nouă în care omul își va putea dezvolta capacitățile, își va putea păstra demnitatea de om, nu va mai fi doar o părticică a unei mașin uriașe.

Hélas, am ajuns la o vîrstă unde nu par a fi tînăr, sînt ca lucrătorul, care termină casa, unde socotește să-și adăpostească bătrînele sale zile, și care se neliniștește de timpul ce va veni!

Ploaia va strica zidurile. Vîntul, furtuna îi vor lua acoperămîntul! A construit casa pentru a rezista la furtună.

Nu gîndesc la opere eterne și decisive. Totul evoluează fără încetare, totul reîncepe. Unde sînt urmașii care mă vor înlocui? Mă mîngîi la ideea de a nu fi decît un moment în devenirea perpetuă a spiritului uman! Am fost fericit de a fi fost în timp de o oră „le porte parole" al unei generații. A rămas numai amintirea? vechiul luptător care este în mine are cîteodată tresăriri, dorinți de rezistență, cînd simte ori crede că opera sa e absentă.

Amintire? Să pierim? Eu și generația mea sîntem buni numai de a umple groapa?, pentru a ajuta pe cei ce ne urmează a merge către biruință.

— Am mai multă curiozitate decît revoltă. Am mai multă simpatie arzătoare decît neliniște personală.

— Agonie? Speranță? Vag, profund îndepărtat ca marea.

— Nu regret nimic. Continui a crede în pasiunea care voiește și activează. Entuziasm.

— Cine intră în scenă?

Semănător de idei.

Sihastrul ghemuit în umbră, — pierdut. Ciudat, unic destin prăbușit vertiginos de pe coama spumegîndă a talazului de glorie în prăpastia uitării și dispariției.

Niciodată, în epoca de incomensurabilă glorie, nici obraznic, nici îngîmfat; tot astfel în uitarea ce-l împresoară de o modestie măreață și plină de înțelepciune stoică. — Nobilă resemnare? Presimte profetic că viitorul va restabili activitatea sa; abia după moartea sa (Rainer) ideea sa va începe să trăiască. Nu jelește nici gloria apusă, nici averea pierdută, ci dovedește acea tainică siguranță care e la baza oricărei mari răbdări.

CRONOLOGIE

1880 — februarie 13, Iaşi. Data naşterii. Fiul lui Ştefan Gusti şi al Nataliei Gusti, născută Gatoschi.

1886 — 1898 — elev la şcolile elementară şi medii din Iaşi.

„...eu eram elev la cunoscutul liceu de pe atunci „Institutele Unite" unde, pentru prima oară, am făcut cunoştinţă, fiindu-mi profesori, fapt ce este una din mîndriile vieţii mele, cu acele personalităţi, care mi-au fost hărăzite, mai tîrziu, să-mi devină colegi de Universitate şi de Academie: Poni, Caragiani, Xenopol şi Philippide". (În: *Răspunsul lui Dimitrie Gusti la discursul de recepţie la Academia Română a lui P. P. Negulescu*, 25 mai 1941, p. 28 — 29).

1898 — Se înscrie la Facultatea de litere a Universităţii din Iaşi, unde urmează cursurile la Facultatea de litere, drept şi ştiinţe.

1899 — Student la Facultatea de filozofie de la Universitatea din Berlin.

„Cînd am plecat în străinătate, în preajma vîrstei de 19 ani (...) înţelesesem încă de atunci (...) că, — dacă dezvoltarea ştiinţifică a ultimilor ani făcuse să crească puterea omului asupra naturii (...) ştiinţa nu făcuse încă progrese corespunzătoare în puterea ei asupra oamenilor şi a societăţii (...) Cu avîntul tinereţii şi cu o pornire de iluminat, mi-am închinat întreaga muncă cercetării ştiinţifice care se ocupa cu socialul" (D. Gusti, *Sociologia militans*, cuvînt înainte, p. III, Bucureşti 1934).

1900 — Student la Universitatea din Leipzig, unde lucrează în Institutul de psihologie experimentală al lui W. Wundt şi în Seminariile unite de ştiinţe de stat de sub conducerea lui K. Bücher.

1904 — Obţine titlul de doctor în filozofie, la Universitatea din Leipzig cu teza *Egoismus und Altruismus. Zur soziologischen Motivation des praktischen Wollens.*

1905 — Din nou la Universitatea din Berlin, unde studiază sociologie, drept şi economie politică.

1908 — Candidează la catedra de Istoria filozofiei antice şi etică de la Facultatea de litere a Universităţii din Iaşi.

— Se duce la Paris, unde studiază cu sociologul francez Emil Durkheim.

1910 — 1 aprilie — este numit profesor agregat definitiv la catedra de Istoria filozofiei greceşti, etică şi sociologie de la Facultatea de litere a Universităţii din Iaşi.

— 8 aprilie — ţine în aula Universităţii ieşene, lecţia inaugurală a cursului său, apărută în revista „Convorbiri literare" sub titlul *Introducere la cursul de istoria filozofiei greceşti, etică şi sociologie.*

— Pune la Universitatea din Iaşi, bazele învăţămîntului sociologic modern.

1915 — 1 aprilie este numit profesor titular.

1918 — este ales decan al Facultăţii de litere de la Universitatea din Iaşi

— Întemeiază la Iaşi, Asociaţia pentru studiul şi reforma socială care avea să se transforme în Institutul Social Român.

— „... în timp ce trei pătrimi din România era cotropită de germani iar România liberă se concentrase în Moldova" — spune Gusti în *Notes sur l'activité de l'école sociologique de Bucarest* (inedit) — Institutul Social Român a fost întemeiat ca o reacţie împotriva circumstanţelor istorice ; el este un institut ştiinţific al cărui program comportă mai ales cercetări colective directe, concepute după un sistem şi un plan sociologic de ansamblu..." (vezi : *loc cit.*, p. 1)

— Înfiinţează revista „Arhiva pentru ştiinţa şi reforma socială", care în 1937 devine organul Institutului Social Român şi al Federaţiei internaţionale a societăţilor şi institutelor de sociologie.

— Este ales membru corespondent al Academiei Române şi apoi în

1919 — Membru activ al Academiei Române.

1920 — este reales decan al Facultăţii de litere de la Universitatea din Iaşi.

— La 1 noiembrie — este transferat la catedra de sociologie, etică, politică şi estetică de la Facultatea de litere şi filozofie a Universităţii din Bucureşti.

1922 — Director al Casei Culturii Poporului.

1923 — 10 iunie — rosteşte discursul de recepţie la Academia Română, intitulat *Fiinţa şi menirea Academiilor.*

1925 — Începe în satul Goicea, din fostul judeţ Dolj (Oltenia) cercetările monografice colective pe teren, cu prima echipă complexă multidisciplinară din istoria cercetărilor sociologice.

1929 — Creează „Oficiul Universitar" cu cinci secţii : Secţia de informaţie şi orientare academică, Secţia de orientare profesională, Secţia socială de autoajutorare studenţească şi de procurare de mijloace de existenţă, Secţia sanitară şi de educaţie fizică şi Secţia distracţiilor.

Elaborează şi editează, în cadrul acestui program studenţesc *Călăuza studentului*, prima lucrare de acest gen în România.

1930 — preşedinte al Societăţii de Radiodifuziune.

— Preşedinte al Oficiului Naţional al Cooperaţiei.

— Preşedintele primului recensămînt organizat după sisteme moderne de lucru.

1932 — 1933 — ,,... mi s-a propus să fac parte dintr-un guvern ţărănesc deşi nu eram membru al partidului. (Este vorba de partidul naţional-ţărănist — *n. n.*). Ezitarea mea a fost înlăturată de intervenţia lui Titulescu care m-a îndemnat să intru în acest guvern pentru a-l ajuta în politica sa de apropiere a României de Uniunea Sovietică" (D. Gusti : — *Fragmente autobiografice*, inedite).

— Ministru al Instrucţiunii publice, cultelor şi artelor. Activitatea pe care o desfăşoară ca ministru este cuprinsă în volumul : *Un an de activitate la Ministerul Instrucţiunii, cultelor şi artelor 1932 — 1933* (1502 pagini)

— Creează învăţămîntul sociologic în şcolile secundare şi normale, cu scopul educativ al cunoaşterii stărilor sociale ale ţării.

1934 — Este numit director general al Fundaţiei Culturale din Bucureşti, creează la sate şcoli ţărăneşti pentru săteni şi cămine culturale.

— În iunie — începe activitatea echipelor studenţeşti de cercetare şi acţiune social-culturală la sate.

— Este numit *doctor honoris causa* al Universităţii din Leipzig.

1935 — 10 ianuarie — ţine la Sorbona, Paris, conferinţa intitulată *La monographie sociologique en Roumanie.*

— 16 februarie — ţine la facultatea de drept din Paris conferinţa intitulată *L'action monographique en Roumanie.*

— În acelaşi an, face la congresul internaţional de sociologie, de la Bruxelles, consacrat problemei ,,Formele elementare ale vieţii sociale", comunicarea intitulată *La sociologie des unités sociales.*

— La Bucureşti este sărbătorit pentru jubileul XXV de ani de învăţămînt universitar.

,,În tînăra aşezare (...) a statului nostru, personalităţi ca cea a profesorului Gusti se cuvin a fi înconjurate de simpatia şi recunoştinţa tuturor acestora care doresc perfecţionarea aşezămintelor şi a condiţiilor obşteşti, în cadrul cărora urmează să se desfăşoare munca fiecăruia dintre noi" (Din scrisoarea lui Tudor Vianu, în numele Comitetului de iniţiativă, 16 august 1935).

1936 — Înfiinţează revista ,,Sociologie românească".

— În acelaşi an, în luna mai, creează în Bucureşti, pe malul lacului Herăstrău ,,Muzeul satului românesc".

1937 — Ţine la Congresul internaţional de ştiinţe sociale de la Paris comunicarea intitulată *La sociologie et les sciences sociales*, precum şi comunicarea *Les sciences sociales en Roumanie.*

— În acelaşi an, în cadrul Congresului internaţional de sociologie, consacrat problemei ,,Echilibrelor sociale", face, tot la Paris, comunicarea intitulată *La loi du parallélisme sociologique comme loi d'équilibre social.*

— Organizează Pavilionul României din Expoziţia internaţională de la Paris.

1938 — Inițiază și realizează *Enciclopedia României*, lucrare concepută în cinci volume, din care au apărut în perioada 1938 — 1939, patru.

1938 — 17 octombrie apare Legea Serviciului Social, elaborată de Gusti care generalizează experiența Fundației și a echipelor monografice și studențești.

1938/39 — Este numit președinte al Serviciului Social.

1939 — 24 iunie, rostește la Académie des Sciences Morales et Politiques din Paris (Institut de France), cu ocazia alegerii sale ca membru corespondent, comunicarea intitulată *La loi du Service Social en Roumanie.*

— Organizează Pavilionul României din Expoziția internațională de la New York.

1939 — 13 octombrie — se suspendă aplicarea legii Serviciului Social.

— Este președinte al celui de-al XIV-lea Congres internațional de Sociologie, cu sediul în București. Acest congres, convocat pentru data de 29 august, a fost amînat *sine die*, din cauza evenimentelor care au dus la izbucnirea celui de-al doilea război mondial.

1941 — Primește comunicarea cu privire la alegerea sa ca profesor de sociologie la New School for Social Research din New York, dar regimul Antonescu l-a împiedicat să ocupe catedra.

1944 — Este ales Președinte al Academiei Române, demnitate pe care o va deține pînă în 1946.

„Am fost primul președinte al Academiei Române care a avut a restabili legăturile Academiei cu noul regim democrat, după alungarea hitleriștilor din țară și înlăturarea regimului antonescian". (D. Gusti : scrisoare inedită, din 17 iunie 1946.)

1945 — Inițiază și realizează, ca președinte al Academiei Române, Consiliul Național de Cercetări Științifice, fiind ales ca președinte.

1945 — Călătoria la Moscova, în urma invitației Academiei de Științe a Uniunii Sovietice, care a sărbătorit jubileul de 220 ani de existență. „... a fost o călătorie revelatorie... ea a impus o revizuire fundamentală a unor păreri greșite (...) asupra uriașelor realizări săvîrșite în scurt timp de cel dintîi stat socialist înregistrat în istorie" (D. Gusti : *Memoriu din 1950*) inedit.

1946 — 8 martie — ședință publică la Academia Română, D-l D. Gusti face o comunicare despre *Institutele Naționale și Institutele Centrale internaționale pentru cercetarea și cunoașterea Națiunilor Unite.* (Analele Academiei Române. Dezbaterile. Tomul LXV, 1945 — 1946, p. 113).

1946 — 1947 — Călătoria în Franța și Statele Unite ale Americii. — 20 mai — Ține la Académie des Sciences Morales et Politiques din Paris, comunicarea sa intitulată *Vers une conception réaliste et scientifique de la paix*, care reprezintă punctul de plecare al creării Institutului Social al Națiunilor din New York.

1946 — iulie. Convorbirile cu Henri Laugier din Secretariatul general al Consiliului Economic şi Social al O. N. U., care-i spune : „Votre programme est magnifique".

1947 — 15 ianuarie — Se înfiinţează, la New York, după proiectul său Social Institute of Nations, Institut Social des Nations.

— Participă la sesiunile Academiilor din Philadelphia şi Washington, precum şi la serbarea aniversării a 200 de ani de existenţă a Universităţii din Princeton.

— Ţine prelegeri despre *Sociologia monografică* la Universitatea din Wisconsin, Chicago, Harvard şi Yale din S. U. A.

— Invitat de G. Gurvitch, la Centre d'Études Sociologiques din Paris, vorbeşte despre *L'étude de la réalité sociale d'après l'Ecole sociologique roumaine*

— La Wisconsin, profesorul Hill declară că metoda cercetărilor pe teren cu echipe complexe multidisciplinare este considerată de sociologii americani „o minune".

— La Harvard, Pitirim Sorokin invită pe studenţi să-i ceară preşedintelui Universităţii să facă cercetări după modelul şcolii sociologice din Bucureşti.

(Vezi : D. Gusti. *Un an de activitate în afară de ţară*. Bucureşti, 1947)

1955 — 30 octombrie — „Ultima întrebare. Ultimul răspuns. Confruntarea Vieţii cu Moartea. A venit un moment solemn de cumpănă pentru viaţa omului (...)

Opera dacă este reală şi adevărată, chiar dacă dispare autorul, ea nu dispare însă, arde ca o flacără nestinsă (...)

Am trăit, am muncit, am creat trei sferturi de veac, 75 ani !

Există o viaţă a morţii, ca şi moartea vieţii.

Am adus ceva nou ştiinţei şi poporului, n-am trăit în zadar : „Pro Scientia, Pro Patria et Pro Humanitas" (D. Gusti : *Fragmente autobiografice*).

CUPRINS

D. GUSTI

FRAGMENTE AUTOBIOGRAFICE

Autosociologia unei vieți
1880—1955

Pag.

Redactor: ROZICA ADLER
Tehnoredactor: SONIA BÂRZEANU

Bun de tipar 20. 12. 1971. Hîrtie scris I. A, format 16/70 × 100 de 80 G/m². *Coli de tipar 27, 25. C.Z. pentru biblioteci mari 301(081) C.Z. pentru biblioteci mici 081*

Întreprinderea poligrafică Informația, București, str. Brezoianu nr. 23–25, Republica Socialistă România